

83.3 (2-4кв)7
Ж-87

Микола
Жулинський

Із забуття-
В БЕЗСМЕРТЯ

Микола
Жулинський

ІЗ ЗАБУТТЯ В БЕЗСМЕРТЯ
(Сторінки призабутої спадщини)

НБ ПНУС

553478

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1990

Книжку відомого літературознавця складають своєрідні літературні портрети і добірки з творчої спадщини українських письменників, яких через ідеологічне свавілля було викреслено з національного культурного життя або й розстріляно, репресовано: П. Куліша, Б. Лепкого, О. Олеся, Г. Чупринки, В. Винниченка, П. Савченка, М. Драй-Хмари, П. Филиповича, Г. Михайличенка, М. Хвильового, В. Поліщука, Є. Плужника, І. Сенченка, Б.-І. Антонича, В. Симоненка, В. Стуса та ін.

Видання адресується шанувальникам українського художнього слова.

Книга известного литературоведа состоит из своеобразных литературных портретов и подборки из творческого наследия украинских писателей, вычеркнутых из национальной культурной жизни, а то и расстрелянных, репрессированных: П. Кулиша, Б. Лепкого, А. Олеся, Г. Чупринки, В. Винниченко, П. Савченко, М. Драй-Хмары, П. Филиповича, Г. Михайличенко, М. Хвильового, В. Полищука, Е. Плужника, И. Сенченко, Б.-И. Антоныча, В. Симоненко, В. Стуса и др.

Книга адресуется почитателям украинского художественного слова.

Рецензент А. Г. Погрібний

Редактор А. В. Жукова

У виданні використано архівні, не завжди якісні фотографії.

Публікуючи їх, видавництво мало на меті якомога ширше ознайомити читача з наявним ілюстративним матеріалом.

Ж 4702640200—020
М205(04)—90

БІБЛІОТЕКА

ISBN 5-308-00558-3

© М. Г. Жулинський, 1990 р.

ДУХОВНІ ОАЗИСИ І ЗАМУЛЕНІ КРИНИЦІ

Історія української культури ще донедавна нагадувала розбиту, викривлену ґрунтову дорогу, яка прямувала до грандіозної тріумфальної арки, вибудованої на честь тільки світоглядно непомилних класиків, яких, на жаль, старанно «очищали» від суперечностей, від болісних роздумів і сумнівів. Як нам хотілося, щоб усі великі, ті, хто творив національну культуру, були цілком прогресивними і щоб обов'язково доросли до розуміння соціалістичних ідей! Але доростали не всі, хоча переважна частина українського письменства сповідувала, обстоювала соціалістичні ідеї. Принаймні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. українська література розвивалася під благотворним впливом ідей соціалізму. Імена Івана Франка і Лесі Українки, Михайла Драгоманова і Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника і Ольги Кобилянської, Бориса Грінченка та Івана Нечуя-Левицького, Олександра Олеся і Володимира Винниченка, Василя Чумака і Павла Тичини наповнюють наше почуття і свідомість непогрішимою гордістю.

Та були і ті, які хоча й сягали високих рівнів мистецького відображення, але не викривали і не осуджували, не усвідомлювали і вповні не прийняли... Хто помилявся і страждав, над ким тяжіло соціальне походження — від духовенства чи буржуазії вів родовід, — як бути з ними? До якої культури їхня спадщина має належати, хто нею має опікуватися? А якщо ще й друкувалися в ідейно нечітких, а то й взагалі «чужих» журналах і видавництвах, обрамлених і означених національною символікою, яку ми так легко віддали ідейним супротивникам і з цим змирилися, та брали участь у непрогресивних організаціях — взагалі автоматично відлучалися від національної культури і не мали права навіть наблизитися до цієї тріумфальної арки.

Сумно й гірко усвідомлювати, що у нас і до сьогодні не вистачає громадянської мужності й національної гідності позбутися комплексу ідеологічного сектантства і нарешті розплатитися справедливою за давні муки, болі та переживання насильно виселених з храму культури її творців.

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним
ключарям:
Не нам, обідраним невільника,
казати
Речення гордес: «Мій дім —
мій храм!» —

писала Леся Українка в 1896 році у вірші «Товарищі на спомин». Писала тоді, коли 80 відсотків українських селян, за переписом 1897 року, були неписьменні, коли на території України за царату не було української періодичної преси, а українська мова не викладалася ні в початковій, ні у вищій школі,

553478

коли за вживання української мови царська адміністрація позбавляла державних і виборних посад, коли в Києві українською мовою розмовляли близько десяти родин інтелігентів — Лисенків, Старицьких, Грінченків, Антоновичів, Луценків, Косачів, Шульгіних, Чикаленків, коли київська «Громада» числом своїх членів ледве сягала 20—25 чоловік. Хто у нас систематизував і проаналізував трагічні наслідки царських заборон — валуєвського (1863) і емського (1876) указів — для української культури, хто узагальнив величезну прогресивну роль російської легальної преси, яка в 1880—1882 роках широко обговорювала, осуджувала ці самодержавні заборони української мови? На жаль, ніхто.

У нас нема терпіння і демократичної певності для систематичного і наукового вивчення своєї власної культурної історії, тому нема ясної, науково обгрунтованої концепції її розвитку. А без глибокого знання вітчизняної історії нема змоги наповнити нашу духовність глибокою національною самосвідомістю — необхідною запорукою її вселюдської культурної значущості та інтернаціонального звучання. Для цього передусім необхідна важка і послідовна праця. На роки, на десятиліття. Праця, а не скарги, плачі, вишукування різних причин драматичного стану нашої культури.

Михайло Драгоманов в одному з листів до Лесі Українки писав: «Я сам не зневірюся в українцях, а надто в молодих, і про старих я зовсім не так уже зле думаю: вони все-таки роблять своє діло, — тільки що вже занадто багато плачуть».

У ті часи — в часи повного безправ'я української духовності — галаслива і лінкувата українська інтелігенція сповідувала культ пасивного українофільства, тоді як меншість працювала клято, обурюючись, як Леся Українка, поведінкою тих, хто зупинився напівдорозі з пацифістською думкою на спокійному чолі. Вона їх називала «паралітиками з блискучими очима», «великими духом, силою малими».

Отож наш обов'язок на сьогодні і на завтра не лише згадати імена тих, хто в цих немилосердно важких умовах пробивався до світла — підносив голос на захист української мови, літератури і культури, хто виборював право на легальні українські видання, друкуючи їх російським алфавітом, — бо звучали вони все ж таки рідною мовою! Не лише згадати, а й опублікувати їхню спадщину, перевидати унікальні, раритетні нині (збереглося деяких альманахів, збірників, журналів, газет лічені одиниці) періодичні видання і таким чином наблизити цю драматичну сторінку нашої історії до сучасника. Загляньмо в бібліографічний покажчик І. Войка «Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст.». Там за безпристрасним переліком назв альманахів і збірників постають драматичні та воістину подвижницькі діяння наших письменників, культурних діячів, видавців-меценатів. Чи ж ми достойно оцінили ті перші борозни на глухому полі нашої культури, прокладені українськими діячами і високого, і посереднього естетичного гатунку? Як, якими засобами «оживити» ці альманахи і збірники, як показати їх вчителів, студентів, викладачів, взагалі звичайному читачеві? Хто сьогодні вповість про ті складнощі, які подолали, ті зусилля, які доклали М. Старицький, щоб надрукувати альманах «Рада» (частина перша — 1883; частина друга — 1884), Д. Маркович, укладаючи «Степ» (Херсон, 1886) і редагуючи разом з М. Боровським «Ниву» (Одеса, 1885)? Чи хтось із нас має в своїй бібліотеці чотири випуски альманаху «Складка», які з'явилися в Харкові в 1887, 1893, 1896 і 1897-му роках завдяки В. Олександріву і К. Білиловському? Та на особливо

вдячне слово заслуговує Б. Грінченка, який 1893 року в Одесі видає альманах «Проліски», у Чернігові — «Вірна пара та інше» (1895), «Криничка» (1896), «Батькове віщунання та інше» (1898), «Степові квітки» (1899), «Хвиля за хвилею» (1900), у Москві — «Малоросійський збірник» (1899). Довідавшись про смерть Б. Грінченка в Італії, видавець першої української щоденної газети «Рада» Є. Чикаленко записав у своєму щоденнику:

«Всім відоме значення Б. Грінченка в ділі культурного відродження України. Такої упертої праці, такої енергії ніхто досі з українських діячів не виявляв. У найглухіші часи, коли, здавалося, український рух зовсім згас, він, мало чи не єдиний чоловік на Україні, не згубив віри у відродження України і всю свою велику енергію і працьовитість вжив для того, щоб розбудити громадянство. Сидячи в глухому провінціальному місті Чернігові, він зорганізував таке надзвичайно широке на ті часи видавництво українських книжок для народу, що звернув на себе увагу всієї України».

Дивлячись на працю Грінченка, у всіх свідомих українців заговорила совість. Без грошей, зайнятий службою (був тоді секретарем Чернігівської земської управи), він сам з жінкою написав і видав за короткий час більше, мабуть, книжок, ніж їх видало все українське громадянство цілуря 1876 року. Якої треба було енергії, праці, впертості, щоб при тодішніх цензурних умовах видати таку силу книжок. Просто не віриться, що це зробила одна людина».

У Бориса Грінченка було особливо гостре, емоційно вразливе сприйняття ображеного почуття національної гідності, але основним виявом цієї образи була важка щоденна праця задля розвитку і піднесення авторитету національної культури. Він не був, як сам писав в одному з листів, «ласкавим телятком» — він був цілковитим прихильником формули «виявляймо силу і матимем, що хочемо».

Як ми можемо мати те, що хочемо, коли й до сьогодні не винесли на світло такі визначальні для об'єктивного пізнання історії української літератури альманахи, підготовлені визначним літературознавцем С. Єфремовим, як триптома антологія «Вік» (Київ, 1900), «Літературний збірник» (Київ, 1903) і «На вічну пам'ять Котляревському» (Київ, 1904). Тим Єфремовим, який буквально за кілька місяців написав свою «Історію українського письменства» — багатьом дослідникам літератури, як кажуть, підпільно відому, але гласно невідому, бо її ніхто не цитує, — лише нещодавно піднято її зі спецфондів. Правда, до сучасності 1930 року, коли Єфремов був осуджений начебто за участь у контрреволюційній Спілці визволення України, його «Історія українського письменства» видавалася і вивчалася. Бо тоді очевидно була теза про можливість побутування в науці кількох концепцій розвитку української літератури. О. Білецький у своїй рецензії на історичний нарис М. Зерова «Нове українське письменство» (К., «Слово», 1924) позитивно оцінює докладний розгляд наукових концепцій історії української літератури, різних схем періодів літератури, класифікацій, викладених у працях М. Петрова, М. Грушевського, А. Ніковського, С. Єфремова. Сьогодні, крім виданого російською мовою в 1884 році нарису української літератури XIX ст. М. Петрова, ми прихильним критичним оглядом не спромоглися на інші праці. А що вже казати про фундаментальну «Історію української літератури», яка належить перу всесвітньовідомого дослідника давньої української літератури Д. Чижевського? Що говорити про українознавців, які з тих чи тих причин жили і творили за кордоном, коли ми своїх істориків літератури, таких, скажімо,

як В. Комаров, М. Возняк, А. Шамрай, М. Дашкевич, як ближчі за часом до нас М. Зеров, П. Филипович, В. Петров, Б. Якубський, В. Коряк, не вивчали, не видавали. А якщо й помічали, то лише з однією метою: заперечити, звинуватити, довести, що вони «не піднялися, не зрозуміли», «збочили» і т. д.

...Гортаю 15 і 16 книжку «Нової громади» за 1923 рік. Був такий двотижневий загальнокооперативний, літературно-мистецький та економічно-науковий селянський журнал. Виходив у Києві. На обкладинці грудневої книжки портрет Григорія Петровського, далі — портрет члена ВУЦВКУ, редактора журналу «Червоний шлях» О. Шумського, через кілька сторінок — груповий знімок, на якому сидять і стоять, тісно притулившись один до одного, Максим Рильський і Юрій Меженко, Микола Хвильовий і Майк Йогансен, Василь Блакитний і Сергій Пилипенко, Павло Тичина і Григорій Косинка, Володимир Сосюра і Тодось Осмачка, Володимир Коряк і Михайло Івченко... Кияни і харків'яни зустрілися в грудні 1923 року в Києві для того, щоб відшукати шляхи для загальної культурницької роботи. Третього грудня в театрі ім. Т. Г. Шевченка відбувся літературний вечір, на якому з промовама виступили Василь Блакитний і Володимир Коряк. Микола Хвильовий прочитав ще не друковану свою новелу «Я», що справила, як пише «Нова громада», «глибоке вражіння на кількатисячну аудиторію». «Тепло вітали кияни сильні, свіжі й високопоетичні твори В. Сосюри».

Символічна ця фотографія. І навіть сум. Бо над нею жирним шрифтом багатообіцяючий надпис: «На шляху до єднання». І справді, єднання літературних сил тоді здійснювалося послідовно. Та й цей приїзд харків'ян до Києва був плідний — в Києві закладено студії спілок «Гарту» та «Плугу».

Це був період мирного, творчого існування двох великих літературних організацій «Гарту» і «Плугу», до яких прилучалися, хоча й були організаційно незалежними, футуристи, «вибудовуючи» свій творчий шлях від панфутуризму до «Комункульту», а згодом і до злиття з «Гартом».

Це був час, коли гриміла слава новеліста Григорія Косинки, який майстерно сам і читав свої новели у переповнених холодних залах, коли зачитувалися поемою Майка Йогансена «Комуна», а колишнього боротьбиста Андрія Заливчого, який у грудні 1918 року загинув під час повстання проти гетьманців, називали видатним революціонером. Згодом, у 1927 році, до 10 річчя Жовтневої революції, вирішено поставити пам'ятник на його могилі, а Театральний сквер у Чернігові перейменувати на сквер ім. А. Заливчого.

Це були ті часи, коли всі літератори і митці, ті, хто зміг чітко визначити свою позицію в революційній перебудові суспільства, ті, хто помилялися, не вилучалися ще з історії літератури, з літературного процесу. Передусім тому, що ленінські принципи історизму на той час були визначальними, і добре пам'яталася думка В. І. Леніна про те, що «революції, яка б відразу могла перемогти і переконати, відразу змусити повірити в себе, такої революції немає»¹. Це підтверджує і літературна хрестоматія «За 25 літ», підготовлена на замовлення науково-методологічного комітету Наркомосвіти УРСР Ананієм Лебедем і Максимом Рильським. Надрукована в 1926 році й рекомендована, як писали тоді, «до вжитку», ця хрестоматія не оминула творчості ні Гната

¹ Заключне слово по доповіді про ставлення пролетаріату до дрібнобуржуазної демократії // *Ленін В. І. Повне збір. творів.* — Т. 37. — С. 218.

Михайличенка, ні Дмитра Фальківського, ні Миколи Філянського, ні Павла Филиповича, ні Володимира Винниченка, ні Олександра Олеся, ні Григорія Чупринки... Упорядники не приховували політичних помилок хрестоматійних письменників. Наприклад, про Володимира Винниченка написано так: «Та політична діяльність лежить поза межами літературної, і тут можна на ній не спинятись, тим більше, що право на вдячну пам'ять заробив Винниченко лише своїми художніми літературними творами».

І коротка біографічно-критична довідка про Григорія Чупринку, особу і творчість якого давно взяло на ідеологічне озброєння зарубіжне літературознавство, закінчується такими словами: «Кінець життя Григорія Чупринки припадає на 1919 рік. Його було розстріляно за участь в організації протирадянського повстання».

Існують різні версії останніх хвилин життя цього талановитого творця нових музичних форм у поезії, бо документально, свідченнями сучасників чи якимись протоколами його участь в антирадянському повстанні не доведена. Поет загинув у 1921 році.

На честь упорядників цієї хрестоматії і на сором наш слід визнати, що вони навіть тоді, коли Західна Україна не була в складі Радянської України, без жодних сумнівів і пересторог вводили в загальноукраїнський літературний процес не тільки емігрантів — Володимира Винниченка, Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, але й західноукраїнських письменників — Михайла Яцківца, Богдана Лепкого, Петра Карманського, Василя Пачовського.

Наступного, 1927 року, після виходу літературної хрестоматії «За 25 літ», академік Д. Багалій друкує на сторінках журналу «Червоний шлях» (1927, № 1) історико-критичний нарис «Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії», в якому узагальнює: «В особі М. С. домарксівська українська історіографія досягла найвищого ступеню свого розвитку. Його «Історія України-Русі» являється підсумком її успіхів, синтезом усього історичного процесу українського життя до найдавших, ще передісторичних, часів: до половини XVII ст. ним вироблена нова схема української історії і на підставі її складена його «Історія України Русі». Хоч ще далеко не закінчена, вона, однак, зробила епоху в українській історіографії, задовольняла вимогам сучасної їй європейської історіографії й її треба поставити в ряд з аналогічними історіями інших народів».

Так писав про свого колегу-історика академік Д. Багалій тоді, коли М. Грушевського вже різко критикували за його політичну діяльність як колишнього голову Центральної ради, за «буржуазну свідомість» і «націоналізм». Тоді ще, виявляється, було можливим побутування різних поглядів в історіографії, в історії літератури, в оцінках життєвого шляху історика, письменника, політичного діяча... Але ще не домінувала одна беззаперечна теза про те, що «так звана «історична схема» Грушевського, його філософсько-історична концепція — всією своєю сутністю войовничо спрямована проти марксизму». Говорячи сьогодні про велику кількість «білих плям» на карті історії української літератури, не можемо не згадати політично спекулятивної критики в 1946 році «Нарису історії української літератури». Чи треба доводити, що ця критика «Нарису» була породжена «необхідністю» відреагувати на сумнозвісну постанову ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленінград» і таким чином сприяла утвердженню «всеосяжної директиви», котра, як відзначається в статті А. Ковальова «Плюралізм 20-х», активно насаджувалася.

«...Практично з кінця 20-х ця обмежувальна» позиція стає «генеральною лінією». Сьогодні ми тільки приблизно починаємо розуміти, яких втрат зазнала наша культура,— а значить, і світова, загальнолюдська,— від такої «гегемонії» (Коммунист.— 1989.— № 16). У зв'язку із цим варто нагадати про те, як готувалася резолюція ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури», зокрема, про позицію М. Фрунзе як голови літературної комісії ЦК. Він заперечував лінію адміністративного тиску і захоплення літератури в свої руки шляхом наскоків, тому в цій резолюції партія і висловилося «за вільне змагання різних угруповань і течій» в літературі і культурі та проти казенно-бюрократичного, саморобного й некомпетентного адміністративного підходу до літературних справ, проти надання легалізованої монополії на літературно-видавничу справу декретом чи партійною постановою будь-якій групі чи літературній організації.

Не можна стверджувати, що «Нарис історії української літератури» 1946 року був позбавлений помилок, але не можна й заперечувати, що в «Нарисі» була здійснена спроба поставити в контекст розвитку усєї української літератури творчість В. Винниченка, О. Олеса, І. Стешенка, розкрити роль і значення таких друкованих органів кінця XIX—початку XX ст., як «Літературно-науковий вістник», «Нова громада», «Громадська думка», «Рада», видавництва «Вік», товариства «Просвіта».

Можна б не згадувати сьогодні про це, якби критика на цю працю не базувалася на тезі про відродження авторами «Нарису» (цитую одну з «праць» 1947 року) «розгромленої більшовицькою партією в кінці 20-х і на початку 30-х років нашого століття теорії «боротьби двох культур» фашистських агентів Шумського і Хвильового, що своїм гаслом «Геть від Москви!», орієнтацією на «психологічну Європу» пропагували ті самі ідеї українсько-німецького націоналізму».

Сумно і страшно чути сьогодні такі жорстокі присуди, але без уважного осмислення літературного процесу 20—30-х років на Україні на основі методологічного принципу історизму, конкретного аналізу всіх особливостей даного історичного періоду не можна висвітлити об'єктивні закономірності художнього процесу. Певна річ, найскладнішим об'єктом літературознавчого аналізу є і лишається літературна дискусія 1925—1928 років. Загальновизнано, що вона формально розпочалася 30 квітня 1925 року статтею Григорія Яковенка «Про критиків і критику в літературі», опублікованою в «Культурі й побуті» (№ 17). Не маємо наміру детально аналізувати цю складну проблему, зупинимося на коротенькій — неповних чотири сторінки друкованого тексту — статті, яка так збурила літературну атмосферу. Григорій Яковенко виділяє три категорії критиків, які заважають розвитку пролетарської літератури. Це «велика зграя» «свих дідусів» од літератури, набувших собі ім'я за «благословенних» часів», які сидять у тиші редакційних кабінетів і «криють» молоду творчість по всіх живих місцях, псують молодого письменника й придушують в ньому творчий вогонь», друга категорія — це нові літературні «метри», яких ніби породила революція. «За ними майже неможлива є броня. Броня пролетарського письменника, ті командні висоти, які вони зайняли по журналах і газетах, гарантують їм недоторканість та олімпійську святість». І третя категорія критиків — «це люди, які ні жодного слова свого не надрукували й ніколи не надрукують, але вони чешуть пороги редакцій і за «тридцять срібляників», які їм платить редакція, гублять безглуздям своїм молодого

починаючого творця. Це сама зла порода критиків. Ці критики — хвороба»².

Гостра, безжална думка, з очевидною орієнтацією на підтримку літературної молоді, яку затискують, не пускають в літературу. Але водночас і груба, вульгарно-соціологічна, політично спекулятивна. Зокрема, в статті пропонується таке: «...необхідно утворити при редакціях журналів і газет контрольні секції з людей ідеологічно витриманих, цілком розуміючих вимоги щодо пролетарської творчості, які б контролювали рецензії штампованих письменників і до яких можна було б апелювати молоді від літератури»³.

Опоненти Яковенка, передусім Хвильовий, відчули в цих рецептах передусім утвердження казенно-бюрократичного підходу до літературної творчості.

Найбільш далекоглядні вже тоді зрозуміли, що декретування в творчості, грубий окрик, свавільне жонглювання політичними фразами, заміна аргументів ідеологічними тезами до добра не доведе. Так і сталося. Відступи від ленінських принципів керівництва культурою породили авторитарність суджень і оцінок, грубе втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних художницьких свобод.

Звісно, в цих пошуках дороговказів мистецьких шляхів і прямувань було багато спірного, плутаного, але талановиті художники бачили, що літературу наводнюють елементарна халтура, політично спекулятивне графоманство, репортерська поспішність, підлабузницька готовність швиденько відгукнутися «на злобу дня» на шкоду необхідній професіональності. Микола Зеров у статті «Ad fontes» («До джерел») не випадково процитував Миколу Хвильового з його повісті «Редактор Карк»: «...Великий соціалістичний революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі за гонорар. Ах, як мені тяжко писати про халтуру. Я дивлюсь в майбутнє, я звертаюсь до нащадків:— Заплюйте темну тьму моїх сучасників від халтури», а в статті «Євразійський ренесанс і пошехонські сосни» не без підстав узагальнив: «Гадаю, що для розвитку нашої літератури потрібні три речі: 1. Засвоєння величного досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів. 2. Вияснення нашої української традиції і переоцінка нашого літературного надбання... 3. Мистецька вибагливість, підвищення технічних вимог до початкуючих письменників»⁴.

По суті, Микола Зеров вибрав раціональні зерна з статті «Апологети писаризму» і відомих «листів до літературної молоді», в яких Микола Хвильовий продукував свої полемічні тези про орієнтацію на «психологічну Європу», про «азіатський» або «червоний ренесанс», про «романтику вітаїзму», а особливо про «культурний епігонізм», тобто про рабське копіювання вершинних досягнень інших культур, передусім культури російської.

До сьогодні вважається — і це головним чином ставиться у вину Миколі Хвильовому, — що тезою про «культурний епігонізм» він начебто проголосив «боротьбу двох культур» — української і російської і орієнтував на політичний розрив із соціалістичною Москвою. І хоча Микола Хвильовий застерігав:

² Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917—1927).— Харків, 1930.— Вид. 2.— Т. 2.— С. 177—178.

³ Там же.— С. 179.

⁴ Там же.— С. 181, 195.

«Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою...», його опоненти свідомо плутали, безжально оперували спекулятивним тлумаченням «культурного епігонства», чим довели і своїх літературних опонентів, і самих себе до трагічних наслідків. А чи був таким уже й оригінальним у проголошенні властивого для української культури епігонства Микола Хвильовий? Ось що писав у 1920 році Валер'ян Поліщук у статті «Як дивитись на мистецтво»: «Ніхто ж не заперечить, що ми кормимося літературою Москви, і не через те, що в нас нема кому творити, а через те, що немає часу за боротьбою, або через неї немає змоги. В інших випадках ми доідаємо обгризи Берліна, Відня, Варшави, бо свого сучасного нема коли творити, а старе? Кому потрібно те, що віджило? Для історика...»⁵.

Ця проблема була породжена пошуками шляхів розвитку національної літератури. Ще в 1889 році у «передньому слові» до видання у Львові поеми Т. Г. Шевченка «Перебендя» Іван Франко торкається палких розмов «про почин і зріст новішої української літератури»: що породило її, що впливало на її напрям, що спиняло чи прискорювало її розвиток? Ця дискусія велася переважно в дореволюційному російському літературознавстві, нерідко з погляду, чи не є розвиток української літератури сепаратизмом і чи зростання її не загрожує розривом єдності Росії. Наївно було б механічно накладати тезу офіційних істориків літератури самодержавної Росії на розвиток радянської літератури, але свідомо чи мимовільно це іноді траплялося.

Закономірно, що українська радянська література в перше пореволюційне десятиліття активно, в дискусіях, суперечках, в атмосфері здорової на перших порах літературної конкуренції спрагло шукала свого, оригінального шляху художнього розвитку і аж ніяк не орієнтувалася на відрив від братньої російської літератури. Революція оновлювала суспільство, оновлювала літературу, спонукала до новаторських пошуків, до формування нових художніх принципів, нових духовно-моральних і естетичних ідеалів радянського суспільства. Декому, особливо керівництву Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, здавалося, що вони, тільки вони знають, якими ж повинні бути творчі принципи, особливості нової літератури. І якось забувалося тоді, в шалі полемічних пристрастей і амбіційних посягань на виголошення остаточної істини, що в 1918 році В. І. Ленін не наважився прогнозувати навіть реальність майбутнього соціалістичного суспільства: «Дати характеристику соціалізму ми не можемо; який буде соціалізм, коли досягне готових форм,— ми цього не знаємо, цього сказати не можемо»⁶.

Літературна полеміка 1925—1928 років завдала великої шкоди українській радянській літературі. Мимоволі згадуються слова І. Франка з літературного огляду «Українська література в Галичині за 1886 рік»: «Внутрішні непорозуміння і сварки між партіями, загальне звуження розумового горизонту і постійне роздратування, підтримуване безплідною, але завзятою газетною полемікою,— це умови, які дуже шкідливо впливають на розвиток літератури і її талантів».

Не наша мета сьогодні вивіряти, хто більше, а хто менше винен у цій широко розгорнутій літературній битві. Але як боляче читати покаяний «лист до редакції «Комуніст» від 22 лютого 1928 року Миколи Хвильового, в якому він,

⁵ Там же.— С. 33.

⁶ Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) // Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 62.

«віддаючи себе на милість своєї Компартії і її Центрального Комітету», визнає ідеологічну шкідливість роману «Вальдшнепи», кається за те, що «відновив стару теорію боротьби двох культур» і тим самим «робив замах на чистоту комуністичної ідеології».

29 травня 1965 року Юрій Смолич записує про свої переживання, клопоти і розчарування, викликані прагненням надрукувати в журналі «Дніпро» спогади про Валпліте і про останні дні й хвилини життя Микола Хвильового. Юрій Корнійович знає, що лякає тих, від кого залежить доля його спогадів: «І дивна виходить річ: націоналісти за кордоном весь час настирно зображують Хвильового як у свій час свідомого і запеклого антикомуніста. Зрозуміла річ: це їм вигідно. Але ж і наша офіційна позиція теж весь час (за Сталіна і після Сталіна) незмінно зображує Хвильового як антикомуніста. Позиція — «наші» і наших ворогів-націоналістів — збігаються цілком, формулювання звинувачень Хвильового — слово в слово такі ж і у нас, і в них. Це — рідкісний, майже неможливий випадок. І... яка нам вигода від того?.. А тим часом, насправді, Хвильовий тільки помилявся, тільки хибив, тільки вдався в «уклон»; така правда, і саме вона нам вигідна».

Ситуація парадоксальна до абсурдності. Не випадково так докладно зупиняємося на цих питаннях, бо переконані: коли ми не утвердимось думками і своїми діями в тому, що Валпліте і Микола Хвильовий, ВУСПП і Сергій Пилипенко, Гнат Михайличенко і Михайло Івченко, Андрій Хвиля і Володимир Коряк, панфутуризм і українські неокласици, Аспанфут і «Молода муза» з усіма їхніми «позитивами» і «негативами» належить історії української літератури, до тих пір не можемо говорити з певністю про національний літературний процес і про місце української радянської літератури в союзному і світовому контексті... Це аж ніяк не означає, що слід запліщувати очі на помилки ідейного змісту, на деякі безперспективні пошуки форм, жанрів, стилів, навпаки — відкривати очі на їхні «плюси» і «мінуси», а не відвертатися з погордою. Це література нашого народу, і її слід вивчати такою, якою вона була, не випинати краще, а гірше заганяти на периферію історії.

І про яку систему у вивченні історії рідної літератури можна говорити, якщо не будуть ліквідовані «білі плями» в літературознавстві, журналістиці, видавничій справі, в історії нашого суспільства взагалі. Все взаємопов'язане, взаємозумовлене настільки міцно, що варто розірвати одну ланку, як розпадеться весь ланцюг причин і наслідків. Та насамперед необхідно ці ланки поновити в суспільній свідомості, бо донедавна ми те й робили, що вилучали з політично спекулятивних міркувань невідгніті або неприємні нам явища, постаті, а то й цілі процеси. Найприкріше, мабуть, те, що в останні десятиліття у нас, на Україні, спотворено наукове уявлення про стан української культури кінця XIX—початку XX ст., а особливо — перших пореволюційних літ. Робилося це начебто з метою зміцнення інтернаціональних зв'язків, дружби між народами, та забувалося (чи не усвідомлювалося?), що Російська імперія була тюркою народів і в цій тюрмі Україні було особливо тяжко. Тяжче, ніж Галичині, яка мала свою україномовну пресу, особливо газету «Діло», свої журнали і видавництва. Та в ці важкі роки заборони українського слова в Києві XIX ст. друкувалося багато російськомовних газет демократичного спрямування, з-поміж яких на особливу увагу заслуговують «Соціаліст», «Київський телеграф», «Труд», «Литературное приравление к «Київскому телеграфу», «Київский вестник», «Жизнь и искусство». Молодий викладач Київського університету

Віталій Довгич здійснив аналіз цього величезного масиву преси, не оминаючи і монархічної, за ідейним спрямуванням антиукраїнської, великодержавної преси, таких, скажімо, видань, як «Киевский курьер», «Паровоз», «Киевское слово», «Киевские губернские ведомости», «Киевлянин», «Друг народа» та ін., але це дослідження «поховано» в дисертації. Тільки-но царський маніфест від 17 жовтня 1905 року пообіцяв свободу друку, на Україні починають з'являтися україномовні газети і тижневики — «Хлібороб» (Лубни), «Народна справа» і «Вісті» (Одеса), «Боротьба», «Запоріжжя», «Добра порада» (Катеринослав). У Москві став друкуватися тижневик «Зоря», у Санкт-Петербурзі — «Вільна Україна». Але всі ці видання швидко, часом після першого ж випуску, як це трапилося, наприклад, з «Народною справою» і «Запоріжжям», закривалися цензурою.

Українська щоденна газета «Громадська думка» виходила в Києві лише 18 днів серпня 1906 року, але вона відродилася в 1907-у завдяки фінансовій фундації того ж Євгена Чикаленка, Василя Смирненка, Володимира Леонтовича, Миколи Аркаса та інших в образі новому — газети «Рада». Багато важило для розвитку української літератури і літературознавства й те, що Михайло Грушевський у 1907 році переїздить зі Львова до Києва і починає тут видавати і свій популярний «Літературно-науковий вістник». З «Літературно-науковим вістником» зливається київський журнал «Нова громада»; російськомовна «Киевская старина» з 1907 року виходить українською мовою під назвою «Україна», щоб згодом — з 1908-го — чіткіше визначити свій науковий профіль у новому виданні — «Записки Українського наукового товариства в Києві». Гадаємо, настав час, щоб кожне із цих видань вдумливо проаналізувати, не оминаючи і таких тижневиків, як «Село», «Засів», «Маяк». А що вже про літературні місячники «Українська хата» і «Дзвін» казати?

Загалом українських періодичних видань 1905 року з'явилося 7, тоді як у Галичині їх було 28. Але вже в 1906 році кількість періодики досягла 32. Правда, з кожним роком під немилосердним тиском цензури ця цифра зменшується. Та якби така сумна справа стосувалася лише періодики! Але й книг українською мовою виходила тоді мізерна кількість. На книжковій виставці 1912 року було зафіксовано, що в 1911-у в Російській імперії було випущено українською мовою 242 книги, тоді як латиською — 608, естонською — 519, татарською — 372. Та якби це були повноцінні книги! Здебільшого — брошури, невеличкі збірники, антології, якими й нарощувалася ця цифра — 242. Але духовний потенціал нашого народу був великим, і як тільки революційний вітер охопив Україну, почалася динамічна видавнича і журналістська діяльність. Уже в 1917 році на Україні з'явилося 677 назв українських книг, 63 періодичних видання. Звісно, переважна більшість і книг, і періодики залишається до сьогодні для науковців поза межами їхньої дослідницької уваги, бо справа навіть не в тому, що вони мають ще й досі спецфондівський статус, а в тому, що небагато знаходиться бажаючих їх досліджувати. Щоправда, за кордоном такі дослідження проводяться. Як приклад — остання праця відомого мовознавця і літературознавця Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус» (1987). Однак донедавна у нашій країні надрукувати таку статтю було важко, тяжіють ще стереотипи категоричних ідеологічних «присудів» переважній більшості учасників культурної діяльності тих перших складних пореволюційних літ. Скажімо, той же Сергій Єфремов — авторитетний критик і літера-

турознавець періоду «Ради», «Літературно-наукового вістника» і «Книгаря» — був заступником, як і Володимир Винниченко, голови другого складу Центральної ради М. С. Грушевського, а згодом входив від партії українських соціалістів-федералістів до складу генерального секретаріату Центральної ради як секретар у національних справах.

Як обійти цю складну постать і політика, і вченого-літературознавця в розгляді літературного процесу 20-х років, особливо проблем мовної політики на Україні? Адже саме Сергій Єфремов разом із Андрієм Ніковським підготував і видав доповнений ними «Словарь української мови» Б. Грінченка, три томи якого кількома випусками з'явилися наприкінці 20-х — на початку 30-х років (2-й том — завдяки вже А. Кримському). Той же Сергій Єфремов разом із Агатангелом Кримським був редактором першого академічного «Російсько-українського словника». Побачив світ лише перший том — у 1924 році. Згадуємо про це тільки тому, що повна ліквідація «білих плям» у літературі неможлива без паралельної і взаємоконсультативної роботи з істориками, юристами, мовознавцями, мистецтвознавцями... А письменники, літературознавці не завжди чітко усвідомлюють всю політичну складність боротьби різних буржуазних і дрібнобуржуазних партій та організацій, які діяли на Україні напередодні Лютневої революції, а також протягом 1917—1919 років. Так уже історією судилося, щоб переважна частина української інтелігенції включилася (або була втягнута) в політичну боротьбу, що не могло не позначитися на її і творчій праці, і долі. Безперечно, надія на соціальне і національне відродження України була великим — домінантним! — стимулом активізації політичної діяльності інтелігенції, тому слід це враховувати в аналізі багатьох газет, журналів, альманахів того періоду. Адже в 1918 році на Україні виходило — з різними періодами випуску — 127 українських газет, а видавали їх переважно боротьбисти, «укапісти» в різних містах — Києві, Катеринославі, Харкові, Кам'янці-Подільському. Хто із письменників друкувався в цих та інших періодичних виданнях, під чийми, як-то кажуть, «штандартами» з'являлися їхні твори — про це ми не сказали ще наукового слова. Ось, наприклад, альманах «Червоний вінок», 1919 рік. Це збірник творів новітніх українських письменників. Хто вони, ці новітні українські письменники? Відкриває альманах поезія Василя Еллана, Павла Тичини, Володимира Кобилянського, Василя Чумака. А далі йдуть вірші Григорія Петнікова, Попів-Найди, Кліма Поліщука, Дмитра Загула, Миколи Терещенка... Тут майже вся літературна спадщина Андрія Заливчого, дві новели Ігнатія Михайлича (псевдонім Гната Михайличенка), тут і претензійна за формою поезія Володимира Коряка... Це унікальний альманах, його треба видати ротарпринтним способом і дати кожному студентові, кожному учневі! На його сторінках пульсує, вривається, розкуто ширяє сама Революція! А хто із студентів, викладачів тримав у руках такі ж, як «Червоний вінок», неперіодичні альманахи, як «Гроно» і «Зшитки боротьби» 1920 року, «Штабель» і «Вир революції» 1921-го, «Жовтень» 1922-го, «Штурм» 1923-го, «Квартали», «Плуг» і «Жовтневий збірник» 1924 року? Як без них вивчати історію української літератури, як без них зрозуміти складні пошуки і форми, і нових виражальних засобів у мистецтві?

У своїх «фрагментах» спогадів про літературний Київ 1919 року, опублікований у Львові 1923-го під назвою «З виру революції», Клим Поліщук — талант трагічної долі — пише:

«Музагет»! — звідки він узаяся? — кажуть, що перед тим була якась «Біла студія»...

Я в той час редагував «Народну волю», через що «засів» на новому політичному крилі у «Лук'янівці». Завдяки цьому більше цікавився справами «Національного союзу», ніж новітніми змаганнями на полі мистецтва, а тому тільки й знав, що під редакцією Якова Савченка готується до друку якийсь «Літературно-критичний альманах», а під редакцією Мих. Семенка має виходити двотижневик «Універсальний журнал».

Що не назва, то загадка. Принаймні для широкого читача нічого не говорить ні «Музагет», ні «Народна воля», ні «Літературно-критичний альманах», ні «Універсальний журнал». Бо він майже нічого не знає про Київ 1919 року — Київ періоду Директорії, очолюваної Володимиром Винниченком, періоду розколу між членами Директорії. Ми в загальній масі своїй не знаємо, що В. Винниченко, якого підтримували не члени цього уряду, а відомі діячі М. Шаповал, В. Чеховський, М. Грушевський, у боротьбі за владу схилився до співпраці з більшовиками, тоді як С. Петлюра обстоював орієнтацію на Антанту в боротьбі проти більшовиків. Інакше як тоді зрозуміти, чому Винниченко того 1919 року опиняється у Відні, організовує Закордонну групу Української Комуністичної партії, друкує в органі цієї партії «Нова доба» статті й памфлети, в яких дошкульно розвінчує петлюрівщину і закликає до боротьби з білополяками та Врангелем? До речі, Винниченко ніколи не вважав себе свідомим і послідовним ворогом соціалізму, хоча й не раз виступав у пресі з критикою політики Радянської влади на Україні. Проте постійно наголошував, що він був, є і буде комуністом. «Я не належу ні до якої партії II Інтернаціоналу, я, як вам відомо, — комуніст», — писав він наприкінці 30-х років в «Відкритому листі до Сталіна і членів Політбюро ВКП», застерігаючи від загрози фашизму.

Та ще раніше, в «Щоденнику», він осуджує українську національну контрреволюцію, її польсько-петлюрівську орієнтацію — він готовий «стати до праці на користь комуністичної революції», відмовляючись від самостійництва «як протиріччю до духові комуністичного устрою світу», але водночас не може відмовитись від того, що вважає «вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої соціалістичної федерації вільних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік».

Історію української літератури, зважаючи на складність і драматизм нашого і дожовтневого, і соціалістичного минулого, слід поставити в контекст суспільно-політичних явищ і процесів, але в тому разі, якщо ці явища і процеси знайдуть, врешті-решт, об'єктивну оцінку спеціалістів. Але ми не можемо чекати (і не чекаємо, як про це свідчать і двотомна «Історія української літератури», і «Історія української літературної критики»), коли буде здійснена істориками ця величезна наукова робота. Уже тепер слід глибніше узагальнювати різноманітні мистецькі явища періоду зміни історичних епох — напередодні революції і після революції. Особливо цікавим і перспективним має бути дослідження еволюцій художньої форми і наповнення її новим ідейно-змістовим значенням, народження нової поезики, її розвиток у 20-х роках і «згасання» внаслідок сталінських репресій, непоправного персонального збіднення мистецьких рядів. Інакше як катастрофою для української культури не можна назвати того масового знищення української інтелігенції, партійного і радянського керівництва, яке сталося в період сталінізму.

Так, улітку 1937 року були репресовані майже в повному складі Політбюро ЦК КП(б)У, Оргбюро, Контрольна комісія і члени та кандидати в члени ЦК (майже сто чоловік), увесь уряд Радянської України. А розпочався розгул терору значно раніше. Не можна без болю читати листи В. Г. Короленка до А. В. Луначарського з Полтави 1920 року, хвилюючі роздуми про майбутнє соціалізму і шляхи його побудови. Годилося б сьогодні вдумливо проаналізувати й ті емоційно-гнівні реакції творчої інтелігенції на нову економічну політику, бо саме в той період почався наступ на політичні свободи громадян, саме тоді став зміцнюватися й абсолютизувати свою владу бюрократичний апарат, саме тоді поспішно оформлялися державні командні структури, які згодом знівельовали особистість.

Наші біди зумовлені й порушенням ленінського принципу федеративної організації Союзу Радянських Республік. В. І. Ленін, переглядаючи свої до-революційні праці, в яких доводив перевагу централізованої держави перед федерацією, висунув в останніх статтях 1922 року принцип федерації. І хоча XII (1923) з'їзд партії в полеміці, у боротьбі, але все ж таки прийняв ленінську концепцію, ця модель державної організації була знівельована Сталіним. Нагадаймо сьогодні, що внаслідок договору про утворення СРСР (1922) загальносоюзні органи керували лише зовнішніми відносинами, військовою справою, транспортом і зв'язком, а все інше було в повній компетенції (крім подвійного підпорядкування справ фінансових, продовольчих, народного господарства, праці та робітничо-селянської інспекції) республіканських наркоматів. Для чого про це згадуємо? Для того, щоб наголосити: проблеми розвитку культури, мови, статусу національних меншостей (1927 року на Україні був 21 національний район: 9 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський), особливо книгодрукування і поширення книги було в повному розпорядженні республіки. Поступово, внаслідок різкого згорання федералізму, почалося й згорання культурного національного життя. Якщо 1930 року на Україні рідною мовою було видано 6394 назви книг, то 1939-го — 1895 назв. Про щось же свідчать ці цифри?

Наші видання забутих чи призабутих письменників мають супроводжуватися новими літературознавчими підходами до оцінки тогочасної соціально-політичної і культурної ситуації і до їхньої творчості. І ця оцінка не може обмежуватися лише фактом опублікування, потрібен насамперед серйозний аналітичний розгляд творчої спадщини в контексті культурної ситуації. Не годиться нам, критикам і літературознавцям, втішатися сьогодні лише звичайним прочитанням явленого з далечі десятиліть. На появу «Повісті про санаторійну зону» Миколи Хвильового в журналі «Дружба народів» (№ 7, 1988) одразу ж відгукнулася «Літературна газета» (28 вересня 1988 р.), тоді як деякі наші публікації, крім відгуків Гр. Сивоконя та І. Дзюби на журнальні публікації того ж Хвильового і «Третьої Роти» В. Сосюри, залишаються поза критичним розглядом. Та це ще півбіді. Треба йти, як кажуть, углиб, прагнути до теоретичних узагальнень, переглядати узвичаєні стереотипи сміливо і на належному рівні літературознавчого аналізу. Чи не час всебічно, в контексті тогочасних духовних процесів проаналізувати творчість Миколи Вороного і не «навішувати» йому ярлик жерця «чистого мистецтва», затятого апологета «мистецтва для мистецтва», пояснити, чому, якими причинами зумовлені не тільки його одного поривання до краси, до художньої досконалості мистецького явища, до урізноманітнення ритміки, мелодійності

звукзапису, асоціативності поетичного образу. Тоді яснішою для нас стала б ситуація з київським журналом «Українська хата», зрозумілішими теоретичні узагальнення Микити Шаповалова (Сріблянського), Миколи Євшана, поетична палітра Олександра Олеса, Григорія Чупринки.

Ми визнали, що був український футуризм, і то, думаю, завдяки Володимирові Маяковському, якщо він був футуристом, то чому не могли бути футуристами Михайлі Семенко, Гео Шкурупій? Визнаємо з великими пересторогами неокласиків, навіть Освальда Бургардта (Юрія Клена) згадуємо і поволі друкуємо, а от чи були символістами Павло Тичина, Дмитро Загуд, Олекса Слісаренко, Тодось Осьмачка, Яків Савченко, Дмитро Фальківський — хто нам скаже? А як бути з неоромантиками? І чи не пора аналізувати раннього Володимира Сосюру, Миколу Бажана, Олексу Влизька, Миколу Хвильового, згадати таких талановитих поетів, як Євген Маланюк, Олесь Бабій, Оксана Лятуринська, Михайло Орест, Олекса Стефанович? Так, їхня подальша творчість пов'язана з еміграцією, з певними ідеологічними противагами соціалізму, але все одно ми не повинні оминати і їхньої творчості, не приглушуючи, зрозуміло, і їхніх політичних орієнтацій. Як не випадає замовчувати творчості Олега Ольжича і Олени Теліги, чия політична діяльність заслуговує на спеціальну розвідку.

Не слід сліпо вірити також у те, що сказали наші класики з приводу новітньої української поезії — закономірною була зміна художніх форм на злам двох епох. Тому львівську групу «Молода муза» доцільно видавати не лише у вигляді альманаху чи збірника, а кожному з її членів присвятити окремі видання — О. Луцькому і Б. Лепкому, В. Бирчаку і П. Карманському, С. Твердохлібу і В. Пачовському, М. Яцківу і С. Чарнецькому, Я. Гординському і М. Рудницькому. Певен, що коли відповідально, з погляду науки і з позицій історичної правди «перечитаємо» нарешті Франкового «Мойсея», тоді не будемо примітивізувати й драматичні поеми Лесі Українки, а її поему «Бояриня» пізнаємо в контексті болісних роздумів поетеси про долю України. Ось що вона писала в листі з Сан-Ремо до Михайла Павлика 10 квітня 1903 року, пригадуючи заповіт свого улюбленого дядька Михайла Драгоманова «не скидатися» ні літератури, ні політики:

«Коли моє здоров'я, мій великий хист, мій замало розвинений інтелект, моя життям пригнічена енергія не дали мені стати тим, чим повинна б я бути і чим, може, ніколи не стану, то се моє нещастя, але не моє бажання, і миритись з тим я не хочу, ні, я ще хочу боротись... Мені морально неможливо признати політичну прірву (історичну, як казав Куліш) за прірву реальну, і поки я не скинуся спогоду про абсолютно невільну Україну, я не можу, не сила моя скинутися того, чого досі не скинулася при гірших умовах. Тоді треба скинутись мені і моєї поезії, моїх найщиріших слів, бо вимовляти і ставити їх на папері, скинувшись того діла, на яке вони кличуть інших, мені буде сором».

Не в усіх вистачало моральних сил і мужності творити літературу й бути політиком у художньому слові, але й розпач, безнадія, прагнення захватитися в храмі краси також були свідченнями духовного стану нації, народу. І, треба визнати, здебільшого мистецьки довершеними свідченнями. Леся Українка не захотіла ховатися у вільнішому краї — у Галичині — від споглядання тяжкої долі України, як не зробив цього і Борис Грінченко. Це з приводу можливого переїзду Бориса Грінченка до Галичини Павло Грабовський

написав і на сьогодні актуальні слова: «Правда, се було б великою втратою для російської України, бо патріотів багатько скрізь, а робітників чомусь не чути».

Пам'ятаймо ці слова і подумаймо, чи й не наша вина і в тому, що в 1978 році на Україні рідною мовою, за даними ЮНЕСКО, було видано 2287 назв книжок, тоді як у наших сусідів-поляків — 7102. Майже на п'ять тисяч більше. Десять років тому на Україні на 1 мільйон населення припадало 66,3 назви книг, тоді як у Польщі — 289,4. Та чого порівнювати себе з поляками, краще порівняймо себе з собою. У 1927—1928 роках на Україні загальна кількість книг становила 5 413 назв, із них українською — 2920. Що ж виходить? Минуло 60 років, і в 1978 році рідною мовою надруковано менше — 2287 назв книг. Звісно, тиражі зросли, і це лишається єдиною втіхою. Бо в 1927—1928 роках тираж українських книжок становив 22 мільйони 229 тисяч, а 1979 року — 99 мільйонів 502 тисячі примірників.

Сьогодні, піклуючись про видання творів забутих і призабутих письменників, ми маємо чітко усвідомлювати: без гармонійного поєднання у виданні творів письменників минулого і творів сучасних художників слова нам не вдасться поліпшити стан духовного здоров'я нашого народу.

На жаль, ще донедавна багатьох-багатьох письменників 20—30-х років «так наче й не було» в нашій літературі, наче ця «озонна діра» в духовній атмосфері України нікого й не тривожила. І це, на жаль, стосується і української дожовтневої літератури. Ось, для прикладу, за станом на 1988 рік, твори Христі Алчевської друкувалися востаннє в 1930 році, Ганни Барвінок — в 1927, Гордія Брасюка — в 1930, Дмитра Бузька — в 1974, Володимира Винниченка — в 1932, Василя Вражливого — в 1933, Володимира Гадаїнського — в 1929, Андрія Заливчого — в 1929, Адріана Кашенка — в 1925, Гео Коляди — в 1925, Антона Крушельницького — в 1960, Ореста Левицького — в 1930, Дмитра Малковича — в 1930, Гната Михайличенка — в 1929, Василя Пачовського — в 1919, Олексія Плюща — в 1930, Вячеслава Потапенка — в 1926, Якова Савченка — в 1935, Бориса Тенети — в 1934, Дмитра Фальківського — в 1931, Павла Филиповича — в 1925, Миколи Хвильового — в 1933, Спиридона Черкасенка — в 1932, Леоніда Чернова (Малощийченка) — в 1932, Михайла Ялового (Юліана Шпола) — в 1930, Дмитра Яворницького — в 1929-му.

Просто розпач бере, коли гортаєш біо-бібліографічний довідник А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917—1927)» під загальною редакцією С. Пилипенка, який підготовлено й видано ще 1928 року. Сьогодні ціни йому нема, як і томові другому, де зібрано документальні матеріали до вивчення організаційних та ідеологічних шляхів української радянської літератури.

Тепер не кожен історик літератури може щось певне сказати про творчість Петра Алампієва, Василя Алешка, Євгена Богуславського, Юрія Будяка, Петра Ванченка, Олександра Ведміцького, Анатолія Гака, Петра Голоти, Романа Гуцала, Марка Дієва, Юхима Дубкова, Михайла Козорига, Олекси Конторини, Антона Лісового, Івана Момота, Василя Нефеліна, Грицька Прискунівського, Петра Радченка, Микола Сайка, Людмили Старицької Черняхівської, Нечипора Щербини...

Зрозуміло, що далеко не всі твори заслуговують на перевидання, але не може не вражати кількість імен, які потрапили в біо-бібліографічний том А. Лейтеса і М. Яшека. Навіть якщо зважити на те, що деякі з письменників

мали по кілька псевдонімів і пам'ятати, що дехто потрапив до покажчика випадково, все одно набирається солідна кількість літераторів, які більшою чи меншою мірою були причетні до творення української літератури в перше пореволюційне десятиліття. Цифра ця і вражає, і лякає — 1070 чоловік. Доля багатьох із них нам сьогодні невідома. Значна частина літераторів не змогла розкрити своїх творчих можливостей внаслідок політичних обвинувачень і репресій, які були результатом фальсифікації, інша — відійшла від літературної справи. Через те ми маємо великий клопіт з підготовкою до видання Української літературної енциклопедії, через те так важко літературознавцям давалася і дається підготовка курсу історії української радянської літератури, через те так недосконало викладається вона у вузах і школах на Україні.

Лише один приклад. Буквально за п'ять днів — 23—28 січня 1935 року — Олександр Олесь пише в Празі драму на чотири дії «Земля обітована». В ній розповідається трагічна історія сім'ї відомого літератора Західної України Шумицького, який виїздить у Харків, на Радянську Україну, з глибоким переконанням, що «правда і майбутнє не тут, на Заході, а там, на Сході, звідки завжди сходило і сходить сонце». На застереження сина Бориса, що на Україні відбуваються порушення законності, сваволя і репресії, Шумицький відповідає: «Коли хтось сидить в тюрмі чи на заслання, то, будь певний, не дурно, а за провину, за злочин: одні за саботаж, другі за спротив розпорядженням революційної влади, треті — за шовінізм, русотяпство, петлюрівщину, білогвардійщину...»

З глибоким сарказмом описує О. Олесь трагічну вину перед своєю сім'єю комуніста Шумицького та драму його глибокого розчарування. Та хіба не можна зрозуміти письменника? Драма тому й була написана так швидко і з такою емоційною схвильованістю, що О. Олесь був вражений трагічною долею сім'ї Крушельницьких. Мабуть, він прочитав у «Правде» від 18 грудня 1934 року чи в передруку з неї про те, що 13—15 грудня 1934 року візна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР засудила в Києві до розстрілу за підготовку на території УРСР терористичних актів таких письменників, як Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, Олекса Влизько, Кость Буревій (Едвард Стріха), Михайло Лебединець, а також двох синів старого літератора Антона Крушельницького — Івана і Тараса. Справу Антона Крушельницького, як і Юліана Бачинського, Василя Мисика, передали на дослідження.

Думаю, не тільки Олександр Олесь там, на чужині, але й тут, на Україні, друзі і колеги не могли повірити в те, що ці літератори були «терористами-білогвардійцями». Слід пам'ятати, що цей процес з'явився як реакція на вбивство 1 грудня 1934 р. С. М. Кірова.

Ми не маємо морального права, як сказав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, відвернутися «від болючих питань нашої історії, замовчати їх, удати, ніби нічого особливого не сталося. З цим ми не можемо погодитися. Це було б нехтуванням історичної правди, неповагою до пам'яті тих, хто став невинною жертвою беззаконня та сваволі. Не можемо ще й тому, що правдивий аналіз повинен допомогти нам розв'язати сьогоднішні наші проблеми: демократизації, законності, гласності, подолання бюрократизму — словом, насущні проблеми перебудови. Ось чому нам потрібні й тут цілковита ясність, чіткість і послідовність».

Тому історикам літератури, письменникам необхідно розробити програму систематизованого і послідовного наукового вивчення пропаганди і видання літературної спадщини письменників 20—30-х років. Йдеться не про якусь докорінне переписування історії української радянської літератури — великий загін заспівувачів нової літератури, перших будівничих її ідейно-естетичних і методологічних засад подає гідне й визначальне місце в історії нашої літератури. Але поряд із Павлом Тичиною, Володимиром Сосорою, Василем Чумаком, Юрієм Яновським, Максимом Рильським, Миколою Кулішем, Андрієм Головком, Миколою Бажаном, Василем Блакитним закладали основи нової літератури і культури Микола Хвильовий і Майк Йогансен, Гнат Михайличенко і Валер'ян Підмогильний, Дмитро Загул і Євген Плужник, Микола Зеров і Михайло Драй-Хмара... Перелік імен можна продовжувати, але краще запитати себе: чи знає їх широкий читач? У якому обсязі їхня літературна спадщина відома літературознавцям? А що вже тоді говорити про творчість письменників, доля яких взагалі для нас невідома? Ні точної дати смерті, ні рукописної спадщини — Дмитра Бузька, Миколи Дукина, Івана Калдяника, Василя Чечвянського, Миколи Булатовича, Михайла Ялового, Володимира Свідзинського... Необхідно якнайшвидше поклопотатися про їхню літературну долю та багатьох інших. Інакше й далі літературний процес 20—30-х років буде подаватися збіднено, і далі багато письменницьких імен та їхні твори будуть трактуватися спрощено, бо ж були свого часу скомпрометовані і безпідставно вилучені з літературного процесу як «ідейно шкідливі». Не може й далі існувати практика, коли твори радянських письменників, надруковані в радянських журналах, радянськими видавництвами, десятиліттями зберігаються в спецфондах, а їхня рукописна спадщина недосяжна навіть для дослідників-спеціалістів. Інакше про яку концепцію цілісного літературного процесу, що має вже сімдесятилітню історію, може йти мова? Наш обов'язок якнайшвидше і якнайкраще здійснити видання творів 20—30-х років, залучивши до цієї благородної справи не лише центральні, а й регіональні видавництва республіки. І не обмежуватися скромним вибраним, а прагнути до максимальної повноти «олюднення» літературної спадщини, пам'ятаючи, що кожен факт, кожен штрих цих складних років становить для нас цінність. Слід подбати про заснування щорічника «Спадщина», в якому б публікувалися невідомі або маловідомі рукописи письменників цього (і не лише цього, а й дожовтневого!) періоду, щоденникові записки, нотатки, листи та інші архівні документи.

Найсерйозніша наша проблема — це бібліографія, першоджерела. Здається, ніде так гостро не постає ця проблема, як у нашій країні. Хіба не доцільно було б здійснити перевидання фототипним способом таких видань, як літературна хрестоматія «За 25 літ», про яку вже мовилося, двотомна «Хрестоматія нової української літератури» М. Плевако (1926), збірник матеріалів «Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія 1925—1928 рр.» (1928), двотомний біо-бібліографічний довідник «Десять років української літератури (1917—1927)» (1928) А. Лейтеса і М. Яшека? Не маємо — в себе, на Україні, й довідкових матеріалів з російського літературного процесу початку нашого століття.

Не може не турбувати й доля літературної періодики цієї епохи, скажімо, таких альманахів і журналів, як «Музагет» (1918), «Зшитки боротьби» (1919), «Червоний вінок» (1919), «Гроно» (1920), «Мистецтво» (1919—1920),

«Вир революції» (1921), «Жовтень», (1921) «Шляхи мистецтва» (1921—1922), «Квартали» (1924), «Вапльте» (1926—1927), «Літературний ярмарок» (1928—1929), доступ до яких обмежений. Не можна викладачеві, вчителеві, аспірантові сьогодні обійтися без кількатомної хрестоматії літературно-критичних праць 20—30-х років. А така хрестоматія немислима без включення до неї виступів державних і партійних діячів М. Скрипника, В. Затонського, П. Постішева, С. Косіора, Г. Чубаря, О. Шумського з питань розвитку української літератури і культури.

Сучасний рівень історико-філологічного аналізу невисокий, він часто зводиться до ілюстрування суспільно-політичних процесів, сама структура історико-літературних досліджень зосереджується переважно на аналізі ідейно-тематичного змісту творів, у нас збіднене уявлення про літературні напрями, течії, про жанрово-стильову систему української літератури. Хто аналізував, хто визначав ідейно-естетичну специфіку українського модернізму, що являли собою українські символісти, футуристи, неокласики, неоромантики? Залишається науково не розв'язаною проблема канонічного тексту для української радянської літератури. Кому не відомо, що під тиском вульгарно-соціологічної критики та нав'язаного зверху видавничо-редакторського перестрашування частина українських радянських письменників змушена була ґрунтовно переробляти свої твори під кутом зору пом'якшення художнього конфлікту, ослаблення психологічної складності характерів героїв. Це траплялося з Павлом Тичиною, Максимом Рильським, Володимиром Сосюрою, Юрієм Яновським, Миколою Бажаном, Андрієм Головком, Петром Панчем, Іваном Сенченком. Отже, слід перевидавати деякі твори за першою редакцією. Таких проблем набралось багато. На майбутнє цю роботу відкладати не маємо права. Бо прогнозування на майбутнє, особливо в літературній сфері, в художній творчості, — справа відповідальна і майже неможлива. Має рачію литовський літературознавець Вітаутас Кубілюс, який на сторінках «Вопросов литературы» (№ 10, 1987) запитує: «Як довго ще триватиме існування тих чи тих національних літератур, коли мова, якою творяться ці літератури, вже не викладається у школах, не застосовується у звітах та інструкціях державних установ, не потрібна для дисертацій і наукових доповідей? Як обчислити зміни, які виникнуть у цій майбутній літературі під впливом ще не виданих директив і під тиском ще не відомих шарів ідеологічної атмосфери?»

Сьогодні безсумнівно є те, що деякі проблеми, пов'язані з виробленням цілісної концепції історії української радянської літератури, можуть бути розв'язані лише в процесі творчої, наукової співпраці істориків і літературознавців. Особливо суперечливою залишається оцінка ролі і діяльності тих «боротьбистів», які були не тільки політичними діячами, але й письменниками, художниками... Більш діалектичною, з урахуванням еволюції їхніх політичних орієнтацій, їхнього світогляду, повинна бути наша оцінка таких істориків, письменників, літературознавців, як Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Іван Стешенко. Чи не пора об'єктивно осмислити першопричини і наслідки сумнозвісного процесу над учасниками так званої Спілки визволення України, серед яких було так багато учених, письменників, культурних діячів.

Рух мистецтва, розвиток літератури і культури слід сьогодні динамічно стимулювати, інакше ми зазнаємо в недалекому майбутньому непоправних утрат. Водночас ми повинні якнайшвидше ввести в духовний потенціал сучас-

ної культури і мистецькі явища, насильно вилучені з процесу, замовчувані, пригнічені, штучно знецінені. Як бути? Це проблема державної ваги, проблема палеру, поліграфічних потужностей, видавничих можливостей, певною мірою й редакторського корпусу. Але є ще й проблеми іншого порядку. Це — літературознавчі кадри.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР за підтримкою Президії АН УРСР ще кілька років тому порушив питання про переведення в систему АН УРСР Державного музею Т. Г. Шевченка і літературно-меморіального музею І. Я. Франка у Львові з тим, щоб на їхній основі створити спеціалізоване Відділення шевченкознавства і франкознавства. Нам потрібні такі науково-музейні центри, в яких готувалися б молоді вчені й популяризатори творчості геніальних виразників народу нашого. Чи треба сьогодні когось переконувати в тому, що без організації і творчої «кооперації» з Міністерством культури УРСР, Міністерством народної освіти УРСР, Мінвузом УРСР, не кажучи вже про Спілку письменників України та інші творчі спілки, академічні науково-дослідні установи гуманітарного профілю не можуть активно впливати на розвиток культури в республіці? Мабуть, не треба, але доводитися. Відомо із доповіді М. С. Горбачова на XIX Всесоюзній партійній конференції, в якому стані сьогодні опинилися суспільні науки. В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР професійних шевченкознавців можна перелічити на пальцях. Як же далі розвивати ці наукові напрями? А центр франкознавства у Львові згодом міг би перетворитися на провідний осередок літературознавства в цьому регіоні, який би досліджував розвиток літератури в історичному контексті і в історично закономірних зв'язках з європейськими літературами і культурами.

Слід розпочинати роботу над персональною енциклопедією Івана Франка, поки не «охолов» досвід роботи над 50-томним зібранням його творів, пора видати академічне зібрання творів Лесі Українки. Саме з цієї метою створюється у Львові Відділення франкознавства, а на базі Луцького педінституту вже працює науково-дослідна лабораторія по вивченню життя і творчості Лесі Українки.

Започаткувати б у республіці й дослідження української літератури, яка твориться за кордоном. Не годиться свідомо заплещувати очі на те, що є незаперечним фактом реальності. Розвивається українською мовою література як в соціалістичних, так і в капіталістичних країнах, здійснюється значна видавнича діяльність у США, ведуться літературознавчі дослідження українознавцями Інституту українознавства Гарвардського університету США, Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада) та іншими науковими центрами Заходу. Треба знати, що вони пишуть і видають, своєчасно оцінювати, краще — популяризувати, вступати в наукову полеміку. Тільки не мовчати, не замовчувати. Багатьох закордонних літературознавців слід сьогодні нам «легалізувати», щоб, не поступаючись у питаннях методологічних, виявити, що ж нового внесли вони в дослідження нашої літератури. Цей погляд «зі сторони», хай іноді й дискусійний, нам не завадить. Як і не завадить наше відверте, прихильне слово про творчість українців, які живуть за межами нашої країни.

Ось з'явився перший том Української літературної енциклопедії — унікального, на мій погляд, видання. Там читач знайде імена тих поетів, прозаїків, літературознавців, які в силу різних, навіть політичних, причин жили і живуть

у США, Канаді, ФРН... Але вони належать до української літератури. Це і Емма Андіївська, і Богдан Бойчук, і Ярослав Гординський, і Василь Барка, й Іван Багряний, і Віра Вовк, і Олег Зуєвський, і Марія Ревакович, і Богдан Рубчак... Всіх не перелічити; та найприкріше те, що ми тут, на Україні, не маємо їхніх книг, не підготували спеціалістів, які б могли написати про них кваліфіковану статтю. Але навіть наявність таких літературознавців не буде остаточною науковим розв'язанням проблем української літератури, що твориться за кордоном.

І знову доводиться говорити про співпрацю з істориками, передусім із спеціалістами з проблем еміграційних процесів у світі. Бо не можна відривати творчість цих та інших письменників від суспільно-політичних процесів їхньої доби. Якщо узагальнити, то мова має йти про створення історії української еміграції.

Водночас треба подбати про серйозне вивчення проблеми українства як феномена культурного, духовного. На перших порах хоча б дослідити життя української колонії у Петербурзі, зокрема діяльність товариств ім. Т. Г. Шевченка в Петербурзі — видавничого і допоміжного, — які з'явилися в 1898 році, українського клубу «Громада» в російській столиці, життя української еміграції та роль Українського університету в Празі в 20—40-х роках. Хто опрацював ті величезні пражські архівні поклади, які після другої світової війни та наприкінці 60-х років потрапили до нашої країни? Надії ми покладаємо на Міжнародну асоціацію українців, утворену в травні — червні 1989 року, на міжнародну школу українознавства, яку Академія наук України започаткує, сподіваємося, разом зі Спілкою письменників України, Українським фондом культури, за фінансовою підтримкою Міжнародної асоціації українців. Ми не повинні зосереджувати всі сили дослідників лише в столиці. Треба активізувати для цієї праці філологів університетів і педінститутів, але для цього необхідна і координація наукових зусиль, і далекоглядна видавнича політика.

Переконаний, що таких актуальних проблем, розв'язання яких вимагає спільних зусиль і наукової сміливості, назбиралося багато, та наш обов'язок дбати про ліквідацію «білих плям» в нашій історії, культурі та літературі і тим самим дбати про створення цілісної концепції розвитку української національної культури.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР дедалі активніше включається в планомірну видавничу стратегію Держкомвидаву України, який наполегливо захоплює в орбіту інтересів не лише столичних, а й регіональних видавництв випуск творів письменників, чия особиста і творча доля склалась трагічно. Можна сказати, що основне навантаження в цій благородній справі лягло на видавництво «Дніпро». Володимир Винниченко і Микола Куліш, Пантелеймон Куліш і Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко і Наталена Королева, Микола Костомаров і Борис Грінченко, Богдан Лепкий і Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний і Микола Хвильовий, Євген Плужник, Грицько Чупринка, Богдан-Ігор Антонич... Твори цих та багатьох інших письменників вже з'явилися й в найближчі роки з'являться до читача однотомниками і двотомниками, а деяких й багатотомниками. Робиться багато (і досить оперативно!) «Радянським письменником» і «Молоддю», мають серйозні плани в цьому напрямі «Наукова думка», «Мистецтво», «Веселка», «Каменяр», «Вища школа».

Робиться багато, та, на жаль, повільно. Не були ми готовими до перебудови. Та й зараз ще далеко не готові вийти на «фінішну пряму». Для прикладу:

твори Миколи Хвильового й досі у спецфондах, без права передруку, твори значної частини репресованих письменників ще приховані в періодичних виданнях, які важко здобути, доля архівів з матеріалами щодо передчасно загиблих у сталінські часи невідома.

Непоправні наші втрати. Трагічні дні, які прийшли зі сталінізмом, письменники передчували. Це «прочитується» в «Санаторійній зоні», в етюді «Синій листопад» Миколи Хвильового. Яків Савченко у вірші «Стоїть. Як віск» прорік:

Стоїть. Як віск. І скорбно плаче:
— Один між трупами піду.
Вгорі Червоний Ворон кричав
на кров. На бурю. На біду.

Тривожився у вірші «Отчизна» М. Вороний, який загинув на Соловках:

Так, од могил земля наша
горбата...
О, проклинаю всіх, хто єсть
Батий!
На переможцях скрізь печать
проклята.
Он на бурхливім небі знак
страшний.
То крові з хмар напунхув
хрест гігантський.
Не вийти з бід країні цій
селянській.

Цим передчуттям переймався Євген Плужник:

— Благословен єси, часе мій!
О, жорстокий! І весь у крові!
— Це нічого, що я, мов гній —
Під посіви твої нові!
Бо ось вірю, зросту колись,—
І до когось вітрами,— жни!
...Серце, серце моє, навчись
Тишини...

Алегорично передрікав сам собі свою трагічну долю і Майк Йогансен:

Я знаю: загину високий,
В повітрі чистім і синім.
Мене над містом повісять:
Зорі досвітній в око,
В холодне око дивитись.

Віriamo: їхні імена ніколи не забудуться, їхня творчість буде повернута українській культурі! Та скільки імен із того трагічного реєстру ще й не згадувалося. Є письменники, жодного рядка чиїх ми ще не опублікували,— Юрія Жилка, Максима Лебеда, Дмитра Май-Дніпровича, Юліяна Шпола, Романа Шевченка, Марійки Дикої, Остапа Луцького, Вероніки Черняхівської...

Цей перелік виросте до кількох десятків імен, він засмучує і водночас зобов'язує.

Ми стали справедливішими до тих, хто з різних причин не мав змоги друкуватися в ближчі, звісно, не такі трагічні, але досить драматичні роки. Та не забувається сумнозвісна дискусія на початку 1968 року про «Собор» Олеся Гончара — нарешті, цей твір здобув громадянську реабілітацію. Не забувається і VI пленум правління Спілки письменників України восени 1970 року, що на ньому стало відомо, які твори ідеологічно не витримані. Лише тепер, в останні роки, видруковано оповідання «Березневий сніг» та повість «Іван» І. Чендея у книзі «Калина під снігом», «Катастрофу» В. Дрозда, «Мальви» Р. Іваничука, «Зоряний корсар» О. Бердника. Не забувається фронтально ведена на початку 70-х років критична облога Івана Білика, Миколи Лукаша, Григорія Кочура, Бориса Харчука, Романа Андріяшика, Григорія Нудьги... Не може не хвилювати нас і доля творчої спадщини Василя Стуса, чие життя склалося так трагічно.

Здається, не були ще реабілітовані ні Микола Гумільов, ні Борис Савинков, але їхні твори друкуються. То чому ми ніяк не наважимося опублікувати книжки поета Василя Стуса?

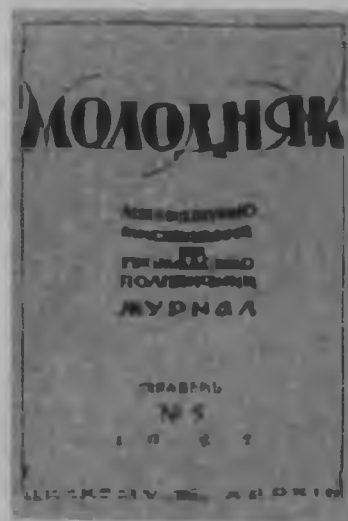
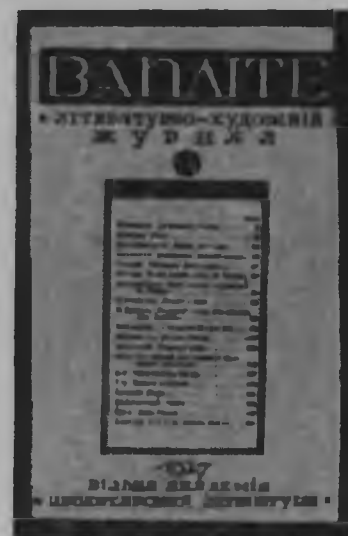
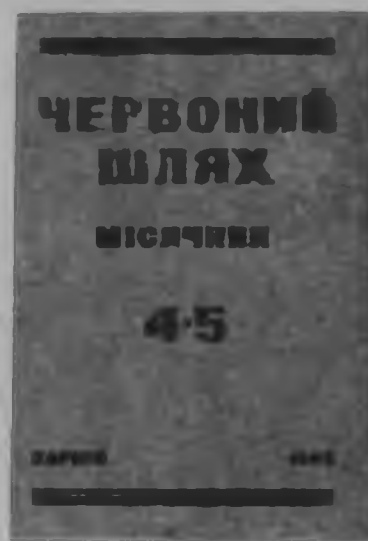
Пам'ятаються критичні розгрома «Полтви» Р. Андріяшика, «Неопалимої купини» С. Плачинди; Ю. Колісниченка, «Турецького мосту» Р. Федоріва, повістей «Тече річка», «Бережанські портрети», а особливо — «Мертвої зони» Є. Гуцала, збірки «Автопортрет у червоному» Ірини Жиленко, окремих творів Д. Міщенко, М. Медуниці, В. Маняка, дослідження В. Заремби «Іван Манжура», Івана Льєнка «Григорій Квітка-Основ'яненко», М. Киценка «Хортиця в героїці і легендах» та й 8-го тому «Історії української літератури» за багато в чому справедливо своєчасну оцінку ролі й значення в оновленні жанрів і стилів, особливо в утвердженні принципової громадянської позиції письменників-шестидесятників.

Ми не маємо права забувати і про ці роки «застою» — роки командно-директивного втручання в творчий процес, у долі художників. І заради істини слід визнати: досить часто нашими ж руками, точніше, своїми ж присудами, звинуваченнями ми нівечили долі своїх побратимів по перу. І ці морально-етичні уроки слід частіше згадувати — щоб не повторювати. Політизація (заради політизації!) літератури, надмірна ідеологізація художнього слова прийшла з тих трагічних 30-х років, нависала глухою, наповненою громами й блискавками хмарою над письменником, сковувала його фантазію, уяву, змушувала повсякчасно підживлювати свого власного — внутрішнього — цензора. Домінанта художньої майстерності, високого мистецького відображення людини і світу сьогодні очевидна, але чи вона є визначальною в оцінці творчості письменника? Це не означає, що ідейне «навантаження» твору відступає на задній план. Навпаки, йдеться про гармонійність форми і змісту. Національної форми, яка не тільки не дисонує зі змістом, а, навпаки, підсилює його, поглиблює, одне слово — індивідуалізує естетичне самовираження художника.

Отже, дбаючи про відновлення духовних оазисів на культурній «території» України, думаймо і дбаймо про максимально вільне, різноманітне за жанрами, формами, стилями, образами, узагальненнями оновлення нашої літератури і культури.

Група українських письменників, громадських діячів.
1-й ряд: М. Рильський, Ю. Іванов-Меженко, М. Хвильовий, М. Йогансен, Ю. Михайлів, М. Вериківський, П. Козицький; 2-й ряд: Н. Романович-Ткаченко, М. Могилянський, В. Еллан-Блакитний, С. Пилипенко, П. Тичина, П. Филипович, С. Футорянський; 3-й ряд: Д. Загул, М. Зеров, М. Драй-Хмара, Г. Косинка, В. Сосюра, Т. Осьмачка, В. Коряк, М. Івченко, Б. Якубський.

Періодичні видання 20 х — 30 х років.

В. Винниченко.
Фото 1902 р.

В. Винниченко.
Автопортрет. 1931 р.

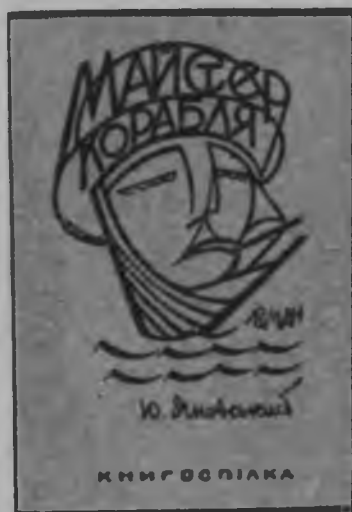
«Закуток» — садиба В. Винниченка у Франції.

Обкладинки видань В. Винниченка.

М. Хвильовий

М. Хвильовий, В. Поліщук. Фото 1920 р.

П. Тичина і В. Сосюра в колі друзів.

В. Сосюра і О. Ковінька.
Фото 1927 р.

В. Еллан-Блакитний серед боротьбистів.
Фото 1919 р.

В. Петров, М Рильський,
Б. Якубський, П. Филипович.

Обкладинка книжки О. Олеся.

ОТ АН ЯН БАЧИТЕ

Другий шарж Г. Дубинського

Дружні шаржі на письменників.

М. Куліш читає п'єсу «Народний Малахій»
акторам театру «Березіль».

Т. Осьмачка, Г. Костюк.

М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович.

В. Сосюра серед членів «Плугу». Фото 1926 р.

О. Ольжич

Є. Маланюк

1-й ряд: А. Александрович, П. Тичина, М. Чарот, В. Дубовка;
2-й ряд: І. Шульга, І. Дніпровський, Петро Панч.

Е. Метельський, Г. Косинка, О. В'юник.
Фото 1923 р.

Українські письменники серед трудящих
м. Коростеня.

Із забуття— В БЕЗСМЕРТЯ

(Сторінки призабутої спадщини)

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛИШ

(1819—1897)

Світ живе не так, як собі мудрує
на самоті душа поета.

П. Куліш

Не чим іншим як історичним парадоксом слід називати те, що нині ми розпочинаємо знову, як робилася спроба наприкінці 20 — початку 30 років, розвивати деякі ідеї Куліша-культуролога, Куліша-історика. Багаторічне замовчування імен українських митців, вчених, громадських діячів, політиків, «виламування» з культурного фундаменту великих пластів далекого минулого, вульгарне, на догоду ідеологічно спекулятивним тезам, трактування культурного й суспільного розвитку спонукають нас до вив-

чення нашої духовної спадщини, щоб виважити, а може, й переоцінити усталені інтерпретації їх творчості, а також культурницької й політичної діяльності з позицій сьогодення. Звернімося до праць М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, а насамперед до П. Куліша. Звісно, не все в нього заслуговує на беззастережне схвалення. Багато його історичних концепцій зазнало деформацій під тиском тих соціально-політичних і культурних умов та обставин, в яких жив і творив Куліш. Але для того

щоб сказати чесне, вивірене архівними документами та ґрунтовними дослідженнями, слово про характер і першопричини цих деформацій історичного минулого, витворених Кулішем істориком, треба опублікувати його дорожок, який є на сьогодні унікальною бібліографічною цінністю.

Прикро, що лише тепер ми розпочинаємо осягати велич Куліша без ідеологічних застережень, повільно і несміливо добираючись до його творінь. Та чи сповнимо ми бажання Ганни Барвінок, яка зберегла величезний архів свого чоловіка і в похилому віці турбувалася про видання повного зібрання його творів? Звернулася вона до історика і археолога Івана Михайловича Каманіна — директора Центрального архіву давніх актів у Києві, не лише тому, що той був добрим знайомим Пантелеймона Олександровича, а передусім тому, що мав великий досвід у публікації історичних документів, й, крім того, свого часу Іван Михайлович взяв під опіку величезний архів Куліша — ще вповні не опрацьовану рукописну скарбницю, в якій є багатюще листування письменника, рукописи творів, записки тощо. Переданий до утвореної Української Академії наук, цей архів «запрацював» на каманінське п'ятитомне Зібрання художніх творів Пантелеймона Куліша, як оригінальних, так і перекладних, яке розійшлося швидко. Каманіна не стало в 1920 році. Тоді дослідження творчості продовжили молоді літературознавці М. М. Могиланський, О. К. Дорошкевич, П. І. Рулін, М. К. Зеров, В. П. Петров, Є. П. Кирилюк. Та їх ініціатива не була підтримана.

У наш час розпочинається «третя хвиля» видання і вивчення творчої спадщини одного з найпродуктивніших будителів національної самосвідомості українців, неодіозного, хоча й суперечливого мислителя, поборника національної самобутності українського народу, його мови і культури, палкого прихильника справедливих міжнародних взаємин, високої культури людського співжиття, гармонійної взаємодії цивілізації і природного середовища, технічного прогресу, моральних і загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Пантелеймон Куліш вірив, що його зрозуміють нащадки, пізнає благородство його трудів і замірів України.

У вірші «На чужій чужині» він писав:

Не забудеш мене, поки віку твого,
моя нене Україно,
Поки мова твоя голосна у піснях,
як срібло чисте дзвонить.
На що глянеш, усюди згадаєш твого
бідолашного сина;
Туподумство людське, моя нене,
від тебе його не заслонить.

Готуючи до друку збірку сонетів «Друга камена», точніше, її рукописний варіант (цілком можливо, для дарунку), 10 травня 1925 року Микола Зеров елегантичним почерком, вимальовуючи кожну літеру, переписав сонет «Куліш»:

Давно в труні Тарас і Костомар,
Грабовський чемний, лагідний Плетньов;
Сивіє розум і холоде кров;
Літа минулі, мов бліда примара.

Та він працює, Феніксом з пожару
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов
І в очах відблиск молодого жару.

Він боре гуність і муругу лінь;
В Європі хоче ставити курінь,
Над творами культурників п'яніє.

І днів старечих тягота — легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

В наші дні далеко не кожному зрозуміле таке закодоване в образах життя видатного українського письменника, історика, критика, публіциста, етнографа, мовознавця, культурного діяча Пантелеймона Олександровича Куліша, але в ті, далекі вже від нас, 20-і роки ХХ ст., його ім'я було популярним. У збірнику «Революційні поезії», виданому в Харкові у 1920 році з метою прилучення широкого українського читача до національної поетичної скарбниці, поряд із поезіями Івана Котляревського і Тараса Шевченка, Євгена Гребінки і Михайла Старицького, Павла Грабовського та Івана Франка, Лесі Українки і Олександра Олеся, Грицька Чупринки і Спиридона Черкасенка, Павла Тичини і Василя Чумака вміщена дума П. Куліша «Кумейки». Тогочасним революційним настроєм були співзвучні заключні її рядки:

Нехай знають на всім світі,
Як ми погибали
І, гинучи, своєю правду
Кров'ю записали.

Записали — прочитають
Неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством
Згоди в нас не буде.

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море летється,
Поти серце українське
З панським не зживеться.

Правда, у своєму прагненні посилити соціальне спрямування думи упорядник збірки замінив в передостанньому рядку слово «українське» на — «мужицьке». Тоді самодіяльність була не рідкістю.

Звичайно, сучасний читач може дещо критично сприйняти

процитований вище сонет, зокрема, подивуватися, скажімо, з того, що такий високоосвічений вчений і блискучий стиліст, тонкий цінитель поетичної форми, як М. Зеров, дозволив собі задля рими до слова «примара» деформувати прізвище відомого історика Миколи Костомарова. Не поспішаймо, однак, з висновком. Зеров був великим знавцем життя і творчості П. Куліша і не раз зустрічав у його епістолярній спадщині дружнє «Костомара». Так, у листі до Т. Г. Шевченка від 1 лютого 1858 року читаємо: «Що за добро було б, якби нас Господь докупи звів да якби ми пожили по-сусідськи хоть один рік, да й Костомару до себе приманили. Порозумнішали б усі троє! Що ж, коли йдемо різно трьома шляхами!»

На час написання цього листа минуло вже 14 років від осіннього дня 1844 року, коли Пантелеймон Куліш познайомився з молодим істориком Миколою Костомаровим. Правда, в 1874 році вони поконфліктували, а через шість років розійшлися назавжди, але як багато їх єднало! Адже, по суті, трійця — Шевченко, Костомаров і Куліш — була духовним осердям заснованого в Києві Кирило-Мефодіївського товариства, участь у якому так драматично позначилася на їхніх долях.

До часу, коли з'явився сонет, складний, суперечливий життєвий і творчий шлях автора першого в українській літературі історичного роману «Чорна рада» досліджувався активно, в дискусіях. Молодий тоді Є. Кирилюк готував «Бібліографію праць П. О. Куліша та писань про нього», яка з'явилася друком

в 1929 році, у Львові вийшла книга В. Щурата «Філософічна основа творчості Куліша» (1922), М. Грушевський друкує в журналі «Україна» (1927, ч. 1—2) ґрунтовну розвідку «Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості», інший український історик Д. Дорошенко видає в 1918 році книгу «Пантелеймон Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність», а молодий літературознавець, згодом — відомий історик, археолог і прозаїк В. Петров друкує підряд — у 1929 і 1930 роках — дві праці: «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість» і «Романи Куліша». До речі, особисте, точніше, бурхливе інтимне життя Куліша тоді цікавило багатьох вчених. Так, О. Дорошкевич звернув увагу на його взаємини з юною Л. Милорадовичівною й видав у 1927 році книжку «Куліш і Милорадовичівна».

Великим імпульсом для такого широкого і активного інтересу до життя і творчості П. Куліша був і його 100-літній ювілей, який припав на тривожний 1919 рік. М. Зеров на той час редагував «Літопис українського письменства» — журнал «Книгар», де в липнево-серпневому номері з'явився ряд статей, присвячених його культурно-громадській діяльності, творчості як літературного критика, аналізу поетичної спадщини, віршованих перекладів Біблії, етнографічній діяльності. Досліджувалися праці П. Куліша, пов'язані з вивченням і виданням творів М. Гоголя, підбивалися підсумки роботи щодо видання творів самого Кулі-

ша. М. Зеров згодом написав ґрунтовну передмову «Поетична діяльність Куліша» до збірки поета, що мала видати «Книгоспілка». Важко навіть перелічити ті видання оригінальних його творів й наукових праць про життя і діяльність митця, які здійснювалися в перші пореволюційні десятиліття. На особливу увагу заслуговує така підготовлена і видана Українською Академією наук 1927 року праця, як «Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства», а також видання творів П. Куліша 1931 року.

Були серйозні наміри опублікувати всю спадщину видатного письменника та історика. Про це свідчить шеститомне (найповніше й до сьогодні!) видання його творів у Львові (1908—1910 рр.), незавершене — лише в п'яти томах — у Києві (1908—1910 рр.), хоча планувався двадцятитомник. Згадаймо тут добрим словом невтомого Б. Лепкого, який видав п'ятитомне зібрання творів П. Куліша у Берліні (1922—1923 рр.) у серії «Українське слово». Наприкінці 20-х років на Радянській Україні також була розпочата співробітниками Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР підготовка багатотомного — у 25 томах — видання, але з'явилося лише три — 1, 3 і 6-й томи (1930—1931).

У передмові до цього видання О. Дорошкевич писав, що «до повного академічного видання багатющої Кулішевої спадщини (що забере не менш, як 50 великих томів) ми можемо прийти лише за яке десятиліття»¹. Але про-

довж десятиліть після того запанувало майже повне (1939 року вийшла «Чорна рада. Хроніка 1663 року» з передмовою В. Гуфельза) мовчання аж до 1969 року. Ні, не тільки мовчання, а й розвінчування Куліша — «буржуазного націоналіста», «ворога Шевченка» (в цих стараннях наші шевченкознавці були попереду). Лише у 1969 році вийшов скромний одномомник П. Куліша у видавництві «Дніпро», а в 1970-му — збірка «Поезії» у серії «Бібліотека поета».

Звісно, дослідники знають про численні студії, присвячені спадщині П. Куліша, які з'явилися ще в кінці XIX — на початку XX ст., Бориса Грінченка, Осипа Маковея, ґрунтовні статті Івана Франка і Сергія Єфремова, листовне звернення Михайла Коцюбинського до Івана Франка, Панаса Мирного та інших письменників із пропозицією взяти участь в альманасі «Дубове листя», присвяченому Кулішеві. У цьому зверненні, датованому 1901 роком, зокрема, читаємо: «Минуло вже чотири роки, як помер П. Куліш, — і дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я; а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, — про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць має право на нашу

велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, а виступає потреба пошанувати його працю»².

На жаль, до сьогодні в українському радянському літературознавстві не створено узагальнюючої праці, яка б об'єктивно, з урахуванням усіх аспектів тогочасної дійсності, розкрила багатогранну і суперечливу діяльність П. Куліша. Бібліографічною рідкістю є його художні твори, а історичні та етнографічні — не з'являлися понад півстоліття. Тому й не дивно, що сучасний читач, натрапивши в сонеті М. Зерова на вираз «Грабовський чемний», подумає, що йдеться про П. Грабовського, який, до речі, високо шанував творчість П. Куліша і навіть на заслання повіз із собою його книги, хоча й різко критикував політичні концепції Куліша-історика. Насправді ж тут мається на увазі інший Грабовський — щирий друг і Кулішів порадник, польський письменник М. Грабовський, який мріяв, окрилений працею Тараса Шевченка над альбомом «Живописна Україна», і сам підготувати подібне видання.

Згадується в сонеті «Куліш» і П. Плетньов — ректор Петербурзького університету, давній його покровитель, вчений, письменник.

Домінуючим мотивом сонету є подвижницька праця П. Куліша, що підносила дух і знесилювала його, викликала захоплення ним земляків, а час від часу і розчарування, навіть праведне обурення друзів, колег, читачів.

² Коцюбинський М. Твори: В 6 т. — К., 1961. — Т. 5. — С. 309. (Текст процитованого листа був написаний Б. Грінченком і надісланий М. Коцюбинським від імені редакційного комітету альманаху «Дубове листя», до якого, крім Б. Грінченка та М. Коцюбинського, входив також М. Чернявський).

¹ Твори Пантелеймона Куліша: В 2 т. — Харків — Київ, 1930. — Т. 1. — С. 10.

Пантелеймон Куліш був свідомий значення свого подвижництва, вірив, що слово має велику живлющу силу, здатну зростити могутнє дерево української національної культури.

Слово нам верне і силу давнезну і волю.
І не один в нас лавровий

вінець обів'є круг чола.

Доля простелила для Пантелеймона Олександровича Куліша довгий життєвий шлях. Народився «гарячий Панько» Куліш — так він згодом буде іноді підписуватися — 7 серпня (26 липня) 1819 року в містечку Воронежі колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер — Шосткинський район Сумської області). Був дитиною від другого шлюбу заможного хлібороба Олександра Андрійовича і дочки козацького сотника Івана Гладкого — Катерини. На хуторі під Воронежем хлопчик змалечку наслухався різних казок, переказів, легенд, особливо народних пісень, які наспівувала йому мати. Була в нього і «духовна мати» — сусідка по хуторах Уляна Терентіївна Мужилівська, що повернула його до книжної мудрості і наполягла на навчання в Новгород-Сіверській гімназії. Про свої перші свідомі роки життя і навчання Панько Куліш розкаже в повістях «История Уляны Терентьевны» (1852), «Феклуша» (1856) і «Яков Яковлевич» (1852). Та першим його літературним твором була оповідка «Циган», яку він витворив із почутої від матері народної казки. З кінця 30-х років Куліш — слухач лекцій у Київському університеті. Та мрія навчатися тут, яку плекав із 1834 року, коли ще зробив першу невдалу спробу вступити до цього

навчального закладу, обірвалася в 1841 році. Куліш не мав документального свідчення про дворянське походження, хоча його батько і був із козацько-старшинського роду, а отже — й права навчатися в університеті. Кілька років слухання лекцій на словесному, а згодом на правничому факультеті виявилися визначальними для його подальшої долі. Куліш написав у той час «малоросійські оповідання» російською мовою — «О том, от чего в местечке Воронеже выдох Пешевцов став» і «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе», а також повість із народних переказів «Огненный змей». Письменник завдяки протекції інспектора шкіл М. Юзефовича дістав посаду викладача в Луцькому дворянському училищі. В цей час він пише російською мовою історичний роман «Михайло Чарнышенко...», віршовану історичну хроніку «Україна» і оповідання-ідилію «Орися». Згодом Куліш працює в Києві, у Рівному, а коли журнал «Современник» починає друкувати в 1845 році перші розділи його славетного роману «Чорна рада», ректор Петербурзького університету П. Плетньов (він і редактор «Современника») запрошує його до столиці на посаду старшого вчителя гімназії і лектора російської мови для іноземних слухачів університету.

Через два роки Петербурзька Академія наук за рекомендацією П. Плетньова посилає П. Куліша у відрадження в Західну Європу для вивчення слов'янських мов, історії, культури та мистецтва, куди він вирушає із своєю вісімнадцятилітньою дружиною Олександрю Михайлівною Білозерською,

з якою побрався 22 січня 1847 року. Боярином на весіллі був співучий, дотепний, веселий друг Пантелеймона — Тарас Шевченко.

Недовго тривала щаслива подорож. У Варшаві Куліша як члена Кирило-Мефодіївського товариства заарештовують і повертають до Петербурга, де добрих три місяці допитують у III відділі, але довести його приналежність до таємної антикріпосницької організації не можуть. Однак висновок царської жандармерії чіткий: «Учителя 5-ої С.-Петербурзької гімназії 9-го класу Куліша, який хоча й не належав до цього товариства, але був у дружніх зв'язках із усіма його учасниками і самовишукану надзвичайні думки про вигнання важливість України, змістивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії, — заточити в Олексіївський равелін на чотири місяці і потім відправити на службу у Вологду...»³

Після «щирого каяття» Куліша, клопотань сановитих друзів дружини та її особистих благань покарання було замінено: його ув'язнили на два місяці в арештантське відділення військового госпіталю, а звідти відправили на заслання в Тулу. На перших порах молодому подружжю було нелегко. Бідували, але проведені в Тулі три роки і три місяці не пройшли марно. Куліш пише тут «Историю Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца», історичний роман «Северяки», який зго-

дом з'явиться друком під назвою «Алексей Однорог», автобіографічний роман у віршах «Евгений Онегин нашего времени», роман «Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся во что бы то ни стало быть счастливыми», вивчає європейські мови, осягає «механіку» романного мислення В. Скотта, Ч. Дікенса, захоплюється поезією Дж. Байрона і Р. Шатобріана, ідеями Ж.-Ж. Руссо.

Після довгих клопотань перед III відділом Куліш здобув посаду у канцелярії губернатора, а згодом почав редагувати неофіційну частину «Тульських губернських ведомостей».

Наближалось 25-ліття царювання Миколи I. Цілком можливо, що з ласки кривавого монарха, а особливо завдяки клопотанням вірної подруги Олександри Михайлівни, П. Плетньова та протекції земляка сенатора О. В. Кочубея, П. Куліш повертається до Петербурга, де продовжує творити, хоча друкуватися деякий час він не мав права. Та це його не зупиняє. Під криптонімом «Николай М.» він публікує в некрасовському «Современнике» російські повісті і двотомні «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя».

Знайомство на Полтавщині (де Куліш хотів придбати власний хутір) із матір'ю автора «Тараса Бульби» і «Мертвих душ» спонукало його до підготовки шеститомного зібрання творів і листів Миколи Гоголя. Та найбільшим своїм творчим успіхом Пантелеймон Куліш вважав двотомну збірку фольклорно-історичних і

³ Куліш П. Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. — К., 1927 — С. 14.

етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси». З'явилися вони в Петербурзі в 1856—1857 роках у двох томах і викликали подив та захоплення. «Записки о Южной Руси» друкують з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам'ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни»⁴, — так писав він в одному із листів до С. Аксакова.

Збірка була написана «кулішівкою» — придуманим Кулішем першим українським фонетичним правописом, який згодом прислужився і для друку «Кобзаря» 1860 року, і для журналу «Основа». Творчо багатим і успішним був для П. Куліша 1857 рік. Виходить «Чорна рада», український буквар і читанка — «Грамматка», «Народні оповідання» Марка Вовчка, які він відредагував і опублікував, відкривається власна друкарня. Нові плани, нові оповідання на культурну розбудову гнобленого українського народу. Та надії на цензурні послаблення не виправдовуються, хоча Куліш ще остаточно не розчарувався у імператорі Олександрі II. А поки що він вибирається з дружиною до Москви, гостює у свого друга С. Т. Аксакова, відвозить дружину на хутір Мотронівку (Чернігівщина), щоб згодом звідси в березні 1858 року разом вирушити в мандри по Європі. Там він, уважно фіксуючи у листах найменші деталі життя європейських народів, приглядається до тодішніх здобутків цивілізації, але не захоплюється ними. Навпаки, переймається глибшою вірою в майбутнє при-

родно-патріархального побуту. Хутір як форма практичного втілення руссоїстської ідеї гармонійного життя серед природи і як духовний оазис національної самобутності — цей ідеал упевнено захоплював Пантелеймона Куліша. Але до реалізації цього ідеалу приступати було ще рано. Жила віра в заснування у Петербурзі українського журналу. Однак дозволи на це не одержує. Тоді хай буде альманах «Хата», вирішив письменник. А тим часом брат дружини В. Білозерський клопочеться про видання першого українського часопису «Основа». П. Куліш разом із дружиною, яка починає друкувати оповідання під псевдонімом Г. Барвінок, зразу ж захоплюється підготовкою матеріалів для цього літературного й громадсько-політичного журналу. Насамперед дбає про історичне виховання українського громадянства. Тому приступає до написання «Історичних оповідань» — своєрідних науково-популярних нарисів із історії України — «Хмельницина» і «Виговщина». З'являються вони в 1861 році в «Основі». Сторінки цього журналу заповнюють і його перші ліричні поезії та поеми, що були написані вже після другої подорожі по Західній Європі, яку він здійснив разом із М. Костомаровим.

Водночас Куліш укладає свою першу поетичну збірку «Досвітки. Думи і поеми», що виходить у Петербурзі в 1862 році — якраз перед появою в 1863 році ганебного валуєвського циркуляра, яким царське самодержавство обмежило друкування українсь-

кою мовою. Та слава про Куліша вже долетіла до Галичини, де львівські журнали «Вечерниці» і «Мета» публікують його прозу, поезію, статті... «Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років»⁵, — писав Іван Франко, особливо відзначаючи його співробітництво в народовському журналі «Правда».

Чотири роки перебування у Варшаві, матеріальні статки (тут був на посаді директора духовних справ і членом комісії для перекладу польських законів) дали змогу письменникові набути неабиякого досвіду й знань (праця в державній установі, вивчення архівів, де він робить численні записи для майбутніх історичних досліджень, дружба із польською інтелігенцією і галицькими українцями, зокрема у Львові, де часто буває).

Людина емоційна і діяльна, схильна до беззастережного обстоювання виношеної ідеї, П. Куліш терпляче і цілеспрямовано добирає матеріали для обґрунтування концепції про негативний вплив козацьких і селянських повстань на розвиток української державності і культури. Працюючи у Варшаві в 1864—1868 роках, з 1871 року у Відні, а з 1873 — у Петербурзі на посаді редактора «Журнала Министерства путей сообщения», він готує тритомне дослідження «История воссоединения Руси», в якому прагне документально підтвердити ідею історичної згубності народно-визвольних рухів і піднести культуротворчу місію польської шляхти, ополеченого українського панст-

ва і російського царизму на Україні.

Роки збігали, відходили в небуття друзі, однодумців, по суті, не залишилося, надто після появи «Истории воссоединения Руси», яка була зустрінута українською громадськістю із розчаруванням і обуренням. Та й сам П. Куліш розчарувався і в державній службі, і в своїх «москвофільських» орієнтаціях. З'являється 1876 року емський указ, згідно з яким заборонялося друкувати українською мовою будь-які тексти, крім художніх творів і історичних документів, ставити театральні спектаклі; не дозволялися прилюдні читання українською мовою, а також викладання нею будь-яких дисциплін... Львівський журнал «Правда» в 1876 році у статті «Указ проти руською язика» аналізує наслідки цього згубного для української культури шовіністичного указу, а через два роки М. Драгоманов подає до Міжнародного літературного конгресу в Парижі науковий реферат, у якому інформує європейську громадськість про самодержавну акцію щодо цілковитого усунення української мови з громадського життя.

П. Куліш оселяється на хуторі Мотронівка. Тут господарює, творить, зокрема, укладає із своїх російськомовних статей і україномовних художніх творів збірку «Хуторская философия и удаленная от света поэзия», яку після появи друком 1879 року цензура забороняє і вилучає з продажу. І було за що. Бо після емського указу обстоювати право українського народу на свій самобутній культурний розвиток, як це робив

⁴ У кн.: П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Написав Д. Дорошенко. — К., 1918. — С. 22.

⁵ Франко І. Я. Збір. творів: У 50 т. — К., 1982. — Т. 31. — С. 333.

Куліш, було крамолою. Та це не зупиняє вченого, письменника. Його погляд то знову сягає далекої Галичини, куди він посилав свою «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року» в надії залучити до спільної культурницької діяльності українських і польських інтелігентів, то приглядається до мусульманського світу, передусім до етичних засад Ісламу (поема «Магомет і Хадиза», 1883, драма у віршах «Байда, князь Вишневецький», 1884).

Куліш багато перекладає, особливо Шекспіра, Гете, Байрона, готує до видання в Женеві третю збірку поезій «Дзвін», завершує історіографічну працю в трьох томах «Отпадение Малороссии от Польши», листується з багатьма кореспондентами, переймається розбратом слов'янських націй, особливо шовіністичними заходами польської шляхти в Східній Галичині щодо українського населення, дбає про видання прогресивних журналів і газет...

Тим часом світ швидко змінювався, душа поетова не встигала за ним, хоча й мудрувала на самоті, долаючи духовні вершини. Із відблиском в очах молодого жару, у змаганні знесилоного тіла з творчим духом і пішов Пантелеймон Куліш 14(2) лютого 1897 року з життя на своєму хуторі.

У листі до Олександра Кониського від 22 грудня 1862 року Панько Куліш наголошував: «Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації... нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці!», — і закликав «стояти на тій стороні, де прав-

да», бо якщо не так, то «на якого ж ката нам вся наша праця?»

Та, на жаль, з історичною правдою у Куліша нерідко були незгоди. Не раз його концепції, на яких вбдвалися і певні настрої, і швидкозмінні політичні орієнтації, і спалахуючі прожекати, і наївні сподівання на реформи та ласку царських сановників, піддавалися різкій критиці. І то з такою нищівною завзятістю, що їх автор поривався у хвилини відчаю та розчарувань зламати своє «українське перо».

В глибокий песимізм впадав він у короткі миті духовної розгубленості і зневіри. Нерідко випадкова невдача, якась скрута чи з виданням його творів, чи суто господарська проблема набували в емоційного письменника такого узагальнення, яке згодом вивершували сучасники і нащадки до рівня позиції, а то й цілої концепції.

Скажімо, в 1891 році П. Куліш підготував до друку свій «Дзвін» — «староруські думи і співи», а також драму «Цар Наливай», послав до Петербурга на цензурний дозвіл. Ті переслали усе київському цензорові...

Настало друге півріччя 1892 року, а дозволу на друк так і нема. Хоча обурений Куліш обзиває петербурзьких чиновників деспотами, але шалений гнів викликають свої, «рідні» чиновники, земляки. У листі до М. Карачевської-Вовківни у липні того року він пише: «Подивіться ж тепер на недоволджів — націоналістів українських. Зараз посилаю родичу з його дозволу нотаріальну довіренність одержати мої рукописи та й друкувати, і от Вам четвертий місяць мертвца мовчанка!

Ні вблагати, ні купити, хіба тільки по пиці бити...»

До речі, у цьому ж листі розвінчований кілька десятиліть за свої начебто буржуазно-націоналістичні погляди П. Куліш пише про те, що «елемент ляхо-шляхетський вкупі з елементом татаро-хлопацьким народив козаччину нам на погибель, і не погибли ми з нашою старорусиною єдиною через те, що братня наша Русь, праведно звана Великою, спромоглась на тверду, законодавчу і виконавчу владу», «та й не в козаччині наш ідеал національний».

Нагадаймо, що на ранньому етапі своєї творчості П. Куліш був щирим поборником романтичного козакофільства, твердо переконаним, що возз'єднання України з Росією було актом історично правильним. Водночас він різко засуджував селянські бунти і народні повстання, вбачаючи в них лише одну руїну, захоплювався духовним аристократизмом козацької старшини — і навіть наприкінці життя обстоював «туркофільську» орієнтацію. То він прославляв культуртрегерську щодо України місію польської шляхти, то після поразки в 1863 році польського повстання прийняв з ентузіазмом запропоновану йому на його ж прохання царською владою посаду сановитого чиновника у Варшаві, згідно з якою він мав провадити там відповідну колонізаторську і русифікаторську політику, то захоплено вітав скасування в 1861 році кріпацтва в Росії і молив дозволу на переклад царського маніфесту українською мовою, то різко протестував проти заборони українського слова емським указом 1876 року, то публікував

в 1874—1877 роках тритомну «Історію воссоединения Руси», в якій обгрунтував історичну значущість Переяславської Ради і водночас осуджував козацькі й селянські повстання, образливо оцінив творчу спадщину Шевченка та його святе ім'я, то написав заяву, в якій зрікався російського підданства, хоча пізніше її відкликав... У «Зазивному листі до української інтелігенції» Куліш висловив побажання забути класове розмежування в ім'я збереження рідного слова — цієї «скарбівни нашого духа»: «До гурту, паненята з мужичатами!», та в поезіях «Пророк», «До рідного народу», в поемі «Магомет і Хадиза» та інших зневажливо писав про визвольні народні рухи, звинуватив народ у затятій, сліпій злобі, невігластві. Особливо виразно це проступило у збірках «Хуторна поезія» і «Дзвін», де поет прославив культуртрегерство Петра I, Катерини II, які начебто заповіли темному українському народові з його «древнім звірством», «затурканій Україні» «свій ум державний». Але у вірші «На забудь року 1847» Куліш називає сучасного йому монарха Миколу I «сліпим демоном тісноти».

Свободи ворог, ворог житні,
Ти був великий душоубець,
Катюга розуму в отчизні,
На сході сонця мраколюбець.

Чому ж Куліш так шанобливо оцінював державну політику Петра I? Можливо, сподівався із царських реформ урядування на Україні вилучити раціональне зерно, з якого проросла б майбутня державність України. Отже, минуле рідного краю було для Куліша Великою Руїною тому, що

боротьба за національну незалежність і державну суверенність не увінчалася успіхом, а от возз'єднання з Росією давало гарантії, за його словами, на поступове, шляхом реформ, вдосконалення державності. Більше того, Куліш глибоко усвідомлював, що без розбудовування національної культури неможливо виробити й елементарні форми державності. Звідси його послідовна подвижницька культурно-просвітня діяльність, постійні компроміси з самодержавством, а також пошуки легальних форм у справі розвитку українського слова, спроби об'єднати навколо ідеї культурної цивілізації українського народу багатих і бідних, українську аристократію і темну чернь. Хоч він намагався цуратися політики, все ж такі повсякчасно в неї встрявав. Навіть уже тим, що піднімав до рівня ідеалу державність Росії, а натомість політичні орієнтації гетьманів періоду Великої Руїни вважав нікчемними, безперспективними; що високо оцінював культурно-політичну місію Польщі на Україні, переконував в історичній правоті возз'єднання українського народу з народом російським для створення федеративної держави. Не забуваймо, що Куліш нерідко дивився на ці проблеми з позицій глибокого аналізу реальної ситуації. Де брати душевні сили, натхнення і терпіння для вкрай необхідної культурно-просвітницької роботи? Як об'єднати розколоте, збайдужіле, розчароване українське громадянство навколо ідеї українського національно-культурного відродження? П. Куліш тяжко пережив кирило-мефодіївську катастрофу і намагався каяттям, більше того — певною відмовою від полі-

тичних ідеалів товариства вимолити в царського режиму право на культурно-освітню діяльність. Перебуваючи в Тулі під адміністративним наглядом, він багато працює — студіює історію і пише оповідання на історичні теми, готує етнографічні та історичні праці, намагається догодити передусім російській державницькій історіографії і водночас не образити і земляків... Та його компроміси не вельми високо оцінювалися — цензура безцеремонно втручалася в його тексти, виносити своє прізвище на титули книг і стверджувати ним авторство своїх статей не дозволялося, та це його не зупиняло. Особливо високо піднісся авторитет Куліша після опублікування етнографічних матеріалів у «Записках о Южной Руси», «Записках о жизни Гоголя» і роману «Чорна рада». А вироблення ним основ фонетичного правопису, видання у власній редакції українських проповідей В. Гречулевича і народних оповідань Марка Вовчка? Хто-хто, а Пантелеймон Куліш усвідомлював, що для пропаганди своїх ідей, а головне — поширення знань — від етнографічних, історичних праць до літературно-критичних розвідок, — необхідна трибуна, потрібний журнал. Спочатку цензура відмовляє йому, і він видає альманах «Хата». Згодом бере участь в організації журналу «Основа», в якому працює самовіддано, передусім як літературний редактор, автор численних праць, переважно історико-популяризаторських, етнографічних, літературно-критичних і публіцистичних. Особливо послідовно проводить він лінію на утвердження в свідомості сучасників історичної необхідності

формування української національної літератури і української мови як мови літературної, наукової, без якої професійна освіта на Україні немислима, неможлива. Дехто й до сьогодні ще намагається витлумачувати Кулішеву пропозицію: замість встановлення пам'ятника Шевченкові заснувати безплатну хліборобсько-ремісничу школу — як вияв заздрості до генія Шевченка. Тим часом П. Куліш вважав не без підстав, що професійна освіта на Україні — необхідна основа формування національної науково-технічної інтелігенції на засадах української культури і в орієнтації на культурні набуток інших народів — передусім російського. Саме з метою підвищення загального освітнього рівня населення він видає широко популярні «метелики» — дешеві книжечки серії «Сільська бібліотека» (1860—1862). Саме бажанням дійти до найширших мас українським словом зумовлена його багаторічна праця над перекладом «Біблії», творів світової літератури.

Пантелеймон Куліш був драматично суперечливою особистістю. Його мінливі політичні орієнтації обурювали громадськість, передусім тих, хто намагався наслідувати його велике культурницьке подвижництво. Звідси різка критика в пресі його поглядів, гнівні листи до нього, що страшенно вражало Куліша і змушувало пояснювати свої вчинки, виправдовуватися...

Ні, ідеологом українського буржуазного націоналізму Пантелеймон Куліш не був. Колись комусь прийшло в голову витлумачити Кулішеву концепцію розвитку української літератури як

розвитку «відрубного», незалежного від російської літератури, і це спричинилося до соціологічно-вульгарних узагальнень щодо усієї творчості Куліша як творчості антидемократичної, навіть реакційної. Було б наївним стверджувати, що П. Куліш не усвідомлював своїх помилок, не розумів загрозливої для його авторитету прірви компромісів. Але горда, самолюбива натура не мирилася з необхідністю визнання своїх хибних вчинків, і він намагався завжди або їх виправдати якоюсь «вищою доцільністю», або замовчати, заховати в собі, пережити. Так, у листах із Варшави до друга, сліпого кобзаря Остапа Вересая, він виправдовує свій ганебний союз із царським урядом, який жорстоко придушив польське повстання і почав активно вводити нові порядки в Польщі, тим, що здійснює акт великої історичної справедливості — «діждали козацькі діти панувати над ляхами», «ми взяли над ляхами гору і в руських землях і в лядській землі». Більше того, Куліш вважає, що впроваджує в Польщі соціальну рівність: «Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахилиємо їх під закон». Отже, не мають під собою підстав запевнення письменника, що політика — не його діло, що великій культурно-просвітницькій роботі заважають «порожні балачки про майбутню окремішність України», адже українців у Росії слід розглядати як націю не в політичному розумінні, а «в розу-

мінні етнографічному» («Мы составляем нацию в смысле этнографическом, но вовсе не в политическом»). На думку Куліша, подібні балачки лише драгували царську адміністрацію і, не змінюючи реального становища, зумовлювали всілякі перешкоди та репресії. Куліш був, таким чином, одним із провідників політики царської Росії в Польщі і, мабуть, зробив з діяльності на цій ниві якісь певні уроки для себе, якісь висновки з поразки польського повстання, зокрема, він утвердився на думці, що це повстання лише зробило ще жорстокішою політику Росії проти Польщі й позбавило її елементарних прав і свобод. Тому і волів Куліш не драгувати царську адміністрацію, навпаки, шукати компромісні варіанти, аби лише не втрачати можливостей для культурно-громадської діяльності.

Я не поет і не історик — ні!
Я піонер з сокирою важкою...

Зрештою, такі думки для Куліша не були випадковими, і з'явилися вони не з усвідомлення скромних своїх поетичних і наукових шукань. Просто він не без серйозних підстав стверджував, що основу його життєдіяльності визначила діяльність культурологічна. Зеров називав його «піонером культури на Україні»⁶, високо оцінював значну частину його поетичної спадщини. І брав за вихідне положення для розгляду його поезій вислів М. Грушевського про те, що Куліш не є істориком, але є поетом. Видатний історик не міг змиритися з таким емоційно-публіцистичним витлумаченням багатьох історичних

явищ і процесів, яким легко оперував Куліш, впевнений, що польське історіографічне висвітлення української минушини може бути визначальним. Та й перші поетичні спроби Куліша зосереджувалися навколо поетичної, за Гомеровим взірцем, ілюстрації історії України шляхом витворення поеми-епопеї, яка складалася з імітованих народних дум («Україна»).

Не слід робити з П. Куліша революційного демократа — він ним не був, хоча й не можна його відривати від революційно-демократичних процесів у Росії. Візьмімо до уваги хоча б такі факти. Революційно-демократичний сатиричний журнал «Искра», який редагували В. Курочкін і М. Степанов, виходив у світ з власної Кулішевої друкарні. На його сторінках не раз виступав і сам Куліш. Повсякчас відчуваючи фінансову скруту, він увесь прибуток від збірки «Дзвін» (1893) передав на підготовку до друку прогресивних видань «Народ» і «Хлібороб». До речі, цю свою останню збірку оригінальних поезій видрукував у Женеві — не побоюючись гніву царської адміністрації, як і не боявся листуватися з таким офіційно визнаним ворогом самодержавства, як емігрант М. Драгоманов. П. Куліш знав, що ініціатор створення русько-української радикальної партії, яку очолили І. Франко і М. Павлик, безкомпромісний борець проти жандарма революційної Європи — царського самодержавства — Драгоманов стверджував, що в таких державах, якою була царська імперія, «найскромніші пра-

ва можуть бути здобуті лише через падіння самодержавства, а це падіння ніде без грому не обходилося». Однак сказане не означає, що погляди Драгоманова Куліш поділяв, хоча з ним в останні роки і листувався, і замірявся про нього написати. Так, у епістолярній спадщині останнього за 1893 рік читаємо про те, що Куліш щиро дякував Драгоманову за його «Чудацькі думки...» і називав їх «політично спасенними».

Тим часом у своїй праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891) вчений наголошував: «Коли ми поставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити людський поступ, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло поступ людини і громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробуту й просвіті нашого народу, а вкупі з тим і його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго». Наведене висловлювання свідчить про необхідність ґрунтовного вивчення творчої спадщини і М. Драгоманова, і П. Куліша та поновлення історичної правди щодо поглядів цих діячів й значення їх духовної й наукової думки в розвитку демократичного руху не лише на Україні, а в усьому слов'янському світі.

З огляду на сучасну громадсько-політичну думку ми знаходимо в їхніх творах чимало суголосно-го з нашим світорозумінням. Не

можна відкидати того факту, що вони шанували культуру російського народу, світову культуру, дбали про розвиток національної літератури і культури, а державне майбутнє України теоретично обґрунтовували, скажемо за сучасною термінологією, на принципах федералізму.

Ми звикли до категоричності суджень, а головне — до однозначних присудів, нам милаша одноплочинність, а суперечливість нас лякає і обурює. Пантелеймон Куліш — суперечлива постать в історії української літератури і культури, але його помилки аж ніяк не повинні перекреслювати його достоїнства, усе позитивне в його творчості.

Слід, звісно, визнати, що Куліш часто був світоглядно безпринципним у виборі періодичних видань для друкування своїх творів. Від демократичного «Современника» до офіційного «Вестника Юго-Западной России» сягає амплітуда його орієнтацій. Але наше справедливе неприйняття хоча б і пізнішої оцінки Кулішем Шевченка не повинне затіювати всього того, що зробив автор виданої в 1857 році в Петербурзі «Граматики» для популяризації творчості автора «Давидових псалмів». Саме Куліш порушив заборону друкувати твори Шевченка-засланця і вмістив у «Граматиці» частину «Давидових псалмів», опублікував поему «Наймичка» в «Записках о Южной Руси», а в альманасі «Хата» — десять поезій Шевченка. Пам'ятаймо його високу оцінку Шевченкової музи у славетному «Слові над гробом Шевченка», у якому він наголосив на загальнослов'янському значенні творчості поета і так заприсягався

⁶ Зеров М. Поетична діяльність Куліша // Куліш П. Поезія. — К., 1927. — С. XI.

над його домовиною: «Ти говори свій непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли,— у нас нема
Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив еси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголити: то лучче ми мовчатимем,— і нехай одні твої великі речі говорять людям вовіки і віки чисту, немішану правду»⁷.

Не вистачило в Куліша снаги простувати слідом Шевченка — хаотичні політичні орієнтації, гординя, надмірне честолюбство, а то й заздрість до неосягненої таїни Шевченкового генія, який, за його ж словами, «в „Катерині“... піднявся до Пушкіна як художник, а 1846 року — і до Міцкевича як поет всеслов'янський»⁸, не дали йому можливості ні дотриматися заповіту «безтрепетно святую правду глаголити», ні промовчати — щоб не тривожити пам'яті того, кого він спочатку прославляв як народного поета, а потім різко осуджував за радикальні революційні погляди, за «гайдамацтво». Як писав Іван Франко, не було в Куліша «тільки одного — Шевченкового генія, Шевченкового гарячого чуття»⁹.

Проте була в нього колосальна творча енергія, якась фанатична затаєність у праці, і цей копіткий щоденний подвижницький труд

на ниві української культури Куліш цінував в інших, всіляко стимулюючи тих, хто доблесно, збираючи колосок до колосочка, збагачував скарбівню рідного народу. А таких, на жаль, було мало. І чим ближче тудилась до трудівничих рук старість, тим частіше замислювався він над тим, хто підніме зронене його перо і продовжить його діла, «вагітні великими наслідками».

Великих надій на українську інтелігенцію Куліш не покладав. Ще в січні 1862 року у листі до Ганни фон Рентель він писав: «Кращого від українців в ідеї нема нічого, але в дійсності я не відчуваю до представників українізму особливої пошани. Небагато в нас людей гідних, решта — дурноляпи, можливо, більш шкідливі, ніж корисні для розповсюдження в суспільстві рятівної для майбутнього української ідеї».

Більше було балакунів, ревнителів української справи на словах, а не на ділі, ніж тих, хто ладен був покласти на свої плечі цю примусову від усвідомленого обов'язку справу. Ось чому П. Куліш, шукаючи молоді, здорові сили, звертав свій погляд на Галичину, де побачив активний духовний розвій. Він друкується у львівських журналах, листується з діячами культури, часто буває у Львові, живе там, бере участь в організації журналу «Правда», намагається примирити українську і польську інтелігенцію в ім'я культурно-освітнього і громадського співробітництва. Та цей, як називав його І. Франко, «духовний керманич

«Правди», не зміг своєю «Крашанкою русинам і полякам...» втихомирити пристрасті на ідейні суперечності львівської інтелігенції, бо там пам'яталася його чиновницька місія у Варшаві, та й духовна атмосфера в Галичині була суперечливою.

Не викликала жодного ентузіазму й ідея відмежувати Україну від Польщі культурологічно — шляхом прокладення своєрідної духовної борозни у формі російської мови і культури між Польщею і Україною. Ця «глибока борозна» мала пролягти через душі і почуття українців на Холмщині, яких реформатор Куліш замірявся зрусифікувати.

А скільки часу і сил забрала в нього праця над «Историей воссоединения Руси»? Працював Куліш над нею тяжко, у великій надії переконати самодержавну гординю високопоставлених чиновників у тому, що, мовляв, єдиний порятунок для українського народу, який начебто руйнував століттями вибудовувану поляками культуру і здобув, врешті-решт, історичний смисл свого буття і перспективу культурного будівництва в ідеї російського централізму, полягає в вірнопідданому сповідуванні високої державницької святині — Єдиної Русі. Ця праця, в якій так непоштиво він висловився і про Шевченкову музу, остаточно відвернула його від української громади, — як Східної України, так і Галичини. Але як він цього розриву не бажав! Ще в 1861 році на сторінках «Основи» Куліш пояснював складність сприйняття його «Історії України од найдавніших часів», яку він пропонував тоді

читачеві: «Піднявшись історію України написати, мушу я догодити землякам, котрі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли в себе по книжках виобразити? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді і колючим бодяком серед нашого дикого степу»¹⁰.

Куліш свідомо деідеалізував козащину, він започаткував критичний погляд на історичне минуле України і, зрозуміло, цим замахнувся на стереотипні уявлення, які побутували серед тогочасної громади. Йому належить науковий пріоритет в опублікуванні багатьох писемних пам'яток української історії, зокрема, «Літопису Самовидця» та інших козацьких літописів. Саме він багато попрацював над виданням «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России», а також порушив перед Археографічною комісією клопотання видати «Літопис Лукомського» і збірник актів періоду, який передував повстанню Хмельницького.

Що й казати, П. Куліш був одним із перших, хто доходив до першоджерел, хто відходив від ідеалізованих стереотипів сприйняття історичного минулого, хоча й сам, як відзначалося, не раз потрапляв у полон історичних схем і домінантних в польській історіографії концепцій. На жаль, об'єктивної, науково аргументованої оцінки радянськими істориками його наукових і науково-популярних праць у нас на

⁷ Куліш П. Вибр. твори. — К., 1969. — С. 521.

⁸ Там же.

⁹ Франко І. Михайло [Петрович] Старицький // Франко І. Я. Збір. творів: У 50 т. — К., 1982. — Т. 33. — С. 233.

¹⁰ Основа. 1861. — Сент. — С. 81.

сьогодні нема. Надто однозначно, категорично негативно (і то однією-двома фразами) оцінюються «Повесть об украинском народе» (опублікована в 1846 році на сторінках журналу «Звездочка»), «Повесть о Южной Руси» («Народное чтение», 1859—1860), «Історія України од найдавніших часів», написана по-українськи, щоб довести правомірність викладання історичної науки рідною мовою. На увагу заслуговують наукова праця «Перший період козацтва до ворогування з ляхами» («Правда», 1868), покладена в основу «Історії воссоединения Руси». Третім виданням «Отпадение Малороссии от Польши», в якому, до речі, Куліш і виніс однозначно категоричний присуд козацтву, піддав критиці діяльність Б. Хмельницького, вдався до полемічних випадів на адресу М. Драгоманова, і, як уже зазначалось, гострої оцінки музи Шевченка (хоча П. Куліш з часом і розкаювався в деяких своїх гріхах, зокрема, в бажанні догодити самодержавству в образливій для пам'яті Кобзаря формі суб'єктивних суджень, які він згодом назвав «плодом болезненной раздражительности»), проте це була чи не перша серйозна спроба розглянути історичне минуле України з позицій наукової об'єктивності, передусім з урахуванням соціально-економічних, релігійних факторів тощо.

Свого часу Віктор Петров так охарактеризував митця: «Куліш завжди був резонер, а тому іноді й прихильник педантичної абстрактності, він був те, що звуть —

ідеолог, людина системи й розрахунків, людина формул і тез»¹¹. Але ця оцінка надто категорична. Маргінальність Кулішевої особистості зумовлена тогочасною дійсністю, яка й спонукала його піднятися над цим суперечливим світом класових пристрастей, політичних орієнтацій, культурологічних спрямувань і прагнути загальнолюдських духовних цінностей. Тому так прихильно ставився він до досвіду світової літератури і культури, нерідко переносячи на український ґрунт принципи сюжетної побудови «Одіссеї» Гомера (романтична ідилія «Орися»), роману В. Скотта «Уверлі, або Шістдесят років тому» (історичний роман «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад»). Особливо виразно поетика історичного роману В. Скотта проглядається в соціально-історичному романі «Чорна рада». У цій «Хроніці 1663 року» П. Куліш відтворив відомі історичні події («чорну раду»), які відбулися в Ніжині в 1663 році. Реальні герої і герої вигадані діють тут згідно з принципами романтизованої історичної легенди, де любовні пригоди переплітаються з описами суворих сторінок національної історії.

Визначальним сюжетним «полігоном» для характерологічного вираження героїв є дорога, в яку вирушає священник Шрам із сином Петром, прямуючи з Правобережної України на Лівобережну до гетьмана Сомка. На цій дорозі стрічаються їм люди різні за соціальним походженням і політичними поглядами, а моло-

дого Шраменка чекають і щасливі пригоди. Кожен образ «Чорної ради» — від реальних: гетьмана Сомка, кошового Запорозької Січі Брюховецького, ніжинського полковника Васюти — до придуманих: кобзаря, курінного отамана Кирила Тура, старого запорожця Пугача, Петра та Лесі, несе з волі автора відповідне ідейно-концептуальне навантаження.

Куліш так увиразнив характери і так їх художньо типізував, що кожен із них репрезентує певну ідеологічну верству на Україні після визвольної війни і воз'єднання з Росією. Кого тут тільки нема! Поміщики і селяни, запорожці і городові козаки, козацька старшина і українська шляхта, кобзарі і міщани... Яких тільки політичних орієнтацій не дотримуються вони! Гетьман Сомко і колишній паволоцький полковник Шрам виступають за союз з Росією, за централізовану феодальну державу, старий запорожець Пугач — за демократичну козацьку республіку, ідеалом якої є для нього соціально справедлива Запорозька Січ... Змальовує Куліш і свій ідеал заможного хуторянського життя (поміщика Череваня), ідею абсолютної свободи, романтичного злету вільної людини на крилах сердечного захоплення і безоглядної готовності до самопожертви, втіленої в образі курінного отамана Кирила Тура. Нагхненно прозвучали тут могутні акорди музи творця «Тараса Бульби», мотиви з народних переказів і легенд про козаків-характерників. Відтворена у романі широка, вільна стихія соціальних пристрастей кидає

по грізних хвилях політичних амбіцій і міжусобиць корабель української державності, за кермо якого хапається і кошовий Запорозької Січі Брюховецький, і зорієнтований на польсько-шляхетську підтримку Тетеря, і децю ідеалізований Кулішем гетьман Сомко.

У цьому катаклізмі соціальних суперечностей важко знайти тверду основу для національного замирення, взаєморозуміння та згоди. Найбільшу загрозу розбудові української державності Куліш вбачав усе ж таки не в стихії запорозької вольниці, не з боку народних низів, а у національній шляхетсько-старшинській верхівці, ненаситній жадобі старшинування, яка роз'їдала іржею ворожнечі козацьку верхівку. Тому так наполегливо утверджував він ідею моральної чистоти, неоскверненої гріхом душі, благородного сумління у тому згнйбленому марнославними пориваннями до влади світі, далекому від гармонії, закликав шукати «правду-істину» в своїй душі, очищати її, як учив Сковорода, від земних гріхів і пориватися до абсолютної істини, до блаженства і внутрішнього спокою.

«Спасибі тобі, богу милий друже мій великий, за твої дуже добрі подарунки і, особливе, спасибі тобі за «Чорну раду», — писав у листі від 5 грудня 1857 р. Шевченко. — Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував «Чорну раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській бесіді», і там вона добра, але по-нашому лучче»¹².

¹¹ Петров В. Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—1857-го. — С. 85.

¹² Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 6 т. — К., 1964. — Т. 6. — С. 185.

Багато що ріднило Куліша і Шевченка. Передусім — вболівання за долю рідного народу, в ім'я соціального і національного визволення якого так натхненно трудилися ці подвижники духу, з тією тільки різницею, що революційний демократ Шевченко обстоював ідею бунтарства, неминучої розплати за знуцання над простолюдом, ідею революції, посилаючи прокльони на голови злотворящим, а трудящим людям, доброзичливим рукам на їх обкраденій землі бажаючи любові, злагоди, сердечного раю, а Куліш застерігав від кровопролиття, нагадуючи про Велику Руїну, яка відкинула Україну назад у культурному і державному становленні. Не випадково поемою «Великі проводи» її автор внутрішньо полемізує з Шевченковими «Гайдамаками», вважаючи, що загальнолюдські гуманістичні цінності повинні вивершуватися над національними та класовими амбіціями, що добро має торжествувати над злом, а милосердя над жорстокістю.

У Куліша, як і в Шевченка, чи не кожен вчинок героїв «заземлений» на соціальне тло; його також тривожить недосконалість суспільства, причина якої — в соціальній несправедливості. Саме тому моральні переживання героїв, їхня етична свідомість закорінені в глибини соціальної несправедливості, яка продукує конформізм, вирощує нові форми пристосування, морально-психологічної деформації особистості, нівелює почуття національної гордості, честі й гідності людини. Але Куліш вважав, що «кривавим манівцем до щастя не дійти», а треба «на культурну путь Владимирську» вертатися, вірив:

Схаменуться, стрепенуться
Стуманілі люде:
Рідне слово, рідний розум,—
Рідна й правда буде.
Без напасти завоює
Городи і села
І над людьми зацарює
Приступна й весела.

(«Рідне слово»)

Просвітительські і християнські ідеали рівності, справедливості, братерства, ідеали всеслов'янської рівноправної єдності, які сповідував Пантелеймон Куліш, не були чужими й Тарасові Шевченкові. Не випадково після гнівних інвектив і глузливих насмішок із земляків своїх в Україні і не на Україні Шевченко своє послання «І мертвим, і живим, і ненародженим...» завершує закликком брататися. Ідея братолюбства, яка виростає на ґрунті попереднього безкомпромісного осудження гріхів своїх і чужих, тверезого очищення національної совісті над розритими могилами своїх предків, чесного перечитання, не оминаючи «ані титли, ніжє тії коми», історії свого народу, безжального осудження злочинів і помилок чванливих його проводирів, вивершує той моральний храм, який вбудовував Шевченко у своєму прагненні до соціальної гармонії:

Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

Тарас Шевченко, як і Куліш, лякає тих, хто ненавидить свого убогого брата, хто дере шкуру «з братів незрящих, гречкосіїв», всенародним революційним апокаліпсисом, жахає божим судом і земною карою розкутого люду.

У липневому листі 1857 року до сестер Милорадович Куліш полемізує від свого імені та імені Шевченка з українським панст-

вом, яке обурюється їхніми проповідями про страшний народний суд і кров, що сторіками потече в Чорне море: «...мале б се було діло, коли б його можна малими жертвами іскупити... Будуть мученики, будуть великі жертви, а правда все-таки останеться правдою».

Куліш осуджував насильство, руйнівну силу повсталого люду, жахаючи майбутньою розплатою за жорстокість тих, хто кров людську замірився розливати:

Підійметься, розіллете
Криваві ріки.
А приїде час, провалитесь
В страшну тьму навіки.

(«Великі проводи»)

Письменника передусім лякала анархічна розлютованість віками гнобленої черні, яка у своїй кривавій помсті за наругу й насильство може змести з лиця землі не лише храми культури, духовні святині, але й заповіді загальнолюдської моралі. У «Думі пересторозі, вельми на потомні часи потрібній» Куліш розгорнув повчальну візію-пересторогу для майбутніх поколінь. Виростає ця жажна антиутопія на матеріалі історії поневолення Римом Іудеї. Поет пророко свідчить про те, що з цих безумних повстанців, які зруйнують ненависну ім цивілізацію, виростуть нові тирані, які заживуть у золотих палатах і гнобитимуть із такою ж лютістю братів своїх, а за подвиги в нагороду «демон тьми» дасть їм «руйновище пусте да голоднечу й мір, Юдоль отчаяння, німої смерті пир».

Отсе ж вони й живуть, — вони,
чи все одно,
Унуки їх у тих цяцькованих палатах,

І байдуже їм, що засліплене вікно
Не сяє сяєвом в низьких мужичих хатах.
Таке ж і в вас самих постане в нас
багно,
Як будете ходити у здертих з панства
шатах...

Застерігаючи свій народ від повторення Великої Руїни, Куліш покладав вину за неї не лише на гетьманів, що були при владі в 1663—1687 роках — І. Брюховецького, М. Многогрішного, І. Самойловича, П. Тетерю, Д. Дорошенка, а згодом й на Б. Хмельницького, С. Наливайка, І. Мазепу, на Колівщину і взагалі на всіх, хто замірявся мечем, а не розумом, талантом, словом добувати свободу і незалежність українському народові. Застерігав він і своїх літературних опонентів, критиків від повсякчасних нападів на нього, особливо за знеславлення козацтва. Це з великою майстерністю і дотепністю він здійснив в поемі «Куліш у пеклі», уявний автор якої Панько Небреха розповідає про пригоди «гарячого Куліша» в пеклі, куди й запроторили цього «мученика за правду»:

І за письменницьку роботу,
Що завдавала всім турботу,
До пекла мовчки почвалав.

Творчо наслідуючи Гомера, Вергілія, Котляревського, своєю оригінальною містифікацією, він зробив спробу посперечатися з тими, хто так настирливо дорікав йому за «розгрібання» святих могил національної історії, за розвінчання начебто ідеального минулого свого народу.

Полемічний запал Куліша яскраво спалахнув у примітках до поеми «Куліш у пеклі». Та не лише там. Скільки ним написано поетичних філіппік супроти своїх

опонентів на захист і виправдан-ня «Истории воссоединения Руси», «Хуторної поезії», «Крашанки...», супроти осміяння його панегіриків «подвижникові свободи» Петру I і «науки любов-мудрій жриці» Катерині II, «туркофільських» настроїв, ідеї про Давню Русь як прабатьківщину єдиної України...

Що ж, Куліш і за життя не претендував на однозначно позитивну оцінку своєї багатогранної літературної і наукової діяльності. Та коли він обстоював якусь ідею, то захищав її до кінця, не шкодуючи ні сил, ні полемічної пристрасі. Головне ж полягає у тому, що визначальним стимулом власної подвижницької праці письменник завжди вважав збереження національних традицій, розвиток української мови й культури, утвердження почуття національної самосвідомості, наповнення духовного арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації. Він осуджував національне безпам'ятство і панегіричне уславлення свого історичного минулого, висміював недолугість української шляхти, виступав проти соціального і національного гноблення, закликав до морального самовдосконалення і духовного очищення. Не був Панько Куліш революційним демократом, як уже зазначалося, навпаки, частіше закликав пана й мужика під знамена просвітительських і християнських ідеалів братолюбства, вмирюючи той час, коли пан із мужиком навіки побратається. «Один без одного — леміш без чересла». Його приваблювала філософсько-етична програма просвітництва, яку сповідував улюблений Григорій Сковорода (поема «Грицько Сковорода»),

гуманістичні принципи раннього християнства, ідеї гармонійного розвитку людини і природи на основі закону, сформульованого Спінозою, про інтелектуальну любов до Бога і всього сущого (поема «Маруся Богуславка»). Куліш повсякчасно виплутувався із суперечливого клубка національних, соціальних, релігійних проблем, намагаючись виробити і утвердити ясну ідеологічну програму для українства, насамперед — принципи рівноправного воз'єднання України з Росією («Драмована трилогія» — «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай»). Він обстоював дружбу і рівність усіх слов'янських народів, торжество ідеалів чистої любові, справедливості, культури, просвітництва, науки, виступав проти шовіністичної політики самодержавної Росії з її ідеями панславізму.

Ще у передмові до упорядкованого ним альманаху «Хата» (1860) під назвою «Передне слово до громади. Погляд на українську словесність» Куліш високо оцінив роль і значення російської літератури («Нехай читають Пушкіна і Гоголя наші земляки, нарівні з Байроном, Шіллером і Міцкевичем») і водночас обгрунтовував необхідність вироблення шляхів становлення нової української літератури — літератури оригінальної, національно самобутньої, гідної свого місця серед літератур інших народів. «Українська словесність — діло велике — се нове слово між народами, котре на те й явилось, щоб якось інше, не по-давньому, людський розум повернути», — узагальнить він, не підозрюючи, що згодом вуглярні борборники

дружби та інтернаціоналізму вилучають ці слова як «концепцію» «відрубності» української літератури від інших літератур, передусім від літератури російської.

Ця «концепція» набула особливо розголосу наприкінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст., коли виникла історична необхідність осмислення шляхів розвитку нової — вже радянської — української літератури. Тоді політикуючи літературознавці і критики «розвінчують» Миколу Хвильового за його орієнтацію на «психологічну Європу» і заодно помітять Пантелеймона Куліша чорним тавром — «український буржуазний націоналіст», бо ж Микола Хвильовий наважився сказати про автора «Чорної ради» так: «Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти. Здається, тільки він один маячить світлою плямою з темного українського минулого. Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента»¹³.

У боротьбі з літературним провінціалізмом, хуторянством, сліпим наслідуванням традицій у формах та стилях Хвильовий скористався тоді ще досить високим авторитетом перекладача Шекспіра, Гете, Байрона та інших класиків світової літератури, культурного просвітителя, який закликав: «дбаймо про свою будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома, серед своєї рідної сім'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто не підійме, ніхто ж і не обігріє та

й не освітить так, як ми самі». Та й це не вберегло від замовчування ні самого Хвильового, ні Куліша як блискучого знавця і поцінувача російської літератури.

Наближалася старість, щедро даровані долею роки гнули до землі, все частіше самотність оскаржувала доцільність такого виснажливого вимуровування високих стін національного храму культури. Але муза не полишала поета. Навпаки, в останні роки вона облагородила поетичні рядки яскравим спалахом сердечних почуттів до вірної подруги Олександри Михайлівни, яка усе життя долала з ним важку дорогу і політичної недовіри, і повсякчасних сімейних розладів з вини «гарячого Куліша», і критичних нападок на сварливого, усамітненого чоловіка:

Я знав тебе маленькою, різвою,
І буде вже тому з півсотні літ.
Ми бачили багатько див з тобою,
Ми бачили і знали добре світ,
Боролось ми не раз, не два з судьбою,
І в боротьбі осипався наш цвіт.
Од світу ми прегордого відбились,
Та в старощах ще краще полюбились.

(«Чолом доземним мой же
таки Знаній»)

І навіть пожежа не зруйнувала тиху хутирську ідилію. У 1885 році згорів хутир Мотронівка. Згоріло багато рукописів, зокрема кілька поем і переклад Біблії. Але Куліш мужньо піднімається з-під цієї брили нещастя і на основі уцілілих уривків укладає збірку «Хуторні недогарки», куди ввійшли незавершені поеми «Уляна-ключниця», «Сторчак і Сторчачиха», «Адам і Єва», «Нагай».

¹³ Хвильовий М. Думки проти течії. — Харків, 1926. — С. 53.

У листі до свого давнього щирого друга С. Носа П. Куліш писав у 1890 році з Ганниної Пустині: «Хто стільки напише і пише по своїй духовній спроможності, тому байдуже про кінець життя його, аби тихо заснути, возложивши примусову тяготу життя на новіші, молодші плечі. Нехай ще добрі люде понесуть сокротище нашого серця і розуму, переступаючи через каміння й колоддя недорозуму людського, дбаючи про те, щоб те сокротище хоч не втервалось, коли не побільшало. Не питає в нас доля, чи хочемо жити, бо мусимо. Се спільна праця всього живого, праця з примусу».

Цим духовним примусом, внутрішнім стимулом була для Пантелеймона Куліша потреба саможертвовно працювати в ім'я розбудови рідної мови та культури. Він був, за словами Івана Франка, «знатним на свій час організатором духовної праці», і саме за це розбуркання ним української суспільності «на всіх кінцях до нового, суспільного, духовного і національного життя» «в історії нашого духовного розвитку займає він назавсідги дуже високе місце». Ці виважені на терезах розсудливої оцінки помилок і успіхів Куліша слова великого Каменяря виявилися пророчими.

ЗАСПІВ¹

Удосвіта встав я... темно ще на дворі,
Де-не-де по хатах ясне світло сяє,
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
«Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?»

— Ой скоро світ буде,
Прокинуться люде,
У всяке віконце
Засіяє сонце...

Ой ударю ж зразу
У струни живі:
«Прокиньтесь, вставайте,
Старії й малії!»

Віщуванням новим
Серце моє б'ється,—
Через край із серця
Рідне слово летється...

¹ Вірші, цитати й художні твори у збірнику подаються і за новими публікаціями, і за старими (тоді зберігається старий правопис).

НАРОДНАЯ СЛАВА

Нема в мене роду,
Немає дружини,
Ані брата-товариша
На всій Україні.
Дума сумовита —
То моя родина,
Серце одиноке —
Вірная дружина,
Степи, гори і долини —
Товариство-побратими.

Розпущу я свої думи,
Та й не позбираю:
Розтеклися, сумуючи,
По рідному краю.
Од Лиману до Есмані
Жовтіє пшениця;
Я, безрідний, одинокий,
Всюди чужениця.
Од Лиману до Есмані
Могили чорніють;
Ой жнуть люде, рід із родом,
І надаліше сіють...

Хвали Бога, хто з подружжям
За постать заходить,
До кого старенька мати
На ниву виходить,
Кому діти помагають
Пшениченьку жати,—
Я з могилами німими
Мушу розмовляти.

Ой по тих могилах, у гору високих,
По тих гробовищах, у землю глибоких,
Лежить мого роду без ліку.
По тих степах, по горах Дніпрових,
По балищах і лугах Низових
Живе його слава од віку до віку.

Ой встань, слово,
Устань рано,

Вийди, слово,
 Із туману...
 Ти безрідному — родина,
 Одинокому — дружина,
 Товариство — на Україні,
 Одрадонька — на чужині.

ПСАЛТИРНА ПСАЛЬМА

Може, верну знову
 Мою правду безталанну,
 Моє тихе слово.
 Може, викую я з його
 До старого плуга
 Новий леміш і чересло,
 І в тяжкі упруги,
 Може, зорю переліг той,
 А на перелозі
 Я посію мої сльози,
 Мої щирі сльози...

Т. Шевченко

Народе мій, ясирнику татарський,
 Невольнику турецький найдорожчий!

Народе мій, єхидний панський слуго
 І польської герою темний слави!

Народе мій, недоуку латинський,
 Товаришу московської темноти!

Почез еси в літописах чернечих,
 Не згадують войовники про тебе.

Ідять тебе твої сусіди мовчки,
 І за твоє невольництво не платять.

Пропало вже й єхидство в тебе в серці,
 Герой же ти хіба над Жидовою.

Не учишся ні в Греків, ні в Латинів,
 Темнотою і Москаля соромиш.

Народе ж мій! що нам тепер почати?
 Невже ввіки будеш спати й спати?

Народе мій! Прокинься на хвилину
 Та подивись по-людськи на Україну.

Народе мій! зорім очима поле,
 Нехай на нім не корениться горе.

Ми думками те поле заволочим,
 Од Вісли до Кубані сльзьми змочим...

А що ж ми там для правнуків посієм,
 Коли й шептать одно 'дному не смієм?

ДО БРАТІВ НА УКРАЇНУ

Хто мене не знає,
 Сам себе питає:
 Чи то вечір погасає,
 Чи ранок світає?

Хто мене не знає,
 Віри не дімає,
 Що старий дід голос має,
 Під кобзу співає.

Ой мовчав я, браття,
 Словом не озвався,
 Поки батько український
 Піснею впивався.

Хоч мовчав устами,
 Співав я душею,
 Та боявся з ним різнити
 Кобзою мою.

Настала година,
 Що вся Україна
 Заридала по Тарасу,
 Як мала дитина.

Настала година —
 Ні одна людина
 Не взялася за бандуру
 Мужичького сина.

Задзвонили сумно
 По Україні дзвони.
 Висить мовчки старосвітська
 Бандура в коморі.

Уже ж на її струни
 Та й пообвисали,
 Голосніші, вимовніші
 Вороги порвали.

Чи до віку ж, браття,
 Будемо мовчати?
 Благословіть мені кобзу
 Німую узяти!

Підтягну я струни
 На голос високий, —
 Не сумуй, Тарасе, батьку,
 В могилі глибокій!

Почіплю я, браття,
 До старих струн нові, —
 Не доказуй, загребуший,
 З Москви козакові!

Нехай горда шляхта
 З жалю оmlіває,
 Що козак вельможних предків
 На суд визиває!

Гірко ж мені тая
Слава довелася,
Що рука моя знялася,
За кобзу взялася!

Ой хто мене судить,
Хто мною гордує,
Нехай правду, нехай щиру
Від мене почує.

Сусіде лукаві,
Загребущі руки!
Не до суду приймать буду
Од вас тяжкі муки.

Годі вам у серце
Сіяти отруту!
Я посіяв по отруті
Крутоверху руту.

Посходила рута
Барвінком хрещатим,
Буде серце застилати,
Рани закривати.

Із ран, мов з криниці,
Рідне слово рине...
Розливайся, рідне слово,
По всій Україні!

Нехай всяке мляве
Серце стрепенеться —
І новою, здоровою
Думою заб'ється.

Росла моя дума
Понад берегами,
Де славетний Гарібальді
Бився з ворогами.

Цвіла моя дума
Над водою тихо,
Де вік чесний доживає
Мати Гоголиха.

Ой його ж то сила
Мене звеселила
І співати про святую
Воленьку навчила.

Ой її ж то серце
Тихе, голубине
Мене вчило тихесенько
Плакать по Україні.

«Цвіте мій, — мовляла, —
Холодом прибитий!
Отепер би тобі, сину,
Треба в світі жити!»

На рідному полі,
Сину, ти орав би,
Рідну сем'ю ти насущним
Тепер годував би».

Ой шкода нам, мати,
Про те сумувати,
Що сусіди загарбали
Із рідної хати.

Нехай із чужого
Хліба розживуться;
В нас на нивах нові жнива,
Дасть Господь, начнуться.

Ой уродить жито —
Буде всяке сите;
Занедбаєм, що забрано,
Холодом побито.

Порожні засіки
Гарно налаштуєм,
Ще й сусід своїх насущним
Хлібом нагодуєм.

Хай Німець сміється
З нашого звичаю,
Що ми справді хлібом-сіллю
Ворога караєм.

Ой тим ми на світі
Здавна держимося,
Що втеряти тільки правду
Одну боїмося.

Процвітає цвітом
Давня руїна:
Переходить свята правда
Від батька до сина.

Правдо, наша мати!
Поки ще жива ти,
Поти будем навкруг хати
Своє жито жати.

ОДА З ТАРАСОВОЇ ГОРИ

Чого ви, земляки, так носитесь зо мною,
Як дурень з торбою або Антон з козою?

Я ваш кобзар, мовляв, поет національний,
Ваш вищий протопласт, ваш образ ідеальний?

А ви ж, земляченьки, хто ви такі, скажіте?
Явітесь без масок і душу покажіте...

Отам-то задумів великих і спасенних
Серед панів жорстоких і мужиків мізерних.

Вже двадцять літ лежу я над Дніпром-Славутом
Та слухаю, як ви, знай, брязкаєте путом,

Тим путом пакосним, котрим себе скували,
Як Турчину й Москві ехидно присягали.

Обох дурили ви, обом копали яму:
Отсе ж тягнете дурну московську ляму.

Не ланцюгом себе, брехнею ви скували:
Брехню і правнукам із рабством завіщали.

Я ваш кобзар, поет, пророк ясновидючий,
Я вічний образ ваш, я дух ваш невмирущий,

Ковчег народності, священний стяг свободи,
Що вас водитиме у всі грядущі роди...

Нехай же знає той, хто сі глаголи чує,
Що в вас мою святу могилу скот руйнує;

Що в вас Тарасова Гора Дніпром підмита;
Що в вас готується мені дорога бита.

Покину земляків шляхом козацьким давнім.
Та ні! не зупинюсь на Запорожжі славнім.

Шукатиму душі у Турчина, одради:
Там більше знайдеться, ніж на Україні, правди.

Богдановим йому поклоном поклонюся
І з домовиною як-небудь притулюся.

А ви, земляченьки, щасливо пробуйте,
Брешіте, та мене у брехні не мішайте.

ДО ШЕВЧЕНКА

O pieśni gminnal ty stoisz na straży
Narodowego pamiątek kościoła,
Z archanielskimi skrzydłami i głosem
Tu czasem miewasz i broń archanioła.

Mickiewicz

Тарасе, спогадай, як ти за нами
Хотів летіть у вирій по морозу,
Де вольна мати з вольними синами
І дочками пахучу шипле розу,

Любові цвіт, знаменування миле
Блаженного життя на високостях,
Лестивий цвіт, як щастє легкокриле,
Як син про вірну дружбу в молодостях.

Втішаються, свободою щасливі;
Блищать над ними небеса безхмарні;
Сіяють у сріблі та в золоті ниви;
Понад пашнею китяхи янтарні.

Знудившись життєм своїм мертвецьким,
Жадали ми у вирій полетіти,
Де мертвий камінь під різцем мистецьким
Встає живий, щоб віковічно жити;

Де полотно пензльоване співає
Очам про всі дива краси таємні,
І вищу ліпоту небес являє,
І Тартара страшилища підземні;

Де нас музика до небес возносить
І хори ангельські дає нам чути...
Восхищене серденько смерті просить —
На крилах у Гармонії заснути.

Мій рідний брате, перед нами море
Всесвітньої науки одкривалось:
Втопили б ми у нім неволі горе
І в воскресеніє свободи обмивались.

Втопили б ми в тім морі всю мороку,
Яка нам змалку голови морочить,
І тягне нас од Заходу к Востоку,
І азіацтво вічне нам пророчить.

Лиха нам доля, бр'ате, не судила
Свої сніги на рози проміняти
І душу, що неволя придавила,
В зіцлюючих нуртах волі обновляти.

За нами темрява півночня вгналась
У всеоружжі деспотства сліпого,
І люба мрія, як міраж, розпалась
Від подиху московства навісного.

Ще не було Овідія й не буде,
Яким ти ставсь над мертвенним Аралом:
Таких пекельних нот не чули люде,
Які на серці в тебе звірство брало.

Ти десять літ з душею розлучався,
Співав, мов соловей в кошечих лапах,
Живий твій розум скристалізувався,
Твій дух поник на каторжних етапах...

Заголосили по тобі харіти,
І Україну сонну розбудили,
Устала мати: «Діти мої, діти!
Тепер навіки ми посиротіли.

Ой лелечко, мій дріб'язок убогий!
Москва 'б вас буде потирати руки;
Поставить очі проти вас, як роги;
Чого не знав дід, знатимуть унуки».

«Ні! — обізвешся з-над Дніпра, кобзарю, —
Світ не побачить Батия нового.
Переп'ят встане на тебе, Москалю,
Моє святе, моє пророче слово.

О слово рідне! ти стоїш на чаті
Предковичних пам'яток святині,
В ясній, блискучій херувимській шаті,
Як меч огненний, в нашій Україні.

Грішив я тяжко, яко син народу
І вихованець олухів письменних,
Що, в нас укравши, вкинули у воду
Ключ розуміння, задумів спасенних.

Та що скував я меч сей обоюдний,
Тим од гніва Премудрості спасуся,
Воскресну чистий у Великдень судний
І о спасенні людським звеселюся».

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ

Як налягло на Русь татарське лихоліття,
Зісталось в Києві немовби тільки сміття.

На Клязьму й на Москву позабігали люде
І визирали, хто з Киян туди прибуде.

І всі, що руської єдиності жадали,
На Клязьму й на Москву помалу прибували.

І засвітився світ по застумах московських,
І надив буйтурів до себе запорозьких.

І покидаючи свою руїну дикість,
Вбачали під Петром імперії великість.

Імперія, се власть була над ворогами,
Над Ханом, Турчином, Литвою і Ляхами.

Боявсь про Чигирин султан і споминати,
Давай на Буджаки необзир утікати.

Ляхва з Литовцями не раз укупі бита,
Під плахтою в жінок ховала езуїта.

І що б там ні було гіркого на Вкраїні,
А густо забував наш нарід на руїні.

Де нас десятками за Паліїв лічили,
Там мільйонами край рідний ми осіли.

Навчили ми Ляхву латину занедбати,
Польщизною листи й літописи писати.

Так само й Москалю живу вказали мову
І привели його ід пушкінському слову.

Собі ж добро своє найкраще приховали:
Про рай, свій рідний край, з Тарасом заспівали.

Та пісня по Урал і Волгу розлилася, —
Стара в ній русчина з новою понялася.

Тепер Боянська Русь козацтво занедбала,
Руїнним полом'єм хвалитись перестала.

І буде знов її той дух животворити,
Що із Ляхви й Москви умів людей зробити.

Той дух, що всю Ляхву одвадив од латини,
Статарену Москву — од нагинання спини.

Колись до Києва тягли народи многи, —
Од Волхова, Карпат, Тмуторокані, Волги.

Свобода їх узлом в'язала побратимським,
Як середземний мир під славним царством римським.

Уставши з попелів козацької руїни,
Кликнімо до синів слов'янської родини:

Озвітеся, брати, з восходу і з заходу
До неприязного всім деспотам народу.

Під себе ми своїх сусід не підгортали,
Над гегемонію свободу прекладали.

Без езуїта Лях, Москаль без бюрократа
Зустріне серед нас приятеля і брата.

Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику,
Спорудьмо втрьох одну імперію велику.

І духом трьох братів освячений диктатор,
Нехай дає нам лад свободи імператор.

ДУМА ПЕРЕСТОРОГА

вельми на потонні часи потрібна

Уривок

XIII

А що завидні вам розкоші дукачів,
Людських, мовляв, п'явок, ненаситних драконів
(Як чуєте ви се від тих сліпих вождів,
Від голосних клепал і пустодзвонних дзвонів),
Марнуйте всяку річ, хто б спідтишка не вчив.
Се воля життяних непохибних законів,
Щоб сила силою із віка в вік була
І в висотах добра, і в преісподніх зла.

ДО ТАРАСА ЗА РІЧКУ АХЕРОН

Недоспів твій доспівую, мій брате...
Наслідде дороге, клейнодами багате,
Лишив еси мені в твоїй тридцятиструнній,
В твоїй поезії високій, многодумній,
Дуброві запашній, широкошумній.

Тарасе! попроси там Аполлона,
Нехай зупинить він легкий каюк Харона,
Щоб довго не возив на той бік Ахерона
Народу без путя, без честі і закона.
Що з вовчого на світ приходить лона.
Нехай по сонних берегах блукає,
Про ледарство своє ледаче споминає,
На предків і батьків за брехні нарікає,
Тяжкі гріхи свої й паскудство проклинає
І суду сто століттів дожидає!
Кому ж я передам, коханий брате,
Твоє добро святе, над всі скарби багате?
Собакам, чи вовкам, чи людям безголовим,
Тим язикам лихим, калікам кривомовим,
Письменникам сліпим і пустословим?

ЗЕМЛЯЦТВО

Тогда какой-то злобный гений
Стал часто навещать меня.

А. Пушкин

Мене сей злобний геній навіщає
Усякий раз, як я на Україну,
Де дурень дурня в пекло поганяє,
З Німеччини чи з Польщі оком кину.
Я проклинаю ту сумну, гірку годину.

О, скільки вас гине там мільонів
У багнищі безпутства та омани,
Перевертнів, сіпак, хамелеонів,
Які були й прославлені гетьмани,
Жорстокої орди п'яниць жорстокі хани!

Єдину Німець видумав культуру,
Паскудно Лях дружить із езуїтом,
Жерцем релігійного сумбуру,
Сатиром ласих баб і дуросвітом,
Но против вас їх тьма здається світом.

Враги прогресу, зрадники свободи,
Наслідники руїтника Монгола,
Тупі скопці, казителі свободи,
Серед скарбів землі голого гола!
Хіба ж не луччі 'д вас князь Бісмарк і Лойола?

ВЕЛЬМОЖНІЙ ПОКОЗАЩИНІ

I

Істе, п'єте, спите — і любите Україну...
 Як не любить її, безсудницю, коли
 За те, за те одно, що вміли гнути спину
 Перед ледачими людьми, як і самі,
 Діди, батьки та й ви з синками та дочками,
 Постали значними людьми або й панками?

II

Клену той вік лихий, годину ту гидку
 І всіх, хто потурав, почавши 'д Наливая,
 Товаришу Татар, сіпаці козаку,
 Загони розпускають од Волги до Дуная!
 І друки й письмена повсюдно він палив,
 Бояна, солов'я старовини, згубив.

III

Збентежив ба й ім'я велике наше, славне;
 Порозганяв од нас панів і тих князів,
 Що кожен царство нам наслідне, православне,
 Не так, як хижаків, вбезпечити б зумів.
 Козак зробив панів Литвою та Ляхами,
 Козак їх розлучив на віки вічні з нами!

IV

І дав нам гид за них, утікачів злодюг,
 Що здобич боеву не паювали, рвали,
 Пускали нетямки великі добра з рук:
 Бо пустками вони, руйновищем стояли.
 І потягло те все до Клязьми та Москви:
 Бо сам був bellua, був звір без голови.

V

Тепер Москаль ваш пан. Тепер ви, як воляки,
 Гей соб! цабе! цоб! цоб! у нього під ярмом;
 А ні, то мов лихі на ланцюзі собаки,
 Заслужуєте харч брехливим язиком.
 Оттак судилося козацтву панувати:
 Або вдень працювати, або вночі брехати.

СТОЮ ОДИН

Стою один серед німих волів-биків
 На давнім ревищі великої пустині,
 Серед яловику, корів і бугаїв
 Та їх різних телят, надії України.

Стою і думаю: про що Господь мені
 Тут жити повелів між стадом без'язиким,
 Між тварями, що вік вікують свій у тьмі,
 І пам'ятні вікам одним завзяттем диким?

Скажи мені хоч ти, о Музонько моя,
 Моя єдина, що до мене прихилилась:
 Чого ся Ігорів прославлених сем'я
 Понурим вахлаєм, недолюдком зробилась?

Що цар — співець Давид вселенною прозав,
 Того ми зайняли під займища шестину:
 Невже ж строїтельський наш дух якось пропав,
 Той дух, що так боровсь за Древню Русь єдину?

Ні! вічне твориво великих сил його,
 Завітне твориво слуг щирих, вірних трону,
 Безсмертні в душі в нас усі до одного,
 Хто Мономахову переховав корону,—

Всі — й дяк, і писарець, і дука, й рядовик —
 У вічних наслідках перед престолом правди:
 Бо скільки переніс турботи кожен вік,
 На стільки нам з того прибавилось одради.

Хвалімо ж Господа за всі його дари,
І за потужний меч, і за святе терпінне:
Однаково пішли всі доблесті землі
На возвеліченне народу й іскуПЛенне.

Отсе ж блажен еси, коли за твій глагол,
За істину тебе лихі возненавидять,—
Коли й тума-Москва рече, що ти Хахол,
Коли за подвиги твої тебе зобидять.

Блажен еси, коли, тобі на ганьбу й жаль,
Свої в тобі свого лукаво не признали
І плещуть, буцім ти перевертень-Москаль
І помисли твої спасенні повмирали.

Благословляй-хвали Всевишнього й за те,
Що не мовчиш один між стадом без'язиким.
Да не смущається твій дух і знай росте
Над темними людьми і над письменством диким.

БОГДАН ЛЕПКИЙ
(1872—1941)

Богдан Сильвестрович Лепкий помер на 69-у році життя 21 липня 1941 року в Кракові. Там, на старому Раковицькому кладовищі, він і похований. Останні роки його життя, то саме роки окупації Польщі фашистською Німеччиною, були важкими. Хворів, голодував — окупанти звільнили Лепкого з роботи. На той час — професор, викладач української літератури Ягеллонського університету. Є свідчення колег, студентів, що вчений категорично відмовився від співробітництва з фашистами (це й послужило причиною звільнення), осуджував намагання українських націоналістів іти на зговор із гітлерівською Німеччиною, яка

окупувала й рідний Львів, а в червні 1941 року обрушилася на Україну, Радянський Союз.

Особистість Богдана Лепкого, письменника, вченого і громадського діяча, складна; на жаль, не вивчена, не осмислена літературна діяльність митця, ніхто не досліджував історичні твори, не цікавився серйозно його суспільно-політичними орієнтаціями, а вони істотно змінювалися протягом життя. Адже літературна і наукова діяльність Богдана Лепкого тривала майже півстоліття, політиком, власне, він ніколи не був. Інша справа, що письменник відображав у творах літературних, передусім історичних. Безперечно, українські

емігрантські кола мали вплив на Богдана Лепкого, який з 1899 року жив за межами української землі, працював у середовищі переважно польської інтелігенції, хоча і думками, і переживаннями був із своїм рідним народом і в ім'я його духовного зростання творив. Не все, що замислював Богдан Лепкий, йому вдавалося здійснити на належному ідейно-естетичному рівні. Основним об'єктом критики під кутом зору ідейних поглядів письменника були його історичні романи «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава», об'єднані назвою «Мазепа». Це швидше повісті, ніж романи, бо їм властиві певні обмеження епічності, та й їх історичні засади надто локальні, зосереджені переважно на лірико-емоційному відтворенні інтимних стосунків старого гетьмана Мазепи і Мотрі. Письменникові не вдалося піднятися до конкретно-історичного пізнання і зображення тогочасної дійсності, насамперед розуміння діяльності Мазепи; він романтизує особу гетьмана. Але не треба перебільшувати ідеологічного впливу цих повістей, до речі, розтягнутих, сюжетно «немобільних», переобтяжених довгими розмовами дійових осіб. Навіть прихильник творчості Богдана Лепкого літературознавець Михайло Рудницький писав: «Великою несподіванкою для всіх, що знали Лепкого, була його спроба дати велику історичну повість, що розбуджувала б енергію... Усе те, що могло стати психологічною проблемою, Лепкий залишив на боці; замість проблеми зробив «моральний сенс», а замість боротьби характерів і війни зробив шкільну

панораму. Не вмів він відтворити історичного тла, не знає епохи, ні місцевостей, які змальовує».

Поштовхом до написання творів на історичну тему послужила відсутність в українській літературі таких книг, які б у белетризованій формі розкривали й історичні події минулого, передусім маловідомі, складні. У листах до письменника читачі, згадував Лепкий, висловлювали побажання щодо написання ґрунтовних творів, «особливо історичних поем, як «Пан Тадеуш» та ін. В зв'язку із цим вже 1914 року він створює віршовану драму «Мотря» (рукопис згорів під час війни), згодом історичні повісті «Вадим», «Сотниківна», «Крутіж», оповідання «Каяла», «Орли». Планував тематично продовжити тетралогію «Мазепа» повістями «Орлик», яка залишилася в рукописному вигляді, і «Войнаровський». Славу йому принесли поетичні твори і гостросоціальні оповідання.

Колисав мою колиску
Крик неволеного люду,
І — так в серце вколисався,
Що до смерті не забуду...

Так писав Богдан Лепкий 1901 року у вірші «Заспів», пригадуючи шум вітру рідного Поділля, запах степового зілля, звуки підгірської трембіти.

Народився Богдан Лепкий 9 листопада 1872 року в селі Крегульці на Поділлі в сім'ї священика. Батько його Сильвестр Лепкий виступав у літературі під псевдонімом Марко Мурава. Він мав великий вплив на сина, чимало важила й літературна атмосфера рідного дому, в якому бував Іван Франко, звучали пісні та оповідання тітки Лепкого —

Дарії Глібовицької, пісні сліпого музиканта з Поручина, де з'являлися малярські твори, про що письменник згодом виповість у споминах про дитячі роки — «Казка мого життя».

У п'ятирічному віці Богдан прочитав повість «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка і «Кобзар» Т. Шевченка. А коли був у другому класі славнозвісної Бережанської гімназії, з'являються його перші літературні спроби. Згодом він згадуватиме: «Вірші став я писати давно, ще на шкільній лавці. Але я не прив'язував до них ніякої ваги і вони затрапилися. Я мріяв тоді про малярство, а віршував от так собі, несвідомо, коли прийшла охота».

Перші поезії, які збереглися, датовані 1891 роком, це — «Ідилія» і «Сонет», опубліковані в 1895 році, тоді ж, коли редактор І. Ролей рекомендував до друку на сторінках «Діла» новели «Шумка», «На палеті» та оповідання «В лісі». Високою культурною образною самвираження перші поетичні і прозові твори не відзначалися, але друкувався їх автор часто, переважно на сторінках львівських видань «Зоря», «Діло», «Літературно-науковий вістник». Перша поетична збірка «Стрічки» з'являється в 1901 році, далі — 1902-го — нові: «Листки пануть», «Осінь», 1904 року — «На чужині». Особливо популярними були перші збірки оповідань — «З села» (1898), «З життя», «Оповідання», «Щаслива година» (1901), «На послування» (1902), «У глухім куті», «Нова збірка» (1903)... Повної бібліографії видань творів Богдана Лепкого ще

не складено. І це, до речі, зробити дуже важко — навіть не всі оригінальні книжкові видання письменника охоплені увагою дослідників його творчості. Прикро визнавати, але його твори досі не включаються в наші антології, про окремі видання годі й говорити. Хіба що зазвучить пісня на його слова «Чуєш, брате мій...», яка народилася в Кракові 1910 року, коли письменник пізнього осіннього вечора вертався з театру, де йшла драма Виспянського «Листопадава ніч», а над його головою лунали крики відлітаючих журавлів. Як згадує Богдан Лепкий, «вірш склався, немов сам із себе, без мого відома й праці»¹. Але мало хто пам'ятає ім'я автора цієї славетної пісні, музику до якої склав його брат Лев Лепкий. На жаль, сучасний читач не знає поетичних творів Богдана Лепкого, його елегійно-мінорних, музично гармонійних рефлексій на природу і світ, його нерідко журливих, оповитих сумом і тугою, перейнятих глибоким душевним співчуттям до страдницької долі селянина поезій. Це поет сповідальної тональності, образного самвираження, тонкий і чутий лірик, майстерний словесний живописець природи. Але водночас він і суворий реаліст, тверезий аналітик дійсності.

Я не дивлюся на село
Через якесь рожеве скло
Як оптиміст.

І знаю я!
Його незавидне життя,
Його недолю і неволю
І це пониження рабське,
З яким мужик до долу гне
Свій карк на своїм власнім полі
В чуже ярмо.

¹ Існує й інше, теж авторське, датування тексту пісні, яке наводить Ф. Погребенник.

Після закінчення гімназії в Бережанах Богдан Лепкий їде до Відня, де відвідує Академію мистецтв, багато малює, але навчання продовжує на філософському факультеті Віденського університету. Згодом кілька років працює вчителем у рідній Бережанській гімназії, а після того, 1899-го, переїздить до Кракова і там вивчає мовознавство, історію літератури, занурюється в мистецьку атмосферу міста, захоплюється польським модернізмом, гаслом «мистецтво для мистецтва», продуктивним і гуртком «Молода Польща», до якого прихилився Лепкий і який мав вплив на появу у Львові гуртка талановитих поетів під назвою «Молода муза».

Митця тривожила і печалила важка доля українського селянина, який нужденно переживав свій вік, а то зривався у далекий світ у надії, що там, на чужині, він заробить на власний шмат поля і повернеться додому. Його перу належить багато соціально-психологічних новел і оповідань, у яких народне життя відкривається у тій глибинній виразності переживань за долю селянина, яка страдницькою виболеністю надривала серце Василя Стефаника. З нагоди 50-річчя автора «Камінного хреста» Богдан Лепкий не випадково написав, що той «говорить словами короткими, ядерними, страшними,— одиними в світі. Ніхто такою мовою не вмів говорити».

Він прагнув продовжити і поглибити отой «хлопський монолог», який творили і його вчитель Іван Франко, і Василь Стефаник, і Михайло Коцюбинський, і Ольга Кобилянська.

«Орю.

Кладуться скиби чорні та глибокі, довгі, ...предовгі. А під цими скибами мої сили, моя молодість, моє все.

Так день за днем».

Це із програмної новели Богдана Лепкого «Кидаю слова». Легко вчуваються інтонації Стефаникової прози, яка була для нього сильною спонукою до праці над художнім пізнанням суспільно-економічного становища галицького селянства. Не обійшлося й без впливу на його творчість могутнього таланту соціально-психологічного дослідження людини Федора Достоєвського, статтю про якого на 100-річчя від дня народження написав Богдан Лепкий. Російською класикою письменник цікавився постійно, сам перекладав твори Михайла Лермонтова, Олександра Пушкіна та інших. «Лепкий — перекладач» — окрема тема дослідження. З української на польську, з польської на українську — вже перелік творів вражає.

Або такий факт — видання польською мовою у своїх перекладах при підтримці Оркана книги новел М. Коцюбинського «В путях шайтана». Ніхто ще не зацікавився дружбою, творчими зв'язками, листуванням Лепкого з Коцюбинським, не досліджена праця Лепкого над «Словом о полку Ігоревім», яке він переклав з давньоруської і опублікував у Кракові 1905 року. А видане ним, редагування, написання передмов, приміток і коментарів до творів Т. Шевченка, І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Куліша, Марка Вовчка, Я. Щоголіва, С. Руданського, В. Барвінського?.. А написання науково-популярних праць про Шевченка,

особливо «Начерків історії української літератури» (т. 1—1909-го, т. 2—1912 р.), а короткий популярний ілюстрований огляд української літератури «Наше письменство» (1941), а його редакція третього видання «Історії України» М. Аркаса, цікаві нариси і статті польською про творчість Ю. Федьковича, І. Франка, М. Старицького, Л. Глібова, М. Рильського, П. Тичини, Є. Плужника, М. Драй-Хмари та ін.?

А чи щось говорять сучасному дослідникові літератури теоретична праця Лепкого «До питання про переклад ліричних поезій», яка з'явилася в 1933 році, невеличке дослідження «Пушкін» (1939). На жаль, не досліджена й громадсько-культурна діяльність Богдана Лепкого в Кракові, хоча б така важлива подія, як організація шевченківського вечора в Кракові 1914 року.

Літературознавець Євген Волошко доводить на основі архівних матеріалів і свідчень сучасників, що Богдан Лепкий двічі зустрічався у Кракові з В. І. Леніним. Вперше — під час шевченківської академії в Кракові 1914 року, вдруге — в краківській кав'ярні «Пайонк».

Як важливо це все дослідити уважно, без поспішливих висновків. Доцільно було б зацікавитися його вчителюванням протягом майже п'яти років в українському таборі полонених (у Фрайштадті й Вецлярі) і його тогочасною, в період першої

світової війни і в перші повоєнні роки, творчою і видавничою співпрацею з «Українською накладнею». Адже саме для неї Лепкий здійснив науково-текстологічну підготовку повного зібрання творів Т. Г. Шевченка в 5-ти і Марка Вовчка — в 3-х томах.

Ще не досліджена його малярська спадщина, мистецтвознавчі статті, його творчі взаємини з художниками Михайлом Бойчуком, Іваном Трушем, Олексою Новаківським, його публікації в краківській «Просвіті», в «Краківських вістях», в тодішній німецькій періодиці. А що нам відомо про участь Богдана Лепкого в організації гуртка «Молода муза» у Львові? Можливо, залишилися спогади українських і польських культурних діячів, які відвідували гостинний будинок у Кракові на вулиці Зеленої вчителя місцевої гімназії, добре знаного лектора української мови, а згодом професора Ягеллонського університету Богдана Лепкого.

На жаль, життєвий і творчий шлях українського поета, прозаїка, критика, перекладача, історика літератури, педагога Богдана Лепкого не досліджений, його літературна творчість оцінювалася поверхово і тенденційно, його ім'я, по суті, вилучене з історії української літератури. Це велика несправедливість, і наш обов'язок подати об'єктивну і всебічну оцінку оригінальної творчої індивідуальності, якою був Богдан Лепкий.

САМОТНІЙ ПЛУГ

Посеред нив стирчить самотній плуг,
Незорана земля лежить в округ.

Леміш заржавів, срібне чересло
Зчорніло й диким зіллям обросло.

А де ж властитель дівся? Де ж ратай?
Мабуть, пішов обороняти край.

Волів побили, коней взяли в трен,
Лишився плуг на полі сам-оден.

Чекає, доки тут не зогніє,
Або гранат його не розіб'є.

Леміш іржа гризе, а чересло
Травою й диким зіллям обросло.

ВОРОНЕ ЧОРНИЙ

Вороне чорний! Ти з якого краю
линеш?.. «Кров! кров! кров!..»
Тихо, я вже знаю.

Вітре, чого ти так сумно й розбільно
виєш?.. «Шу! шу! ш-нір!..»
Пст! говорити не вільно.

Річко, чом плесо твоє так рум'яне?..
Га! розумію.
Випливаєш з рани.

«Де єсть твій дім, твій тихий дім?
Скажи, мій любий брате...»—
«Ударив нагло ясний грім,
Спалив мій дім, звалив мій дім,
Нема де зимувати».

«Де твоя жінка, діточки,
Де вірна челядина?»—
«Он бачиш тії могилки?
Скиглять вітри, летять галки,
Оце моя родина».

Калино-малино, чом листячко рониш
І мечеш на фалю?
Дівчино-рибчино, чому мене гониш
Від себе без жалю?

Зелені листочки поплинуть з водою
Й не вернуть ніколи.
Я молодість твою заберу з собою,
Моя ти недоле!

Одинокий сиджу над рікою,
Одинокий з думками, з журбою.

Вечоріє, за горами гасне,
Як небесна ватра, сонце ясне.

Від лісів холодний вітер віє,
Шуварі гне і квітки леліє.

Над селом, між горами, в долині
Висять хмари легкі сіро-сині.

З коминів до неба дим снується —
Образ меркне, дійсність наче сниться.

Лиш ріка заедно грає, грає,
Щось в ній буриться, плаче, зітхає.

Гей, ріко! Однакі наші шуми:
В тобі хвилі грають, в мені — думи.

Берег взяв тебе в свої окуви,
А мене — життя важкі умови.

В нас обох і броди, і безодні,
І обоє стали ми негодні.

Лиш ідемо крізь гори і бори
У невідоме нам чорне море.

Набик життя, журбо дрібна!
Набик, марні тривоги!
Крізь темний бір до ясних зір
Прорубую дороги.

Гримить топір, валиться бір,
Тріщать гнилі колоди,
То там, то тут на шлях падають
Останні перешкоди.

І стогне бір, як дикий звір,
Кінчить життя прокльоном,
А там вгорі грядущі дні
Дзвенять побіди дзвоном.

Який той спів будучих днів
Для мого вуха милий!
Який при нім недолі грім
Марний, смішний, безсилий.

Ти, громе, бий! Ти, буре, вий!
Не знаю я тривоги.
Крізь горя бір у щастя двір
Прорубую дороги.

МАЛЮНОК

Глухе, бездушне отупіння
Напало землю. Цвіти мруть,
Поля байдужно снігу ждуть,
А хмари висять, як каміння.

Часами вітер надбіжить,
Туман стурбує і розвіє.
Село в долині бовваніє
І п'яним сном дрімає-спить.

Погасло світло. Зачинились
На засув двері. Вірні пси
В соломі з ухами зарились,
Лиш блуд блукає по межі.

Лиш стежкою попід плотами
Йде голод — сіл щорічний гість.
Держить в руках мужицьку кість
І грізно зиркає очима.

Цить, серце, цить!
Таж ти кохало,
І раювало, й горювало,
І наболілося досить —
Цить, серце, цить!

Весні кінець,
Пшениця спіє,
Зелене жито половіє,
Вже й серп готує пильний жнець —
Весні кінець...

Пора і нам
Збирати з поля,
Що прищадила божа воля,
Як не гуртом, то сам на сам —
Пора і нам!

Не виллеш сліз,
 Не виллеш сліз
 Ніколи, ах ніколи!
 Життя, як той скрипливий віз,
 Волочиться поволі.
 А перед ним
 Туман і дим,
 Тяжка, тяжка дорога...
 Іде, гряде шляхом отим
 Твоя душа небога.

Чого ж ти, море, та розхиталося,
 Мов колиска новенька,
 Чого ж ти, серце, та розридалося,
 Мов дитина маленька?

Як тяжко море та уговорити,
 Щоб більше не гуділо,
 Як тяжко серце утихомирити,
 Щоб з болю не скиміло.

Біла мево, що кружляєш
 Над водою низько-низько,
 Чом же ти так безупинно
 Б'єшся й жалібно квилиш?

Подивися, біла мево,
 Як же ти мала-маленька,
 Проти моря як нужденний,
 Проти гуку хвиль твій крик.

О, подумай, серце моє,
 Чим ти є супроти світа,
 Проти горя світового
 Чим є твій маленький біль?!

Минеться ніч, розвієсь тьма,
 Просниться чорний сон.
 Настане день! Життя, весна
 Загляне до вікон.

Та нім мине недолі час,
 Нім щастя зацвітуть квітки,
 О пісне! — не кидай ти нас!
 Дзвени, дзвени, дзвени!

В лихій добі, в важкій борбі
 Мутиться людський ум.
 Нехай же він спічне собі
 Хоть хвилю серед дум.

Най позабуде брязк оков
 І звірства боротьби,
 Під свою білу хоругов
 Горни ти нас, горни!

Минеться ніч, розвієсь тьма,
 Просниться чорний сон!
 Настане день! Життя, весна
 Загляне до вікон.

Та нім мине недолі час,
 Нім щастя зацвітуть квітки,
 О пісне! — не кидай ти нас!
 Дзвени, дзвени, дзвени!

Не питайте мене,
 Як я в світі живу:
 Шура-бура гуде,
 Я весельцем гребу.

Не питайте, як?
 В моїм мозку гадки —

Йдуть осінні дощі,
 А я сію квітки.

Не питайте, чому
 Мое серце сумне —
 Як в чужині умру,
 То згадайте мене.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ

(1878—1944)

Ольшанське кладовище в Празі. Тут, на православній ділянці, — могила Олександра Олесь. (Його справжнє ім'я і прізвище — Олександр Іванович Кандиба). Ранньою весною 1988 року я вклонився його світлій пам'яті. Новий дубовий хрест; прокинувся минулорічній і з'явилися нові, посаджені кілька днів тому, квіти. Тиша і чистота, спокій і сум. Поруч поховані інші наші земляки, яких доля закинула по революції до Праги. Не відомі ні мені, ні усім нам — доктор Микола Галаган, директор тутешньої української гімназії, професор Іван Кобизський. А неподалік — могили російських письменників Євгена Чирикова, Василя Неми-

ровича-Данченка, Аркадія Аверченка, матері письменника Володимира Набокова — Гелени Набокової... Деякі могили доглянуті, інші поволі зникають у безвісті. Як і долі тих, хто в них знайшов останній притулок далеко від рідної землі.

Могила Олександра Олесь не занедбана — в Празі живе його син Олесь Кандиба, який опікується помертвою долею батька. Живуть там і наші земляки — Зіна Генік-Березовська і Богдан Зілинський, які обов'язково відведуть вас на могилу славетного поета. Пам'ятають і піклуються про поетичну спадщину нашого митця і чеські літературознавці Вацлав Жидлицький, Вячеслав

Сато, Ілона Славікова, приїждять із Братіслави дослідники його творчості Мікулаш Неврлі і Михайло Мольнар. Не оминаємо й ми, радянські українці, це місце, коли доводиться бувати в Чехословаччині, бо доля спадщини першорядного українського поета нас турбує. Навіть у трагічні десятиліття сталінщини в народі не забувалася його творчість, хоча 27 років — з 1930 по 1957 рік — вірші Олександра Олесь не друкувалися в нашій країні. Чому так сталося? Чим завинив майстер перед своїм народом? Переконаний: нічим він не завинив, народ його не карав осудом, не обійшов забуттям. Намагався покарати поета сталінізм, відлучаючи його творчість від історії української літератури, вилучаючи із масових бібліотек його книги і забороняючи їх друк. Олесь завинив перед своїм народом лише тим, що не розділив із ним страхіття голоду 1932—1933 років, жажів сталінського беззаконня, ненависної фашистської окупації. Та він себе жорстоко і покарав. Покарав тим, що 1919 року залишив рідний край і опинився на чужині.

Чужина — могила, чужина —
груна,
Душа на чужині, як чайка
сумна,—
Літає і квилить в сльозах
без гнізда:
Навік його змила бурхлива вода.

Так він писав 1927 року, коли на Радянській Україні його поезії знали, як кажуть, і старі, й малі. Адже саме тоді перевидавалися підготовлені Павлом Филиповичем «забезпечені» ґрунтовною його ж передмовою «Вибрані твори». Перевидавалися тричі — в 1925, 1929 і 1930 роках. Крім того, Державне видавництво Ук-

раїни двічі — у 1925 і 1929 роках — друкувало його збірки поезій для дітей молодшого віку. Укладачі різних репертуарних збірників, декламатори буквально вихоплювали поезії Олесь, з неофітською одержимістю пристосовуючи їх до революційних свят шляхом заміни і назв, і уточнення смислового звучання. Вірші митця стали воїстину народними завдяки мелодійності, чіткій соціальній орієнтації і багатству народнопоетичної образності. Протягом 1917—1930 років з'явилася в нашій країні 25 окремих видань, серед них і три книжки російською мовою. І це незважаючи на те, що поет виїхав 1919 року нібито з дипломатичним завданням від буржуазно-демократичного уряду Української Народної Республіки (УНР). Та заради істини слід сьогодні нагадати: О. Олесь не був ні політичним діячем буржуазно-демократичних урядів, ні тим паче дипломатом. Саме тоді, коли С. Петлюра почав прибирати владу до своїх рук, немало української інтелігенції під приводом дипломатичних місій емігрувало з країни. Виїхав за кордон і поет. Його лякала неконтрольована стихія революційних припливів і відпливів, він вважав, що не варто свавільно експериментувати над «живим народним організмом, обезкровленим війною і революцією», боявся, що справа може повернутися фатально, що треба уважніше придивлятися до процесів, не поспішати, що Україні загрожує Антанта, а в цьому заплутаному лабіринті, яким є політика, мало кому вдається правильно зорієнтуватися, тим більше — вести за собою народні маси.

Згодом він опиняється у Відні, де випустив чотири номери гумористичного журналу «Сміх», у якому сатирично висміяв українську еміграцію за її претензії на народне представництво, на формування в екзилі «українських урядів», на організацію «проводів для боротьби за визволення України» тощо.

З 1923 року Олесь живе в Чехословаччині.

Народну славу поетові створили і назавжди утвердили пісні та поетичні скорботи періоду революції 1905—1907 років і Лютневої революції 1917 року. Митець зумів з великою експресивною напругою «переплавити» народні переживання і сподівання в болісно-вразливий своїй душі і потужно, зі щирою емоційною сповідальністю вилити це в поетичних образах, символічних асоціаціях та музичних ритмах. Він пережив і світлі надії рідного народу на соціальне та національне визволення, і трагічні поразки першої російської революції, оплакав загиблих та загорівся новим, зігрітим революційними загравами гнівом супроти насильства й тиранії.

Ми не зложимо зброї своєї...
Дужі в нас і бажання, і гнів,
Ми здобудемо землю і волю
І загоїмо рани віків.

1910 року Сергій Єфремов так оцінював його творчість: «Обурення проти насильства, гніву за скривджених повно в поезіях Олесея 1905—1907 рр., і в них він дає такі гарні зразки громадянської, справді високої поезії, до якої після Шевченка ніхто ще так високо не підіймався на Україні. Олесь ще раз наочно показав, що громадянські мотиви ані-

трохи не зв'язують крил і не заважають справжньому поетові, не підборкують його творчого нагтнення».

А минуло лише п'ять років відтоді, як молодий поет дебютував в одеському альманасі «Багаття» віршем «Парубоцькі літа — то бурхливий потік», і три роки з того часу, як побачила світ перша (1907 р.) збірка поезій «З журбою радість обнялась».

Хтось ударив без жалю
по серці моїм,—
І забилося серце в вогні
золотім...
І поспалились іскри ясні,
І в дзвінкі обернулись пісні.

Романтичне світосприйняття, щедро напоєне народнопоетичною образністю, музичним ладом народної пісні, динамічно визрівало до вершин бездоганного словесного інструментування. Читачів буквально зачаровували алітерації та асонанси поезій Олесея, а його щире, виболене й власною долею співчуття голодним, обідраним і німим рабам у царській «тюрмі народів» викликало співпереживання і довіру:

Вони — обідрані, розбуті,
Сліпі, голодні і німі,
В кайдани, в сталь міцну закуті,
В кривавих ранах і ярмі,—
Сьогодні більше не раби:
Лунають гасла боротьби!

Поет вселяє віру й впевненість у свідомість цих таврованих рабів:

Вони — гроза, вони — герої:
Їх гнів героями зробив.
І верх за ними буде в бої —
Сам бог попереду рабів!!
Ти чужі грім? Гримлять раби:
«За нами поспіх боротьби!!»

Ці могутні, оптимістичні заклики пролунали 1906 року — в розпал першої російської революції.

Тож можна зрозуміти митця, який так болісно сприйняв її поразку.

Олександр Олесь свій талант присвятив цій революції — її переможно-величній увертюрі та її трагічному фіналові.

На революцію працював поет натхненно і самовіддано, перекладаючи на українську мову «Варшав'янку», «Марсельезу», «Сміло у ногу рушайте», «В неволі скатований люд», утверджуючи свій авторитет митця-громадянина і публіцистичними статтями, фейлетонами. Одна за одною з'являються й книги його поезій. Після згаданої «З журбою радість обнялась», яка побачила світ у Петербурзі 1907 року, виходить книга II (також в Петербурзі 1909 року), решта книг (їх поет також позначав римськими цифрами — III, IV, V) друкуються в Києві (1911, 1914, 1917 рр.). Була підготовлена до друку і книга VI. У січні 1919 року журнал «Книгар» повідомляв: «Відомий український поет О. Олесь закінчив і здав до друку VI книгу своїх поезій».

Але цю збірку читач не отримав.

Жоден відомий літературний критик не оминав своєю увагою віршів поета. Микола Зеров відзначав, що лірик наділений першорядним талантом, який дозволив йому так авторитетно репрезентувати українську поезію, як Володимирові Винниченку нашу прозу. Про митця писали Григорій Чупринка і Спиридон Черкасенко, Олександр Дорошкевич і Агапій Шамрай, Борис Якубський і Володимир Коряк... Михайло Грушевський вважав, що про Олександра Олесея слід говорити як про «найбільшого з нині живущих поетів на Україні».

Олександр Олесь — талант особливої драматичної напруги і глибини. Досить вчитатися в його гнівні інвективи, спрямовані проти ненависного царського режиму, і вжитися в емоційно бурхливі поетичні переживання нової — Лютневої — революції, щоб переконатися, яким тонким інструментарієм відчуття і відтворення суспільних настроїв він володів. Закономірно, що з-під його пера з'явилася і низка драматичних етюдів — «Злотна нитка», «По дорозі в казку», «Над Дніпром», «Трагедія серця», «Ніч на полонині».

Герої цих творів синтезують духовний потенціал, видобутий із міфології, з образного переосмислення могутніх сил природи, поривання їх творця до ідеалу, краси, гармонії. Але як часто митець розпинає себе на хресті сумнівів і розчарувань! Дійсність повсякчасно вносила дисгармонію і в його особисте життя, і в ті вимріявані, сповідувані ідеали, в ім'я здобуття яких він творив і жив. Найперші після полишення батьківщини розчарування пов'язані зі спогляданням емігрантського побуту і мізерного політикування.

Вони зійшлися, небораки,
В ім'я найвищої мети,
Щоб всім єдиним фронтом йти,
І перегризлись, як собаки,
Пересварились, як коти,
І розповзлися знов, як раки.

Це вірш із книги «Перезва» (1921 р.), яку поет видав під псевдонімом В. Валентин і спорядив таким зверненням:

«До читачів!
(Коли будуть).

Я дуже перепрошую, що випускаю першу свою книжку без портрета і критичної розправи. Повір-

те, це не із скромності, а із-за браку відповідних коштів.

Автор»

Треба було мати велику мужність, громадянську відвагу, аби із таким сарказмом знеславити своїх земляків, які товпляться по чужих містах Європи, політикують, лаються, розкошують і бідують... Невдовзі ця збірка вийшла на Радянській Україні під назвою «Емігрантська перезва».

Олександр Олесь не шкодує і себе, розчарованого, зневіреного, — то намагається виправдати свій крок бодай перед власною совістю, то впадає у відчай:

О, недурно в скорботах ми
плачемо
На вигнанні в холодних світах,
Ми своєї землі не побачимо...
Тільки, може, у мріях, у снах.
І чому по світах ми блукаємо,
І який ми спокутуєм гріх,
Ми ніколи до суду не визнаємо
Від людей ні чужих, ні своїх!

У мріях і в снах йому з'являлися травобуйні степи Сумщини, рідне Білопільля (Крига), де він народився 5 грудня 1878 року, село Верхосулці, де після смерті батька жив у діда разом з матір'ю і двома сестричками. Дитинство йому уявлялося «одним золотим днем». Як писав в автобіографії: «...все, що я бачив там, у степу, в саду, на річці (Сула), здається мені суцільною казкою природи».

Вчився без великого бажання. Спочатку в дергачівській хліборобській школі, згодом — у Харківському ветеринарному технікумі. Вивчав самотужки іноземні мови, писав вірші українською і російською мовами, готував рукописні збірки. Дуже любив театр, сам організовував драматичні гуртки, брав участь у виставах. Величезне враження справило на

нього свято відкриття пам'ятника Іванові Котляревському 1903 року в Полтаві, особливо зустрічі з українськими письменниками — Лесею Українкою, Михайлом Старицьким, Михайлом Коцюбинським... Усе, що він побачив і почув, глибоко схвилювало його вразливу натуру. Заборона українського слова, знущання з національних символів, традицій, культури обурювало його і утверджувало в необхідності боротьби за права українського народу і його культури.

Неоднораз поет поривався на Україну, жив надією на повернення, але його стримували сумніви. Знав він про немилосердний голод початку 30-х років, знав, що один за одним гинули у безвісті письменники, але найбільше потрясла його трагедія родини Крушельницьких. Поет відтворив крах політичних надій старого Антона Крушельницького і його синів Івана і Тараса в драмі «Земля обітована».

Останні роки і дні життя Олесь були потьмарені фашистською окупацією Праги, важкою хворобою, звісткою про загибель у фашистському концтаборі Заксенхаузені сина Олега — також поета.

Помер майстер 22 липня 1944 року.

О принесіть як не надію,
То крихту рідної землі:
Я притулю до уст її
І так застигну, так зомлію...

110 років минуло з дня народження видатного українського літератора — творця класичних мистецьких шедеврів української поезії. Як тільки зринала хоча б маленька можливість донести їх до українського народу, з'явля-

лися книги, підготовлені Максимом Рильським, котрий вважав, що «поет Олександр Олесь посідає певне місце в історії нашої культури», Олегом Бабишкіним, Борисом Буряком, Юрієм Мельничуком, Василем Яременком та іншими дослідниками.

У видавництві «Дніпро» вийшло найповніше — двотомне — видання його творів. Упорядник і автор передмови Р. Радішевський включив до цього видання ненадруковану шосту книгу його поезій, розшукав близько 600 неопублікованих віршів

О. Олесь, розкиданих по записниках і рукописних збірках. Його архів величезний. Понад три тисячі одиниць збереження налічує фонд Олександра Олесь в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського. Велика частина архіву є десь у Празі. Дослідження творчої спадщини видатного майстра слова тільки розпочинається. Поет повертається на батьківщину, до рідного народу. І ми сьогодні віримо, що доля творчої спадщини Олександра Олесь буде щасливішою, ніж його особиста доля.

Натхнення час — то час святий!
В той час душа моя літає
Вгорі, в блаженному розмаї,
І слуха голос неземний,
І чує те, чого другий
В той час душею не чуває.

В той час стиха моя печаль,
І власне все в загальнім гині,
В той час прощаю я людині,
В той час мені й рослини жаль,
І дух мій чистий, як кришталь,
По небу з янголами лине.

(2 березня 1904 р.)

Гей, спинися, вітре буйний!
 Не лети — постій!
 Як угледиш мою милу,
 Уклонися їй!

Вітер згорда: «Хто ти будеш?»—
 «Хто я? Я козак —
 З вільним духом, з ніжним серцем,
 З іскрами в очах».

Стиснув руку мою вітер,
 Радо привітавсь,
 Бо угледіть в людях брата
 Він не сподівався.

(4 лютого 1905 р.)

Ще в нас вогонь не згас в грудях,
 Ще має наш народний стяг.
 І тільки січі прийде час,
 Злетяться враз мільйони нас.

Від крові дух наш охмелів
 І впав; і спав віки без снів;
 А вдарить грім з народних хмар —
 І знищить хижих яничар.
 Біда катам, біда катам
 І слава нам, і слава нам.

Повстане всяк, хто краю друг,
 В кім кров живе і вільний дух,
 І груди зранені степів
 Обмиє кровію круків.

І на степу посходять знов
 І воля, й слава, і любов,
 І зацвітуть, як мак, вони,

І [щастя діждуть] їх сини.
 Вставай від сна,
 Іде весна, іде весна.

Он глянь: вже лицарі летять
 Народ з неволі визволять.
 Десь [в поміч] грізно вдарив грім —
 То гасло бою: бій за ним.

Брат волі й правди, [рятуй] край,
 На бій страшний за їх вставай,
 Спасай життя і честь свою
 І вслав себе навек в бою.

Вставай від [сна],
 Мине весна.

(1905 р.)

Як довго ждали ми своєї волі слова,
 І ось воно співа, бринить.
 Бринить-співає наша мова,
 Чарує, тішить і п'янить.

Як довго ждали ми... Уклін чолом народу,
 Що рідну мову нам зберіг.
 Зберіг в таку страшну негоду,
 Коли він сам стоять не міг.

(1911 р.)

Не вір мені, музо! Я друг твій повік!
 Нехай я стомився в змаганнях своїх,
 Я мертвих живу ще... Я пісню свою
 Ночами із крові на серці кую.

Не кидай докорів, мене не клени,
Не скроплюй сльозами моєї труни.
Я плачу, я чую, як хтось по ній лле,
Гвіздки забиває у серце моє.

О, встану, дай, музо, спочити мені...
Я впав, я знесилів в кривавій борні,
А друзі і вороги серцець не мали,
Стиха на спокій в могилу поклали.

Не вір ти їм, музо! Вір в силу мою.
Прокинусь, зітхну я й труну розіб'ю.
І демоном стану з мечем у руках,
В очах з блискавками і з громом в устах.

(1911 р.)

Я знаю вас, нащадки запорожців,
Я вірю вам і низько б'ю чолом.
Дивлюсь на вас — і вірою займаюсь,
І б'ю поламаним крилом.

Замкнемося ми, оконниці зачиним,
І тільки Бог нас чує на землі,
Гудуть, ревуть, як грім, гармати.
Літають блискавки-шаблі.

Про що ми тільки не говорим
І з ким ми тільки не б'ємось?!
О, як ми палко край свій любим
І як страшенно клянемося.

А вийдем з хати — прості люде.
Мільйони бідні — та й усе.
Йдемо туди, куди нам скажуть,
Куди нас вітер понесе.

А як спитають:— Хто ви, люде?
— Ми дурні, пане, з слободи.
— Ви малороси?

— Бідні, пане,
Б'ємося в лихо із бід.

Ще й шапку скинемо низенько
І свій покажем переляк.
Я знаю вас, нащадки запорожців,
І вірю, вірю, Боже, як!

(23 жовтня 1910 р.)

М. Лисенкові

Умер кобзар, порвались струни,
Замовкли звуки голосні,
Дніпра пороги і перуни,
Співця єдиного пісні.

Як в щемках, серце України,
В сумній жалобі сирота.
Замовк кобзар — співець єдиний.
Розбилась арфа золота.

Вже не почуємо довіку,
Вже не побачимо співця,
О, хто збагне журбу велику,
Якою пройняті серця?!

О Дніпре, встань, розбий пороги,
На цілий всесвіт зареви!
О краю, скинь вагу знемоги!
О земле, груди розірви!

(24 жовтня 1912 р.)

Війна, війна! І знов криваві ріки!
І грім гармат, і шаблі дзвін.
Могили, сироти, каліки
І сум покинутих руїн.

Але за меч! На бій кривавий,
За край, за волю, за своє!
Наш ворог, хижий і лукавий,
Вже кров по наших селах ллє.

Руйнує, нищить і грабує
Ордою диких розбишак.
Борців розстрілює, катує,
Скидає в яму, як собак.

За меч! За меч! Нехай поляжем...
На те настали скрізь жнива!
Але і смертю ми скажем,
Що Україна ще жива.

(1914 р.)

Не зрадникам-братам, не крамарям —
Тобі співаю я, о рідна мати,
Стократ пропита шинкарям,
На старість викинута з хати.

Хто захистить тебе, малу дитину,
Від сорому, від глуму, від ганьби!
Чи покладуть тебе хоч в домовину
Твої сини — поганці і раби?

Я б захистив тебе залізною рукою,
Ганьбу прокляту змила б кров моя.
Але дивись: придавлений горою,
Терпіти тільки можу я.

О муки мук! Бачить несила
Тебе на торжищах, в смітті.
Стократ миліш труна, могила,
І легші муки на хресті.

Та вірив я і вірю тільки диву,
І диво буде на землі!
Колись засяє в бурю, в зливу
Вінок у тебе на чолі.

(20 серпня 1916 р.)

Воля кров'ю сходе! Чуєте, кохані,
Що за неї впали в лютій боротьбі...
Убивають волю... Розпинають, п'яні!..
Біле її тіло кидають в юрбі.
Як же жити далі, в темряві сваволі!..
З чим лягати спати і робити вдень?
Як нешвидко знову зійде сонце волі,
Як же довго ждати радісних пісень!
Чуєте, прекрасні, що за неї впали,
Чуєте в могилах, лицарі святі,
Як зловіще виють навкруги шакали,
Як доходе в муках воля на хресті...
О, з могил устаньте! В руки знову зброю —
І на чорні хмари вічних ворогів...
Дайте знов почути вашу пісню бою,
Брязкоти розбитих вами ланцюгів.

(29 серпня 1917 р.)

Де ти, свято, свято згоди?
Чи не час прийти тобі?
Задихаються народи
В братовбивчій боротьбі.

Вкрився божий світ димами,
І криваві ллють моря.
Ой, коли ж над бурунами
Зійде тихая зоря?

І осяє тихим світлом
І могили, і тіла,
І засипле трупи цвітом
Правди, згоди і тепла.

(8 грудня 1917 р.)

Люблю. Без пам'яті люблю...
Хай, може, більше проклинаю...
Я знаю — сам себе гублю,
Але не можу і кохаю...

Хто ти? Ти квітка без краси,
Ти літній ранок без проміння,
Ти в щасті жити не даси
З душею, повною каміння.

І все ж люблю! За що люблю,
І сам не бачу і не знаю...
Я знаю — сам себе гублю,
Але не можу і кохаю.

(4 листопада 1917 р.)

В землі віки лежала мова
І врешті вибилась на світ.
О мово, ночі коліскова!
Прийми мій радісний привіт.
Навік пройшла пора безславна...
Цвіти і сьай, моя державна...

І розцвіла, як квітка, мова
На рідній ниві, над струмком,
Але прийшла на лан корова
І завертіла язиком...
Недовго думала і ждала,
Взяла і всю її злизала...

Отож чужих корів годуйте
Сінцем, помиями в хлівах,
Але вночі і вдень пильнуйте,
Щоб не ходили по ланах.
Коли ж у вас серця телячі,
Зробіть намордники собачі.

(13 жовтня 1918 р.)

До мене смуток знов прийшов,
Прийшов до мене близько-близько.
Зітхнув, схилився низько-низько
І слів для мови не знайшов.

До мене мрія підійшла,
Поклала руку ніжно-ніжно.
І враз заплакала невтішно,
І біля ніг моїх лягла.

І довго втрюх сиділи ми
В вечірній сутіні, як сови...
Були в нас скінчені розмови:
Ми ждали тиші і п'єтми.

(1918 р.)

Спасіть Республіку! Кривавий ніж
Анархія над нею підняла,
І в груди пазурі вп'яла,
І дивиться усе страшніш.
Меча Республіці! Підмоги їй!

Росте Анархія в краю!
Спасіть Республіку свою —
Живу дитину ваших мрій.

Анархія зруйнує любий край,
Потопче, знищить все живе
І знову ката позове:
«Катуй і кров'ю запивай!»

І буде плач і зойк в краю,
Але не буде вороття...
Спасіть себе, спасіть життя,
Спасіть Республіку свою!

(1918 р.)

О дивний мент, о дивний час!
 Весь Всесвіт дивиться на нас.
 Сам Бог над нами став, здається,
 І чуть, як Боже серце б'ється.

Сам Бог байдужість перемиг,
 І на похмурих хмарах ліг,
 І звідти стежить за полками,
 Готовий кинуть блискавками.

О дивний мент! О дивний час!
 Нехай же він запалить вас
 І вам сплете вінки лаврові
 На полі честі, полі крові.

Хто спить тепер під грім гармат,
 Той мрець для нас, злочинець, кат...
 Всі друзі наші під стягами
 В боях кривавих з ворогами.

Брати! За шаблю, за мушкет!
 Всі за Республіку! Вперед!
 Вперед, вперед — одна дорога!
 А там за нею — перемога!

Дух наш пречистий, дух наш народний,
 Над нами сходить в сю мить сьогодні.
 На крилах в'ється,
 В сльозах сміється.
 І сльози щастя, обмивши рани,
 Пливуть потоком, несуть кайдани.

Сьогодні дух наш зійшов над нами,
 Ввійшов, влетів нам в серця пташками.
 У душах б'ється,
 У слові ллється.
 О день преславний, блаженні миті,
 Сьогодні з духом святим ми злиті!

О, поведи ж нас, лицарський духу,
 По вільній стежці життя і руху.
 На тихі води,
 На ясні зорі.
 І в цю велику, [страшну] годину
 З'єднай в єдину всю Україну!

(19 грудня 1918 р.)

М. Фабіановій

В Вас стільки сонця золотого,
 Блакиті чистої, тепла,—
 Неначе з краю чарівного,
 Вас хвиля моря принесла.

І як Ви можете тут жити,
 Серед безлюдних цих пустель,
 Промінням серця свого гріти
 Граніт холодний мертвих скель!!

Чи принесли Вас крила хвилі,
 Щоб Ви світили в сизій млі,
 Щоб люде вірили, терпіли
 І ждали сонця на землі.

(18 вересня 1941 р.)

ГРИЦЬКО ЧУПРИНКА

(1879—1921)

У червні 1930 року відбулося засідання президії Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка під головуванням академіка Дмитра Багалія, на якій ухвалено надрукувати твори Грицька Чупринки в серії науково-популярних видань. За кілька місяців Державне видавництво України випустило «Вибрані поезії» Грицька Чупринки з передмовою Володимира Єрохіна. Здавалося б, що в цьому незвичайного? Видають твори популярного українського поета початку ХХ ст., митця оригінального, яскравого виразника нового напрямку, того крила в українській доживтєвій поезії, яке розвивалося в руслі теоретичних

та ідейно-естетичних засад журналу «Українська хата». Та віддамо належне прагненню науково-дослідної установи мислити і діяти з позицій академічних, з позицій історичної об'єктивності, бажанню не залишати майбутнім поколінням «білих плям» на літературній карті України.

«Хронологічна канва» життєвого і творчого шляху Г. Чупринки в цій невеличкій книжечці завершується так: «1921 (восени) — увиходить у стосунки з таємною контр.-революц. організацією: Центр. Повстан. Комітетом і бере участь у розробці плану загальноного протирадянського повстання

на Правобережжі (наступ Тютюнника).

1921—[28/IX] розстріляно за вищезазначену контр.-революційну діяльність».

Нинішній читач, вихований на гаслах: «Хто не з нами, той проти нас», буде здивований, а то й обурений. Як же це так? Ворог Радянської влади, а його твори видають в серії «Масова художня бібліотечка»... Кого рекламували, кого пропагували? Та не лише Г. Чупринку популяризували. Оповідання Володимира Винниченка, який з 1920 року був у еміграції, друкувалися тоді в серії «Бібліотека юного лєнінця» і в серії «Масова художня бібліотечка». Перевидавалися вірші Олександра Олєся, який емігрував і жив у Празі, поетів «Молодої музи», котрі творили також за кордоном — у Львові. Нарешті, пригадаймо оцінку В. І. Леніним книжки оповідань А. Аверченка «Дюжина ножів у спину революції» (1921). У статті «Талановита книжка» Володимир Ілліч відзначав, що письменник-емігрант, який вороже ставився до революції, зумів правдиво відтворити «враження і настрої представника старої, поміщицької і фабрикантської, багатой, що об'їлась і об'їдалась, Росії». Успіх Аркадію Аверченку забезпечило, пише В. І. Ленін, те, що більшість оповідань той присвятив темам, які «він знає... він пережив і відчув» (Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 238—239), а коли автор свої оповідання присвячує темі, йому не відомій, виходить нехудожньо.

Десь до 1933 року ще жила лєнінська традиція терпимо, з урахуванням специфіки художньої творчості ставитися до митців, які

талановито змальовували дійсність, хоч їхні світоглядні позиції й розходилися з домінуючою концепцією побудови соціалізму в країні.

Що стосується Грицька Чупринки, то тут справа і простіша і складніша. Простіша, бо в його поезіях і рецензіях не знаходимо й рядка, який би засвідчував вороже ставлення митця до Радянської влади, лєнінських ідей, складніша, оскільки поета було розстріляно за контрреволюційну діяльність. Проте на сьогодні якихось документальних даних про участь Г. Чупринки в таємних антирадянських організаціях не виявлено. Давно побутують припущення, що розстріляно його випадково, під час облоги проти контрреволюційних банд, коли поет повертався до Києва від батьків з села Гоголеве колишнього Остерського повіту Чернігівської губернії, де він народився 9 грудня 1879 року. Дата смерті — 1921 рік, мабуть, з'явилася пізніше, бо А. Лейтес і М. Яшек у своєму біо-бібліографічному довіднику «Десять років української літератури (1917—1927)» вказують 1919-й. Цю ж дату називають Ан. Лебідь і М. Рильський у хрестоматії «За 25 літ». Зважаючи на те, що хрестоматія з'явилася друком 1926 року, біо-бібліографічний довідник А. Лейтеса і М. Яшека в 1928 році, то майже до 1930 р. вважалося, що Грицько Чупринка загинув у 1919 році. Щоправда, така думка побутувала тільки в нашій країні, бо в Празі 1926 року виходить найповніше й дотепер видання творів Чупринки, в якому поет постає в ореолі активного борця проти Радянської влади. Там дата смерті — 28 серпня 1921 року.

Як бачимо, на цій останній сторінці життєвої долі багато неточностей. То 1919 рік, то 1921. В одних джерелах 28 серпня, в інших — 28 вересня. Чому так довго стверджувалося, що митця розстріляно в 1919 році, коли в ці перші пореволюційні роки легко було документально уточнити, та й жили очевидці? Мабуть, тому, що тоді Чупринку заарештовували представники Радянської влади за організацію, як зазначається у згаданому виданні «Вибраних поезій», «протирадянського повстання на Чернігівщині з метою дезорганізації більшовицького заплілля». Було його заарештовано начебто в Києві і вивезено до Кожухівського концентраційного табору під Москвою, але згодом, через два роки, його звільняють, і він повертається додому. І знову не все зрозуміло. У журналі «Книгар» за 1919 рік (№ 28, грудень) читаємо: «Відомий український поет Г. О. Чупринка, що взятий був Радянською владою в місяці серпні як закладник, перебуває зараз у Москві, в Андріївському таборі заложників. В місяці грудні Г. Чупринка став недобре себе почувати (астма) й був переведений до центральної лікарні таборів. Вивезений одночасно з ним автор дитячої читанки «Сонечко» С. Титаренко амністований в роковини Октябрської революції й на Різдвяні свята повернувся до Києва».

Отже, засвідчує «Книгар» (тоді редактором був М. Зеров), Г. Чупринка потрапив у заложники і, мабуть, був амністований, як і С. Титаренко, але пізніше. Якби він організовував за дорученням Центрального повстанського комітету у Києві «протирадянське повстання на Чернігівщині з ме-

тою дезорганізації більшовицького заплілля», то хто зна, чи в тих суворих воєнних умовах міг розраховувати на амністію. Яке ж основне джерело, що свідчить про антирадянську діяльність Чупринки, нині нам відоме? Передусім це вступна стаття Єрохіна і «Хронологічна канва» у книзі «Грицько Чупринка. Вибрані поезії» (Харків — Дніпропетровськ, 1930). Автор передмови пише у примітці: «Усі відомості про життєпис Чупринків подано на підставі статті Вол. Дорошенка, що вміщена в пражькому збірникові».

Легко перевірити і переконалися, що «хронологічна канва» життєвого і творчого шляху Г. Чупринки, яку склав Єрохін до «Вибраних поезій», буквально списана зі вступної статті Дорошенка. Повторюються версії про вивезення поета до Кожухівського концентраційного табору за організацію антирадянського повстання на Чернігівщині в 1919 році, про участь у розробці плану загального протирадянського повстання на Правобережжі восени 1921 року в зв'язку з наступом Г. Тютюнника.

Ми не маємо документальних матеріалів для уточнення і поглиблення цих фактів, але очевидним є те, що на Радянській Україні повторено ту версію про Грицька Чупринку — активного контрреволюціонера, яку широко пропагувала буржуазно-націоналістична еміграція. У вступі до пражького збірника («Від видавництва») чітко сказано, що ініціатива публікації належить «Комітету Українських товариств м. Нью-Йорка для вшанування пам'яті розстріляного більшовиками українського поета Григорія Чупринки». У цій ідеологічній

акції ім'я талановитого митця було дуже виграшне, тому буржуазні націоналісти завжди намагалися видати його за свідомого борця проти Радянської влади, ледве не за керівника повстання. Важко в це повірити. І ось чому.

Його товариш — відомий поет і прозаїк Клим Поліщук, який на час загибелі Грицька Чупринки перебував в еміграції у Відні, згадував, що 1919 року він був у Києві, редагував разом із Михайлом Семенком видання відділу мистецтва Наркомпросу — журнал «Мистецтво» і зустрічався з поетом. Клим Поліщук влітку того ж року прочитав у газеті «Киевский коммунист» повідомлення про «ліквідацію банди Чупринки», а на другий же день дізнався, що Грицько Чупринка перебуває в Київському губернському ЧК і незабаром його долю вирішуватиме Ревтрибунал. Письменники, переважно ті, які об'єдналися в групу «Музагет» і які, зрозуміло, чудово знали самого митця і його творчість, звернулися з клопотанням до самого голови Всеукраїнської ЧК Мартина Лаціса. На суді від київської художньої інтелігенції слово взяв тодішній нарком освіти Олександр Шумський, який просив зважити на «величезні заслуги» Чупринки як поета, на стан його здоров'я, а також врахувати те, що виступи селян Оглава (пізніше село Гоголів Броварського району), які звернулися до авторитетного земляка в надії на захист, були спричинені самочинною ревізією хліба.

Ці серпневі дні 1919 року, про які згадує Клим Поліщук, були драматичними для молодого Радянської влади на Україні. На

Київ активно наступали війська УНР — вони були вже в районі Василькова, з протилежного ж боку насувалися денікінці, тому сподіватися на якийсь докладний розгляд судової справи було важко. Але цілком можливо, що це так зване «протирадянське повстання» селян рідного Оглава було не чим іншим, як стихійним бунтом проти вилучення у селян хлібних запасів, що, до речі, траплялося того часу тут.

Важко повірити в те, що сам Чупринка міг бути ініціатором збройної акції, яка мала, за версією зарубіжних видань, дезорганізувати підготовку й розгортання більшовицького підпілля. Передусім тому, що він не обнародував жодної тези політичного спрямування, яка б підтвердила його опозиційне ставлення до більшовиків. Навпаки, земляки поета — краєзнавці — виявили в Центральному державному історичному архіві УРСР матеріали про його активну революційну діяльність у 1905 році.

Чупринка входив до складу Требухівського комітету РСДРП. Як свідчать краєзнавці на сторінках броварської газети «Нове життя» від 11 вересня 1987 року, «в одному із донесень прокурору Чернігівського губернського суду зазначалося, що 15 листопада 1905 року в селі Требухові місцевим сільським писарем Харитоном Швидаком було зібрано сільський сход під головуванням козака Григорія Чупринки з Оглава. На сході було вирішено: не платити податків, землю розділити порівну: уряду й царя не визнавати».

Раніше, у вересні 1905 року, жандарми зробили обшук у Грицька Чупринки і виявили шість-

надцять примірників більшовицьких прокламацій. Що це були за прокламації? Вилучено шість примірників звернення Російської соціал-демократичної робітничої партії під заголовком «Нові царські милости», чотири прокламації «До бідноти», один примірник під назвою «Ліберали в царя», ще один розпочинається словами: «Товариші, все вище піднімайтеся на революційній хвилі», а також два томи журналу «Пролетарий»... І хоч Чупринка в протоколі Чернігівського губернського жандармського управління зазвичай свідчив: «Я не визнаю себе винним», за «поширення прокламацій злочинного змісту в м. Гоголіві козака Григорія Оврамовича Чупринку було передано під особливий нагляд за місцем проживання в м. Гоголів».

Революційна діяльність Грицька Чупринки протягом 1905—1909 років поки що чекає на свого дослідника. Відомо, що його кілька разів заарештовували жандарми, ув'язнювали — то в Лук'янівську тюрму, то відправляли аж у Смоленськ... Він часто нелегально пробрався до рідних у Оглав, до своїх однодумців-селян, бо його позбавляли також права з'являтися на Чернігівщині. Тому чимало часу провів у Києві, де у нього було багато друзів, знайомих і де, врешті-решт, після кількох поетичних вправ російською мовою він 13 травня 1907 року друкує в газеті «Рада» свій перший вірш українською мовою «Моя кобза», що має програмний характер. Принаймні поет прагне визначити свою громадянську позицію в умовах поразки першої російської революції, коли зневіра, відчай охопили і деяких недавніх революціонерів.

Звертаючись до своєї музи — кобзи, поет узагальнює:

Знов бачиш і віриш, що все
пролетить,
Що ти перебореш недолю;
Знов полум'я волі так
близько мигтить,
І тишишся сам ти собою.

Особливо стимулювала його творчу енергію дружба з письменником і видавцем Олексом Коваленком, який згуртував навколо себе молодих українських письменників, знайомив їх з модерною російською поезією та новими літературними течіями в Західній Європі. Чупринка відвідував дім Коваленка, де зачитувалися Костянтином Бальмонтом, Інокентієм Анненським, Олександром Блоком, Шарлем Бодлером, Полем Верленом, дискутували про шляхи розвитку рідного слова, роздумували, зокрема, над перспективами українського авангарду, а згодом — і символізму. Логічно, що Олекса Коваленко, який був тоді відомий і завдяки упорядкуванню декламатора «Розвага», і завдяки згуртуванню молодих поетичних сил навколо підготовки антології «Українська муза» і альманаху «Терновий вінок», починає залучати Грицька Чупринку до видавничої справи, передусім до роботи у створеному 1909 року журналі «Українська хата». Захоплений новими ідеями відродження літератури на національній основі, але з творчим використанням новітніх течій і напрямів у російській, польській, французькій та інших літературах, Чупринка пориває з газетою «Рада» і сповідує позиції нового видання. У віршах «Радяне» і «Лайливий пуб-

ліцист», які опублікувала віденська «Чорна рада», поет саркастично висміяв співробітників «Ради», передусім Сергія Єфремова — авторитетного критика та історика літератури, за їхню орієнтацію на «перли коштовні» і «слова красномовні», що ними нові «бонавентури» начебто вносять в українську громаду замість справжнього письменства сміття.

Полеміка між «радянами» і «хатянами», на жаль, витлумачується й дотепер надто прямолінійно, без належного врахування тогочасних суспільно-політичних і культурно-мистецьких явищ та проблем. Особливо різко оцінюємо діяльність щоденної газети «Рада», яка почала виходити з 15 вересня 1906 року на зміну забороненій царським урядом «Громадській думці». Проіснувала вона найдовше з усіх україномовних періодичних видань — до липня 1914 року і зробила немало корисного. Жоден історик літератури не може обійтися без цієї газети, бо на її сторінках відображено всі найважливіші події культурно-громадського і літературного життя на Україні. Чому в нас побутує таке негативне ставлення до газети «Рада»? Адже програма її не містить нічого крामольного — «радяни» обстоювали ідею культурно-національної автономії в межах федеративної Росії. На неї постійно злісно нападали чорносотенні «Киевлянин», «Новое время», «Киев», її співробітників цькували, штрафували, арештовували... Чого вартий лише один «Киевлянин», редактором якого був махровий реакціонер В. Шульгін. Ця газета буквально чи не в кожному

номері висміювала українську мову й культуру, її діячів, знищала у фейлетонах над «інородцями», з пихатою самовпевненістю обстоювала великодержавно-монархічні орієнтації запеклих шовіністів. Безперечно, це викликало обурення, спротив, а нерідко й спровокувало націоналістичні виступи. Тому не слід забувати й про те, що в «Раді» з'явилися статті, позначені ліберально-буржуазними і націоналістичними орієнтаціями. Щоправда, основні виступи проти утвердження реалістичного напрямку в українській літературі, народності й справжнього, ідейно чіткого новаторства з'явилися на сторінках цікавого й ще належно не оціненого журналу «Киевская старина». Маю на увазі передусім статті Єфремова «В пошуках нової красоти» (1902) і «На мертвій точці» (1904), які викликали справедливе обурення Лесі Українки, Гната Хоткевича, Михайла Косача... Та повернімося до «Ради».

Важливо передусім те, що газета «Рада» виступала проти антисемітизму, різко осуджувала єврейські погроми, на її сторінках постійно друкувалися твори Олександра Олеся, Степана Васильченка, Миколи Вороного, Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського... Очевидно, основна причина наявності і до цього часу політичної опозиції до газети «Рада» криється в складі деяких її співробітників, які згодом зайняли різні посади в уряді УНР та емігрували за кордон. Назвемо лише кількох. Того ж Євгена Чикаленка, на кошти якого в основному видавалася «Рада», літературознавця Володимира Дорошенка — активного публіциста і

співробітника Українського університету в Празі, Сергія Єфремова, осудженого згодом як одного із керівників так званої «Спілки визволення України»... «Рада» друкувала твори Володимира Винниченка, оцінка літературної діяльності якого донедавна навіть і не наближалася до об'єктивної.

Григорій Чупринка виступав проти «радян» тому, що сам тяжів до авангарду в поезії, який обстоювала «Українська хата». Але він не поділяв і крайніх полемічних «перехльостів» «хатян» в оцінці революційного руху, який, за їхнім твердженням, ніби несе собі жорстокість, свавілля і нову несправедливість. А ставлення до Михайла Коцюбинського і Лесі Українки, про яких «хатяни» відгукувалися зневажливо, намагалася викривити уявлення про їхню творчість, витлумачити її не як революційно-демократичну, а як індивідуалістичну, позбавлену новаторської форми та ідейно-естетичної значимості?

Поет не бажав поринати в ці безплідні суперечки, не поділяв поетичних декларацій деяких «хатян» про війну як вселенське очищення гріховного людства, про фатальну класову розмежованість у будь-якому суспільстві, хоча в своїх поезіях утверджував і культ сильної, ніцшеанського типу особистості, і песимістичний погляд на юрбу, і апатію, безнадію, сум...

Щоправда, про систематичну співпрацю поета з «Українською хатою» говорити не доводиться — не з його бурлацькою, схильною до богемності, вдачею було вдумливо вчитуватися в дискусійні статті, які з'являлися часто і в різних виданнях, тим паче — дис-

циплінувати свою творчу фантазію редагуванням чужих віршів. Його часто бачили в різних районах Києва — то в Голосієві, у самотині в лісі, то на Подолі серед невдах-літераторів, акторів, художників, котрі оплакували за чаркою свою зрадливу музу, то на Деміївці серед злодіїв, повій, яких він прихильно вислуховував і яким виповідав свої думки, читав власні вірші та твори улюблених ним Бодлера, Верлена, По, Бальмонта... Його знали і впізнавали — любив чорне пальто і широкорисий чорний капелюх, важкий кострубатий ціпок, радо відкривав своє високе, «верленівське» чоло. Хто зна, чи зібрав би в окрему збірку свої вірші, які друкували тогочасні газети «Рада», «Слово», тижневик «Рідний край», місячники «Літературно-науковий вістник» і «Українська хата», двотижневик «Чорна рада», якби не Олекса Коваленко. Передусім, завдяки йому в 1910-му виходять три поетичні книжечки Грицька Чупринки: «Огнецвіт», «Метеор», «Ураган», в 1911 році — «Білий гарт», в 1912 — «Сон-Трава» і «Контрасти», в 1913 році — поема «Лицар-Сам».

«Прологи» — своєрідні поетичні вступи-захоплення, — писав до перших збірок Коваленко. «В українській поезії, після безличного монотонного переспівування Шевченкових поезій, починається нова ера, з філософічно-етичним напрямом, у вільній, артистичній формі.

Настроїли вже на новий лад свої кобзи: Микола Вороний, О. Олесь, Петро Карманський, Василь Пачовський, Микола Філянський. А ось іде ще один поет: Грицько Чупринка, що вплі-

тає в вінок Української Музи свій «Огнецвіт», — так велемовно репрезентував молодого поета його старший друг і колега, який не шкодує пишних епітетів для того, щоб переконати читача в містичній місії літератора відкривати нові, таємні світи поетичної фантазії і пророчого прозорництва. У пролозі до книги «Метеор» він зазначає, що «поезія Чупринки — це метеор на обрії української поетичної ночі!...».

У присвяченому Олексі Коваленку вірші Грицько Чупринка писав:

О ні, Поет — не гладіатор,
Що бавить натовп цирковий!
Поет — пророк, Поет —
новатор
І вільний мучень життєвий.

Цей епатажний, не характерний для української літератури погляд на роль поета не міг не викликати гострої реакції, особливо з боку тих, хто усвідомлював громадянське призначення мистецтва. Звичайно, Чупринка співав «з чужого голосу», а точніше, з голосу російських поетів-символістів, до того ж намагався заперечити орієнтацію «Ради» на консервування літературних традицій і неприйняття авангарду, позицію тих літераторів, які відстоювали погляд на поета як на слугу народу, виразника його болю, тривоги і надій, народного співця і заступника гноблених. Тут він демонстративно впадає в іншу крайність — нарочито вивисує поета над «юрбою», яка не здатна зрозуміти його величавих гімнів, ідеальних поривань у блакитні простори, його інтуїтивних, магічних осяянь і холодної космічної самотності. Ось вірш «В царстві висот».

Я, мов дух, в самоті
В чарівній висоті,
В невимовно чудовому мирі,
Де горять,
Миготять
Зорі-свічі святі
В голубому ефірі —
Красоті помолось
І заллюсь,
Розіллось
В передзвонах на царственній лірі.

Можна лише уявити, якою була реакція на подібні епатажі, тим паче, що громадянський пафос поезій Тараса Шевченка та Івана Франка, Лесі Українки і Павла Грабовського, Бориса Грінченка і Михайла Старицького не викликав жодних дисонансів із тогочасними суспільними настроями і переживаннями. Звісно, новий день вимагав нових форм, нової образності, нових образно-слівослових «ключів» для відкриття соціальної і духовної реальності, і поетичний бунт проти трафаретів, примітивних літературних смаків був виправданий, назрілий. Григорій Чупринка це відчув, а можливо, йому цю істину відкрили, бо літературне оточення одразу ж завважило в ньому талант природний, стихійний, плідний. Він починає уважно прислухатися до різних перепадів духовної атмосфери, як вже зазначалося, включається в літературну, з елементами політичних звинувачень, полеміку між «Радою» і «Українською хатою». Політичні його погляди, мабуть, зазнали також певної аберації, дедалі глибше він занурюється в стихійно літературного життя, багато творить, полемізує і розчарується в плідності декларувань поетичних платформ. Не випадково у книзі «Метеор» він уміщує вірш «До своїх», епіграфом до якого бере слова Пантелеймона

Куліша: «З громадського багна багно літературне зробили ви...».

Я не співець свого народу, —
Він сам поет своїх страждань, —
Я славлю небо, славлю вроду
І пил душевних поривань.
Краса зостанеться красою,
Хоч і в занепаді вона.
Я окроплю її слюзою,
Я вирву цвіт її з багна.
Коли ж нема нового ґрунту
І животворної роси,
Я кину лозунг — бунт для бунту
Своїм гнобителям красн.

Він динамічно нарощує темп у поетичному звеличенні пророчої місії світлого генія — Пое-та, впивається солодкою магією поетичних ритмів, які виколи-сують його самолюбство і вино-сять його уяву на вершини самот-ності та гордої зневаги до гріхов-ного, сліпого натовпу. Та, на жаль, в цьому натхненному про-тесті й самолюбному викликові мізерній юрбі більше було декла-рацій, пишної риторики, мело-драматичного епатажу, ніж справжнього болю і переживання.

Свого часу, та й, на жаль, і те-пер, поезія Грицька Чупринки асоціювалася з його віршем «Дзеньки-бреньки», ідейно-смис-ловий настрій якого поет не випад-ково уточнив: «поетичний жарт».

Викликає ясний дух
Вірш легесенький, як пух,
Вірш, як усміхеньки,
Вірш маленький,
коротенький,
Без задуми, без ваганя,
Без кохання, без благання;
І серденьку легко-легко,
Бо прогнали сум далеко
дзеньки-бреньки.

Ллються, в'ються
І сміються
Дзеньки-бреньки,
Різотонні,
Різодзвонні,
Солоденькі,
Золотенькі
Життєві брехеньки.

У Грицька Чупринки чимало таких творів, які заворожують по-етичним звукописом, мелодикою ритму, дзвінким переливом тонів. Не дивно, що смислова орієнтація вірша залишається на периферії його сприйняття, ідейне спряму-вання глухне в мелодійному зву-чанні алітерацій, у настроєвих асоціаціях. Хтось перший не звер-нув уваги на те, що письменник майстерно висміяв оці поетичні «дзеньки-бреньки», які є не що ін-ше, як «життєві брехеньки», котрі заворожують, заколисують уяву та сприйняття і відстороню-ють людину від реальної суворос-ті життя. Так і утвердилось.

Гадаємо, він бачив і усвідом-лював безплідність, а де в чому й примітивність літературної свар-ки між «радянами» і «хатянами», бо свідченням цього може бути і його скептичне ставлення до всіх тих, хто гуртувався навколо «Ук-раїнської хати», крім Олекси Ко-валенка та основних теоретиків «чистого мистецтва» — Микити Сріблянського і Миколи Євшана, які своїми рецензіями і статтями підтримали перші кроки Грицька Чупринки і цим сприяли утвер-дженню його поетичного автори-тету і літературної слави. Так, молодий талановитий критик і лі-тературознавець Микола Євшан від появи першої книги поезій Грицька Чупринки до передчасної своєї смерті в 1919 році палко об-стоював естетичні позиції і творче спрямування поета в десятки літе-ратурних оглядах і рецензіях. Він дивився глибше і об'єктивніше на літературний процес, ніж його ко-леги по «Українській хаті». Його виступи про творчість Василя Сте-фаника, Михайла Яцкова та ін-ших сучасних йому письменників виразно різнилися від інших кри-

тичних статей в часописі саме тонким аналізом ідейно-естетичних особливостей мистецького явища, глибоким розумінням художньої форми.

Шанував Грицько Чупринка і Микиту Шаповала (Сріблянсько-го), який також багато писав про його творчість, а в роки першої світової війни переховував Чуп-ринку, як і, до речі, актора Івана Мар'яненка, художника театру і графіка Івана Бурячка, відомого своїм оформленням до вистав першого українського стаціонар-ного театру Миколи Садовського і карикатурами у журналах «Шершень» (1906), «Хрін» (1908), оригінального новеліста Артима Хомика та інших на підприємстві у Великій Буді на Чернігівщині. Вважалось, що це підприємство працює на оборону, і його трудів-ники звільнялися від мобілізації.

У передвоєнні роки творча ак-тивність Чупринки дещо пригас-ла, частіше його захоплюють пе-симістичні настрої. Певну роль відіграла в цьому різка негатив-на критика книжки-поєми «Ли-цар-Сам» та уражене самолюб-ство поета. Та слава Чупринки все ж таки не тьмариться. Прав-да, його непокоїть-тривожить зро-стаючий літературний авторитет Олександра Олеся, до творчості якого Грицько Чупринка спочат-ку з пієтетом і ревнивою уваж-ністю приглядається. Більше то-го, коли товариство «Криниця» в 1917 році видасть п'ятий том поє-зій Олеся, Чупринка надрукує на нього рецензію. Це схвильоване висловлення емоційного сприй-няття поезій «першорядного поета, місце якого установлено одно-досно» з констатацією громадсько-го зацікавлення, настроїв перед-революційного 1916 року.

До речі, перу Грицька Чуп-ринки належить 22 літературно-критичні статті й рецензії, зокре-ма, про твори Івана Нечуя-Ле-вицького, Гната Хоткевича, Ми-коли Вороного, Миколи Філяня-ського, Михайла Жука, Михайля Семенка... Основний його доро-бок — 425 віршів. Таку цифру на-зиває відповідальний за рубрику «Червоний заспів» на сторінках газети «Молода гвардія» доцент Василь Яременко. У першому по-смертному і, як уже зазначалося, найповнішому виданні творів Чупринки в Празі 1926 року упо-рядники вмістили 447 творів. Це і поезії, і літературно-критичні статті, і рецензії. Літературозна-вець Павло Богацький, який здій-снив значну редакторську і тек-стологічно-упорядницьку роботу по підготовці цього видання, не мав під руками ні автографів, ні архівів видавництва, газет і жур-налів, у яких друкувався поет. Та й у наш час ніхто цієї пошукової роботи не веде. І зрозуміло, бо не було надії опублікувати бодай рядок із поезій цього майстра. Мені вдалося виявити у фондах «Літературно-наукового вісни-ка», частина яких зберігається у відділі рукописів Інституту літе-ратури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (фонд 78, од. зб. 643), автографа 5 віршів поета, три з яких — «Сни», «??? Хто в блакит-ному просторі», «Ніч» — були свого часу опубліковані в збірках «Огнецвіт» і «Сон-Трава» (вірш «Ніч» з'явився під назвою «Забут-тя» і ще з одним чотирирядком). Два інші — «Нічний настрій» і «Над могилою товариша» — до збірок не входили. Можливо, вони з'являлися в періодиці або потрапили у четвертий ненадру-кований том вибраних поезій.

Складна, драматична, позначена політичною боротьбою різних партій, ненавистю до імперіалістичної війни, передчуттям революційного вибуху атмосфера поступово і невблаганно знецінювала суспільне значення тих поезій Грицька Чупринки, в яких оспівувався культ краси, божественне покликання поета, культ гріховності, стихійне бунтарство, антагонізм між митцем і масою. Нові соціально-політичні орієнтації, які захоплювали в своє історичне русло величезні маси людей, не могли «змиритися» з тим, що хтось, особливо люди авторитетні, ті, що на видноті, не впливалися в ці нові ритми, відсторонювалися, не поспішали оспівувати чи заперечувати. Грицько Чупринка на першій порі, а саме в травневі дні 1917 року, перейнявся емоційно-бурхливою атмосферою революційного національного відродження. Є згадки, що він записався було козаком 1-го українського Богданівського полку, але участі в боях не брав — виконував (і то тимчасово) якусь канцелярську роботу. Патетичні, веломовні, з апеляцією до козакофільських традицій мітингування його розчаровують. Як згадує Клим Поліщук, «на мітинги він не ходив, агітацією не займався».

За панування гетьмана П. Скоропадського він серед тих, хто осуджує запроданство гетьманського уряду, не криється зі своїми думками, але особливої суспільно-політичної активності також не виявляє.

Видані товариством «Криниця» три книги його поезій читають, рецензують, але домінуюча тональність рецензій не втішає автора. Підстави для цього були.

Наприклад, журнал «Книгар» у лютому 1919 року публікує статтю Миколи Зерова «Гр. Чупринка. З приводу нового видання творів», у якій уважно проаналізовано метрику і ритм його поезій, основні ідейно-сміслові акценти. Критик так узагальнює свої спостереження: «Теми його далеко не нові навіть в українській поезії, оброблення їх доволі примітивне і поверхове, правдиве поетичне захоплення заступається здебільшого риторикою. Бадьорий настрій його поезій — всупереч невпинному квилінню українських версифікаторів, відчуження від патріотичних графаретів в свій час мали значення протесту проти літературної традиції, але це значення було явищем часовим. Для української ж поетичної мови Чупринка наробив великого лиха, засмітивши її варваризмами і прозовими виразами, од яких одгонить газетним жаргоном».

Такий жорстокий і багато в чому справедливий присуд не міг не вразити поета, тим паче, що Микола Зеров категорично узагальнив: «Мало має права Чупринка на титул українського Бальмонта».

Треба сказати, що здійснений Миколю Зеровим аналіз поетичного вибраного Григорія Чупринки (четвертий, начебто вже підготовле ний до друку том його поезій, як уже мовилося, не виїшов) дає підстави для такого висновку. Проте ми повинні пам'ятати, в які часи рецензувалися твори Чупринки, поета, що не брав послідовної і усвідомленої участі в революційних подіях ні на боці буржуазно-демократичних орієнтацій УНР, ні на боці революційних більшовицьких сил.

Важко сьогодні сказати, чому

так відсторонювався Грицько Чупринка від політичної діяльності в 1917—1918 роках, коли націоналістичні гасла і оманливі політичні орієнтації захопили в свій шалений вир немало письменників, художників і культурних діячів. Гадається, що трагічною випадковістю в його життєвій долі була так звана «участь в організації протирадянського повстання». Досі побутують версії про те, що Грицько Чупринка ніби погодився поїхати в Холодний Яр на зібрання контрреволюційного повстанькому влітку 1921 року. Можливо, вороги революції й хотіли залучити відомого поета, тим паче, вже покараного більшовиками засланням у Кожухівський концтабір, а отже, на їхню думку, озлобленого проти Радянської влади, до участі в своїх планах. Але відомо, що він в Холодний Яр не поїхав, участі в повстанні не брав. Можна припустити й те, що його ім'я значилося в таємних списках повстанського комітету, які могли потрапити до ЧК, і за цим списком Грицько Чупринку було й заарештовано. З-поміж тих, хто був засуджений до вищої кари «за участь у тяжких злочинах проти Української Соціалістичної Радянської Республіки з метою скинення робітничо-селянської влади», під номером 20 значиться «Чупринка Гриць Абрамович (відомий поет)». Є перекази, що документально не засвідчено виконання вироку: це наводить на думку про те, що митець загинув раніше, під час облави в лісах Чернігівщини. Можливо, він, людина трохи дивакувата і схильна до експресивного вибуху емоцій, не мав при собі документів і почав обурюватися... Хтозна.

Минуло вже багато років від тих складних подій громадянської війни на Україні. Грицько Чупринка своєю творчістю не погрішив перед своїм народом, перед Радянською владою. То чи не заслуговує він — талановитий поет і громадянин — на наше милосердне ставлення до його пам'яті, на реабілітацію свого імені? Переконали: заслуговує. Як і заслуговує на об'єктивну оцінку його творча спадщина.

Поезія Грицька Чупринки — своєрідна кардіограма духовного биття серця значної частини української інтелігенції першого десятиліття ХХ ст. Це складний період нашої духовної історії, що пов'язаний і емоційно стимульований активним пробудженням національної свідомості та необхідності вироблення нових шляхів розвитку культури і літератури, динамічною гонитвою за новими образами, формами і засобами самовираження. Певну роль відіграла в цьому яскравому оновленні художнього мислення епоха символізму, яка наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. своїм крилом захопила й Україну. Започаткований був футуризм. Ставлення на Україні до символізму і футуризму було не вельми доброзичливе. І для цього склалися об'єктивні причини. Україна сприймала авангард з недовірою, бо це було серйозним зазіханням на літературні традиції, які ґрунтувалися на збереженні національної культури. І, незважаючи на те, що авангард, передусім в особі основоположника українського футуризму Михайля Семенка, прагнув «вивільнити» українську літературу від тих форм і стилів, які її герметизували і

не єднали з літературою світовою, мало хто поділяв це ідейно-естетичне завдання. Як було змиритися з деструкцією традиційної поезики, молитовно освяченої генієм Шевченка, якого старалися тлумачити тільки як традиціоналіста у формі і суворого реаліста за змістом, як було сприймати спокійно алогічну, з елементами фантазійного деформування звичних образів, асоціативність? А конструювання нових образних структур, а жорсткі, холодні ритми і урбаністичні візії? Чи могли з належною терпимістю вживатися поезії тих, хто присвятив своє життя збереженню національних літературних традицій від загрози їх знищення і нівеляції, з нарочито позбавленими національної образності й символіки різного роду формалістичними, «кверофутуристичними» віршами та поемами дивакуватого хлопчини з Полтавщини, «футуриста і антиквара» Михайла Семенка, який у своєму прагненні до динамічного оновлення мистецтва раптом замахнувся на самого Шевченка своїм «Кобзарем»? Не випадково Семенка критикують не лише Микита Сріблянський, а й Павло Филипович, Микола Зеров, Марко Черемшина.

Не можна з певністю стверджувати, що Грицько Чупринка у своєму прагненні оздоровити дух української поезії готовий був зблизитися з таким категоричним авангардом, як футуризм. Але вірші Семенка його зацікавили, і він пише рецензію на його книжку 1913 року «Prelude». Здається, що в особі не відомого йому поета він помітив ще одного спільника в боротьбі з традиціоналістами, з тими, хто, на його думку,

надто заземлює поезію до рівня поетичної абетки. Його ж кредо — натхненний злет «в царство вічного горіння», подалі од земного існування — в неземну красу.

Грицько Чупринка не дуже заглиблювався у формалістичні вправи молодого футуриста. Мабуть, його підкупили в збірці Семенка елегійно-мінорні поезії.

Схожість настроїв і почувань Семенка з емоційною тональністю поезій Чупринки очевидна. Та й такі вірші були протестом супроти побутового натуралізму і канцелярського описування реальності буття. А головне, вони засвідчували гострий конфлікт поета з дійсністю, яка відштовхувала чутливу до болю і страждання митецьку душу. Григорій Овرامович волів краще відсторонитися від драматичних суперечностей життя, ніж вникати в них і в міру своїх сил прагнути їх гармонізувати. Він обрав для себе роль Поета, який осягає вічні загадки людського на вершині Мистецтва, і цю роль виконував натхненно і послідовно. Стихійність, розкутість і мелодійність його поетичного самовираження раз у раз натикалися на внутрішню потребу «зазирнути» у світ реальний, побачити, яким є те справжнє, а не уявне, символічне, пережиття народної долі.

Такого змісту і настроїв поезії з'являлися з-під пера Грицька Чупринки найчастіше в перший період його творчості. Та не можна стверджувати, що й пізніше поет не повертається до образного вираження соціальних явищ і проблем. Але він, повторюємо, вподобав романтичну маску Поета, який виборсується з-під тяжкого, безпросвітнього, емоційного нагнітання болей і страждань

навколишнього світу і свавільно «оселяється» в «чертогах світознання». Цю поетичну роль митець зіграв талановито — широко повірив у містичне призначення поезії, яке так натхненно сповідували символисти, і відсторонився у своїй поетичній творчості від реальностей складного світу. Так, він прагнув оновити форми і ритми української поезії, порвати з консервативними традиціями національної літератури, але повністю це йому не вдалося зробити, бо, попри все своє бажання бути в авангарді поетичного новаторства, Чупринка не зміг одірватися од художньої стихії національної культури — був її сином і її виразником. Це поет перехідної епохи — від класичної традиції української поезії, яку він освоїв, продовжував і розвивав у оновлених формах і ритмах, до нової поезики, яка знайде своє вираження в поезії українського неоромантизму з її імпресіоністичними, символістичними та експресіоністичними образно-стильовими течіями.

Можна лише уявити, які цікаві і ефективні висновки чекають на тих дослідників, котрі проаналізують творчість Грицька Чупринки в контексті творчої еволюції Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Миколи Вороного, Олександра Олеса. А розвиток західноєвропейської поезії від Верлена, Метерлінка, Рільке до поетів «Молодої музи», російського символізму і українського неоромантизму в поетичному словистві П. Тичини, В. Чумака, В. Сосюри, Д. Фальківського, Є. Плужника, Тодося Осьмачки?.. Аналіз поезії Чупринки навіть під кутом зору творчого освоєння ним національно-

го фольклору, передусім пісенних традицій, відкриває нові перспективи пізнання шляхів розвитку української поезії. Так, не все у його віршах і за формою, і за образністю, і за римами досконале. Є багато такого, що засвідчує поспішність, небажання повертатися до написаного з метою доопрацювання, зустрічаються прозаїзми, «підганяння» під риму, засмічення поетичної мови і стилю. Поет не завжди дбав і про різноманітність рим, не уникнув тематичних та образно-стильових повторень. Та не забуваймо, коли, в яких умовах і в якій духовній атмосфері творив Грицько Чупринка. І пам'ятаймо, що в своїх кращих (а їх переважна більшість!) віршах він був новатором форми, творцем нових, оригінальних ритмів і рим, а пісенність, милозвучність його звукопису вражає і захоплює. А його емоційно гнівні обурення з приводу марних, національно спекулятивних критичних «змагань», викриття фарисейства української громади, ситого, цинічного міщанства і безпорадної метушні «борців за ідею», «фальшивих пророків» навколо суспільних ідеалів? Не випадковими були його поетичні інвективи проти «Ради» і «Української хати», зневаги у вицяцькувані псевдонародними «орнаментами» ідеали «національного відродження», щирим і самокритично відповідальним було його поетичне звернення до пам'яті Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Лисенка. Еволюція світоглядних орієнтацій Чупринки, ідейно-тематичного спрямування його творчості, на жаль, об'єктивно не висвітлена. Тому так важливо видати зібрання творів митця і ввес-

ти його творчість у контекст розвитку української літератури.

...Активний учасник революційних подій 1905—1907 років, Грицько Чупринка і після поразки першої російської революції не припиняє боротьби. Влітку 1908 року його знову заарештовують і відправляють до тюрми в Смоленськ. Там він, мабуть, і написав вірш «Питання співця», в якому замислюється над своєю

долею і висловлює сподівання, що його боротьба не забудеться майбутніми поколіннями.

То серце співало, то з серця
лились
Вабливі, хоч змучені згуки!..
Чи вдячний нащадок згадає ж
колись
Співцеві страждання та муки?
Чи вдячний нащадок згадає
той час,
Як всі ми вставали з неволі,
Як довго гнітили та мучили нас
На ріднім занедбанім полі?

ЧАЙКА

З жалем, з болем
Понад полем
Крик розноситься чайний,
Наче в давні
Дні безславні
Плач рабині
На чужині.
То неначе
Мати плаче
За погубленими дітьми,

Що в неволі
Та в недолі
Зникли в горі,
Зникли в п'ятні.
Плавним льотом
Над болотом
Чайка лине, чайка в'ється —
То з одчаю
Заридає,
То в риданні засміється.

ОСІННІЙ ДОЩ

Усміх пославши в останнім промінні,
Згинуло радісне літо;
Дощик уїдливій, дощик осінній
Сіється, наче кризь сито.

Сонце не вийде, не виглянуть зорі,
Мов поховались в будівлі;
Сіється, сиплеться дощик надворі,
Падає, капає з кривлі.

Сиплеться дощик, як з прірви безодні;
Стелються сиві тумани,
Сумно схилились дерева холодні,
Мокнуть діброви й поляни.

Вгору туман піднімається срібний,
Хмарками смужками в'ється;
Дощик осінній, уїдливій, дрібний
Падає, сиплеться, ллється.

ХМАРКИ

Линуть,
Плینуть
Хмарки літні,
Хмарки радісні, блакитні
Розпливаються в повітрі.
Наче фарби на палітрі,
Сяйвом-золотом оточені,
Линуть,
Плینуть,
Поки згинуть,
Позолочені.

Тонуть,
В'януть
Думи чорні,
Мов картинки ілюзорні,
Розпливаються і тліють,
В сяйві соняшнім блідніють
Разом з хмароньками літніми.
Тануть,
В'януть,
Поки стануть
Непомітними...

НЕВЖЕ?

По широких степах України
І по різних далеких кутках
Ми згинаєм робітницькі спини
І тримаєм всю працю в руках.

Тільки з праці тієї не досить
Навіть хліба для наших дітей,
Бо лихий соціальний недосвіт
Зупиняє довільних людей;

Зупиняє од руху, од світу
Благородних, високих ідей,
Що виводять із давнього гніту
До братерства і волі людей.

Що ведуть їх під прапор науки
І навчають людей в боротьбі
Поважати робітницькі руки
І прийматись за працю собі.

Ми працюєм без міри, без ліку
На широких степах, на морях,
Ми вкорочуем працею віку
В наймигах, в грабарях, в шахтарях.

До життя ми всі засоби людям
З підневільної праці дали,—
То невже ми того не здобудем
І собі, що другим здобули?..

ШЛЯХОМ ЖИТТЯ

...Я тільки знаю, що даремно
Зійшлись ми спільно на путі.
І чую серцем, як таємно
Надії гинуть золоті.

Дж. Байрон

Колись я грів твої бажання
Огнем палким своїх надій,
Твої веселі сподівання
Серед бушуючих подій.

Колись я сам не знав утоми,
І в світовій людській сім'ї
Мені і хати, і хорони
Були однаково свої.

Колись я брав на власні плечі
Вагу свою й своїх братів,
Як буйний запал ворожнечі
Душі і серця не труїв.

Тепер я сам — і пильним зором
Шукаю спільників в юрбі,
А ти так дивишся з докором,
Що я знесилів у боротьбі.

Та тільки знай, я знову встану,
Як не з юрбою,— встану сам,
І в далеч буряну погляну,
І кину виклик небесам.

Коли ж твої палкі бажання
Осіній вітер рознесе,—
Прости за мрії, за страждання,
За глум життя... За все, за все!

МАРШ

Ми не мірою, не ліком —
Краєм всім ідем на бій.
Чоловік за чоловіком —
Кожен став під прапор свій.
Віють прапори над нами,
Всі червоні, аж горять,
Незабутніми словами
Всі нам світять і зорять.
В їх девізом — вічна воля,
Воля змучених братів;
В їх метою — краща доля,
Смерть тиранів і катів.
Віють прапори над нами,
Всі червоні, аж горять,
Незабутніми словами
Всі нам світять і зорять.
Та один, як клапоть хмари,
Затуляє прапор світ —
Прапор чорної покори,
Помсти правої за гніт.
Помсти правої за згубу,
Що терпим ми з давніх пір
За Україну нашу любу,
За кайдани, за Сибір!...

УРАГАН

В хмарі, в мареві, в диму
 Чорну бучу підніму,
 Грюкну в полі...
 В чистім полі,
 На роздоллі
 Понесусь над сонним краєм,
 Степом, гаєм,
 Без розбору,
 Піднімуся вгору, вгору
 Буровієм, буроломом,
 З блиском, з громом.
 Все скручу,
 - Илом,
 Пилом
 Оточу!..
 Дужче, дужче забурую,
 Завихрую,
 Загримлю
 І над миром
 Диким виром
 Прошумлю!
 Тихі води розхвилюю,
 Буйні хвилі рознесу,
 Димом небо розмалюю
 І змарную,
 Розруйную
 Умираючу красу!..
 Смілим іспитом смертельним,
 Димом-полум'ям пекельним
 Подихну.
 Вгору, вгору,
 Без розбору —
 Серед степу, серед бору,
 В полі, в морі,
 На просторі,
 Всі устої, всі підпори
 Зворухну!..

CREDO

Не продасться справжня ліра,
 Повна гніву, повна сліз!..
 «Не твори собі кумира» —
 Мій улюблений девіз.
 Я люблю натхненні звуки,
 Я люблю святу красу,
 Так до вас, ворожі дуки,
 Я душі не понесу!
 Я люблю свої страждання
 І страждання тих людей,
 Що тримають до сконання
 Прапор страдницьких ідей.
 Братом світла, братом сонця
 Я зроблюся хоч на мить,—
 В небі ж брязканням червонця
 Блиску сонця не купить!
 Сяйво, світло — скільки зору —
 Все моє, моє й моє.
 До блакитного простору
 Дух мій гімни подає!
 Дзвонить, стогне, плаче ліра.
 Я іду за Рубікон.
 «Не твори собі кумира» —
 Мій улюблений закон!

ДО Т. ШЕВЧЕНКА

(в день столітніх роковин)

Не коханок чорнооких,
 Запалительок сердець,
 Я співець степів широких,
 Краю вільного співець.

Той, хто волю занехає,
 Хай хоч в золоті лежить,
 Хоч царівну хай кохає,
 А не буде в щасті жить.

Хто ж забуде край свій рідний,
 Так про того і пиши:
 — То такий, як старець бідний,
 І нема в його душі.

Ще чий край веселий, дужий
 І не гине в боротьбі,
 Той нехай собі й байдужий...
 І живе лиш сам собі.

Хто ж мовчить,
 Чий край в неволі,
 Стогне в горі та в біді,
 Той — дурна трава на полі
 Або погань в череді.

ЛЬОДОЛОМ

Без упину, без утоми,
 В бурі, в гromі,
 В льодоломі,
 З-під зимової кори
 Міцно вирвавсь Дніпр старий!
 Крига кригу
 Серед бігу
 Ламле, кришить в купи снігу,
 В гори льоду!.. Дніпр реве,—
 То він бореться й живе.
 Царство сонне
 Тоне, тоне.
 Бо прийшла весна...
 Хто ж могутній забороне
 Встати й нам од сна?

З ласки вищої над нами
 Вже поблідло чорне зло.
 І багато між тернами
 Білих лілій розцвіло.

Чисте поле ти засіяв
 При обставинах лихих,
 І свавільно не розвіяв
 Вітер зернят дорогих.

Ще бушують урагани,
 Ще над полем свище гнів,
 Та далеко крізь тумани
 Грає сяйво світлих днів.

Знай, Твоє, Кобзарю, поле
 Од межі і до межі,
 Поле пишне, а не голе,
 Займуть діти не чужі.

Хай бушують урагани,
 Хай над полем свище гнів,—
 Ми чекаєм без омани
 Величезних жнив!

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

(1880—1951)

Довго довелося б гортати сторінки історії світової літератури, щоб відшукати подібну парадоксальну ситуацію. Письменника, творчість котрого ознаменувала новий напрям розвитку української літератури, слава якого гриміла на рідній землі майже три десятиліття, було грубо, безжально викинуто з пантеону національної культури, його книги вилучені з бібліотек, а на ім'я було накладено ідеологічне табу. Та хіба лише одного Володимира Винниченка спіткала жорстока доля? Як бачимо, багатьох і багатьох інших українських письменників чекало ще гірше — їх заарештовано, розстріляно, заслано в табори, їхні книги та імена викрес-

лено з історії національної літератури. Наче й не існувало їх, молодих, завзятих, талановитих творців українського відродження. Чимало художників передчували свою трагічну долю. Один з найбільших українських поетів ХХ ст. Євген Плужник у поемі «Галілей» ще в 1926 році скорботно виповів:

Убієнням синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстали в безсмертнім міті,
Всім
Ім
— Осанна!

Невеличка група українських письменників, що залишилися серед живих і емігрували та які

утворили в США Об'єднання українських письменників «Слово», після смерті Сталіна надіслали 20 грудня 1954 року на адресу Другого Всесоюзного з'їзду письменників телеграму, в якій відзначалося: «1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалися тільки 36. Просимо в'яснити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?»¹ Але на той час ще й не розпочинався творитися трагічний реєстр наших непоправних втрат. Правда, приблизні підрахунки були зроблені за кордоном: із 223 українських письменників 17 розстріляно, 8 покінчили самогубством, арештовано і заслано 175 — доля їхня невідома, 16 зникли без вісти, померли своєю смертю — 7².

До Володимира Винниченка доля поставилася милостивіше. Він жив довго. Його не стало 6 березня 1951 року. Помер на чужині, так і не повернувшись на Україну, хоча мріяв про це.

Помер у своєму «Закутку» (мав свою хату, невеличкий клаптик землі біля містечка Мужен департаменту Приморських Альп у Франції). Там він мешкав з 1934 року разом із дружиною — Розалією. Жили в нужді. Чи не найважчими були роки фашистської окупації Франції. Письменник рішуче відмовився від будь-якої співпраці з фашистами, які його заарештували, відправили до концтабору, хоч через деякий час відпустили. Мабуть, не знали про «Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП», яке Во-

лодимир Винниченко написав напередодні другої світової війни, де закликав в інтересах «захисту і оборони соціалізму» докорінно змінити національну політику в СРСР, передусім по відношенню до України, щоб використати почуття національної свідомості й національної гордості як могутній фактор в тогочасному політичному житті всього світу, а саме — для мобілізації національних духовних сил на захист соціалізму. Вже тоді письменник був переконаний, що війна неминуча, фашизм наступає: «Вся беда, одним словом, в Германії. Да и не столько в Германії, в германском народе, как в Гитлере, насильственно захватившем власть над этим народом и террором, навязывающем ему свои психопатические настроения и вожделения».

Як же трапилося, що видатного письменника і авторитетного політичного діяча, послідовного борця за комуністичні ідеали було кваліфіковано як ворога соціалізму, «віднесено» на добрих півстоліття до табору українських буржуазних націоналістів?

У листі до класово несвідомої української інтелігенції 4 травня 1920 року Володимир Винниченко писав: «Я належу до російсько-українського, до комуністичного табору... Комунізм не є тільки політична теорія, це не є те, що зветься «політикою». Комунізм є філософія всього життя людини, класу й усього громадянства в найбільших і найдрібніших їхніх актах. Комунізм охоплює рішуче всі сторони людської

¹ У кн.: *Лаврінченко Ю.* Розстріляне Відродження. Антологія 1917—1933. — Мюнхен, 1959. — С. 12.

² Там же. — С. 12.

істоти й її існування на кожному кроці. Комунізм є вища гармонія психічних і фізичних сил людини, є та «чесність з собою», та послідовність і цільність, яку я силкувався пропагувати й якої сам не додержав, коли на мене хлинула хвиля національної революції. Я не мав сили прийняти цю хвилю, й утримувати рівновагу й гармонію всіх сил, хвилю у своїй душі»³.

Справді, Володимирові Винниченку не вдавалося «утримувати рівновагу й гармонію», не тільки своїх сил і хвилю душі, але й політичних орієнтирів. На нього накочувалися такі «дев'ять валів» соціально-класових бур, такою напруженою і хаотичною була ідейно-політична боротьба навколо історичних перспектив державності України в складних умовах революції й громадянської війни, що реалістично і самокритично оцінити та своєчасно визначити свою позицію не вдавалося не лише одному Володимирові Винниченку. Адже його світосприйняття позначене не лише розчаруванням в пролетарській революції, в її гуманістичних ідеалах, які тьмяніли від кровопролиття в ім'я їхнього категорично-сьогочасного утвердження будь-якою ціною. Письменник не бачив можливості завоювати широку підтримку робітництва і селянства в здобутті державності українського народу.

Політична діяльність Володимира Винниченка — це сімнадцять років підпільної революційної боротьби проти самодержавства, це нелегальні переходи через кордони, тюрми, підпілля, еміграції... Під час Лютневої революції 1917 року він, відомий і авторитетний революціонер, стає на чолі перших українських державних інституцій: очолює перший уряд УНР — Генеральний секретаріат української Центральної ради — і призначається генеральним секретарем внутрішніх справ. Володимир Винниченко — автор багатьох декларацій та універсалів УНР, в яких намагався провести ідею суверенності України у федеративному устрої майбутньої держави, яка творилася в муках і крові на руїнах Російської імперії. Він брав участь у переговорах з Тимчасовим урядом в Петрограді, міністри якого й не замислювалися над можливістю надання Україні статусу державності навіть у межах федерації з Росією⁴. А саме цього добивався перший уряд УНР, який складався в основному з представників наукової і художньої інтелігенції. Членами української Центральної ради і Генерального секретаріату були люди без досвіду, бодай мізерного, буржуазного парламентаризму, який мали міністри Тимчасового уряду. Президентом УНР став видатний учений, історик з європейським іменем Ми-

хайло Грушевський, а прем'єр-міністром — прозаїк, драматург і публіцист Володимир Винниченко. До речі, Грушевського Центральною радою обрала 17 березня 1917 року заочно. Лише 27 березня цей учений і культурний діяч прибув до Києва із заслання, яке він відбував спочатку в Сибірську, потім у Казані, а наприкінці, завдяки клопотанню Петербурзької Академії наук, — у Москві.

11 жовтня 1917 року Володимир Винниченко занотує в «Щоденнику»: «О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, лютюю й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки»⁵.

Він падає від утоми, від знесилля, від усвідомлення того, що нація історично не підготовлена до державності; його буквально розривають на шматки різними проханнями, вимогами, ультиматумами брати «власть у свої руки», дратує і наповнює розгубленням гра в парламент представників різних політичних партій, які чи не щоденно вимучують «інтерпеляціями, запитами, формулами переходу, вотумами довір'я й недовір'я»⁶. Та Винниченко усвідомлює, що «героїчний період нашого відродження ще не

скінчився»⁷, треба нарощувати темп, хоча психологічно важкі й, здавалося, безконецні переговори з Тимчасовим урядом не пересвоюють вперед справи офіційного проголошення державності України: «Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився за дубілими централістськими пальцями за «єдиноділімську» власть і з тупою злістю не пускає. Мало того, ще плюється, ще силкується здескредитувати нас, ще пускається на провокації»⁸.

Політика повністю підкорила у ньому письменника. Підкорила силою, історичною логікою його революційного минулого, необхідністю виконувати — з перервою на кількагодинне нічне забуття замість сну — масу дрібних, далеко не міністерських обов'язків. І чим інтенсивнішою стає ця круговерть політичної діяльності, тим сильніше болить і тужить серце за тишею степових днів, за улюбленою працею: «Але ж як я скучив за писанням. Ніколи ні за одною коханою жінкою я не тужив так, як за тишею, пером і папером. Холодію, як уявляю, що я пишу»⁹.

Незабаром така нагода випала. Назріла чергова політична криза. Соціал-демократична фракція в українській Центральній раді виходить з уряду, і керівництво переходить до Української партії соціалістів-революціонерів — УПСР. Свої обов'язки прем'єра Володимир Винниченко склав після проголошення Четвертого універсалу 22 січня 1918 року, згідно з яким Україна вважалася

³ Лист В. Винниченка до класово несвідомої української інтелігенції. — Друкарня політичного відділу дивізії «Червона Галичина». — 1920. — С. 2—4.

⁴ Згодом, перебуваючи за кордоном, у 1919 році він згадуватиме: «А ті місії до Петербургу? Там же розпиналась моя гідність, моя гордість. Там я в передпокоях міністрів, в їхніх прийомних, під їхніми зневажливо-неуважними посмішками топтав себе, сам себе бив по лицю, сам собі харкав у душу. А коли вертався з Петербургу, то мене ж за це, за ці пониження і петербурзьке розп'яття розпинала наша «більшість», глузувала з мене, висміювала і плювала за те, що мене там ображено». (Винниченко В. Щоденник: В 6 т. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. — Т. 1. — С. 353—354).

⁵ Винниченко В. Щоденник. 1911—1920. — Т. 1. — С. 274.

⁶ Там же. — С. 273.

⁷ Там же. — С. 274.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

самостійною, незалежною республікою.

Червона Армія під командуванням сумнозвісного Муравйова, якого згодом буде розстріляно за зраду революції, вже наближалася до Києва. Уряд УНР під керівництвом представника партії есерів Всеволода Голубовича переїздить до Житомира, тоді як Винниченко, змінивши прізвище і зовнішність, виїздить з дружиною на південь України.

Розпочинається чи не перший період болісних роздумів і вагань щодо подальших орієнтирів як своєї політичної діяльності, так і розвитку подій на Україні. Письменник запитує себе: де та істина, заради якої можна страждати, боротися і бути готовим до смерті? Володимир Винниченко, перед очима якого поставало так багато жорстокості, бруталності, нічим не виправданих убивств, ніким не стримуваної люті, переконаний, що широкі маси не усвідомлюють кінцевої мети велетенського зрушення стихійних сил¹⁰, що їх веде інстинкт соціальної помсти, ними владарює ідея грубої елементарної справедливості. Але як зрозуміти керівників-більшовиків, які зрушили цю могутню важку контрольно-важку, а то й стихійну силу? «Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубств, божевілля, руйнація гос-

подарської, політичної, звичаєвої машини. Це все серйозні факти, це не жарти, це такі вчинки, які роблять свідомо і ради певної мети, за яку вони дозволили собі все це допустити»¹¹, — записує він у «Щоденнику» в ті дні, коли війська Муравйова з нічим не виправданою жорстокістю наводили «революційний порядок» у Києві. Винниченко починає замислюватися над ідейною силою більшовиків, над їхньою непохитною вірою в можливість досягнення своєї мети, над їхньою глибокою переконаністю в тому, що «в Росії цілком можлива соціальна революція й соціалістичний лад»¹²... Він визнає той факт, що маси бідноти вірять беззастрешно народним комісарам, охоче йдуть за ними, більше того, вважає, «що вся біднота є більшовики, що Народні Комісари з ними, з біднотою, проти багатих, проти буржуазії»¹³.

Щоб не боятися за своє особисте майбутнє, не жаяхатися мук совісті, каяття, божевілля, не пускати, що реакція в разі перемоги буде їх так само розстрілювати, як більшовики це роблять з іншими, треба мати абсолютну віру в свою справу або бути героями. І Винниченко ставить перед собою питання: «І от яке повинно бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя покла-

¹⁰ Один із безпосередніх свідків революційних подій на півдні поет Максиміліан Волошин восени 1921 року готувався до написання новочасної «Повісті минулих літ» і зафіксував багато вражаючих фактів з періоду 1917—1921 років. Ось один із них: «При взятті Перекопа погибло полтораста тысяч... И все это темные крестьяне, совершенно бессознательный элемент... Они даже не знали, за какое великое дело гибнут... Какое геройство, товарищи! Какое служение Интернационализму» (Волошин М. Повесть временных лет) // Лит. обозрение. — 1989. — № 2. — С. 108.

¹¹ Винниченко В. Щоденник. 1911—1920. — Т. 1. — С. 277.

¹² Там же. — С. 278.

¹³ Там же.

ла на ідею революції і соціалізму, але яка не вірить, що большевицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй робити»¹⁴.

Справді, що лишалося робити професійному революціонерові, синові наймита-чабана?

Народився Володимир Кирилович Винниченко 28 (за його власними відомостями 16) липня 1880 року в селі Григорівка Єлисаветградського повіту на Херсонщині (тепер Кіровоградська область), навчався в сільській народній школі, згодом у Єлисаветградській гімназії, та не закінчив її, бо треба було здобувати якісь кошти на прожиття. Найми-тує у поміщиків, переживає усе, що судилося зазнавати селянам — біднякам, заробітчанами, — жорстоку експлуатацію, приниження людської гідності, голод і відчай, що вибухав сліпою силою помсти.

В Златополі Володимир Винниченко екстерном складає іспити за середню школу і в 1900 році стає студентом юридичного факультету Київського університету. Та вже з першого курсу його виключають і ув'язнюють як члена місцевої організації Революційної Української партії (РУП), який вів серед селян політико-революційну роботу. З тих пір Винниченко не припиняє політичної діяльності. Йому заборонено жити в Києві, а про поновлення в університеті не могло бути й мови. Він вирушає на Полтавщину, де продовжує революційну агітацію. Його забирають у солдати, — а він тікає з війська і емігрує за кордон. Нелегально пере-

ходить кілька разів кордон із забороненою революційною літературою, потрапляє в руки жандармів. Пригадали дезертирство з армії — і на півтора року в камеру-одиначку київської Лук'янівської тюрми та в «дисциплінарний батальйон». Знову втеча за кордон, повернення в 1905 році на Україну, участь у революції, знову арешт, тепер як члена Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), яка реорганізувалася в 1905 році з РУП, вісім місяців ув'язнення, вихід з тюрми на поруки, але у зв'язку з загрозою довічної каторги втеча за кордон. Митець був в Австрії, Франції, Швейцарії, Італії. Приїздить нелегально на Україну, а в 1914—1917 роках переховується від поліції, співробітничав в «Українській жонки».

Перше його твори — поема «Новія» і оповідання «Народний діяч», які були написані в 1901 році. Перший твір, котрий з'явився друком на сторінках Київського журналу «Киевская старина» в 1902 році, — повість «Сила і краса», згодом «Краса і сила». Пише багато, друкується часто, молодим прозаїком цікавляться авторитетні письменники, популярні журнали і видавництва. Пам'ятався його лист «О морали господствующих и морали угнетенных» (1911), в якому революціонер і письменник писав: «Я искренне и горячо протестовал против социальных несправедливостей, во имя этого протеста шел в тюрьму, готов был идти на смерть за торжество своих политических и социальных убеждений»¹⁵.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Винниченко В. О морали господствующих и мораль угнетенных. Открытое письмо к читателям и критикам. — Львів. 1911.

Критика чутливо зреагувала на широкий крик болі, який так емоційно і чесно виливався в письменника на папір, бачила розуміння ним народної душі, глибоке співчуття до гноблених і гнаних сільських трударів, безправних, вимуштруваних до механічної покори солдат, здеморалізованих босяків і спраглих до свободи і правди пролетаріїв. Все це Володимир Винниченко відтворив в повістях «Краса і сила», «Біла машина», «Голота», в оповіданнях «Суд», «Боротьба», «Темна сила», «Мнімий господін», «Честь», «Студент», «Солдатики!», «Федько-халамидник»...

З'являється перша збірка оповідань «Краса і сила» — і захоплений, подивований Іван Франко запитає: «І відкіля ти такий узявся? Серед млявої тонко артистичної та малосилої або ординарно шаблонної та безталанної генерації сучасних українських письменників виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а силпе його потоками, що не сіє кризь сито, а валить валом як саме життя, в суміш українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не має меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості»¹⁶.

Краще визначити образно-стильову своєрідність художнього мислення Винниченка-прозаїка важко. Він бачив життя в усій повноті його протиріч і неоднозначностей вираження, сам переживав багато таких драматичних ситуацій, які відтворював емоційно, гостро, з усією повнотою самовира-

ження характерів героїв. В українську літературу, яка гордилася яскравими талантами І. Франка і Лесі Українки, М. Коцюбинського і В. Стефаника, О. Кобилянської і М. Черемшини, ввірвався яскравим метеором бунтівливий дух революціонера в житті й революціонера в творчості. Винниченко пише оповідання і драми, повісті і комедії, публіцистичні статті й романи, його, як автора, буквально виривають з рук у руки українські й російські журнали та видавництва, його твори перекладають на російську мову, хоча здебільшого він це робить сам, як, наприклад, роман «Чесність з собою», про нього сперечаються критики, його талантом, як «дорогим скарбом нашого народу», любується Михайло Коцюбинський.

«Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка». Ця загальновідома оцінка Михайла Коцюбинського — свідчення великої слави молодого тоді українського письменника. Слави заслуженої і гучної, бо в 1909 році, коли М. Коцюбинський захоплено вітав талаңовитого новеліста, драматургія В. Винниченка навально захоплювала українську і російську сцену. Від першої своєї п'єси «Дисгармонія» 1906 року до останньої «Пророк», яка зберігається в особистому архіві письменника в США, талант драматурга «працював» на прискорення виходу українського театру на європейську арену.

Його п'єси інтригували, захоплювали і драгували. Леген-

дарний письменник-революціонер, він черпав і ситуації, і характери з особисто пережитого в тюрмах, на засланні, в еміграції, сміливо «освоюючи» гострі соціально-політичні і морально-психологічні колізії своєї епохи. З'являються різні, найчастіше полярного змісту рецензії — від захоплення до повного заперечення його творів, як начебто аморальних, безжально сатиричних по відношенню до свого рідного, українського. Летять листи до редакції газет і журналів, до театрів і видавництв... А Винниченко продовжує епатувати ситу публіку необуржуазної України, шукаючи нові теми і колізії в місті серед русифікованого українського чиновництва і новонароджених капіталістів, в царських тюрмах і в середовищі революціонерів, серед робітництва і пролетаризованого селянства.

Він не жаліє ні зденаціоналізованого робітника, ні засліпленого міщанським колоритом дрібнобуржуазної «інтелігентності» багатенького селянина, ні щирого поміщика-«малороса» з його українською патріархальщиною, ні самовпевненого російського чиновника-шовініста, ні наляканого, схильного до блискавичної мімікрії єврея-лихваря...

Письменник прагнув художньо «освоювати» гострі соціально-політичні й моральні проблеми свого часу. Не завжди вдавалося йому здійснювати це на високому естетичному рівні. Критикували його часто і гостро. І було за що. Написав понад двадцять п'єс, які здебільшого «виламувалися» з пишно декорованих канонів сценічного дійства національною сюжетною і образною орнаменталістикою.

Саме з драматургією В. Винниченка передові театральні сили пов'язували надію на вихід українського театру на європейську сцену, саме із його темами і сюжетами, взятими з життя революціонерів, з недостатньо освоєної літературою динамічно урбанізованої селянської України, передусім із українського міста, з його соціальними та моральними проблемами і конфліктами, народжувалася надія на появу нових форм і прийомів сценічної культури українського театру.

Аналізуючи 1929 року нові п'єси В. Винниченка «Над», «Великий секрет» та інші, театральний критик Юрій Смолич писав: «Зміцнівши, як драматург, напередодні революції — в час ідейного зламу й найбільшого занепаду художньо-організаційних форм театру на Україні, в час художньої вивершеності й рафінації руського дворянського театру, — В. Винниченко силою таланту свого, оригінальною мистецькою манерою посів по праву місце духозбудника нової для українського театру культури». Ця стаття становить значний історико-літературний інтерес. Адже Юрій Смолич, котрий усе життя цікавився долею творчої спадщини В. Винниченка і мріяв написати про нього біографічний роман, аналізує ті п'єси, які драматург написав, перебуваючи вже в еміграції.

Драми Володимира Винниченка — це свідомий і послідовний бунт проти буржуазної моралі, самозакоханого міщанства і облудного обивателя, сміливого виклик художника, для якого не існувало не гідних сценічного втілення тем.

П'єси Винниченка «Щаблі життя», «Чужі люди», «Дизгармо-

¹⁶ Франко І. Новини нашої літератури. Володимир Винниченко. — Краса і сила (36. оповідань) // Літературно-науковий вістник. — К., 1907. — Кн. 4. — С. 139.

нія», «Великий Молох», «Базар», «Брехня», «Гріх», «Закон», «Нагусь», «Панна Мара», «Пригвожденні», «Можноноге», «Співоче товариство», «Чорна пантера і Білий ведмідь» та інші були постійно в репертуарі «Молодого театру» Леся Курбаса, стаціонарного українського театру Миколи Садовського, нового драматичного театру ім. І. Я. Франка.

Саме в репертуарі цього театру 1920—1921 років було 5 п'єс В. Винниченка — «Гріх», «Дизгармонія», «Великий Молох», «Панна Мара» і «Співочі товариства».

Винниченко-драматург зацікавлює В. І. Немировича-Данченка і К. С. Станіславського. П'єси письменника перекладаються за кордоном, з'являються на сценах театрів Німеччини та інших країн Європи. Максим Горький запрошує до виступів у широко популярних збірниках «Знання». Та, на жаль, видання оповідань у видавництві «Знання» в трьох томах російською мовою, на яке В. Винниченко покладав великі надії, не вийшло в світ та й перебування на чужині, у постійних нестатках, важко впливало на самопочуття митця. Але не втрачається гострота і чіткість сприйняття митцем реальних явищ і процесів на батьківщині, дедалі активніше загальна атмосфера політичної реакції в Росії після поразки першої російської революції випліднює паростки войовничого, здеморалізованого міщанства, тому письменник все прицильніше зосереджується на психологічному вияві егоцентричного, ероїстичного індивідуалізму, безжально розвінчує революціонерів-ренегатів. У його творчості посилюються біологічні та

сексопатологічні мотиви, домінує тема честі, зради, підлості, брехні, стихійного, імпульсивного прояву темних, захованих у підсвідомості інстинктів. Він — у пошуках ідейно-естетичного «еквіваленту» важливого для його морально-етичного кодексу принципу: «чесність з собою». Пише романи «Чесність з собою», «Заповіти батьків», «Записки Кирпатого Мефістофеля», багато оповідань, романну діалогію «По-свій», «Божки» та багато інших творів. Працьовитість Володимира Винниченка вражає. Як він сам свідчив, п'єсу «Панна Мара» було написано в поїзді до Петрограда, коли їхав на переговори з Тимчасовим урядом, п'єса «Між двох сил» — створена в дуже несприятливих обставинах на Князій Горі під Києвом, коли Володимир Винниченко в квітні-червні 1918 року чекав з дня на день арешту після повалення Центральної ради за допомогою німецьких штиків царським генералом — монархістом Петром Скоропадським. 1 серпня 1918 року гетьманська охранка заарештовує його, але авторитет Володимира Винниченка великий, і його 4 серпня звільняють з-під варти.

Гнів і обурення охоплює Винниченка. Він бачить, що купка царських офіцерів, за якими стояла озброєна до зубів важка постаць прусського солдата, інсценувала державний переворот, встановила монархію, вернула царських приставів, цензорів, шпиків. «І подумати, — записує він у «Щоденнику» 18 травня 1918 року, — що дванадцять місяців надлюдських героїчних зусиль, скаженої праці, палання нервів тисяч найкращих людей України, дванадцять місяців нечуваного будів-

ництва кінчилось тим, що на збудованому сів нікому невідомий панок і володіє всім тим, що творилося для народу, для нещасної, безнадійно нещасної, темної нації нашої»¹⁷.

Бачив, розумів він і те, що народ був розчарований діяльністю Центральної ради, що його уряд, по суті, нічого не дав селянам і робітникам, що більшовицькі ідеї мають величезний успіх серед широких мас — необхідно завоювати авторитет у свого ж народу. І Володимир Винниченко, спостерігаючи наростаюче невдоволення українського народу окупацією кайзерівською Німеччиною України, висуває ідею повстання проти уряду гетьмана Скоропадського і його союзників. Шансів на успіх дуже мало, але перемогу він вбачає в тому, «що ми, українські соціалісти і демократи, що ми, українці, з'єдналися з своїм народом. Хай нас розіб'ють фізично, але духовно, національно й соціально ми поєднані тепер, і в слушний час наш голос матиме довір'я в народові нашому»¹⁸.

Перемога є, але не та, на яку очікував Володимир Винниченко — голова нового уряду Української Народної Республіки — Директорії. Знову ж трагічне непорозуміння. Він за інтереси робітників, а виконавська влада ті інтереси топче ногами. Члени Директорії — чесні патріоти, «але тільки патріоти. Вони не революціонери»¹⁹. Усвідомлює, що історія щастя рідного народу не тво-

риться, зате історія нещастя записана вже багато сторінок його власною рукою. Винниченко намагається вийти з складу уряду, бо реальна, дійсна політика не в руках уряду, а в руках військових, виразником і провідником якої є Симон Петлюра. «Розгроми робітничих з'їздів, розгроми професійних спілок, примусова зміна вивісок, потурання реакційним силам та процесії з попами — це ті вчинки, які були одною з причин більшовицького наступу на нас. Єврейські погроми також явилися результатом цієї політики, проти волі військових, але як неминуче явище».

А я мушу приймати весь тягар цих помилок на себе, мушу удавати, що це й з мого погляду — не обхідне»²⁰, — визнає він на сторінках «Щоденника» 24 січня 1919 року.

Вигнана Червоною Армією з Києва до Вінниці Директорія намагається заручитися підтримкою Антанти, але представник Антанти полковник Фрейденберг вимагає вигнати, як собаку, з уряду більшовика Винниченка, який вже й зрадив, що його урядова діяльність закінчилася, бо такий кінець «очищає ті мої невеликі помилки перед соціальною правдою, зроблені в ім'я правди національної». Більше того, він навіть гордиться, «що Капітал збив мені честь причислити мене до тих, з якими він не може жити»²¹.

Незабаром із мандатом ЦК УСДРП Володимир Винниченко

¹⁷ Винниченко В. Щоденник. 1911—1920. — Т. 1. — С. 283—284.

¹⁸ Там же. — С. 308.

¹⁹ Там же. — С. 310.

²⁰ Там же. — С. 316.

²¹ Там же. — С. 321.

вирушає за кордон начебто для участі в міжнародній соціалістичній конференції, але зупиняється в Австрії. Втішається спокоєм, самотністю, намагається творити, але його думки повсякчасно на Україні. Вітає встановлення диктатури пролетаріату в Угорщині, обмірковує можливість соціалістичної революції в Західній Європі, виважує, що робити: віддатися улюбленій творчій роботі, жити в спокої, в мирі з собою, в затишку душі чи знову поринати в політику, наштотуватися на образи й непорозуміння, на непевність і нещадне вимотування нервів і здоров'я! І знову політика перемагає художника. Винниченко зустрічається з міністром іноземних справ Угорської радянської республіки Белоу Куном, обговорює з ним можливість повернення на Україну і співпраці з урядом Української радянської республіки, виставляє, як передумову участі в політичній діяльності на Радянській Україні, такі головні пункти: самостійність і суверенність республік, український національний уряд в складі представників лівої фракції УСДРП (незалежників) і лівих українських соціалістів-революціонерів, оборонно-наступальний союз проти ворожих держав. Бела Кун передав Винниченкові свою розмову по радіо з Леніним, який начебто позитивно ставився до названих вимог, але уряд мали обирати Ради робітничих і селянських депутатів на Україні. Отже, наслідки виборів передбачити було важко.

В. І. Ленін ще в 1919 році надіслав телеграму українському уря-

дові, яка свідчить про його схвальне ставлення до приїзду Винниченка:

«Феліксу Кону
Київ
Копія Раковському
Харків

Щодо Винниченка в принципи згодні. Порозумійтеся з Раковським про деталі. Повідомте коротко про військовий стан і перспективи.

Ленін»²².

Винниченко нервує, переживає. Він не без підстав сумнівається, чи погодиться уряд Радянської України на ті умови повернення на батьківщину, які він пропонує. Стає відомо, що Христіан Раковський не висловлює особливого задоволення з приводу прибуття колишнього прем'єр-міністра колишньої Української Народної Республіки до Харкова. Але Москва начебто наполягає.

Х. Раковський знав про негативне ставлення Володимира Винниченка до того, що він, болгарин за національністю, який не тільки не знав української мови, але на той час не зовсім добре володів і російською мовою, очолив уряд Радянської України. Винниченко вважав не без серйозних підстав, що в такий складний період, коли так різко розмежувалися орієнтації на шляхи і форми будівництва державності українського народу, коли необхідно дбати про консолідацію цих сил, кандидатура Раковського була непідходящою.

Вісті, які надходили до письменника з України, були сумніми: «дезорганізація, розпущеність, розгубленість, демораліза-

ція. Директорія живе у вагонах, круг яких купа екскрементів, сміття, бруду. Міністри сваряться, гризуться, скаржаться, арештовують один одного»²³. Винниченко не може стримати свого гніву й обурення з приводу політичних акцій Директорії, передусім її союзу з Антантою, договору із Польщею, всіляко висміює колишнього свого колегу, головного отамана військ УНР, фактичного керівника Директорії Симона Петлюру, називаючи його «балериною», «шамотливим нікчемним чоловічком», «смішним і шкідливим». Безсумнівно, він його сприймає як свого політичного суперника, який опинився в центрі подій, тоді як він з власної волі історичних обставин змушений лише спостерігати, не маючи можливостей вплинути, за розвитком ситуації на Україні. Тому Винниченка повністю захоплює і підкоряє ідея легального повернення на Україну з метою компромісної співпраці з Радянською владою і комуністами. Він глибоко і безжалюно по відношенню до себе аналізує минулі два роки будівництва державності і приходиться до висновку: тоді робив усе, що найбільш ганьбило, топтало його гідність: «Я мушу, нарешті, констатувати, що я занадто дорого заплатив за «творимую легенду» нашої державності. Занадто дорого: я віддав за неї не тільки свої книжки, це ще біда не велика,— я віддав свої переконання, свою політичну, моральну честь, свою гордість і гідність, свою незалежність і свободу в жертву цього жорстокого бога. Два роки революції нашої я топ-

тав себе, плював собі в лице, зраджував себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби. З дитинства ненавидячи попівство, релігійний дурман, ледачих жерців його, носіїв і охоронців всякого насильства, все життя борячись з ними, все життя мріючи про той час, коли, нарешті, можна буде схопити за горло цих душителей неспокійного шукання,— я, коли цей час настав, разом з Петлюрами й попами їду на площі, дзвоню у дзвони, співаю молебні, кроплю «священною» водою схилені голови вічнодурманених, вічно обманених, вічно задушених «малих братів» своїх»²⁴. Результатом критичного аналізу власної діяльності був розрив з УНР.

Після закордонної конференції УСДРП 14 вересня 1919 року Винниченко із кількома колегами виходить з УСДРП і у Відні створює Закордонну групу української Комуністичної партії, організовує її орган — політичний, економічний і науковий тижневик «Нова доба», який починає виходити з березня 1920 року. На його сторінках письменник друкує статті, у яких переглядає минулі події, викладає свої погляди і позиції щодо розвитку політичної ситуації на Україні, гостро осуджує політику Директорії. У той же час, в 1919—1920 роках, він пише працю «Відродження нації» у трьох томах, в якій всебічно, хоча й не без суб'єктивного — з метою виправдання деяких своїх політичних акцій — трактування, викладає події 1917—1919 років на Україні. І продовжує переговори про виїзд до Москви, проте

²² Винниченко В. Щоденник. 1911—1920.— Т. 1.— С. 335.

²⁴ Там же.— С. 352—353.

²³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 51.— С. 190.

наполягає на своїх умовах: «Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військово, військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не може»²⁵.

Звісно, ці умови, побудовані, по суті, на принципах конфедерації, не могли бути прийняті, тим більше за відсутність їх автора. Тому він вирішує на місці, з середини, добитися наміченої цілі. Свідомо готується «йти на всі труднощі, небезпеки, на кров і визнання», облищає плани улюбленої творчої праці — аби лише була з того якась користь для рідного народу. На цей крок він наважується ще й тому, щоб своїм прикладом захопити інших, переконати в необхідності будівництва нової України — робітничо-селянської, соціалістичної України. У «Листі до класово несвідомої української інтелігенції» Володимир Винниченко пише: «Ідучи на Україну, на робітничо-селянську, соціалістичну Україну, я пишу цього листа до тих українців, які не затруєні часом отаманщини, які не мріють на стражданнях свого народу будувати свої маленькі втіхи, які не визискували нічого і не хочуть визискувати...

Тих ще раз з повного товариського горячого чуття серцем я кличу за собою на Україну, на соціалістичну радянську Україну!

В ряди борців за щастя всіх поневолених всієї України, всієї людськості»²⁶.

Письменника тривожить сумління за ті два роки революційних змагань на Україні, коли він не зміг дотриматися своїх принципів, йшов на компроміси в ім'я державності України, коли йому не вдалося вплинути на розвиток історичних подій, а тепер з'являється нагода якщо не змінити політичну ситуацію на Україні, то бодай пожертвувати літературною творчістю заради ще одного «заходу» в політичну боротьбу і таким чином хай якусь частину своїх гріхів відмолити. 30 квітня 1920 року — за місяць до свого виїзду до Москви — він занотує: «Намічається путь на Голгофу. Треба, щоб знову чашу пониження, образ, тривоги, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься «сумлінням». Цього вимагає те, що зветься «інстинктом соціальності». Словом, я знову тікаю з тиші, затишку, спокою, самоти, атараксії до непевності, неспокою, страждання, втоми, до туги за спокоєм»²⁷.

24 травня 1920 року Володимир Винниченко разом із дружиною Розалією Яківною виїздить до Радянської Росії.

Та мине кілька тижнів, і 15 липня 1920 року, за два місяці до своєї безповоротної еміграції, він запише в «Щоденнику»: «Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрусю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло — літературу...

Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти». А перед тим він зустрічається з Л. Каменевим, Л. Троцьким, Г. Зінов'євим, В. Чичеріним, К. Радеком, пише «Доповідну записку ЦК РКП», в котрій просить роз'яснити, яку позицію займає ЦК в українському питанні, послідовно і категорично проводить думку, згодом зафіксовану в «Щоденнику»: «Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком цюро, як протиріччю до духу комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитись від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньо-самостійних робітничо-селянських республік»²⁸.

Уже в Москві, ще не виїжджаючи на Україну, Винниченко уже не наполягає на принципові конфедерації і стає на ленінську позицію федеративного устрою Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Слід сказати, що Винниченко дуже окрилив «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Леніна і резолюція РКП(б) «Про радянську владу на Україні». Він зрозумів, що партія ставить перед собою мету справедливо, з урахуванням давніх прагнень українського народу вирішити національне питання на Україні. Ці документи уважно вивчалися Закордонною групою Української Комуністичної партії, і переважна більшість її членів під

впливом Винниченка зорієнтувала свою діяльність на активну співпрацю із КП(б)У і створеною на Україні в 1920 році українською Комуністичною партією.

У вже згаданій «Доповідній записці ЦК РКП» Володимир Винниченко виклав ряд своїх пропозицій щодо удосконалення федеративних зв'язків між Російською і Українською радянськими республіками.

Ніхто пропозицій Володимира Винниченка не відхилив, навпаки, вони повністю відповідали ленінським принципам утворення Федерації радянських республік. Але реальність була дещо іншою. Досвідчений політик, він одразу помітив, що стихія «єдинодільного» мислення не хоче прийняти такої федерації, такого союзу рівних і самостійних членів, хоча вона й відповідає духові, інтересам і цілям комунізму, що віра в комунізм заповирилася, стала тьмяною, сіренькою, віддаленою від реальностей боротьби, що всіх захопила ідея грандіозної перебудови світу, ідея світової революції, що важка економічна ситуація в Росії відкидає механічно національно-етнографічний принцип функціонування соціалістичних федеративних організацій, що активно підживлюється російський патріотизм, а отже — націоналізм починає покривати комунізм»²⁹.

І знову рій сумнівів. З одного боку, сумління вимагало зануритися у вир революційних і будівничих процесів на Україні, продовжувати боротьбу за інтереси пригніченої, «затурканної» української нації, тобто дивитися

²⁵ Там же. — С. 397.

²⁶ Лист В. Винниченка до класово несвідомої української інтелігенції. — С. 7—8.

²⁷ Винниченко В. Щоденник. 1911—1920. — Т. 1. — С. 415.

²⁸ Там же. — С. 435.

²⁹ Там же. — С. 432.

на себе з позиції громадянського сумління, «чесності з собою», з погляду комуніста, соціаліста, революціонера. З другого — бачив безперспективність політичної боротьби. В такій ситуації дедалі привабливішою була ідея повернення за кордон, де можна було влаштуватися, займатися творчістю, подорожувати і критикувати революцію. Адже у важкий момент повальної облоги Антанти, спаду ентузіазму мас, величезної народногосподарської розрухи він не вірив уже в перемогу революції. У «Щоденнику» Володимир Винниченко докладно аналізує основні небезпеки, які загрожували Радянській владі, серед яких найголовнішими вважає війну, тяжкий стан господарства і транспорту, становище села і, як наслідок неблагополуччя в селі, примару голоду, а також надмірну централізацію і бюрократизацію Радянської влади. Саме централізм приносить найбільшу шкоду життю, тобто революції. Це помічали чесні члени партії і уряду, передусім В. І. Ленін. Не випадково, а неминує, бо закономірно на X з'їзді партії в 1921 році була прийнята резолюція, згідно з якою комуністи повинні вести «рішучу боротьбу із зловживанням з боку членів партії своїм становищем та матеріальними перевагами», а тих членів партії, які довго перебували на радянській чи партійній роботі, було зобов'язано направляти до верстага і плуга — «причому вони повинні бути поставлені у звичайні умови життя робітників»³⁰⁻³¹.

Але відомо, як у нас втілювалися резолюції і постанови в жит-

тя. Особливо коли взяти до уваги, що на той час був високий авторитет творця і активного впроваджувача в життя ідеї воєнного комунізму Троцького, який пропонував поставити під військовий контроль трудове життя країни — створювати «трудова частини» і силою гнати людей на роботу. Звісно, командувати мали передові члени партії — комуністи, «поставлені в певні умови, на певні посади». Що це була не лише теоретична пропозиція Льва Давидовича, але й політичний курс партії, свідчать матеріали XI з'їзду РКП(б). Хіба не помічав Володимир Винниченко наростаючого процесу мілітаризації і партійної бюрократизації усього життя країни? Звісно, помічав, тим більше, що йому багато розповідали люди, зокрема старі більшовики, стривожені цими явищами і процесами.

Досить велику небезпеку революції Винниченко вбачав в Україні. Там революція здійснювалася загальною своєю масою починало вороже ставитися до «комунії», організовувалися повстанські загони, збройно виступали проти ревізицій хліба і карних експедицій. Українська інтелігенція була не задоволена непослідовною політикою українського радянського уряду, який на словах проголошував українську державність, а на ділі проводив курс на централізацію, на «єдину неділимую». Знову роздвоєння, підсвідоме бажання уникнути нової політичної Голгофи, великої відповідальності перед рідним народом за зраду революції. «Виходу

не бачу, — фіксує він 13 липня 1920 року в Москві, — бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу робити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізму, добру і розвитку життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задусно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями. А чи роздряпав би історію, одним із наслідків якої є й оцеї маленький інцидент?»³²

Врешті-решт, після чотиримісячних вагань, переговорів, приїздів на Україну і повернень до Москви, після дискусій з Д. Мануїльським, Х. Раковським, Г. Петровським Володимира Винниченка призначили членом ВУЦВКУ, заступником Голови Ради Народних Комісарів та наркомом закордонних справ республіки. Винниченко зголосився на запропоновані йому посади. Але внутрішнє боріння не давало спокою. Саме ним зумовлений його «Лист до українських робітників і селян», у якому він різко критикував політику партії і уряду в національному питанні і схилився до політичної програми новоутвореної

Української Комуністичної партії. Переданий на збереження до ЦК УКП, цей лист якийсь час був невідомий. Винниченко написав другого листа до ЦК УКП, в якому просив повернути цей документ, вважати його не дійсним, анульованим. Згодом, після виїзду письменника за кордон, навколо цього листа розгорнулися суперечки і пристрасті, які не затихають і до сьогодні.

Усвідомивши, яке значення мала б його участь у партійних і державних органах республіки, передусім тому, що його ім'я повернуло б значну частину національних сил до політики українського уряду, чим спричинився б розкол рядів контрреволюції, він категорично і рішуче заявляв, що без участі в Політбюро КП(б)У неможливий його вступ до КП(б)У, а отже, не будучи членом Політбюро, він відмовився бути й членом уряду.

«...Мене не допущено до Політбюро, — записує він 10 вересня 1920 року в Харкові. — Себто, єдиного, де хоч трохи можна було б брати участь в дійсній відповідальній роботі, — мене позбавлено. Виходить те саме, що весь час: не допустити. Через що? Або мені не вірять, або бояться, щоб я був там, де відбувається те, чому я не довіряю»³³.

У цих надзвичайно складних політичних і економічних обставинах, у яких опинилася народжена Жовтнем країна, а саме — в умовах незатихаючої боротьби з внутрішньою контрреволюцією, з білопанською Польщею, із військами Антанти, примарами голоду, хаосом зруйнованого госпо-

³⁰⁻³¹ КІРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 204.

³² Винниченко В. Щоденник. 1911—1920. — Т. 1. — С. 445.

³³ Там же. — С. 479.

дарства, нелегко було давати якісь категорично-остаточні гарантії щодо розв'язання складної національної проблеми. В. Винниченко нервує, нечіткість позицій політичних діячів сприймає за фальш, недовіру, а то й небажання мати з ним особисто справу.

Тонкий психолог і спостережливий письменник, він вловлює настрої мас, підмічає частковості, з яких робить емоційні узагальнення про безперспективність розвитку революції. Особливо болісно він реагує на рецидиви командно-адміністративного правління, на прояви бюрократизму, надмірної централізації влади. Йому здається, що «дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних — стає все менше й менше, а затим настає все більше чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, погаслих, не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки службово по новому». Письменника лякають кров, вогонь, розстріли, жорстока боротьба, той вир драматичних суперечностей між новими формами і старою психікою, звичками і способами буття, який відкрила стихія громадянської війни.

23 вересня 1920 року Володимир Винниченко з почуттям туги і водночас хвилюючої радості передчуття творчої праці офіційно виїздить за кордон і більше на Україну не повертається.

Відзначаючи, що письменник і політичний діяч був не в змозі «остаточно сприйняти національну політику партії», як це робить Володимир Лозицький у цікавій, насиченій новими документами статті «Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У» («Літературна Україна». — 1989. —

24 серпня), слід все ж таки зважити на те, що на той час чіткої національної політики вона ще не виробила, не мала. Адже тільки після XII з'їзду РКП(б), у 1923 році на Україні розпочалася відома нам «українізація», яку, до речі, Винниченко сприйняв із великою радістю і надією. Саме тому в 1933 році він наголошував: «Причиною мого розходження з партією була національна політика партії того періоду...» Наголосимо й ми: «того періоду», періоду 1920 року. Звісно, були й інші причини. Як і суб'єктивні, так і об'єктивні. Але пам'ятаймо, читаючи і «Несвоєчасні думки» М. Горького, листи В. Короленка до А. Луначарського, щоденник І. Буніна «Окаянні дні» та інші свідчення цих важких трагічних літ, що революція і громадянська війна багато в чому перекреслили ідеальні сподівання їхніх теоретиків і творців.

Не випадково Володимир Винниченко звертав пильну увагу на морально-етичну сторону розвитку революційних подій. Його обурювало зловживання владою, комчванство, крадіжки, хабарництво, обман, брехня, бездумні паради. «Яка ж різниця між комуністом і контрреволюціонером? — запитує Винниченко. — Ідея справедливості, соціальної й економічної рівності, ідеї «правди» в масах захитана. Маса не можуть абстрагувати, не можуть робити аналіз законів революції, не можуть жити майбутніми перспективами. Вони будують свій світогляд, свою віру, свої симпатії на конкретних, теперішніх явищах, вони їх бачать, з них виходять, у них вірять. Вони не можуть мислити як теоретики; революція, мовляв, принесе соціалізм,

рівність, братерство, справедливість і т. д. Вони бачать, що комуністи-комісари беруть хабарі, крадуть, п'ють, розкошують, живуть як «буржуї», а робітники працюють, бідують, голодують. Де ж та рівність і справедливість? Яка ж різниця між комуністом-комісаром і царським приставом, околодочним і т. п.? Навіщо ж битися, голодувати, коли за царських приставів робітникам і бідним жилося принаймні краще, легше, тепліше, ситніше? Де та рівність, коли і в соціалістичній Росії так само панує нерівність, коли один має «кремльовський» пайок, а другий «голодний», коли один має все, а другий нічого, і той, хто має все, їздить на автомобілях, бере хабарі, нічого не робить, а той, що нічого не має, працює й виснажується в даремних зусиллях проіснувати? Що ж таке, в такому разі, комунізм? В хороших словах? В парадах?»³⁴.

Винниченко завжди болісно реагував на найменші порушення соціальної справедливості, його революційна діяльність була стикульована саме прагненням добитися рівності, утвердити моральний принцип «чесності з собою». Тому така виразна деформація у реальному житті проголошуваних принципів рівності й справедливості, яку він спостерігав під час чотиримісячного перебування в Росії і на Україні, посилила його песимістичні настрої, ще раз похитнула віру в можливість втілення в життя революційних ідеалів. Його обурювало, що влади Рад, по суті, не було, а була влада бюрократів, комісарів, окремих чиновників, яка трималася на

військовій силі та на адміністративно-командному принципі врядування, що дисципліна трималася не на моральному впливові, а на покаранні. За таким же принципом побудоване партійне життя — на жорстокій дисципліні, адмініструванні, на повній централізації, тобто на порядкуванні усім політичним, економічним, міжнародним, державним життям величезної країни.

Для Винниченка стало очевидним, що шлях революції й відродження нації буде довгим і трудним — довгими роками треба міряти цей шлях. Тоді своє завдання він вбачав у іншому — в тихій, самотній, напруженій праці без витрачання сил на політичну діяльність.

Винниченко-письменник залишався на Україні ще близько п'ятнадцяти років. І тоді його твори друкувалися часто, великими тиражами. Взагалі період 20-х років був для Володимира Винниченка особливо плідним. Це соціально-утопічний роман «Сонячна машина» (1921—1924), роман про події на Україні 1918—1919 років «На той бік» (1923), збірка оповідань — яскравих, поетичних, написаних на теми українських народних пісень — «Намисто» (1921—1928), літературно-філософське есе «Щастя» («Листи до юнака», 1930), роман «Поклади золота» (1926). На Україні виставляються п'єси Винниченка. Державне видавництво республіки і кооперативне «Рух» у Харкові друкують його твори в багатьох томах, уже згаданий роман «Сонячна машина» виходить трьома виданнями. В 1924—1928 роках видавництво «Рух»

³⁴ Там же. — С. 454—455.

випустило «Зібрання творів» в 23 томах, в 1930—1932-у видавництво «Книгоспілка» — «Зібрання творів» у 28 томах, його оповідання опубліковані Державним видавництвом України в серії «Бібліотека юного лєнінця», багато оповідань і повістей українською і російською мовою з'явилося у видавництвах Києва, Харкова, Москви, Ленінграда. В запрошенні редакції журналу «Життя й революція» від 24 червня 1928 року повідомлялося: «25 березня в Музеї Революції редакція журналу «Життя й революція» влаштовує прилюдний диспут «Сонячна машина» — останній твір В. Винниченка». Запрошує взяти участь у диспуті, що відбудеться в концертній залі Дому вчених з приводу роману В. Винниченка «Сонячна машина», і літературно-мистецька комісія Київської окрфілії Спілки робітників освіти СРСР». Цей «перший український утопічний роман», за словами академіка Олександра Білецького, мав величезний успіх на Україні. Сучасник Винниченка поет, перекладач і літературознавець Микіла Зеров писав: «Сонячна машина» для нас первинна, і первинна саме жанровою своєю фізіономією. У нас ніколи не було великого роману з елементами авантюри та соціальної фантастики»³⁵.

Як відзначалося, жоден український письменник першої третини ХХ ст. не мав такої величезної слави, такої читачкої популярності, такої кількості видань своїх творів, як Володимир Винниченко. Творчість митця майже до 1933 року була серйоз-

ним і вдумливим об'єктом вивчення в школі, популяризації, літературознавчого дослідження, тобто фактом історії української літератури, явищем тогочасного літературного процесу. Але в кінці 20-х — на початку 30-х років на Україні розпочинаються репресії проти інтелігенції, проти колишніх членів інших політичних партій, проти української православної автокефальної церкви. Не витримують ідеологічного і морально-психологічного терору і добровільно йдуть із життя один із лідерів нової української літератури Микола Хвильовий і соратник Леніна, видатний партійний і радянський діяч Микола Скрипник. Володимир Винниченко у вересні 1933 року пише відкритого листа до Політбюро КП(б)У, в якому обвинувачує Сталіна та його вірного поплічника на Україні Павла Постишева в масовому — голодом і репресіями — терорі проти українського народу, доводить, що в радянській дійсності очевидним є «будівництво не соціалізму», а відновлення старої «національної єдинодержавної Росії, відновлення старої тюрми народів».

Цей лист викликав різке заперечення на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року. Винниченка охрестили «старим вовком української контрреволюції», його гонорари, які до цього часу надходили йому до Німеччини і Франції з України, конфіскували спеціальною ухвалою Наркомфіна СРСР, видання творів припинилися, книги вилучалися з бібліотек.

Володимир Винниченко це повне відлучення від України пережив важко, мав нервові потрясіння, бо зрозумів, що шлях йому на Україну закритий до тих пір, поки в СРСР існує сталінський режим. Хоч становлення тоталітарного режиму розглядав ще в 20-х роках, але він не міг собі уявити, що цей процес переродження диктатури пролетаріату в диктатуру Сталіна, яка так зримо нагадувала народження фашистської диктатури Гітлера, буде таким навальним і, по суті, безопірним. 17 квітня 1926 року він заготовує в «Щоденнику»: «З большевицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм. Уже можна бачити всі характерні прикмети його»³⁶.

Позбавлений будь-яких елементарних статків на щодень, він шукає засобів для матеріального забезпечення свого життя. Купляє стару садибу в окозмі міста Канн, відновлює її в основному своїми силами, доглядає сад, город. Багато займається фізичною працею. Так розподіляє свій час, щоб викроювати по кілька годин для творчої праці. Самодисципліна Винниченка вражає, творча активність захоплює. За все життя написав він більше ста оповідань, п'єс, сценаріїв, статей і памфлетів, історико-політичний трактат «Відродження нації» (понад 70 друкованих аркушів), двотомну етико-філософську працю «Конкордизм», 14 романів (один із них незавершений). До речі, 11 романів Винниченко створив за кордоном. Після смерті письменника в його архіві залишилися недруковані романи «Поклади золота», «Вічний імператив»,

«Прокажельна, або Лепрозорій», «Слово за тобою, Сталіне!», ряд оповідань, п'єс і сценарії, величезне листування, збірка його маларських творів — понад 70 картин, сорок записних книжок його сорокарічного «Щоденника» за 1911—1951 рр. Серед незакінчених творів — роман «Хмельниччина», поміж нездійснених задумів — «Монографія визволення», «Роман боротьби», «Хроніка великого зрушення». Це орієнтовні назви майбутнього, запланованого ще на початку 20-х років, «Роману мого життя» чи мемуарно-історичної «Хроніки українського відродження» за останні 50 років.

Після перемоги над фашистською Німеччиною митець знову вимріє повернення на Радянську Україну, намагається налагодити зв'язки з радянським посольством у Парижі. У щоденній боротьбі із нестатками його не полишає надія на завершення свого складного, драматичного, сповненого помилок і гірких розчарувань, життя на батьківщині. Із 1920 року художник слова проживав за її межами, але українська еміграція не спромоглася на видання його творів. Про це писав Винниченко у листі від 17 березня 1948 року до Ілька Борщака — українського історика та літературознавця, який готував тоді у Франції збірку його оповідань «Краса і сила». Письменник вважав таке «непорозумінням». І справді, називали «найбільшим і найкращим» митцем тогочасної України, але не друкували, не допомагали, бо, чого гріха таїти, не могли вибачити йому і безжального осудження, викриття історичної сліпоти агресивного

³⁵ Зеров М. «Сонячна машина» як літературний твір // Від Куліша до Винниченка. — К., 1929. — С. 174.

³⁶ Фонд В. Винниченка. Записник. — Ч. 15. — С. 116.

політиканства Петлюри та інших «збанкрутілих політиків» та «контрреволюційних недобитків», і звернення до чесних синів українського народу — «віддати всі свої сили тіла й душі на революцію».

Після війни ж художник слова публікує «Заповіт борцям за визволення», де вкотре обстоює думку про те, що сила і правда будь-якої ідеї може розвинути і утвердитися тільки тоді, коли ця ідея народжена народом, сприйнята ним, виболена і виборена.

З часом завдяки зусиллям Комісії по вивченню і публікації спадщини Володимира Винниченка при Українській академії мистецтва і науки в США, передусім — завдяки ініціативі та подвижництву голови цієї комісії, авторитетного літературознавця Григорія Костюка архів Винниченка був перевезений до США і переданий на збереження до Бахметьєвського архіву російської і східноєвропейської історії і культури Колумбійського університету, описаний, вивчений.

На сьогодні в США з'явилися друком два романи митця «Слово за тобою, Сталіне!» і «Поклади золота», п'єса «Пророк» та оповідання, два перших — із планових шести — томи «Щоденника» (спільно з Канадським інститутом українських студій Альбертського університету). Слід зважити на історико-літературну цінність «Щоденника» Володимира Винниченка. Писалися вони в різних умовах життя, в складних політичних і морально-психологічних ситуаціях, але завжди письменник намагався бути щирим, прагнув досягти «найбільшої, оголеної, безоглядної, до найтаємніших куточків правдивості,

одвертості, об'єктивності». Так він визначив основну мету своїх щоденників і записок 14 серпня 1923 року, послідовно, систематично і безжально фіксуючи свої успіхи і поразки, настрої і переживання, спогади і плани на майбутнє, творчі здобутки і невдачі, намагаючись таким способом сприяти самовдосконаленню і самоорганізації творчої праці. Але тверезо і самокритично оцінити і своєчасно визначити свою позицію митцеві не вдавалося. І не тільки йому. Згадаймо політичну діяльність учених М. С. Грушевського і С. О. Єфремова, важку емігрантську долю російських письменників О. Толстого, І. Буніна, О. Купріна, М. Цветаєвої, позицію М. Горького, пов'язану з опублікуванням ним 1908-го «Сповіді», різко критикованої В. І. Леніним за ідеї «богобудування» тощо. У вступній статті до першого тому «Щоденника» В. Винниченка Григорій Костюк узагальнює: «Одне слово, щоденник найкраще й найавторитетніше джерело, де рік за роком показано, як ішла, як відбувалася велика світоглядна еволюція письменника від радикальних соціал-демократичних позицій перших двох десятиріч ХХ сторіччя до цілковитого їх заперечення новою утопією синтезую старого Фур'є й модерного Ганді. В усякому разі, це невичерпне джерело для дослідження як цієї еволюції В. Винниченка, так і великого збурення інтелекту європейського інтелігента взагалі, його бунту проти пароксизму стріхитливої сучасності Сталіна й Гітлера. І найцікавіше в цих щоденних записках Винниченка те, що в усій цій грандіозній системі світоглядної еволюції,

в усіх філософських концепціях «громадянина світу» Україна завжди і постійно стояла в центрі його шукань, мрій, болючих згадок і ностальгійних страждань. Вона завжди ятрила і пекла його душу».

Переживаючи за Україну, за майбутнє українського народу, Винниченко намагається перекопати міжнародну громадськість персональними зверненнями до політичних діячів і до Організації Об'єднаних Націй в необхідності згуртування усіх миролюбних сил у боротьбі проти ядерної війни, за збереження природи, за утвердження принципів організації суспільства і світу на соціалістичних засадах, до «світового миру без бомб і барикад». Він то висуває напередодні війни з фашизмом ідею європейського протекторату над Україною, то проголошує ідею колектократії — ідею кооперативної форми організації виробництва, вільної творчої праці, відсутності найми і експлуатації, то вибудовує «систему методів і правил боротьби з нещастям, яке панує над людством протягом величезної частини його історії»³⁷, яку він називає конкордизмом. Вже напередодні смерті, в 1950 році, він звертається до української еміграції, розбитої на різні течії, із запереченням побутуючої на Заході думки про існування української держави тільки на еміграції, тільки «моральної», тільки під прапором державності, який тримають дві чи три невеличкі групки людей, які називають себе «урядами»:

«Українська держава і державність на Україні є. Ні відмовляти їй, ні творити нема потреби. Тридцять років тому її виборив, відновив і створив український народ. За неї він тридцять років не перестав і не перестав боротись, за неї він ніс і несе там на Україні величезні жертви своїми кращими синами, замученими по тюрмах, таборах, каторгах»³⁸.

Український народ, українська держава повинні бути милосердними до свого сина, який так болісно переживав ідею національного звільнення і здобуття державності, в міру своїх сил борючись за краще майбутнє рідної землі, творив в ім'я збагачення, оновлення і здобуття європейського престижу української літератури і культури. Так, він помилявся, болісно переживав долю України, але завжди вважав в міру свого таланту утверджував «найвищою, найкращою метою людини» «служіння визволенню всього працюючого, поневоленого, експлуатованого людства всіх народів і націй землі, творенню загальнолюдських немируючих цінностей»³⁹.

Не через схильність до широкого цитування, а зважаючи на важливість матеріалу, який значно розширить наші уявлення про обдаровання Винниченка, звернімося до свідчення Сергія Гальченка.

«Так сталося, що величезний за обсягом архів В. Винниченка зберігається в Сполучених Штатах Америки у відділі рідкісної книги і рукописів Колумбійського

³⁷ Фонд В. Винниченка. «Конкордизм». Машинопис. — Т. 1 — С. 6.

³⁸ Там же. — С. 4.

³⁹ Винниченко В. Поворот на Україну. — Львів; Пшібрам, 1926. — С. 34.

університету, до якого тільки те-пер, завдяки налагодженим контактам українських і американських вчених, відкрито нарешті дорогу нашим дослідникам. Можна сподіватися, що всебічне і ґрунтовне вивчення спадщини митця розкриє багато цікавих і невідомих сторінок його творчості не лише як письменника, а й художника, про що можемо судити поки що лише на підставі єдиного відомого нам етюдного альбома акварельних і тушових малюнків В. Винниченка, подарованого вдовою народного художника СРСР М. П. Глуценка Марією Давидівною Глуценко відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Історія цього альбома така. 1935 року В. Винниченко подарував його в Парижі М. Глуценку. Вийжджаючи 1936-го на постійне проживання до Радянського Союзу, Микола Петрович привіз і дорогу для нього пам'ятку про старшого товариша й наставника, з яким він познайомився в Берліні ще в 1921 році. Завдяки матеріальній підтримці В. Винниченка тодішній бідний студент Берлінської академічної вищої школи образотворчих мистецтв М. Глуценко зміг здійснити мистецькі подорожі до Швейцарії і Франції. За його ж сприяння було влаштовано і першу персональну виставку робіт молодого художника в Берлінській галереї Каспер, що відкрило перед ним шлях до мистецького світу Парижа, куди вони незабаром переїхали. Завдяки порадам і підтримці старшого товариша не лише відбулося формування таланту молодого художника з України, а й визначилася його громадянська позиція: проживаю-

чи за межами України з 1919 року, він не втратив інтересу до мови й культури рідного народу.

Проте був цікавий і зворотний зв'язок: М. Глуценко став учителем в малярських студіях В. Винниченка. Професійний рівень робіт останнього був, очевидно, високим. Акварельні та олійні пейзажі, портрети, натюрморти й графічні композиції В. Винниченка експонувалися свого часу у Франції і за її межами. Були вони належно оцінені паризькою критикою і здобули визнання таких видатних художників, як Анрі Сіньяк, Пабло Пікассо, Леже.

На жаль, про обсяг малярської спадщини і її цінність можна буде судити лише після проведення пошуків у зарубіжних архівах і музеях, які годилося б розпочати нашим мистецтвознавцям. Можливо, ключ до пошуків є і в самому архіві письменника.

Небагато наших сучасників, особливо молодшого віку, може похвалитися знанням доробку В. Винниченка. Публікація його творів у періодиці — це лише перший крок до ознайомлення читача з його спадщиною. І особливо прикрим є той факт, що й досі залишаються недоступними або доступними із певними обмеженнями (без права публікації) архівні матеріали В. Винниченка, що зберігаються в сховищах нашої країни. Та й видання творів письменника (навіть тих, що опубліковані протягом останніх півтора року) досі стоять навіть в академічних інститутах на спецфондівських полицях.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, де зібрані найцінніші архіви наших класиків, є лише поодинокі документи В. Винничен-

ка: автограф оповідання «Чудний епізод» (1910) та недатований лист до «Літературно-наукового вістника»... Перспектив на поповнення архіву майже немає. Залишається сподіватися на доброзичливість і щедрість американських колег, які опікуються архівом В. Винниченка, адже лише спільними зусиллями можна представити якнайповніше творчість цього видатного письменника.

Щодо оповідання «Салдатики!!», поширенню якого серед народу В. Винниченко надавав особливого значення, можна сказати таке. Вперше воно вийшло

окремим виданням за кордоном царської Росії в Чернівцях під псевдонімом В. Деде. На жаль, у цьому виданні оповідання було не датоване, а відсутність рукопису у наших архівах не дає можливості точно встановити час написання твору. Твір нелегально привозили в Росію. Друге видання «Салдतिकів!!» здійснене 1906 року в Санкт-Петербурзі під тим же псевдонімом, а значно пізніше друкувалося під прізвиськом автора у Києві — Харкові в 1917 році, у Відні в 1919 році та включалося до видань творів у пореволюційний час».

РЕДАКЦІЯ «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА»

Мене повідомлено про умови, на яких я маю надалі брати участь в співробітництві «Вістника». Оскільки я зрозумів — ці умови такі: «Вістник» платить мені 32 р. за аркуш, що і єсть гонораром, а останнє — вище за 32 р. — є допомога «Комітета допомоги науці і штуці». Роботи мої будуть оплачуватись не на підставі їх цінності, а залежно від того, в якій мірі я матеріально нуждаюся. І ця допомога залежить від осіб, які завідують фондом Комітету, які й призначають розмір заповоги.

Обміркувавши ці умови, я мушу заявити редакції «Літературно-Наукового Вістника», що прийняти їх не можу. Як людина, я щиро дякую людям, які хотять мені допомогти, але визнати за принцип мого заробітку ці умови я не можу.

І от через які мотиви.

Перше.

В даний момент я почуваю себе остільки здатним удержати своє існування власною працею, що мені сором перед собою брати допомогу від кого б то не було. Коли заробіток з літературної праці не зможе задовольнити всіх моїх потреб, я — не каліка і можу звернутись до інших способів заробітку.

Друге.

Всяка допомога від приватних людей чи якоїсь благодійної інституції вимагає знання становища тої людини, якій допомагають. Саме ця

людина мусить інформувати про свої обставини чи то родинні, чи особисті, про свої потреби і способи їх задоволення. Таким чином проти волі людини підпадає контролю над своїм життям і необхідності зазвжди почувати над собою цей контроль. Крім того, мені здається, Комітет в даному разі обійшовся зо мною занадто авторитарно, не запитавши мене, чи хочу я мати за допомогу. (Раніше, до сього часу, я вважав ті гроші, що діставав від «Вістника», своїм гонораром за праці). Це, очевидно, непорозуміння, яке я й хочу усунути цією своєю заявою.

Я хотів би діставати тільки ті гроші, які «Вістник» може мені дати яко гонорар, на підставі оцінки моїх работ. Коли фонд Комітета призначено на благодійні цілі окремим людям і фонд цей є власність окремих приватних людей, то я мушу відмовитись від тої допомоги, яку призначено на мене.

Коли ж фонд складено з метою допомогти розвитку національної літератури і науки, коли гроші ці вважаються національно-громадськими, то в такому разі я охоче братиму їх, але як не благодійну допомогу приватних людей, а в смислі обміну між тими цінностями, які я даю громадянству своїми працями, і тими, які вона дає мені в народних грошах, що перебувають в руках Комітету. Але в такому разі, мені здається, краще всього мені було би мати діло тільки з «Вістником» і то не яко благодійною інституцією, а літературним підприємством, куди я постаюча свої роботи і звідки маю за них гонорар.

І коли буде поставлено так справу, то мені ніхто не зможе сказати, що я переходжу межі справедливого, бажаючи переоцінити розміри мого гонорару. Беручи ж допомогу, я почуваю себе залежним від людей, що дають її, і нічого дивного не буде, коли вони можуть сказати мені: «Добродію, чого ви хочете? Це вам допомога од приватних осіб. Хочуть — дають, не захочуть — не дадуть. Будьте вдячні і цьому».

Але з таким своїм становищем я погодитись не можу, і, думаю, що ні один чоловік, який хоче поважати себе, не може погодитись з свідомістю того, що йому все життя його допомагають, що оцінки своїх работ він ніколи не побачить.

Та мушу ще показати на те, що Комітет, називаючи себе «Комітетом допомоги науці і штуці», сам собі протирічить. Коли мета його — інтереси літератури, то особи літераторів не повинні його цікавити, а тільки ті роботи, які вони дають, ті цінності, які вносять в національну культуру. І що більші ці цінності, то і більші повинні бути цінності, якими Комітет мінятиметься. Це і справедливо, і логічно, і цілком в інтересах національної літератури. В українській пресі працює багато робітників, які майже всі матеріально незабезпечені. Чим же Комітет повинен керуватися, допомагаючи їм? Особистими симпатіями? розміром їх потреб? родинними обставинами? Це — діло благодійних товариств, діло кас взаємної допомоги, а не інституції, яка має на меті розвиток національної науки і мистецтва.

На підставі всього вищесказаного я й заявляю редакції «Літературно-Наукового Вістника», що від допомоги мушу відмовитись і прошу визначити мені розмір мого гонорару, заснованого тільки на оцінці моїх работ. Я ж лишаю за собою право судити, чи він задовольняє мене, чи ні.

З щирою повагою

В. Винниченко

ЩОДЕННИК

Уривок

...Найбільшому ворогові капіталу, советській Росії, загрожують великі небезпеки.

Насамперед — війна. Успіхи Червоної армії роблять враження непереможної військової сили. Польща ніби розбита. От-от-от немов розвалиться й розбіжиться. Мені думається, що Антанта цього не допустить. Франція може дати кольорових військ. Можуть виступити Румунія й Угорщина. Мирові пропозиції Англії мають на меті дати Польщі передишку й організацію військових сил. Коли ж ці пропозиції не лицемірні, то, очевидно, Англія сподівається на інший спосіб перемоги над Росією.

Коли мир буде заключено, то Англія рахує на внутрішній розклад і знесилля советської Росії. Насамперед, є надії на армію. Демобілізувати величезну армію — це значить дати їй роботу. Перевести її на трудову армію, треба мати точку приложення сил. У самій армії настрої і склад далеко не комуністичний. Нічого неможливого не було б, коли б почалися заколоти й змови всередині самої армії. Апарат її так складено, що її, як зброю, можна повернути на всякі боки. Мала свідомість, виснаженість, стихійна втома — все це може кинути саму армію в обійми контрреволюції.

Друга небезпека в тяжкому стані господарства і транспорту. Без транспорту неможливе відновлення господарства, без відновлення господарства неможливе підняття транспорту. Щоб вернути своїми силами транспорт на довоєнний стан, треба 4 роки.

Промисловість не росте, а падає, розвалюється. Пролетаріят іде частиною в село годуватись, частиною в спекуляцію, частиною на фронт. Лишається частина 40—50 %, яка ставиться до праці без відповідного підйому. Люди, з якими доводилось мені тут говорити, всі говорять про безупинний упадок промисловости. Нового нічого не виробляється, Росія живе ще тими рештками запасів, які лишилися й які вже остаточно вичерпуються. Найбільш правильно й інтенсивно працює продукція на війну. Все інше в занедбанні. Брак машин і робітників. Усі кращі сили на фронті.

Третя небезпека — село. Засів скоротило саме селянство на 50—60 % проти торішнього. Нічого не маючи в компенсацію за хліб, селяни засівають тільки стільки, скільки потрібно їм самим. Земля гуляє. Ідучи по Центральній Росії, можна бачити величезні простори гулящої землі. До цього прилучається великий неврожай в Росії. Стоїть примара голоду. Селянство Росії вже заздалегідь масово переселяється в Сибір, на Україну, Дон і т. ін., шукаючи рятунку від майбутнього голоду. Уряд РСФСР видає декрети, попередження, заборони, але примари голоду страшніші за декрети, і руське селянство тікає куди попало з своєї батьківщини. Цілими таборами вони сунуть тепер на Україну, викликаючи серед українських селян тривогу, обурення і контрреволюційність. Сподіватись при таких обставинах на поліпшення продовольчої справи, на переведення розверстки — надзвичайно важко.

Четверта небезпека — надмірна централізація й бюрократизація советської влади. Впливає вона з необхідности, з існуючого взаємовідношення сил у країні, з непевности величезної більшости населення. Але це й страшно. *Советської* влади, влади советів по суті немає. Є влада бюрократів, комісарів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, зібрання, засідання рад — мають характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них немов розглядаються. Резолюції заготовлено зарані і приймаються без дебатів. Всім керує й завідує партія (РКП). Вона має 600 000 членів. Це величезний апарат урядовців і бюрократів. Дисципліна — казенна, урядова, заснована на карі, а не на моральному впливі.

Партією керує невеличка група — Політбюро ЦК РКП і Оргбюро. Вона призначає уряд, урядовців, командуючих, комісарів, вона дає директиви, декрети, накази; вона видає закони, постанови, розпорядження; вона, словом, порядкує всім економічним, політичним, міжнародним, державним і всяким іншим життям величезної Росії. Централізовано в цій купці все. Ніякої критики, обміркування не допускається. Ніяких течій у партії, ніякої опозиції поза партією, ніякої участі не то що має, а ширших партійних кіл у творчості. Всі тільки мусять виконувати постанови й накази невеличкої купки. Вона, правда, має великі заслуги перед революцією, але ніякі заслуги не можуть виправдати тої шкоди, яка цим централізмом наноситься живому життю, себто революції. Революція мертвіє, кам'яніє, бюрократизується. Дух життя, боротьби, шукання, ламання і виникання зник. Зник ентузіазм, буйність, розмах. Скрізь запанував безмовний урядовець, безкритичний, сухий, боязкий, формалістичний бюрократ. Через це хабарництво, наприклад, досягло колосальних, феноменальних розмірів. Більшість комісарів, урядовців і установ крадуть і беруть хабарі. Скрізь формалізм і тяганина неймовірні.

Є течія в партії, яка вимагає демократизації влади, «обробітничення» її, децентралізації, надання порожній тепер формулі «советська влада» дійсного змісту, але авторитет персон — Леніна і Троцького — забиває цю течію, і розклад влади іде далі.

П'ята небезпека — Україна. Революція на Україні провадиться військовими силами. Пролетаріату майже немає. Той, що був, розлізся по селах, кинувся у спекуляцію, пішов на фронт. Вивіз машин з України немало спричинився до цього. Селянство — вороже до «комунії», бачачи в ній тільки реквізицію хліба, карні експедиції, «кацапів та жидів» і більше нічого. Через це перманентні повстання. Викликання й організації внутрішніх революційних сил України немає. Курс на єдину неділиму фактично проваджений і одночасне проголошення української державності викликає недовір'я до влади і ворожість з боку навіть комуністів. Урядової влади на Україні немає, є тільки декорація, з якої всі сміються. Неповага до інституцій влади викликає неповагу й до самої ідеї робітничо-селянської влади. Централізм і бюрократизм на Україні ще дужче загрожують революції, пхаючи різні елементи в контрреволюцію. Націоналізм і схована русифікаторська політика сучасного уряду викликають неприхильність села до самого комунізму, а також одкидають від комунізму всю українську інтелігенцію.

Рахувати на добровільну, активну підмогу з України — неможливо. Навпаки, українське селянство ще більш закріпиться в своїх антипатіях до советської влади і буде її саботувати з усіх своїх сил.

Маючи на увазі всі ці обставини, не можна з цілковитою певністю вірити в перемогу революції. Нічого надзвичайного не буде, коли советська влада (власне, «советська») упаде сама собою, навіть без війни, від знесилля, закам'янілості, непомітного перетворення в контрреволюцію.

«САЛДАТИКИ!!»

Малюнок із селянських розрухів

Ранок, сірий, холодний, мартовський ранок.

Хмари темним, густим димом нависли над селом і незграбними величезними клубками низько повзуть кудись далеко-далеко. Січе пронизуватий тонкий дощик і сріблястим порохом покриває і хати, і землю, і жовто-зелену травичку, що з'явилася з-під снігу.

У кінці вигону села, на самій дорозі, стоїть велика валка селян і чогось чекає. Худі, бліді лица їх похмурі і болісно сердиті, очі дивляться кудись у поле за невеличкий лісок, де ховається шлях із села. А з села, то поодиночі, то купками, все підходять люди: чоловіки, діти, баби, навіть старі діди. Підходячи, дивляться на лісок і похмуро питають:

— Нема ще?

— Нема. Щоб їм і довіку не було.

Стоять більше мовчки, перекидаючись короткими словами, та іноді тихо заплаче яка баба. Але її зараз же зупиняють, суворо заспокоюючи.

— Каже ж тобі дядько Явтух, що нічого не буде... Годі...

— «Не буде»... А як стрілятимуть? Он як у Кавунівці...

— Ет!.. Мовчи краще!.. І без твого плачу тут... гірко... Стрілятимуть, то й стрілятимуть... Однак з голоду здохла б.

— Дітки ж у мене.

— І дітки повитягувались би...

У валці тихо розступаються і до баби підходить невеличкий, сухенький чоловік у рудій рідкій свиті.

— Плаче? Бойться? — повертається він до всіх, ледве-ледве всміхаючись доброю, ясною усмішкою.

— Стрілятимуть, каже... — відповідає хтось похмуро і твердо.

— Хм... — не кидаючи усмішки, дивиться чоловік на бабу твердим, ясним поглядом.

— У Кавунівці трьох убили, — знову схлипує баба, дивлячись кудись убік червоними, заплаканими очима, і видно, як чисті сльози котяться по глибоких зморшках худого негарного лица і падають на подрану свиту.

— Не бійсь, Ярино, не стрілятимуть, — тихо і не всміхаючись уже, говорить Явтух, і щось таке тверде, ненарушиме, ніби світиться на його маленькому гостренькому лиці, що не тільки бабі, а й усім стає якось легше і здається, що й справді не стрілятимуть.

Балачки стихають, потім знову десь виривається гіркий, невпинний плач, повний муки і страху перед тим, кого тут чекають, які мають стріляти. І знов Явтух іде туди, знов чується його твердо-спокійний голос, і знов на якийсь час стихають і плачі, і балачки; тільки чути, як десь на селі вие голодна собака, мов прорікаючи щось страшне, холодне, тяжке.

Але ні плачі ці, ні цей понурий, мокрий ранок не можуть зігнати з Явтухового лица того спокою й твердої віри, що світиться в маненьких сіреньких очах. І всі вірять, хочать вірити йому. І ніхто вже не дивується тому, ніхто не питається, як то так сталося, що цей Явтух, якого мало навіть і примічали в селі, тепер мов староста або старшина між ними.

А сталося це якось зовсім несподівано. До вчорашнього дня жило собі село, як і перше: голодали, боліли, вмирали; хіба що відзначалося тепер тим, що стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбирають собі їхню землю. Але тільки й того; говорити — говорили, а щоб самим зробити — чогось не робили, а як ходили до пана Партнера в економію на роботу за 10 копійок у день,

так і тепер поневірялись: їли в тиждень раз якийсь вариво із самої води та двох-трьох картоплинок чоловік на п'ять, ховали мертвих десятками на день та про себе з ненавистю лаяли і Партнера, і земського начальника, — навіть самих себе.

Аж ось одного дня з'явилися на селі мало не коло кожної хати якісь бумажки, — невідомо хто їх підкинув. Стали селяни читати, і хоч добре не розібрали всього, але зрозуміли, що то про них там написано, про той голод, яким вони моряться тепер, про панів, що обдирають мужиків, про царя, що гуляє та п'є за мужицькі гроші, про попів, що задурюють голови. Село мов прокинулось. З якоюсь дикою ненавистю і злістю закипіли балачки по хатах, з якимсь невідомим досі гострим болем стали згадуватись тепер усі муки і здириства Партнера. І хоч ходили тепер до цього німця за ті ж таки 10 копійок, але не було вже тої покірливості і боязкого підлизування, з яким уперед кожний випрохував у нього роботи; суворо і похмуро робили вони на його, ніби чогось чекаючи.

Прочитав таку бумажку і Явтух. Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився. Тихо він ходив по селу перше, мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи і дивлячись кудись далеко ясними невеличкими очима. Так думав він щось днів зо три. Потім одного ранку пішов до старости, побалакав із ним, а десь на другий день соцькі вже заходили до кожної хати і скликали всіх до волості на сход.

— Чого то? — питали люди.

— Там узнаєте, — знехотя кидали соцькі і йшли далі.

На другий день мало не все село зійшлося перед волостою і, гулко розмовляючи, чекало старости і писаря. Староста — чорний, незграбний чоловік вийшов, щось бовкнув до селян і зараз же одійшов убік, уступаючи місце Явтухові, що стояв позаду і мов тільки й чекав цього. Явтух вийшов наперед, тихо підняв картуза до громади і знов щільно насунув його на своє рідке русяве волосся. Бліде, зморене холодом і тяжкою роботою лице його було гостро-спокійне і тверде; тільки невеличка борідка часами здригувалась та з грудей виходило довге задержане зітхання. Він голосно і дзвінко почав говорити. Спершу путався в слова (хоча не соромився цього), запинаяся, але чим далі то більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ним по серцях громадян, що як зачаровано слухали його.

— Правду! Правду тут написав хтось до нас у цих бумажках, — дзвенів його голос над похиленими головами. — Обкрадають нас... Грабують... А ми робимо... мовчимо. Хто за нас заступається?.. Цар?.. А де ж він?.. А чому ж він нічого не одказав нам, як ми просили, щоб нам земство видали з казни хліба?.. Нема... А де ж ті гроші, що ми даємо щороку?.. Нас, як собак, скрізь женуть... «Йди, кажуть, мужик!» А хто робить, як не мужик!.. Та й мовчати?.. Годі!.. Он кавунівці пішли

до свого пана, забрали хліб... І нам треба йти... Треба, люди! Бо подоходимо все одно... І всім треба... Треба неправду вигнати... Скрізь тепер неправда... І неправду робимо. Не по правді й ми живемо! Сказано: «в поті лица їж хліб...» Хто так не робить — не по правді робить. І хто допомагає цьому — і той не по правді робить. А ми підсобляємо панам робити неправду... Ми робимо за них, а вони тільки їдять та п'ють за нас... Неправду і ми робимо... І скрізь так! Скрізь мужики роблять неправду цю... За це й терплять... За що, кажуть, бог карає мужиків? Хіба ж вони, як ті пани, живуть, не працюючи, не заробляють потом гірким шматок хліба? Мало того! По-дурному заробляють, по-дурному й мають. Неправду роблять, неправду й мають. Коли не буде мужик робити на пана, не буде й неправди, гріха робити. А доки робитиме, доти й горюватиме... От так! Треба вбити неправду, тоді й усім легко буде... Треба, щоб робили на святій землі, як повелено було: «в поті лица їж хліб». Правду написано в бумажках: те, що... як там сказано... що той... що той має право на землю, хто робить на ній!.. О!.. Ми робимо — наша й земля... Кавунівці догадалися і беруть... І нам треба одібрати у пана землю... Треба неправду вбити... Та й не у одного Партнера... Не тільки в нашого пана, а у всіх... Бо що ж нам того, що ми заберем у свого, а неправда та житиме круг нас... Щоб ніде не було неправди, щоб ніде не було панів!.. О!.. Треба йти до всіх панів і у всіх одбирати. Хай роблять у поті лица... З свого села треба йти у всі села... У Хведорку, у Білі Берези, у... Скрізь, скрізь... Тоді тільки не буде неправди... Тоді і самі гріха не матимемо. От що я хотів казати, люди!

Явтух замовк. Хвилину всі стояли мовчки, мов ще чекаючи, потім раптово заговорили всі разом, товплячись біля Явтуха, перегукуючи один одного, сварячись комусь кулаками, лаючись і подекуди навіть плачучи...

Довго гомоніли.

А ввечорі з'їхалися біля Явтухової хати і тихо посунули по темній вулиці довгою низкою повозок.

На передньому возі їхав Явтух із Миколою, високим гарним парубком, і пильно дивився вперед. Було темно і нагорі в економії, і внизу у селі; тільки там і там жовтіли в білих стінах невеличкі віконця та сунули небом чорні та понурі хмари.

Біля воріт уже чекала їх челядь, яку поставив Партнер, якимось узнавши про сход.

— Хто їде? — гукнув хтось біля воріт, коли Явтух зупинив коней.

— Свої.

— Хто свої?

— До пана.

— По віщо?

— По той хліб, що нашими руками склав у своїх клунях. Одчиняй, Іване! — спокійно сказав Явтух.

— Ваш хліб? Ваш хліб?.. — раптом сказано вискочив з-за воріт сам Партнер, що, не покладаючися на челядь, сам став берегти економію.

— Ах ти ж, злодію! Вон звідци (погана лайка)! Вон, щоб вашого і духу не було біля моїх воріт! Я вам покажу ваш хліб.

— Оступися, чоловіче добрий, — спокійно затремтів Явтухів голос, — бо переїду! Н-но!

Коні рушили.

— Іване!.. Бий їх!.. Бий по конях!.. Не жалій!..

І не скінчив: якісь руки тісно вхопили його ззаду, боляче зім'яли всього і, наче дитину, однесли до покоїв.

— Ховайтеся у хату та краще мовчіть, — ставлячи його біля ганку, промовив тихо Іван і пішов за возами, що сунули вже до амбарів.

Партнера мов пришибло. Він справді сховався в покої і тихо сів на якийсь стілець, нічого не чуючи. Довго він так сидів, не слухаючи і відповідаючи якоюсь нісенітницею на слова і питання переляканої жінки та дітей; довго щось думав, потім встав, одягся, як у дорогу, й вийшов у двір. Там було тихо і темно, як у могилі, тільки біля амбарів вешталися люди і видно було при світлі засвічених ліхтарів, як вони щось носили на плечах до своїх возів. Постоявши трохи, Партнер рушив до стайні, засідлав коня, сів і потихеньку виїхав. Поминувши вози, він раптом повернувся і закричав на весь двір:

— Прощайте!.. Хутко побачимось.

— Хто то? — спершу не пізнав дехто з селян його голосу.

— Партнер!

— Ей, ви, мурляки!.. Чуєте? Хутко побачимось, бо вранці салдатськими пулями будемо ділитися!..

— Проїжджай, проїжджай! — гукнув Іван. — Та богові дякуй, що живий їдеш. Німець чортів.

— Прощайте! Побачимось іще! — ще раз долетів голос Партнера, змішаний зі стукотом копит, і в дворі знов стало тихо.

Ділили до півночі. Потім так само тихо і поволно виїхали і кожний повертав додому, промовляючи:

— Добраніч... Спасибі!..

— Собі дякуй! — відповідав за всіх Явтух і кожному додавав: — Завтра ж не забувайте у Білі Берези... До пана Саминського...

— Аякже!..

Весело запалали печі по хатах; весело, радісно, уперше за три-чотири місяці снідали селяни тою ніччю. Поснідали й поснули. Але не вспіло ще надворі добре посіріти, як до Явтуха прийшов Іван і; поздоровкавшись, суворо промовив:

— Салдати йдуть.

— Хто? Які салдати? — не зрозумів спершу Явтух, але зараз же догадався і також понуро додав:

— Звідки знаєш?

— Вернувся німець. Жінка і паничі самі ріжуть курей... Обід готувлять охвицерові, що йде з салдатами з города... Стара Явдоха казала. Вранці й будуть.

— Скликай людей на вигон!

І от вони сходяться тепер і чекають салдатів. Явтух ходить від купки до купки, од чоловіка до чоловіка й підбадьорює.

— Та не стрілятимуть же вони! — аж скрикував він, трохи нетерпляче, коли хто не вірив або сумно хитав головою. — Не можуть вони стріляти! За віщо ж? За правду? Та й хто ж стрілятиме? Наші ж, ті ж таки мужики... Подумайте ж самі...

— А в Кавунівці убили ж трьох?

— Ет! Ви з тою Кавунівкою! Убили, бо... не знали.

— Як то не знали? Адже ж бачили, кого стріляли?

— Бачили! Та тільки й того, що бачили! Ніхто їм не розказав нічого, не довів, чого і як забрали хліб... То й мусили стріляти. Хіба салдат той знає? Хіба він бачить, що не по правді стріляє? Розказати треба... Треба сказати, на кого вони руку підіймають... На своїх же? На батьків, на братів... Бога ж побійтись, як же вони стрілятимуть!

— Дядьку Явтуше! — раптом вмішується до балачки Микола. — А як тее... як стрілятимуть, то тікати чи битись з ними?

— Хм... Як стрілятимуть... Не можуть вони стріляти! Це ж як божий день... Хіба ж ми злодії чи розбишаки які?

— Я буду битися! Все одно! — постановляє Микола суворо. Балачка переривається, і всі ще пильніше починають дивитися на смужку лісу.

— Ідуть! — раптом зразу виривається шепотом у багатьох і наче хвиля розкочується по валці й ніби пронизує всіх холодним щемлінням десь далеко в серці. Розмови стихають, і всі напружено дивляться на щось сіре і довге, що повзе з-за лісу по чорному зораному полю. Бліді лица поблідли ще більше, засвітилися мукою; груди важко, глибоко зітхають, мов на всіх навалилася якась непосильна вага.

А сіре повзло та повзло, мов велика гадюка, то скручуючися по дорозі, то розтягуючися у довгу, рівну нитку.

— З ружжями! — тихо промовив хтось. Всі заворушилися; десь захлипала жінка, запищала дитина, але їх зразу спинили, й усі знов наче покач'яніли, очей не зводячи з гадюки, над якою справді можна вже було розгледіти рівну гостру щетину з рушниць.

— А-о-о! — зачулась ще здалеку якась команда офіцера, що їхав поруч із гадюкою на коні, то випереджаючи її, то знов зупиняючися й озираючи всіх.

Селяни знов заворушилися, зачувши різкий той крик, і ще більше зблідли. Позаду хтось молився, хтось знов тихо-тихо захлипав, але їх уже не спиняли. Всі не спускали очей з сірої гадюки, що вже переверталася помалу у рівний живий сірий тин людей. Цей тин ішов рівно, пря-

мо, гулко ступаючи сотнею ніг по калюжах і, здавалося, нічого не бачив і не чув перед собою, крім свого офіцера.

Ось ближче і ближче... Ось можна вже розгледіти, скільки їх, можна вже бачити, що то не вороний, а буланый кінв під офіцером, навіть видно, як повертає цей офіцер голову до тину і щось говорить до нього. Ще ближче... Зовсім близько. Видно червоні, заляпані грязюкою лица, видно жовте, безвусе, прищувате обличчя білявенького офіцера в сивій шинелі, чути дружне шльопання ніг по грязюці.

— Пол-рота-а, стой! — вмить хрипло виривається з горла офіцера.

Тин як прикипає; тільки щетина, майнувши ще раз над головами, ховається між сірими шинелями.

Офіцер кинув оком на мовчазну валку селян і, скочивши з коня, тикнув повод якомусь салдатикові, що зараз же підбіг до нього.

— Оправиться! — буркнув офіцер до салдат. Ті зразу заворушилися, засякали носами, закашлялися, загомоніли, не спускаючи пильного погляду з нерівної різнокольорової похиленої валки селян.

— Ну! — повертаючися до них, промовив звисока офіцерик. — Вы чего тут собрались?

Селяни мовчали.

— Ну? — піднімаючи голос, гукнув офіцер. — Я кого спрашиваю? Чего здесь собрались? Ограбили, а теперь просить вышли?

— Ми нікого не грабили, — глухо, але спокійно обізвався хтось із валки.

— Что?.. Кто там говорит, выйди вперед!

З валки поважно виступив Явтух і став попереду, ступнів на п'ять не доходячи до салдатів.

— Что говоришь?

— Я кажу, що ми нікого не грабували... Ми не злодії і не грабітелі.

— Вот ка-ак! — злісно-насмішкувато протягнув офіцер. — Так чего же вы вышли сюда?

— Ми вийшли, щоб спитати вас, чого ви йдете у наше село?..

— Что-о?.. Ах ты морда хохлацкая!.. Посмотрите на него. Да ты знаешь, морда ты этакая, что я тебя за этот вопрос до смерти засеку!.. Марш в деревню, и чтоб я ни одной вашей рожки не видел, пока не позову!..

— Ми собі підем, — спокійно знов почав Явтух. — От ви скажіть, чого ви йдете до нас... Ми...

— Молчать! — умить скажено заверещав офіцерик. — Марш в деревню!.. Пол-рота! Смирно... — Салдати витягнулися. Селяни заворушилися. — В деревню, мерзавцы! Я вам покажу, чего мы пришли!..

— Ми не підемо в деревню! — глухо промовив Явтух, не ворущаючися. — Нема вам чого нам показувати... Нема за що нам показувати...

Салдатики! — вмиль підняв голос і ступив трохи вперед. — Невже ж ви піднімете на нас руку? Невже ж...

— Молчать!.. — несамовито-люто перебив його офіцерик, почервонівши, як жар. — Пол-рота! Смирно! Рразойдись... тебе говорю!..

— Салдатики!.. Не слухайте його!.. — ще голосніше задзвенів Явтухів голос. — Послухайте мене!.. Послухайте нас! Ви ж не знаєте, за що ви нас стрілять хочете... За правду!.. За святу правду! Ми ж не грабили!..

— Рразойдись, говорю!.. — перелякано і злісно закричав офіцер, бачачи, як салдати почали ворухитися і передивлятися між собою, пильно слухаючи Явтуха.

— Ррота! Слушай!.. Рразойдись, говорю, иначе я вас перестреляю, как собак!

— Не слухайте, люди, не слухайте! — хапаючись і простягаючи вперед руки, мов бажаючи спинити їх, закричав Явтух, а всі селяни, мов і собі вкладаючи всю душу в його слова, напружено, жадно слухали і навіть потроху посовувалися за ним.

— Ми не грабили!.. Ми ж з голоду вмирили!.. Ми ж самі заробили той хліб, що забрали!.. Послухайте!.. Хіба ж ви забули? У вас же є батьки, матері!.. Ми ж ваші батьки, ви ж такі, як ми!..

Салдати почали ще більше ворухитися і стурбовано передивлятися між собою, щось навіть шепочучи. Офіцерик з червоного зразу зробився білий, як крейда, і для чогось став витягати дрижачими руками шаблю, яка, як на те, не виймалася.

— Не слухайте ж, не слухайте його! — аж розкочувався повний муки, надій й страху Явтухів голос: — Киньте ружжя! Ми ж не бажаємо вам зла. Ви ж не можете зробити такий страшний гріх!

— Рразойдись! — вихопивши нарешті шаблю і виставивши її наперед, закричав офіцер. — Последний раз говорю: рразойдись... Стрелять буду!

— Не стріляйте, не стріляйте, не слухайте його!

— Рота! Слушай!

— Не слухайте, не слухайте!..

Салдати, зачувши крманду, зразу стихли і насторожилися.

— Салдатики!.. — викрикнув Явтух з таким боєм і таким одчаєм, що в валці мов прокинулися всі, а салдати аж здригнулися разом і похмуро глянули на офіцера. Серед селян зразу піднявся плач, крики, стогнання. Офіцер ще більше зблід і навіть на хвилину зупинився, боячись командувати, але зараз же схопився і диким якимсь голосом закричав:

— Слуша-ай! Прямо по мишеням... Пальба-а ротою!..

Салдати, як машини, разом підкинули рушниці і виставили їх проти селян. У валці аж ухнуло і дехто навіть кинувся назад, але більшість

твердо стояла і ненависно, злісно дивилася прямо перед себе, навіть не ворущачись...

— Стійте, стійте! — аж хитнувся Явтух. — Вислухайте тільки. Вислухайте!.. Тоді ви й самі не стрілятимете! Вислухайте, рідні... Пустіть ружжя!.. Тільки ж вислухайте... Тоді хоч стріляйте... Ви ж нічого не знаєте... Він не хоче, щоб я вам сказав, він боїться...

Між салдатиками наче пройшло щось, рушниці почали несміло хитатися, хтось важко з них зітхнув, а з задніх рядів почувся:

— Треба вислухати! Хай говорять!

Офіцера мов опарило. Він, весь аж дрижачи, повернувся до роти і хриплим, переляканим голосом закричав:

— Молчать!.. Застрелю! Смирно!..

Але салдатики вже почали ворухитися, хоча передні ряди й закам'яніли.

— Бачите, бачите, як він боїться, щоб ви не слухали! Слухайте, браття, слухайте!..

— Пол-ррота! Слуша-ай! — заверещав несамовито офіцер. І не пам'ятаючи себе, скомандував:

— Пли!

Але з заднього ряду зараз же хтось разом з ним крикнув:

— Не стріляй, братця!

Червоні обличчя салдатів пожовтіли, рушниці задрижали в руках, але ніхто не вистрілив, тільки ззаду почувся:

— Хай уперше мужик скаже!

Офіцер мов збожеволів. Він з скаженим хрипом, бризкаючи піною, що виступала у кутках його уст, кинувся до якогось салдатика, щось захрипів до нього, зашарпав за рушницю, потім круто повернувся, озирнувся, як застуканий звір, і, підскачівши до Явтуха, зо всього розмаху рубнув його шаблею. Знов у валці ухнуло і розкотилося страшним словом: «Явтуха зарубав!» Але не вспів офіцер озирнутись, як з валки з піднятою ломакою, з блискучими очима вискочив Микола і, щось беззв'язно ревучи, з свистом спустив її на голову офіцерові. Зачувся тріск, мов щось розбилося, і офіцер, захитавшись, упав на мокру дорогу.

Коли селяни й салдати збіглися до Явтуха та офіцера, обидва вже були мертві.

Явтух правду сказав: салдати не стріляли. Мирно й сумно побалакавши з селянами, вони тихо рушили назад, несучи за собою тіло вбитого начальника. А в другий бік верталися селяни з другим мертвим начальником — Явтухом.

(1906 р.)

«СТЕЛИСЯ, БАРВІНКУ, НИЗЕНЬКО»

Сонця за садком і будинком вже не видно, — волочачи за собою розхристану, розпанахану кирею червоно-фіолетових, оксамитових хмар, п'яно посміхаючись довгими променями, велично сходять у теплу, запашну, сласну ванну ночі. І в тому місці небо пала, трубить червоною міддю, регоче п'яним, весняним, закотистим сміхом. А з другого боку тоскно, тужно, закохано дивиться вслід королеві вічний паж, прогнаний лицар, самотній місяць. І коло нього небо — тихе, журне, зеленкувато-ніжне, а хмарини перлисто-блакитні, в замученій задумі. Вічно ходить оддалік бідний прогнаний паж, з німим благанням на блідому лиці, з тоскно прикутими до королеви очима.

Але земля не помічає пажа, вона вся світиться посмішкою своєї господині, радісно-червоною, теж трохи п'яненькою і любовно-поштивою.

Трублять золотом бані церковів, зашарівшись сміються стрункі тополі, будинки блискають шкляними зубами, димарі фабрик сміються в закурені бороди. Навіть садок, манюсенький, крихотний, от-такий собі скромнюсінський, між важкими стінами затиснений, і той аж мало не танцює. Що його всього там: дві сухенькі, кошлаті бабусі-тополі, один присадкуватий, жилавий, як сільський староста, осокор, три — чотири розкуйовджених куці бузку, клумбочки квіток, колючий агрус, альтанка з покришеними, потолоченими шашелем і порізними ножичками лавами, — от і все. А сміється, а пишається, а п'яніє й галасує, як справжній, вільний, буйний ліс. На клумбах, загонисто, розмашисто закинувши назад голівки, мліють в безсоромній знемозі тюльпани, півонії, півники. Китиці бузку, як п'яні салдати на візнику, перегнувшись, висять, обнявшись і дихаючи навкруги ніжним, солодким чадом. Листя дерев, трава, пелюстки квіток, — все налите соком до бризку, все сласно-набухле, як націловані губи, все готове без рахунку, безмежно віддати себе всього і тут же все хапає без сорому, без вагання, з реготом і радістю. І все червоно посміхається. Навіть гімназичні герби на кашкетах Крупницького¹ і Масюченка.

І волосся Діни — не волосся, а чорний, густий кужіль! — хапає червоно-фіолетову посмішку неба, дух бузку, пряної трави й сяє тьмяним, чорно-червоним саявом над смуглявим чолдром.

Масюченкові не сидиться. Ах, от-так би стати на коліна на лаві, перехреститись і поцілувати, як ікону, цей чорно-фіолетово-червонявий кужіль! І нехай тоді зелено-сірі очі — не очі, а глибока вода в зарослій затоці! — нехай вони здивовано, сердито, обурено, гнівно (як хочуть собі!) поширяться. А може, й не гнівно й не обурено?

¹ В автора тут: «Криницького», хоч далі «Крупницький», а подекуди — «Крупницький».

Ні, сьогодні Діна чогось невдоволена, якась вона, голубка, чудна сьогодні, — от закинула пишно-скуйовджену голову до стовбура осокора, руки розп'яла на спинці лави так, що кругло, нестерпно хвилюючо випинаються під чорним гімназичним фартушком груди, затисла в зубах китицю бузку і посміхається. Ввесь час чудно, не уважно, немовби зневажливо, немовби з викликом, без всяких слів, увесь час посміхається. І очі, зелено-сірі, ті очі, від довгого погляду яких в грудях захоплює дух, як на височенній дзвіниці, — щуряться, зневажливо блискають кудись до когось. І ні разу сьогодні не прищурила їх ні до Крупницького, ні до Масюченка. Ах, як щурить очі Діна! Тільки вона уміє це робити з такою насмішкуватою, викликаючою ласкою, з таким хитрим, обіцяючим і невинним натиском, що ноги м'якнуть, а в грудях наче мнята холодком тане.

А ще як до цього крізь злегка заціплені зуби, немов з дзичанням, з глибини грудей тихесенько й лукаво заспіває «Стелися, барвінку, низенько», то хочеться впасти головою в траву, обняти землю і пацати ногами від щастя і суму.

Масюченкові не сидиться. Йому й не стоїть, а ліг би, — й не лежалося би. А що з ним, а чого йому треба, невідомо. Ну от невідомо та й годі. А в грудях, в руках, в мускулах так повно, так неспокійно-соковито повно, що викинув би, так нема як. Вилізти на осокора? Викликати Крупницького на французьку боротьбу перед Діною? Але Крупницький — боягуз, хитрун, кавалер, він не схоче зеленити об траву свого чистенького костюма. Хоч би Діна не була така чудна сьогодні, хоч би подивилась, прищурилась, стало б легше, вільніше. Щасливий Крупницький, — він уміє говорити з панночками. Стрункий, гнучкий, тонкий, закладе собі галантно одну руку за лакований пояс, в другій цигаретка, волосся так акуратно з проділом зачесане, очі уважні, ласкаві. А головне — вуса! Правда, поганенькі, жовтенькі, ледве помітні, а все-таки справжні вуса. А в Масюченка — нічогісінько, хоч щовечора маже під носом нафтою так, що всі подушки смердять нею. І зовсім же не так уже дуже старший Крупницький, йому вісімнадцять, а Масюченкові літом шістнадцять. Всього якийсь там рік, півтора різниці!

Але, що, їй-богу, варягає та Крупа нещасна? Чого нудить дівчину? Альгебра, інспектор, література. До чого тут інспектори й література, коли так неспокійно в мускулах, коли так п'яно в червоних хмарах, коли в смуглявій ручці на спинці лави залягла така пекуча ніжність?

Масюченко рішучо, голосно перебиває нещасну Крупу. Заклавши одну руку за пояс (на жаль, не лакований, досить потертий, миршавий), другою заломивши полинялого кашкета з поламаним гербом на потилицю, він починає розповідати, що з ним сталось сьогодні по обіді. Просто надзвичайна річ, ну, надзвичайна та й годі. Себто надзвичайного не так уже багато, але все ж таки досить екстраординарна. (Хороше чужинне слово!)

Слуха чи не слуха Діна? Бог її знає: покусує собі китицю, щурить її кудись на когось, і в очах чудна, зневажлива, викликаюча посмішка.

Кудьстраординарна ж річ сталася така. Ішов Масюченко по улиці. По обіді. Не по обіді, а оце тільки що. Через Бужанський місток. А в річці дівтори, як рибки в відрі. Гвалт, бризки, верещання, нічого не розбереш. Коли це враз ущухло все, тільки інший крик, самотній, жакний. Що таке?! Топляться двоє. Ну, Масюченко, розуміється, зараз же одержу з себе і з містка в річку. Аж до дна з розльоту ногою дістав. Винирнув. Де ті? Ага! Раз-два, раз-два, — до них. А на березі тихо стало, як у церкві, коли дари приносять. Тільки ці двоє то вистромляють голови з води, то крикнуть, наче гавкнуть, і знов тонуть. Масюченко надав розмаху. Ось одного вже вхопив за волосся, тягне, другого рукою пливе. Але ж із другим як? Треба ж і другого! Пливе до другого, тягне за чеба першого, а сам пливе до другого. А тут раптом думка: стій, а як же ти потягнеш другого? А як він ухопиться та всіх на дно потягне?

Діна вже слухає. Очі широкі, зелені, повні річки дитячих тіл, боротьби за життя, героїства. В малинових устах перестала гоїдатись китиця бузку, рука міцно уп'ялась у спинку лави.

— Ну? Ну? — кризь заціплену зубами китицю підганяє вона.

Масюченко крутить головою, переживаючи ще раз ті екстраординарні моменти, зітхає й розгортає далі захоплюючу картину.

Страшно підпливати до того другого. А кидати неможливо, ганебно, підло. А той уже от-от зовсім не винирне, уже тільки-тільки ніс та чоло з води видно. І кричить бідолаха так страшно, що нема сил слухати. «Ех, що буде, то буде!» — ріша Масюченко рятувати й другого. Запливе з боку того, обхопить, обніме його ногами й щодуху попливе до берега. А як не вдасться й потягне той усіх на дно, — ну, що ж, раз мати породила, раз і помирать. Пливе Масюченко з одним утоплеником, а він уже без пам'яті, тихий та легенький такий у воді. «Ех, — дума Масюченко, — от якби й той такий був, а то он як вибрикує». І раптом так думка й пронизала його. Ура! Еврика!

Масюченко на мент зупиняється й кидає оком на Крупницького: якраз учора Крупницький роз'ясняв йому це чужинне слово.

Діна виймає китицю з рота, швиденько, користуючись павзою, втикає її в чорно-фіолетовий кужіль і впивається очима в Масюченка.

— Ну? Ну?

Пливе Масюченко. Раз-два! Раз-два! Чи той, ні: одна рука занята. А тільки раз! раз! От уже змах на два від того. Вже видно червоні, мокрі, божевільні очі й синій кінчик носа. Уже той жде, щоб ухопитись, уже пнеться весь. Ні, чекай, голубе, — ні за що не датиш йому, треба неодмінно підплисти ззаду, сильно ударить кулаком по голові, ошелешить, а тоді вже ухопить ногами й гайда до берега. Ну, нічого, пливе Масюченко, підкрадається все ззаду підплисти, а той все лицем до його, все лицем і аж руками хапає. Ну, нарешті, крутнувся якось Масюченко,

розмахнувся і бац того по лобі. І моментально хоп його обома ногами, здувив і з усієї сили до берега. А тут уже й другі плывуть на поміч. Забрали утоплеників у Масюченка, витягли на беріг, давай зараз качать і одкачали обох. От така історія.

Діна захоплено і тепло-тепло, не щурячись, дивиться на Масюченка. І Крупницький дивиться, тільки трошки інакше: пильно й з підозрінням. Чи не така це сама історія, як з коровою, яку Масюченко немов на коліна поставив, ухопивши за роги?

І раптом Діна глибоко зітхає, вся міняється, знов посміхається тою чудною посмішкою й каже:

— А я через тиждень додому їду.

— Як додому?! А іспити?!

І Крупницький і Масюченко злякано і вражено дивляться на її посмішку і тепер тільки починають догадуватись, до чого вона була.

— «А іспити?» — І Діна, стуливши в малинову трубочку уста та прищуривши одне око, починає свистіти. І, зараз же спинившись, повчально й важко поясняє: — Я іспитів, мої панове, тримати не буду.

— Через що?!

— Через те, що мене не допустять. А просто без іспитів на другий рік. От як!

І Діна, витягнувши обидві ніжки в манюсінських черевичках, притуляє їх одна до одної й грайливо крутить лакованими носочками. А сама немов лукаво, немов задоволено (а в дійсності з болючим соромом) поглядає то на широкоплечого, мускулястого, круглоголового Масюченка з зляканими очима, то на тонкого, в'юнкого Крупницького з зблідлим від несподіванки носом.

— А в вас четверті ще не виставляли?

— Ще ні.

— А звідки ж ви знаєте, що вас не допустять?

— А мені сам Калоша сьогодні сказав.

Діна робить підсліпуваті очі й писклявим, закислим голосочком говорить:

— «З таким знанням альгебри, мадемуазель, я вас допустити в шосту клясу і за спасіння душі не можу!»

Крупницький робить заклопотане лице.

— Чекайте, чекайте, а які у вас одмітки в тих четвертях?

Масюченко з заздрістю й пошаною дивиться на Крупницького: от зараз щось придумує. Бестія Крупичка страшенно ловкий на всякі викрутаси з одмітками; десь тобі найде якусь зачіпку, придумує одну штучку, другу, якась свідоцтво, посвідчення, туди-сюди, дивись, вихитрує.

Але в Діною ніякі мудрування не помагають: коли в останній четверті буде двійка, каюк, її не допустять. А двійка буде, ох, буде неодмінно, бо за всю чверть у неї сила двійок, одна одиниця і дві трійки. Як не хитруй, а більше двійки не вихитруєш.

— Діно! Діно!..

Ех, чортова тітка, уже кличе, вона не може без Діни.

Діна схоплюється, кидає в Крупницького і Масюченка китичками бузку, прощається й біжить у будиночок.

Ну, коли Діни немає, сонцеві нема чого більше реготатись на небі. І небо блідне, гаснуть хмари, стають набурмосеними, розкуйовдженими, як п'яниці на похмілля. І паж осиротілий тоскно дивиться за обрій.

Але подумать собі тільки, що Діна поїде, що її тут більше не буде, що Масюченко не стоятиме більше годинами під вікном у неї, дивлячись на схилу до книжки кучму чорного волосся! Вона, ота кучма дорога, не знає, не догадується, що він там часто-часто стоїть. Та й не треба йому, щоб вона знала чи догадувалась, не треба, щоб раділа з того чи сердилась. Досить того, що в тому стоянню була радість, що від неї, через скло, кризь кущі тяглись до його таємні, незримі, дивні пасма хвилювання. Та голівка в вікні сама по собі була вже чудо, тайна, щастя. І шелелявий шелест листя, і покусана кропивою рука, і скрегіт піску по доріжці, і хрипкий гавкіт сонного сусідського мопса з двома зубами з боків, — все від Діни прибирає такої інтимності, такого глибокого, таємного й рідного значення, що сісти б отам, під палісадником, згорнути бубликом і нікуди-нікуди не йти від чудесного, найкращого вікна в світі.

І раптом, на тобі: все осиротіє, і мопс, і кропива, і бузок, все розлізеться, загубить свій таємний, поєднуючий зв'язок, все стане таким звичайним, сіреньким, чужим. А в грудях буде болюче-болюче нити, як погляд упаде на порожнє, чуже, осиротіле вікно.

І Крупичка стане чужим, байдужим, звичайним, і заздрити йому не треба буде, і...

Ах, та невже ж не можна якось не допустити цього?! Що треба зробити? Убити Калошу? Піймать його, приставить револьвера до лоба і взять слово, що він поставить Діні трійку?

— Слухай, Крупичко, а знаєш, що треба зробити?

Крупичка жує передніми зубами китицю бузку. Чи від того, що небо стало блідим і зеленкуватим, чи від чого іншого, — лице Крупички здається сумним і млявим.

— Ну?

— Треба украсти журнал і знищити його!

Крупичка кривиться: фантастичні вигадки Масюка йому вже надокучили. То корову за роги на коліна ставить, то по двоє утоплених рятує, то журнал викрадає з жіночої гімназії, в якій ні разу не був. І все в своїй буйній фантазії.

— Дай спокій!

— Та чого «дай спокій»? Чого? Не можна? Ого! І знаєш що? Викрадемо, вирвемо всі сторінки з прізвищем Діни й тихенько покладемо її

на стіл. От уяви собі, рада буде! Га? Крупичко, рада ж буде страшенно! Правда?

— Дай спокій, Масюченко! Я пішов спати.

— Ну, от дивіться на його «дай спокій»! Та ще знаєш що: не треба казати, хто зробив. Правда? А то подумає, що ми для того, щоб... Ну, та просто так краще. Нехай собі буде рада без нікого. Правда?

— А хто ж це зробить?

— Ми.

— Як?

— Ну, як? Зробимо та й годі. Треба подумати. Забратися, наприклад, удень до їх у гімназію, сховатись десь, а потім уночі вилізти й пробратись в учительську.

Крупницькому стає нудно й досадно. Патяка чоловік чортзна-що! Сам знає, що все це патякання тільки, а от не може стримати язика!

— Ні, не так! Чекай, Крупичко, не так. Забиратись за дня не треба. Піймають, побачать. Ні, краще так. Уночі влізти до їх у гімназію, пробратись в учительську... Та ні, просто зразу в вікно учительської! А журнали в їх, я знаю, так само лежать на столі, як і в нас. Раз-два, знайшов, за пояс засунув — і гайда назад! Ну? Що?

— А хто ж це зробить?

— Тю! Та ми ж, кажу тобі, йолопе!

— Не знаю, хто ми. Я в тюрмі ще не сидів та й не маю великого бажання за фантазії сидати.

— Ну, так зроблю я! Нехай і тюрма.

— Так само зробиш, як корову на коліна?

Масюченко червоніє, але знаючи, що в сутінках цього не видно, холодним і недбалим тоном цідить:

— От так само, Крупичко.

— Ага. Ну, значить, Діна буде надзвичайно рада. Ну, я пішов спати.

Місяць стоїть якраз посеред улиці, неначе розкорячив ноги на обидва боки й дивиться вниз, щоб не пропустить Масюченка. Дерев'яні, підгнилі, з духом цвілі паркани хиляться від кушів бузку і від постатів, що цілюються за ними, цілюються і сміються таким смішком, немов купаються в гостро-холодній воді.

Масюченкові не соромно, не досадно, а тільки сумно. Ну, так, він не поставив корову на коліна, це він збрехав, але ж він її таки вхопив за роги, як вона хотіла кинутись на стару Хведосиху, він же таки трохи попхнув її назад. Правда, корова зараз же так попхнула його самого, що він одлетів кроків на п'ять і геть чисто здер штани з лівого боку. Але все ж таки Хведосиха втекла, врятувалась. Ну, потім він уже так собі додав, що поставив корову на коліна. А додав через те, що, думаючи про ту паршиву корову, уявляв собі трохи не так, як було, а як могло б бути, коли б він трошки дужчий був. Корова з рогами на Хведосиху, він на корову, за роги. Корова туди-сюди, ні, стій, поганко!

Вона лобом на його, а він: ні, голубко, чекай, не дуже! Та до землі їй роги, до землі! Язик їй вилазить, такий червоно-сизий, в слині весь, зуби жовті.

Корова дрижить, пнеться, вигинає шию, мугиче і геп на коліна. Хіба ж цього не могло бути?

А щодо утоплених, то ні одного, ні другого він не врятував. Це правда. А сказав так чорт його зна для чого. Було тільки того, що він стояв на містку і дивився на купання дівчорі. І страшенно йому хотілось, щоб хтось почав топиться, щоб він, Масюченко, кинувся в річку і врятував. І, їй-богу ж, кинувся б! Та от тільки ніхто якраз не топився.

Хіба ж це брехня чи хвалькуватість?

А щодо Діни... Господи, та коли б їй це допомогло, то він готов, як Муцій Сцевола, спалить за неї свою руку на вогні. Обидві руки, обидві ноги, все тіло спалить! «Виженуть з гімназії, в тюрму посадять!» Ах, бідна Крупичка!

Масюченко сідає на лавочці біля чужих воріт. Місяць тужними, круглими, некліпаючими очима дивиться йому в лице. Вуличка порожня, поблискує черепочками шкла. В саду за парканом як батогом хльоскає соловейко, дзюрчить, як цвіркун, стогне в знемозі. А там за вікном сумує Діна, не сидить за столом над книжкою, навщо тепер їй книжки?

Ах, та як же спалахне, як зашариться смугляве личко, як бризнуть щастям зелені, лукаві, глибокі очі, як побачать журнал на столі! І іменно, щоб не знала, хто, як, коли, от неначе з неба впала ця радість!

І знову вечір розпинає зеленкувато-сизі крила над затишним, зеленим, співучим містом. Знову тужно й заздрісно дивиться самотний прогнаний паж на кохання других там внизу, на землі.

І потрошки ніч присипає вулички, садки, смішки за парканами; добра, тепла, запашна тиша поважно проходить над заснулою землею. Скорботний самотник загортається в волохату кирею, хмарину; заплющує очі, і шибки на вікнах перестають бризкати перламутром.

Біля жіночої гімназії незалежним, лінивим кроком проходять дві постаті. От собі гуляють та й годі. Серця їм холодно замирають, слина в роті липка, тягуча і густа, але картузи набакир і руки в кишенях.

Рівно й поважно суне над гімназією, над кучерявими акаціями добра, спокійна тиша. Ні душі.

— Гляди ж, Крупичко: тільки що — чхай. Та не одходь далеко, тут ходи!

Одна постать хапається за залізнi пруті паркану, підтягає тіло догори, заносить ногу, перекида все тіло і перевалюється на другий бік.

Друга, — ліниво посвистуючи, одходить трохи далі.

Масюченкові анітрішки не страшно. От тільки дихати трудно, хочеться кашлять, та в ухах страшенний шум, неначе десь стоїть паровоз і чохає весь час.

Рівно, одноманітно, казенно-байдуже дивляться сліпі вікна першого поверху. Другий поверх, п'яте вікно від парадного, якраз повз його з правого боку проходить ринва. Так, ринва є. Старенька, іржава, поламається, проклята.

Здається, чхнув хтось.

Ні, тихо все, то паровик в ухах чохає.

Ринва скрипить, гнеться, рогачі далеко один від одного; з вулиці здавалось, як шаблі драбини, а тут ледве достанеш рукою. Гнеться, проклята, а штани всі будуть в іржі. Як хапатиме сторож за ноги, треба з усієї сили плигати йому на шию, ошелешить і тікати не до головної вулиці, а садком — в перевулок.

Крупницький, посвистуючи, одходить аж на другий квартал і зупиняється біля аптеки. Бо цілком же не розумно стояти біля самої гімназії й стерегти. Кого стерегти? Невідомо. Коли помітять Масюка, то все одно піймають, чи чхатиме хто, чи ні. А яка поміч буде Масюкові з того, що й його, Крупницького, теж ні за що, ні про що заберуть разом з ним? Та й бреше Масюк, — не полізе, посидить під кущами та й скаже, що не можна вилізти. Бо тільки божевільний може піти на таку штуку: по ринві лізти на другий поверх, сунуться в квартиру, шукать журнал і ризкувати кожної хвилини бути пійманим.

Скрипить, паршива, а все ж таки, спасибі, не ламається. Здається, вже дашок під вікнами другого поверху? Ну, тепер не страшно.

А раптом якийсь ідіот зачинив квартиру на ніч!

Масюченко стає лівою ногою на дашок, правою рукою обнімає ринву, і одкидає тіло назад: одчинена! Густо чорніє один рівний чотирикутник серед інших матово-темних.

Перехиляючись всім тілом вліво, Масюченко витяга ліву руку і кінчиками пальців хапається за раму квартирки. Єсть! Підсунувшись ногами по дашку, він всуває голову в квартиру, намацує заціпки, одмикає і тоді просто одчиняє вікно.

В учительській темно, тихо і пахне так само тютюном, книжками, як і в їхній учительській. І так само тут таємно й страшно, як в церкві в алтарі. Купа розкиданих по столі журналів. Руки трусяться, щоки горять, щось на нозі болить, здається, врізався бляхою ринви. А тут ще сірнички не запалюються, стрибають, як п'яні. У, з яким страшенним шипінням засвітився, мабуть, аж у директриси чуно. «Журнал... VII клас». К чорту! «III клас». К чорту! Як на злість, всі лізуть під руку, тільки не той, що треба.

Сірник гасне. Масюченко витирає піт рукавом, спочиває, тяжко дихає і знов світить. Ну, нарешті! Ану, є її прізвище? «Агафонова»... «Варваренко»... Ага! «Грабовецька» — «Закон Божий» — З...

— Ну, брат, я тобі скажу, це була тепленька справа. Перш усього проклята ринва зломилася.

— Та ну?! Як же ти виліз?

— По рогахках! Як на руках по драбині. Потім — уяви собі! — квартира була зачинена! Ну, тут я не довго думав — як рвонув вікно, так і вилетіло к чорту. Думав, усі сторожі збіжаться на тріск. Ну, добре, влізаю тихенько. Темно, чорт, не видно нічого. Тільки зібрався засвітить сірника, аж чую — щось іде по коридорі. Що його робить? А що як в учительську? Ну, думаю, все одно, раз мати породила, раз і помирать, а без журналу не піду звідси. Не тікати ж мені, правда?

— Розуміється! Ну?

— Ну, став я за дверима, лице зав'язав хусткою, тільки очі видно. Стою. В руки взяв свого ключа од воріт, неначе револьвера. Чую, зупиняється коло самих дверей. Одчиняє двері: брат директриси! З свічкою, в пантофлях на босу ногу, в губах цигарка. «Стій! Ні з місця!» — і прямо в морду йому наставляю ключа, як револьвера. Якби ти бачив його фізіономію! Роззявив рота, цигарка випала, очі вирячив. «Став свічку на стіл!» Поставив. «Шукай журнал V клас!» Давай він шукать. Хапається, сопе, труситься та все скоса зирка на мене, чи не застрілю його ззаду. Одна пантофля од переляку спала йому з ноги, і він все ловить її ногою й не може піймать. А нахилиться боїться. Ну, знайшов. «Дякую, кажу, а тепер марш звідси і ніколи нікому про це ні слова, бо на другий же день будеш убитий». Він задом-задом до дверей. Пантофля зовсім спала з ноги, але він не взяв її, а так з босою ногою одною й виліз задом у двері. Я журнал під сорочку, поясом прив'язав, до вікна, вхопився за гілляку акації, розмахнувся і повис. А потім швиденько по ній на руках, на руках до стовбура, а тоді вже по стовбуру на землю. Ну, штани подер к чорту всі. О, дивись!

Дійсно, і вище коліна і нижче коліна шматками висіло м'ясо бідних новеньких штанів, після корови зроблених.

Крупичка мацає, не вірить, хмикає, але ж журнал справді є, лежить на грудях і животі Масюченка, випинається ребрами. Факт!

— Гайда, Крупичко, зараз же вкинемо Діні в вікно. Вона спить з розчиненою квартирою. Га?

Крупичка вагається.

— Так треба ж повидирать сторінки з її прізвисьцем?

— Ну, та що! То й давай зараз повидираємо. Складемо гарненько вчетверо, перев'яжемо мотузочком і вкинемо в квартиру.

— Гм! Ще хтось побачить, як ми будемо видирать на улиці.

— Та хто побачить? Станемо собі під ліхтарем та й повидираємо. Гайда! Ти уяви собі, що то за радість їй буде: прокидається, дивиться: на столі всі її двійки. Га? Смалим! Он під тим ліхтарем і ставаймо! Нікого нема.

Молодий, умитий, ще добре не висохлий ранок. Оприсканий пахощами бузку, з золотими кучерями, з довгими віями блакитних очей, з веселим щebetом горобців на устах. Як не посміхнутись до його, до себе, до всіх стрічних? А надто коли дома в грубці сірою купкою ле-

жить тільки попіл від усіх двійок, коли поруч іде той, що ради неї зробив таке сміливе геройство, коли вся гімназія сьогодні від жаху, радості, дивування й люті буде колотитись, як скажена, і ніхто-ніхто, крім неї та «його», не знатиме, хто то зробив і для чого. Для неї!

І коли Крупницький, немов ненавмисне, торкається рукою руки Діни, вона не одсуває руки і обоє йдуть тихенько мовчки, неначе зліплені в тому місці, боячись зломитися. А зелені очі тепло, лукаво й ніжно косяться на тонку акуратну чистеньку постать героя.

І коли з бокової вулички на переріз їм з'являється присадкувата, широкоплеча постать Масюка, з подертими, с'як-так зашитими штанами, в якихось рудих плямах на грудях, така нечепурна, неохайна, обоє рознімають руки, і їм стає страшно, що Масюк підійде до них.

Але він тільки червоніє весь за свої штани, швиденько уклоняється, спішить перерізати дорогу й утекти від поглядів Діни.

Вечері ж Діна сміється лоскотливим грудним смішком, щурить очі, загадково, лукаво, обіцяюче посміхається, і посмішка її бризкає чимсь солодко-хвилюючим, чимсь більшим, ніж радість за знищені двійки.

Масюченко ховає свої латки на колінах, боїться вставати, щоб не видно було рудих од іржі плям на блузі і з усіх сил мовчить.

Мовчать і Діна з Крупницьким про подію з журналом. І тільки час від часу Діна раптом, немов щось згадавши, стрепенеться і, не стримавши радості, нахиляється до Крупницького і лукаво-лукаво почне:

Стелися, барвінку, низенько,
Присунься, козаче, близенько...

Почне й чогось обірве, замовкне, затихне, неначе одразу заснувши.

І Крупичка сидить теж так якось чудно, непорушно. І десь не видно Діниної правої, а Крупиччиної² лівої руки. А потім обоє чогось ніяковіють, сміються й скоса поглядають на Масюченка.

Розуміється, Діна сміється з його подертого, брудного, непристойного вигляду. Їм ніяково за його, соромно і смішно.

Коли хмара закриває місяць і стає не так видно, Масюченко встає, швиденько, заклопотано прощається і йде з садка. Його не питають, чого він так швидко йде. А коли він виходить за хвіртку, в садку під осокором чується знову ніжно, лукаво і голосно:

Стелися, барвінку, низенько,
Присунься, козаче, близенько...
Ще, ще, ще, присунься ще ближче.

Самотній прогнаний паж на небі, вийшовши з-за хмари, проводить тужними некліпаючими очима присадкувату постать в подертих штанах і сумно-ніжно посміхається.

² В автора «Крупичкової».

ПАВЛО САВЧЕНКО

(1887—1920)

Павло Савченко. Хто пам'ятає цього українського поета, який жив і творив на крутому зламі ХХ ст.? 28 липня 1987 року виповнилося 100 років з дня його народження, та прожив поет усього 33 роки.

У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР гортаю його рукописи, переважно учнівські зошити в лінійку і клітинку, вдивляюся в його розлогий, сміливий почерк, вчитуюся у його поезії, вписані ним у зошити переважно чорним чорнилом. Ось вірш під назвою «16 липня».

Сьогодні день, яким повік
Пишатись буде чоловік,—
Сьогодні двадцять шостий рік
Над чолом генія протік.

Чотири роки ще — і світ
Побаче дивний самоцвіт,—
Новий об'явиться піт,—
Тепер він — схований в пісок
Премудромовчазний струмок.

Легко підрахувати, що цей вірш був написаний у 1913 році і присвячений самому собі — на день народження. Почувається легке іронічне ставлення до себе, але водночас і молодеча впевненість у своїх творчих можливостях, надія на поетичну славу і визнання. Чому через чотири роки? Важко сказати, можливо, поет сподівався свої пов'язував із 30-річним віком. Та якщо мислити в руслі символізму, який сповідував Павло Савченко, то легко захопитися за ідею про геніальне передбачення поетом історичного 1917

року — року Великого Жовтня. Але це було б надто наївно і суто... символічно. Поет не був соціально зірким митцем, не був чітко політично орієнтованою людиною. Правда, у вірші «Передсудне» він висловив своє передчуття революційних змін, які визрівали і бродили в настроях і свідомості народу. І в цьому щирому переконанні неминучості настання цього великого, судного часу і жила творча надія на утвердження талановитого митця серед творців і співців нової соціалістичної дійсності.

Не казтимуться громи,
Не розколеться земля,—
Лише стане ясно, хто ми
Й нащо молот в коваля.
Лише очі новим блиском
Згідно займуться у нас.
І почутиться, що близько
Час великий, судний час.
Та розігнуться ще спини.

Цей вірш Савченко написав 19 березня 1910 року і назвав, серед чотирнадцяти кращиків, на його думку, поезій, записаних ним в учнівський зошит, «гідним до випуску в світ».

Емоційно чутливий, спраглий на нове, незвичайне, юнак ніяк не може змиритися з нудним бездуховним вчителюванням у селі — переконливо про це свідчать його щоденникові записи. Тому він із захопленням сприймає вістку про призов до армії: «Ура! Мене покликано нарешті! Нарешті я зможу скинути з себе великий тягар енергії, що так тисне мене тепер! Серце — бомба, серце — пороховий постріл!..»

Він не задумується над тим, що собою являє ця імперіалістична братовбивча війна, яку вела царська Росія. Поет мріє про подвиги, про гарненьких сестер милосердя, які будуть схилитися над його пораненим молодим тілом...

Та головне, йому обридло вчителювати, тому у листі до своєї майбутньої дружини Галини Ревінської зізнається: «Я всі жахи війни приймаю не вагаючись».

Водночас Савченко викохує в собі почуття мистецької самотності, виняткового естетичного «осиротіння», яке підсилюється нерозумінням його, як митця, огортає і свої настрої, і поетичні візії передчуттям близької смерті (у селі Деркачі в 1914 році малює в зошиті могильний хрест, на якому записує: «Під сим хрестом лежить П. Савченко»), з особливою душевною розчуленістю переймається змінами пір року, «ловить» образами і поетичними ритмами настрої дня.

П. Савченко багато працював над розширенням, як кажуть тепер, свого культурного кругозору. У рукописних фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР під номером 54 зберігаються зошити, в яких записані твори О. Олеся, Б. Грінченка, В. Самійленка, С. Черкасенка, А. Кримського, Панаса Мирного. Поет конспектував прозові і драматичні твори, робив дуже цікаві, на жаль, ніким до сьогодні не вивчені і не використані етнографічні записи. Роздумуючи над принципами і засадами майбутньої народної освіти на Україні, Павло Савченко мріяв про таку школу, яка була б, цитує він Я. А. Коменського, «великою майстерністю людяності», а її учні «добре знали історію України, а також і географію та етнографію, і поруч з цим найголовніше завдання збудити в них щирю любов до свого рідного краю».

Поет випробовував себе в жанрі епіграми, жартівливого експромту, з особливою наполегливістю

шліфував свої вірші російською мовою, які певною мірою мали наслідувальний характер, оскільки він був під великим впливом російських поетів-символістів. Про-

те і в цих віршах художницький талант поета постає самобутнім.

На початку 1920 року денікінська куля обірвала життя Павла Савченка.

ПОГЛЯД

Ой не сійтесь, роси,
На сухі покоси,
На колючі стерні,
На різкі піски,—
Що за вами, роси,
Та весь край голосе,
Журяться барвінки,
Тужать квітники.

Ви до їх всміхніться,
Ви на їх спустіться
Засівом перловим,
Дощиком ряним.
Після дня варкого,
Після дня тяжкого,
Короткої ночі
Часом ранковим.

(15 лютого 1909 р.,
Кровне)

За нами пожежа шаліла,
Круг нас танцювали чорти.
Осиковим листом тремтіла
Рука твоя й ти.

Назад не було повороту,
А рай наш далеко ще мрів.
І чув я на серці скорботу,
І в думках сумнів.

Твій погляд вернув мені спокій,
Твій погляд розвіяв печаль:
Дивилась ти в морок глибокий,
Дивилась ти вдаль.

(1918 р., Німеччина)

НА ПОЛІ

Надо мною небеса погідні,
Вколо мене зрошена трава.
Щось таке далеке й разом рідне
Хоче пригадати голова.

Де я бачив се бездоння миле,
Сю лагідність і безоблик сей?
Пригадати б, заки чорні крила
Не закрили знов мені очей.

Поможи-бо! Натякни-бо! Брате!
Ти не чуєш! Втім, я, може, й сам.
Це чийсь... очата, так... очата,
Се очата десь далеко там.

(25 червня 1918 р.)

ВЕСНА

З-поза тюля білих хмар
Прозирає просинь яра,
На ріллю, на ліс, на яр
Риза впала.

В річку золота згори
Капле срібло щиродзвонне,
Прилетіли, прибули
Жайворони.

Ніжних пахощів вино
Хилить голову на груди,
Розлетівся геть давно
Біль зануди.

Всесвіт — келих, повен вщерть,
Переповнений медами.
Пийте з нього, смертні, геть
До нестями.

(26 лютого 1916 р., Деркачі)

ПЕРШИЙ СНІГ

Як розвиднилось ураз
В склепі грудневого будня!
Першим снігом тішить нас
Небо грудня.

ЖАР-ПТИЦЯ

Летіла жар-птиця небесним шатром,
Губила жар-птиця перо за пером.
І падали пера жар-птиці згори
На ріллі, на луки, на чорні бори.

І падали пера жар-птиці на низ
Блискучими полами ангельських риз.
А ми дивувались, і кожному з нас
Хотілося ще їх побачить хоч раз.

(7 березня 1917 р.,
Деркачі)

ЗОЛОТІ БАТОГИ

Золоті батоги над землею свіетять,
Золсті батоги Огнедара.
По шляху, по дорозі потоки біжать —
Баранів злоторунних отара.

По шляху, по дорозі, по чорних полях
Барани злоторунні стрибають.
Золоті батоги — подарунок для прях —
Од їх рук по дорозі лягають.

Завтра вийду і я на розлогі лани
Батоги Огнедара збирати.
Ви побачите їх, тільки будуть вони
Вже словами моєї сонати.

(Жовтень 1913 р.,
Деркачі)

ОСІНЬ

Сиві хмари з північного краю,
Журавлів попід хмарами зграї.
Низом жовтого листу танок
Від весільних весняних мелодій,
Тільки спомин солодкий та й годі
Заплітається в лиштву думок.

Отже, далі, зрадливі гусята?
Я минулого милого свята
Не ображу утечею геть.
На покинутім цвинтарі-долі
Сповіщу я пророцтво бадьоре:
Переможе життя, а не смерть.

(3 вересня 1912 р.,
Деркачі)

Я останній усміх зірки,
Переможеної сміхом
Молодого,
Золотого,
Світлочолого дня.

Я тихенький, повний скарги,
Умираючий відгомін,
Цілування
На прощання
Двох закоханих сердець.

Я в якійсь поемі-казці,
З ласки автора якогось,
Необхідний,
З цілим згідний
Елегійний епілог.

(3 грудня 1912 р.,
Деркачі)

О білий мармурі жорстоких рук!
 О маче уст, ні разу не цілований!
 Кладуть знесилений до мук,
 Розлукою зхрестований.

Як приторкнуся, пальчики, до вас?
 Як пригублюся я до вас, уста
 червоні?

Поклав тавро своє на мене час,
 І я стою на рубіконі.

*(28 лютого 1913 р.,
 Деркачі)*

І сталося те, що ще осталося,
 Щоб статись чи не статись,
 Боялась ти, та перестала
 Перед світом боятись.

І був покій, як шовк м'якенький,
 І так блищали роси,
 І на постелі зелененькій
 І в пишних твоїх косах.

І як потому ми жаліли,
 Що схід почав займатись,
 І як розстатись не хотіли,
 Як час прийшов розстатись.

(19 серпня 1910 р.)

СТЕРНЯ

Над жовтим трауром стерні
 Ласкавість синьої пустині...
 Се ти спинила на мені
 Своїх очей весняні дні,
 Озера сині.

Чого ти хочеш? Чудеса —
 Давно невернено пропали.
 Ніхто вже з тих не воскреса,
 Кого підрізала коса,
 Їх доля — мари.

(17 липня 1912 р.)

МАКИ

На заході — хмари,
 Хмари — не маки.
 Твої личка ярі
 Теж не маківки.

І в твоїм серденьку,
 Серденько моє,
 Чую помаленьку
 Маково стає.

(10 серпня 1910 р.)

МИХАЙЛО ДРАЙ-ХМАРА

(1889—1939)

Дереворуби, ми столітні хащі
прорубуєм і морок рвем уцент.
Нехай з фаланги вибува найкращий—
її ще дужче зміцнює цемент!

М. Драй-Хмара

Поет і учений, Михайло Драй-Хмара вибув із рядів творців українського духовного відродження ХХ ст. не першим і не останнім.

— У цьому році, в грудні, минає 50 років, як нема мого батька серед живих, — розповіла Оксана Ашер, донька Михайла Драй-Хмара, автору цієї статті під час зустрічі з родиною поета 1988 року. — І сто років з дня його народження. Ось його останній лист з Колими, де навіки втрачена

батькова могила. Як і тисяч — тисяч інших безневинно загублених життів.

Лист до доньки. Написаний 9 листопада 1938 року олівцем на тоненькому папері. Після цього листа було ще чотири і одна телеграма, але їх зберегти дружині поета Ніні Петрівні не вдалося. Пропали вони у башкирському місті Белебей, де Ніна Петрівна з донькою відбувала заслання і де місцева влада вимагала адресовані їй листи. Тому дружина

Михайла Драй-Хмара передала їх на збереження сусідці, а кілька останніх кореспонденцій, у яких Драй-Хмара описував нестерпні свої страждання, довелося знищити.

— Боялася, що знайдуть, прочитають таке — а я пам'ятаю й до сьогодні ці рядки, бачу їх на тонісінькому аркушикові: «Я не можу тобі писати... Я падаю на роботу, і тоді мене підвішують... Ноги опухли...» Тому й спалила, — продовжувала дружина поета. — На велике щастя, щоденник Михайлика, його рукописи, правда, не всі, бо частину його перекладів французької поезії, які були написані на цигарковому папері, викурив чоловік сусідки, збереглися до сьогоднішнього дня.

Одержані раніше (у 1936, 1937 і 1938 роках) листи і телеграми Ніна Петрівна зберегла. Разом із донькою рятувала вона дорожочинні вістки з далеких країв.

Вирватись Михайлові Драй-Хмарі із неволі не вдалося. Його життя передчасно обірвалося 19 січня 1939 року в таборі на Колимі.

— Мене повідомили про смерть Михайла у жовтні 1939 року, але де покоїться його тіло?

Так, місце захоронення поета — невідоме.

Півстоліття минає з того трагічного дня, коли був замордований голодом, холодом, непосильною працею великий і світлий талант. За що? П'ятдесят років шукають відповіді на це болюче питання Ніна Петрівна, її донька Оксана Михайлівна і разом з ними шанувальники його таланту. Не міг зрозуміти абсурдної логіки винищення кращих синів і дочок рідного народу і Михайло Драй-

Хмара. Він не визнав, що належав до «націоналістично-терористичної організації Миколи Зєрова», що йому інкримінувалося. Дружині під час короткого побачення сказав, що не наговорив нічого ні на себе, ні на інших.

— Я тоді запитала його, за що ж його заарештували, а він так гордо сказав: «Тому, що я український інтелігент».

Сивоволоса, тендітна, з лагідною посмішкою жінка раз у раз поглядала на свою доньку, немов шукала підтвердження вірогідності тих фактів і подій, про які вона мені оповідала.

Що ж, хвиля арештів відомих письменників нестримно котилася по Україні. Першим із «група п'ятірного нездоланих співців», яким присвятив свій славетний сонет «Лебеді» Михайло Драй-Хмара, був заарештований Максим Рильський. Це сталося в 1931 році. Але після п'ятимісячного ув'язнення його випустили. Інший неокласик, поет, перекладач і літературознавець — професор Павло Филипович, який 1926 року відповів гумористично-саркастичною «Епітафією неокласикові» на постанову Політбюро ЦК КПУ від 10 квітня 1925 року, в якій неокласиків кваліфіковано як «попутників», 1936 року був засуджений на десять років. У щоденнику Михайла Драй-Хмара збереглися чотири аркушики, на яких ще не вицвіли рядки поетичного подиву з безпідставних звинувачень у шкідливості пропаганди класичних зразків Давньої Греції і Риму:

Дарма, що він у піджаку старому
Пив скромний чай, приходячи додому,
І жив працівником з юнацьких літ,
— Он Муза аж здригнулась, як почула,
Що ті переклади з Гомера і Катутла
Відродять капіталістичний світ.

Згодом цей поетичний жанр став приводом для звинувачення в запереченні радянської дійсності й виголошенні класових інтересів української буржуазії. Більше того, на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 року відзначалося, що українські літературні групи типу неокласиків прагнули «спрямувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, тримати курс на зв'язок з буржуазною Європою!»

На стіл виізної сесії воєнної колегії Верховного Суду СРСР в 1936 році була покладена справа «націоналістично-терористичної групи» професора Миколи Зерова, до якої зарахували, крім неокласиків Миколи Зерова, Павла Филиповича і Михайла Драй-Хмари, також заарештованого вдруге старшого за віком літературознавця, відомого дослідника творчості Михайла Коцюбинського — Ананія Лебеда, молодого поета Марка Вороного — сина видатного поета Миколи Вороного, який виступав в літературі під псевдонімом Антіох, і невідомого співробітника Історичного музею, котрий і дав перші свідчення про існування «націоналістично-терористської групи». Тоді вважалося, що пощастило: не розстріл, як практикувалося в ті часи за приналежність до таємної контрреволюційної організації, а отже — за підготовку терористичних замахів на представників партії і уряду та шпигунство, а 10 років таборів. Але жоден із засуджених не повернувся на волю. Хоча кожен, мабуть, не втрачав надії, як, скажімо Микола Зеров, котрий на Соловках продовжував перекладати Вергілієву «Енеїду», піклувався долею перекладу «Бориса Годунова» О. Пушкіна...

Та й неокласики були не першими і не останніми в цьому жакливому мартиролозі української інтелігенції...

— Цю тривожну атмосферу ми переживали дуже неспокійно, — розповідає Ніна Петрівна. — Хоча ще не було тоді арештів, творче життя було різноманітним, багатим, цікавим, але неспокій вселявся в душі. Михайлик особливо болячо переживав те, що творилося тоді в Академії наук, а йшла тоді закулісна боротьба за звання і посади — лізли в академіки «номенклатурні одиниці», а тут ще удар по ваплітянах. Почув він про це від свого друга — чесного, скромного, вже старшого за віком Михайла Могилянського. Як трагічно склалася його доля! Спочатку була розстріляна старша донька Михайла Могилянського — Ладя, незабаром відправили на заслання середню, за нею — сина Дмитра, а насамкінець і самого Михайла Михайловича. Ось, читайте запис у «Щоденнику» Михайла Драй-Хмари від 26 січня 1928 року: «Заходив до Могилянського. Почув від нього, що Вапліте чи самоліквідувалося, чи його ліквідували. Даремно ж я передплатив ваплітянського журналу! Але часи, часи! Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто й не посмів не то щоб друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж напружувати зголоднілі мізки, коли є готова система думання й філософування? Відкривай книжку Карла Маркса й читай, учись, їж досхочу — страви вистачить на всіх!»

Добре, що під час обшуку вдалося «Щоденник» заховати.

Нагромаджувалися повільно, але невмолимо і послідовно, фак-

ти, які свідчили про неухильну вульгарну ідеологізацію літературно-мистецького життя. Зростала політична недовіра до письменників старшого покоління, хоча ще згадувалися, правда, з ідеологічною пересторогою, імена і видавалися твори тих літераторів перших пореволюційних років, які передчасно йшли з життя.

А був цей час — часом революційних подій на Україні, часом українського відродження — дивовижний, радісний, тривожний. Творили революційні романтики, символісти, модерністи, футуристи... Що не поет, то нова форма, нова концепція художнього розвитку.

Оксана Михайлівна добре пам'ятала батька. Коли його заарештували, їй було 10 років. Разом із мамою вона відвідувала батька в підвалі теперішнього Жовтневого палацу культури у Києві.

Михайло Панасович дуже любив доньку, присвятив їй кілька віршів, зокрема, писав віршовані листи.

Привіт тобі, моє ластовенятко,
Що, з рідного полинувши гнізда,
Десь пурхавш над голубим Дністром,
Над рипами, куди во время оно
Водив і я тебе, мою маленьку,
Щоб глянути з високих берегів
На пагорки й на доли бессарабські,
Укриті скрізь лісами кукурудзи
Та прегустим зеленим виноградом!

Це із «Листа до Оксани» літа 1934 року. Тоді вже митець не мав змоги подорожувати з сім'єю, хоча раніше вони об'їздили чи не весь Крим, побували на Кавказі.

У лютому 1933 року Михайло Драй-Хмара був заарештований із своїм родичем, ректором Київського музично-драматичного інституту Миколою Грінченком. Три місяці їм «пояснювали», що вони належать до контрреволюційної

націоналістичної організації, але «переконати» не вдалося. Тоді їх випускають, але звільняють Драй-Хмару з роботи в Інституті мовознавства при ВУАН, забороняють читати лекції в Польському педагогічному інституті, в Інституті лінгвістичної освіти, виключають із Спілки наукових працівників, відбирають право на друкування своїх творів, більше того, його праці вилучають з бібліотеки. Ім'я Михайла Драй-Хмари — поета, перекладача, вченого — було на той час відомим, його авторитет серед науковців і студентів був незаперечним. У 1926 році була опублікована збірка поезій «Проростень», у видавництві «Сяйво» з'явилася монографія «Леся Українка», у 1929 році з'являється збірка поезій Максима Богдановича «Вінок» у перекладі на українську мову Михайла Драй-Хмари із ґрунтовною статтею про життя і творчість класика білоруської літератури.

— Ось погляньте, — і Оксана Михайлівна розкриває грубий зошит. На 714 сторінках власноручно поетом записані оригінальні поезії і переклади. — Він знав 19 мов, — зауважила Оксана Михайлівна, — але з особливою любов'ю звертався до французької поезії.

Оксана Ашер у найповнішому збірнику поезій і перекладів Михайла Драй-Хмари, який вийшов в Нью-Йорку в 1964 році під назвою «Поезії», вмістила майже всі відомі на той час переклади.

«Напиши мене, що с моими книгами, а особливо с рукописями, — звертався в тих листах батько до доньки. — Береги их, дорога, как зеницу ока, ибо многие из них не были в печати. И если пропадут, то пропадут бесследно и навсегда.

Особенно береги тетрадь с переводом «Божественной комедии» Данте, перевод «Демона» Лермонтова (перепечатан на машинке), переводы с французских поэтов (тоже перепечатаны на машинке), общую тетрадь с моими стихами, «Сонячні марші», перепечатані на машинке, и вообще все, написанное моей рукой».

Не знав Михайло Драй-Хмара, що під час його арешту 4 вересня 1935 року переклад «Божественної комедії» був конфіскований. Та його дружині вдалося приховати щоденник і грубий зошит із рукописами другої збірки поезій «Сонячні марші».

— Я була здивована і радісно вражена, коли переконалася, що батько вже тоді, в 20-і і на початку 30-х, звернув увагу на творчість тих французьких поетів, які були майже невідомими у себе на батьківщині.

Тепер Оксана Михайлівна готує спогади про французьких поетів, яких перекладав її батько і які згодом зажили всесвітньої слави. Вона одержує багато листів, у яких йдеться про творчість Михайла Драй-Хмари. Передусім від Шарля Вільдрена, засновника групи Абатства (Ablaye de Creteil). Адже славнозвісний сонет Драй-Хмари «Лебеді» мав одну з присвят поетам Абатства.

Крім того, вона готує для опублікування на Україні своє листування з французькими поетами та спогади про свої творчі контакти з ними.

— Важко нам із мамою розлучитися з цими батьковими далекими голосами, які не затихли на

папері, а німо кричать про горе наше, але ми знаємо: батько хотів би, щоб вони повернулися на Україну, — відзначає донька письменника, яка так багато зробила для збереження творчої спадщини батька.

Оксана Ашер у червні 1967 року захистила в Сорбоннському університеті дисертацію на тему: «Драй-Хмара і українська «неокласична» школа». Її опоненти — професор Анрі Гронжар, професор університету в Бордо Жорж Мосіяні і професор Інституту живих східних мов у Парижі Марія Шерер.

Це — небуденна подія в стінах одного з найстаріших і найпрестижніших університетів Європи. Вперше захищалася дисертація з україніки! Коротке резюме своєї праці Оксана Ашер опублікувала українською мовою в збірнику «Слово» (Едмонтон, 1970 р.), а згодом — її дослідження вийшло французькою мовою повністю¹. Крім того, Оксана Михайлівна видрукувала листи батька із заслання в перекладі англійською мовою². Нарешті наукове товариство ім. Шевченка в Нью-Йорку друкує в 1979 році перше посмертне видання літературно-наукової спадщини Михайла Драй-Хмари, в якому Ніна Петрівна і Оксана Ашер вмістили «Портрет Михайла Драй-Хмари», уривки з щоденника і листи з Колими. За хронологією подаються такі батькові розвідки: «Леся Українка. Життя і творчість», «Поема Лесі Українки «Віла-посестра» на тлі сербського та українського епосу», «Бояриня», «Ів. Франко і

Л. Українка», «Генега Шевченкової поезії «У тієї Катерини хата на помості».

Названі ґрунтовні літературознавчі праці становлять перший розділ цього тому, тоді як у другому — вміщені нотатки і рецензії на чеський переклад поезій Павла Тичини, на твори М. Богдановича мовою оригіналу, нові матеріали до життєпису Василя Чумака, міркування з нагоди 25-річчя літературної діяльності Янки Купали, звіт про подорож за кордон 1913 року з метою поглиблення славистичних студій, рецензія професора А. Лук'яненка про першу наукову працю М. Драй-Хмари «Поетичний твір А. Качича-Міотіча «Razgovor ugodni naroda Slovinskoga», яку він подав на конкурсі історико-філологічного факультету Київського університету. Редактор, упорядник і автор приміток — авторитетний літературознавець у США Григорій Костюк — у вступній статті до цього тому «Від редактора» зауважив, що не вдалося розшукати чотирьох розвідок Михайла Драй-Хмари, а саме: цикли лекцій, які читав молодий вчений на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету в 1918—1920 рр. Вони були видані під назвою «Слов'янознавство» в ці драматичні роки циклоstileвим способом. Не знайшли за кордоном і статті «Проблеми сучасної славистики», яка з'явилася на сторінках київської газети «Пролетарська правда» (1929, № 295). Поза цим збірником залишилися передмова Драй-Хмари «Творчі шляхи Казіміра Тетмаера» до збірки поезій К. Тетмаера «На скелястім підгір'ї» (Київ, Книгоспілка, 1930) та

рецензія на загальний курс польської мови Л. Арасімовичевої та А. Федорова («Ogólny kurs języka polskiego»), яка з'явилася в 1931 році у збірнику «На мовознавчому фронті».

Безперечно, на батьківщині митця слід видати повне зібрання його творів і включити все, що з'явилось з-під пера поета й вчезло. У короткий період хрущовської відлиги Віктор Іванисенко підготував «Вибране (Поезії і переклади Михайла Драй-Хмари)», яке вийшло в «Радянському письменнику» в 1969 році з передмовою С. Крижанівського. І до 100-річчя з дня народження поета побачив світ солідний том поетичної спадщини Михайла Драй-Хмари. Але все це лише перші кроки освоєння літературних здобутків. Зовсім не оцінена його дослідницька праця над творчістю Лесі Українки, в підготовці академічного зібрання творів Лесі Українки, його ґрунтовна розвідка її драматичної поеми «Бояриня». А про перекладацьку майстерність Михайла Драй-Хмари й не розпочинали ще серйозної розмови. Це був великий майстер перекладу, який органічно вживався в оригінал і витворював мовно і образно досконалий мистецький твір.

«Цигани» О. Пушкіна, «Демон» М. Лермонтова, «Вінок» М. Богдановича, улюблений П. Верлен, «Божественна комедія» Данте, дві руни фінського епосу «Калевала» — «Народження та одруження Ільмаринена» та «Ільмаринен і смерть» А. Міцкевича, С. Малларме, Леконт де Ліль, Бодлер, С. Цвейг, Ф. Верфель, Й. Гора, Т. Готьє, Л. Дьєркс, Т. Корб'єр, Теодор де Банвіль, Х. Лафорґ, Й. Махар, Ж. де Нер-

¹ Asher O. Ukrainian Poet in the Soviet Union. — New York, 1959.

² Драй-Хмара М. З літературно-наукової спадщини. — Нью-Йорк: Париж; Сідней; Торонто, 1979.

валь, С. Прюдом, Ж. Роденбах — ці та інші поети були постійно в колі духовних зацікавлень цього жадібного до праці, до творчості художника. У важкі безробітні роки між першим — 1933 року — і другим — 1935 року — арештами він готує до друку книгу своїх поезій «Сонячні марші», заповідаючи собі нелегкий шлях:

Ламай традиції віковичну скелю,
обтрушуй прах невольного життя.
Хто випив келех чарівного хмелю,
тому назад немає вороття.

(«Виходь на путь сувору
і тверезу...»)

Але ця книга не з'явилася друком. 4 вересня 1935 року Михайла Драй-Хмару заарештовують, звинувачують у приналежності до контрреволюційної терористичної організації, але він мужньо одстоює свою непричетність до неї. Та й долучити його справу до «терористичної організації Миколи Зерова» слідчим не вдалося. Тому 28 березня 1936 року в Москві особлива нарада за контрреволюційну діяльність ухвалює ув'язнення поета у північно-східних концентраційних таборах терміном на 5 років. У листі до дружини 2 червня 1936 року Михайло Панасович висловлює надію на те, що йому на Колими зарахують рік за два, що, можливо, буде амністія в 1937 році, але вирватися з неволі йому не судилося. Про те, що поет передчував це, свідчила і остання фраза у листі: «Проте я не чекаю ніяких змін на свою користь, бо зневірився в усьому».

В листі з колимського табору Нерига 24 травня 1937 року поет надсилає дружині та доньці вірш, який був написаний рік тому — в травні 1936 року — в Лук'янівській тюрмі:

І знов обвугленими сірниками
На сірих мурах сірі дні значу,
І без кінця топчу тюремний камінь,
І туги напиваюсь досхоchu.

Напившись, запрогаю коні в шори
І доганяю молоді літа,
Лечу в далекі голубі простори,
Де розвітала юність золота.

— Верніться, — благаю, — хоч у гості!
— Не вернемось, — гукнули з даліни.
Я на калиновім заплакав мості...
І знов побачив мури ці сумні,

І клаптик неба, розп'ятий на гратах,
І нездриманне око у вовчку...
Ні, ні, на вороних уже не грати:
Я — в кам'янім, у кам'янім мішку!

Ніні Петрівні — дев'яносто четвертий рік. Та вона пам'ятає атмосферу кінця 20-х — початку 30-х років, коли заносився над головами мислячих і обнадієних революцією людей таємничий, безжалний меч.

«Я так истосковался по вас! Кажеться, цілая вечність прошла с тех пор, как я видел вас в полутемном тамбуре Лукьяновской тюрьмы. Милые, милые, вы и не знали тогда, что скоро не увидите меня... Спазмы в горле... Не могу писать...» — це із листа (від 27 березня 1937 року) Михайла Драй-Хмари до дружини і доньки із Нериги.

— Я тоді востаннє бачила батька, — зауважила Оксана Михайлівна і показала аркуш з віршем «Пролісок», написаним акуратним дитячим почерком. Підпис під віршем «Оксана Драй-Хмара». — Я тоді написала для тата цей найвільний дитячий віршик, бо він мріяв, щоб я вправлялася в творенні поетичних образів. Мені так хотілося його порадувати! Принесла віршик разом із букетиком пролісків.

Михайло Драй-Хмара згодом повернув цей вірш, а на звороті

записав: «Передано разом з букетом пролісків до тюрподо (тюремного підвалу. — М. Ж.) 7/IV. 35».

Чиста випадковість, звісно, але цей віршик 10-річної дівчинки має символічне значення. Розповідається в ньому про появу тендітної квітки, що нагадувала усім про весну, раділа й всміхалася. Раптом чиясь рука боляче потягнула її вгору, і вона не встигла навіть крикнути...

Та Михайло Драй-Хмара — цей несхибний чоловік — уявляв себе дереворубом, який прорубував столітні хащі духовної ізоляції української культури.

Так, він був мужньою людиною. Боровся за життя з усіх сил, працюючи важко, добиваючись стахановської картки на харчування. Бо якийсь час жив сподіванням, що ще побачить дружину, донечку. «Я так сумую за тобою і за мамою твоєю, що й сказати важко...» — це у листі від 31 липня 1936 року.

Ніна Петрівна і Оксана Михайлівна зберегли і ці неоціненні рядки, а також листи і телеграми з різних концентраційних таборів, у яких три роки поневірявся Михайло Драй-Хмара. Остання збережена звістка датована 9 грудня 1938 року.

— Пам'ятаю, що після цього листа було ще чотири і одна телеграма, — згадує Ніна Петрівна. — Це саме ті, які знищені в місті Белебей.

«Востаннє я бачив Дніпро ввечері 16 квітня 1936 року, — писав він до рідних у травні 1937 року з Колими, — але тоді він був олив'яний, похмурий, непривітний, як і моя думка. Таким він мені тепер не уявляється. Я бачу його в ореолі золотого, осяйного дня, рівного якому нема в цілому світі. Вигрі-

ваючись під скупим колимським сонцем, я згадую рідне, ласкаве київське сонце».

Михайло Драй-Хмара, працюючи в темних шахтах або промиваючи золотий пісок по коліна в крижаній воді, повсякчасно вертався спогадами в село Малі Канівці, що на Полтавщині, де він народився 28 вересня 1889 року, в початковий шкільний рік в «брудній Золотоноші», в чотирирічне навчання в Черкаській гімназії. На формування національної свідомості молодого людини наклало відбиток навчання в найкращій приватній гімназії на Україні — Колегії Павла Галагана, хоча саме тут він розпочав, під впливом учителя російської літератури Котіна, писати вірші російською мовою. У 1910 році успішно закінчив Колегію і став студентом історико-філологічного факультету Київського університету, працював у семінарі академіка Володимира Перетца. Цей же 1910 рік був щасливим для Михайла й тим, що він познайомився з гімназисткою Ніною Длугопільською, з якою в 1914 році одружився. Потім — поїздка за кордон для підвищення своєї як славіста кваліфікації, праця в Київському університеті (професорський стипендіат), переїзд до Петрограда, де й завершилося формування його духовних орієнтирів. Драй-Хмара зустрічається з С. Єсеніним, О. Мандельштамом, захоплюється поезією О. Блока. Тільки в 1919 році, під впливом динамічних і драматичних революційних подій на Україні, Михайло Драй-Хмара починає друкувати вірші українською мовою. Викладає в різних наукових навчальних закладах, веде активну дослідницьку роботу, перекладає і готує до друку

свою першу книгу поезій. У Києві він зближується з Миколою Зеровим, Павлом Филиповичем — своїм другом-колегиантом, Освальдом Бургардтом, Максимом Рильським, які організувалися в групу неокласиків.

Саме вони розпочали боротьбу за освоєння світових зразків поетичної техніки, за пошуки нетрадиційних образів і оригінальних форм, за вихід української літератури на нові горизонти європейської культури. Водночас неокласики заглиблювалися в чисті джерела української культури, намагалися активізувати процес опанування національної класичної спадщини, увести в поетичну систему образного мислення рідкісні перлини української мови.

Люблю слова, що повнодзвонні,
Як мед, пахучі та п'янкі,
Слова, що в глибині бездонній
Пролежали глухі віки.—

писав поет.

...У квартирі Оксани Ашер я звернув увагу на живописну картину Ярослави Геруляк — відомої української художниці в США. На голубому фоні зриваються в політ лебеді.

— Це і наш символ життя і творчого дерзання, якщо можна так велемовно говорити про нашу з мамою працю над виданням творів батька, — пояснила Ашер. — Бачте, в нас ось і тарілки з лебедями. А ось книга ірландського вченого і письменника Педрайка Колума. Це роман про сучасне життя ірландців під назвою «Лебеді». Написана під впливом сонета Михайла Драй-Хмара.

Педрайк Колум відшліфував переклад «Лебедів» Оксаною Ашер на англійську мову, а цей роман він подарував Оксані Ми-

хайлівні з такою присвятою: «Для моєї зірки-студентки Оксани «Міс Мазепи». Справді, трагічна і щаслива доля в сонета «Лебеді».

У 1928 році поет, один із славної плеяди неокласиків, написав цей символічний сонет, так несправедливо критикований. Ним Михайло Драй-Хмара засвідчив своє громадянське і мистецьке кредо: пориватися до висот поетичної досконалості, берегти і творити індивідуальне мистецьке «я», вириватися на нові простори естетичного розкриття своїх здібностей і прагнень, бути творчо незалежними і сміливими.

О гроно п'ятірне нездоланих співців!
Крізь бурю й сніг гримить твій
переможний спів,
Що розбиває лід одчаю і звірив.

Дерзайте, лебеді, з неволі, з небуття
Веде вас у світі ясне сузір'я Ліри,
Де пінить океан кипучого життя.

Звертаючись до творчості видатного поета, перекладача, вченого-славіста, маємо щасливу можливість ознайомитися з унікальними документами складної — бентежної і трагічної — епохи. Епохи окрилення революційними ідеалами і болючого розчарування, епохи духовного відродження української культури і трагічних втрат.

Непоправні втрати. Важко уявити, скільки духовної енергії, вивільненої соціалістичною революцією, було ліквідовано. Неможливо передбачити, якої висоти була б ця хвиля духовного припливу, яка так багатообіцяюче і розкуто об'єднала у потік віками замулювані струмки національної культури і понесла до океану світової культури. За далеко не повними, не точними підрахунками, у нашій країні в двадцяті —

п'ятдесяті роки постраждали близько двох тисяч лише літераторів, а близько півтори тисячі із них загинуло в тюрмах і таборах. Було репресовано майже 90 процентів письменників, прийнятих до Спілки письменників у 1934 році. Особливо тяжкі втрати понесла українська радянська література. Було репресовано понад 300 літераторів, із них лише 25 повернулися живими із таборів і включилися в літературне життя. До сьогодні творча спад-

щина переважної більшості репресованих письменників не ревидана, а отже — є недоступною для широкого загалу. Рукописні матеріали абсолютної більшості репресованих, їхні особисті бібліотеки, листування або знищені, або невідомо де ще зберігаються.

Боляче і сумно, бо справді мав рацію Михайло Драй-Хмара: із фаланги славних творців нової — соціалістичної — літератури вибували найкращі.

З ЩОДЕННИКІВ

13. VIII. 24

В революції інтелігенція українська не перемогла в повній мірі національного моменту (не закріпила своїх позицій) і через те почуває себе «ні в цих, ні в тих» перед явищами соціального порядку.

16. VIII. 24

Одійшовши від «мрії», він застряв у «прозі». Чомусь це зв'язують з його переїздом до Харкова. Невже він продався? Ні. Надмірна лякливність загнала його в лабети Еллана й Коряка, які взяли його для «марки» й використовують на всі боки. Тепер, здається, для всіх ясно, що фанфари революції заглушили його «кларнети».

16. VIII. 24

На фотографічних картках Еллана завжди можна побачити всеєдині поміж Тичиною та Хвильовим. Це все одно, що тріо з балабайки, флейти й віолончелі. «Радянській балабайці» завжди треба бути на першому місці.

16. VIII. 24

На чім возі їдеш, тому й пісні співай (про гартян).

3.I.25

Я не вріс в свою епоху, бо протягом майже 20-ти років (з 9-ти і до 29-ти) був ізольований від життя. Спочатку «манастирське життє» в Панському, від якого я, 9-літній хлопчик, буквально втік. Потім брудна Золотоноша. Далі гімназія, колегія, університет і, нарешті, блукання в тумані архаїчної філології. Хіба цього не досить, щоб зовсім одірватися від землі?

20.III.25

Зібралася компанія — невеличка, але чесна! Становить ліве крило укр. «напостовців» (праве — «Плуг» і «Гарт»). Це т. з. «напостовці» — погромщики.

Це робиться так: спочатку посваряться Пилипенко й Еллан. Потім з боку обох цих генералів іде підбурювання чи піддурювання молодняку. І врешті виходить: молодняк, мов ті метелики, перелітає то з «Плугу» в «Гарт», то з «Гарту» в «Плуг». А зветься це шуканням платформи.

8.IV.25

Слухав розмову в трамваї поміж кондуктором та одним робітником з трачки. Обидва скаржаться на життя: важка робота, мала платня. Кондуктор каже, що раніш він за 8 год. щоденної праці одержував 60 карб. на місяць, а кожна година поверх 8-ми оплачувалась подвійно; з його платні відраховували 5—10 %, зате через 20 років він одержував 5000 карб.! Тепер йому платять за 8 годин 50 карб., а якщо він працює більше, то зайві години оплачуються так само, як і основні; профспілка бере з його 4 % щомісяця, але що він матиме за це потім? Майже нічого. Робітник з трачки каже, що в їх молодняк працює по 10 годин, і от уже з них 50 душ занедужало на гилу.

11.IV.26

Ленін говорить про поневолені класи, про те, що пролетаріят об'єднає й поведе їх за собою на боротьбу за краще майбутнє. А Чупринка співає про людей у горі, про людські муки, про сльози й крик одчаю. Наслідком цього буде: гнів і полум'я пожежі. Хіба це не та сама віра в революцію? І що ж? Ленін розстріляв Чупринку.

11.IV.26

Учора був на вечірці В. Сосюри. Вона складалася з 2-х частин: 1) спомини козака з Гайдамацького полку, 2) вірші. Спомини цікаві, хоча місцями й не об'єктивні: на колишні події Сосюра дивиться очима комуніста, а не козака. Через це й виходить така нісенітниця: Петлюра для його — кат («схожий на Раковського — яка іронія долі!»),

а він проте ж у його служить з 1917 р. й до 1920 і тільки тоді кидає, коли петлюріяда вже фактично закінчилася. Винниченко, прим., залишив отамана ще на початку 1919 р.! Все, що я почув у тих «Споминах», є в поезіях Сосюри, навіть «Чумак» і гімназистка з багнетом між ногами. Тільки про оселедця, що його носив Сосюра, будиши гайдамакою, здається, ніде в його творах не згадується. Сосюра — безпосередній, наївний, як він сам про себе каже...

4.V.26

В 20-х числах квітня помер директор Національного музею Біляшевський. Року 1911 чи 1912 він подорожував разом з семінаром Перетца до якоїсь із російських столиць. Семінар мав окремого вагона, в якому їхав і я. Тоді я вперше, здається, побачився з Біляшевським. Розповідають, що за голодних років йому сутужно приходилося, і оцю смерть спричинило до певної міри те лихоліття. Труну, покриту китайкою, везли волами на санях аж до пристані, відкіля пароплавом мали доправити до Княжої гори. На похороні було душ 200, між іншим, Перетц, що приїхав з Ленінграда. Проти осені, коли я його бачив, він дуже постарів: кажуть, що в його було 3 грипи. Похорон був громадянський, хоча Базилевич казав, що перед цим правили дома панахиди у ризах всіх віків. Я стежив з Володимирової гори, як труну везли до пристані.

4.V.26

Заходив недавно до Володимирського собору. Який жах! Фрески Васнецова, Котарбинського й Нестерова потріскалися й облуплюються. В соборі вже кілька років не палять, із стін тече, і пам'ятки мистецтва гинуть. Яке варварство! Зокола теж не краще: дах поіржавів, ринви покрали, навіть бронзу на дверях повигвинчували! Що це — неохайність чи просто свідоме руйнування святинь?

4.V.26

29 квітня — страсний четвер. Був у Софії й зустрівся там із Косинкою та Івченком. Останній прийшов з грубою свічкою, хреститься, кланяється — справжній автокефальний християнин! В той час, як Чехівський виголошував своє довжелезне казання про князів церкви (улюблена його тема), ми стояли в темному закутку й говорили про події останніх днів, головним чином про Єнукідзе, його україножерську промову. Косинка передавав, що навіть Савченко та Терещенко обурювались нею, а Дорошкевич ніби сказав: «Що ж це таке? Що ж воно буде?» Фальківський, як вірити Косинці, написав навіть вірша: «Ідуть жидівські легіони...» Словом, велике зрушення управо. В зв'язку з усім цим ми вважали за потрібне знову об'єднати всі літературні сили, від-

новивши, напр., Аспис. Після «Розбійника» розійшлися. Виходячи, зустрінулися з Воруським. Навіть і він прийшов на страсті? А біля його третя якийсь підліток у зеленому капелюсі. «Чіпляються до мене», — скаржиться мені. «Гнида», — подумав я про його.

4.V.26

3 травня — другий день великодніх свят. Зранку їздив на моторі аж до Десни. Компанія з 7 душ: два Колодуби, Захар, дві панночки і я з Ніною. День сонячний, вітряний. На Дніпрі велика хвиля з «зайчиками»...

Зареготався дід наш дужий,
аж піна з вусів потекла...—

пригадував я з Шевченка, але боявся, що брешу... Їхали повз яхт-клуб до Чорторію, до Наталки, а потім до Десни. Дніпро так розлився, що в деяких місцях не видно землі. Сила голубої й синьої фарби! У лице — теплий сильний вітер і бризки. Як хороше! Спинилися на якомусь островці, нарвали пахучої лози й поїхали назад. Пізніше я їздив до Йосипа, а потім до зоологічного саду. Вечером був у Чалих.

8.IV.27

Одержав сьогодні копію з листа М. Горького до «Книгоспільки». Ось зміст цього надзвичайно цікавого й повчального для українців документа: «Уважаемый Алексей Андреевич, я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собою одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие «языком», — но еще и угнетают тех великоросов, которые очутились меньшинством в области данного наречия. При старом режиме я сильно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу. А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие же действуют как раз наоборот. А. Пешков».

Це слова М. Горького, що належав колись до лівих угруповань і до певної міри репрезентував ліберально настроєні кола російської дореволюційної інтелігенції. Що ж говорити про інших! Ось де справжній, непідроблений, невигаданий шовінізм, а в нас намагаються пошити всіх українців в шовіністи через те тільки, що вони українці. Стара, як світ, і нудна, як мітингова промова, історія, а проте з «історією» цією ми ніяк не можемо розпрощатися. З «наречия» ми хочемо зробити «язык»! Який жах це для російського інтелігента! Йому так не хотілося б випускати нас з своїх лабет, втрачати ласий шматок, що не має

охоти сам лізти в пельку! Для цього він ладен навіть збрехати, пустивши чутку про «угнетенных великоросов». На думку Горького, українці, будуючи спільно з москалями Вавилонську башту (бо що ж таке «всемирный язык», як не Вавилонська башта?), повинні зрестися і своєї мови, і своєї культури, що їх створив 40-мільйонний народ протягом тисячоліття для того тільки, щоб не заважати своїм «братьям». Ні, якраз оцей російський, старорежимний, невмирущий шовінізм заважає людям допомагати одне одному, а зовсім не те, що українці роблять, чи вже й зробили, з «наречия» «язык».

22.V

17 травня, у вівторок, читав доповідь в Історико-літературному товаристві на тему: «Поема Лесі Українки «Віла-посестра» на тлі сербського та українського епосу». Перед доповіддю зайшов до Дем'янчука, в ту саму кімнатку, де в мене протягом останньої зими відбувалися семінари польської та сербської мови, й застав у нього Кримського. Питаюся: «Що Ви знаєте про «Вілу-посестру»?!» Кримський, мабуть, не розчув, бо перепитав: «про «ліву-посестру»?!» Я повторив своє питання. «Ні, нічого не знаю про цю поему» — відповів він. «Як же Ви не знаєте, коли Вам присвячено цю поему?» — «Присвячено? Мені?» — здивувався ніби він. «Авжеж, Вам», — підтвердив я. Не думаю, щоб Кримський, таку чудову пам'ять мавши, забув про цю присвяту. Мабуть, вагався, чи говорити про неї, чи ні. «Отак зробив і Франко, — розповідає він: — присвятити мені «Івана Вишенського», а мені про те — ні слова, і я тільки з книжки його вже довідався про те, що мені присвячено поему». Говорить далі про Лесю, хвалить її, називає талановитою. Виявляється, що він, їздивши з Москви до Києва, зупинявся в Косачів, і там йому Леся завжди прочитувала свої нові речі. Слухаючи, він поглядав на годинника, щоб не спізнитися на потяг, а Лесю, помітивши це, єхидно нагадувала йому про це пізніше в листах, дорікаючи, що потяг для нього має більше значення, ніж поема. На другий раз він це робив дуже обережно, ледве висовуючи годинника з кишені. Під час розмови Кримський згадав за своє листування з Лесею. В листах він багато писав про її літературні твори, найбільше спиняючись на тих, що мають у собі щось єхидне. Так, напр., він багато писав Лесі про «Йоганну, жінку Хусову». Розповів він і про деякі lapsus'и в окремих творах Лесі Українки. В одному з них ()¹ ерусалимські жида ходять прати шмаття до Йордану. Кримському доводилося їхати кінями з Єрусалима до Йордану, і він потратив на цей переїзд аж півтори доби! Заговоривши про lapsus'и, згадав він про Вороного, в якого отрок чомусь попадає в Київ, а не в Тмутаракань, як про це свідчить літопис

¹ Пропуск автора.

(«Євшан-зілля»). «Євшан», на думку Кримського, — це степовий полин, назва якого збереглася й дотепер у формі «імшан». У Вороного ж помилкова уява про палімпсест у вірші з такою самою назвою. Вороний каже, що з-під тропарів та кондаків згодом виразно виступав знов твір Арістофана, а справді це робиться не так: старе письмо само собою ніколи не виступає, аж поки не кинуть рукописа в особливий розчин; після цього на якийсь час, на кілька годин чи що, ясно виступають старі літери, потім зникають разом з рукописом, що його з'їдає розчин.

Побалакавши отак з Кримським, я пішов на засідання Іст.-літ. т-ва. Доповідь моя тяглася приблизно з годину. Після доповіді виступали Самоненко, Зеров, Филипович, Єфремов та Хв. Савченко. Самоненко й Зеров довго говорили про ритм «Віли-посестри», зазначивши, що він, як і ритм Старицького, був скований традиційними канонами, але я, розповівши докладно про «десетерець» та про 5-стоповий хорей, не хотів підтримувати дискусії, бо питання про ритм «Віли-посестри» не входило в мою доповідь. Филипович радив зв'язати «Вілу-посестру» з іншими творами Лесі Українки, а Єфремов — з попередніми творами старіших українських письменників, де розвивається мотив зради. Савченко радив поширити мої паралелі на інші епоси, але я зазначив, що це не є моє завдання, бо я вивчаю не мотиви, як такі, а окремий літературний твір.

18 травня був з Ніною в кіно. Йшов фільм «За 40 дверима». Бедуїни полонили французького ученого Делькарта, який розкопував піраміди. Дочка цього вченого виросла в Тефік-паші, який хотів силою віддати її заміж за Гамед-бея. В дочку цю закохався молодий англійський вчений Джек. Він її, після багатьох пригод, вирвав із рук Гамед-бея й заховав у піраміді. Туди прибігли бедуїни й захопили її знову. У шейха бедуїнів дівчину катували в присутності її батька, щоб цей останній вказав шейхові сліди до фараонових скарбів, заритих в одній могилі. Батька й дочку визволяє хедивове військо, і Джек щасливо зустрічається з своєю коханою. Словом, мораль така: які дикі бедуїни, що шукають фараонових скарбів, і які благородні європейці, що роблять те саме! Здається, я вже бачив колись такого самого фільма, і звався він, коли не помиляюся, «Помста фараона». Багато кадрів вирізано, і тому неприємно було дивитися на цього фільма.

19 травня, в четвер, після семінару, ходив з Лідєю Білозоровою на «Три епохи». Кохання трьох епох: доісторичної, античної й капіталістичної. Подано в сатиричному тоні (епізод з собаками й кішкою в римському циркові під час перегонів). Цікавий кінець: подружжя доісторичної доби веде за собою десятеро дітей, подружжя античної

доби п'ятеро й подружжя капіталістичної — ні одного (замість дитини — цуцик). А взагалі — нісенітниця.

20 травня ходив на збори катедри. Читав доповідь Бургардт (про Лесю Українку й Гейне). Доповідь слабенька, що й відзначив Филипович. Я сидів з Перетцем (він тоді був якраз у Києві) і перекидався словами з приводу різних місць із доповіді. У Перетця ясна думка й досі, незважаючи на похилі літа, а Лобода, що саме був тоді в президії катедри, зовсім подався. Він уже ледве може говорити: все повторює — «майте на увазі». І начальства боїться більше, ніж вогню. Мабуть, не довго вже йому на цім світі жити. А колись здавалося, що він куди молодший проти Перетця!

Після засідання катедри пішли пити пиво. Були Могилянський, Петров, Новицький, Дорошкевич, Волошин, Филипович, Бургардт, Паланичка і я. Зеров утік.

21 травня, субота. Заходив з Ніною до Ліди. Вона сильно втомлена: весь час вартує коло Ігоря. Так само втомлені Коля, Вітя й Володя. Коли я не бачив, але передають, що він сильно подався й ніяк не може примиритися з тим, що Ігор умир. Лікарі сказали, що немає ніякої надії на видужання й що Ігореві залишилося жити 1—2 тижні.

Увечері були в Тини Дворецької. Чоловік її — після тяжкої операції. Був там ще родич їх із жінкою. Точилися розмови про церкву й про Липківського. Про останнього я чув тільки від Ліди Білозорової і зовсім не те, що довелося почути вчора. Білозорова характеризувала митрополита, як аскета й подвижника української ідеї. Таким я собі уявляв його і в Кам'янці, коли він туди приїздив висвячувати Оксіюка. Учора ж Зайченко, Тинин чоловік, одночасно якийсь родич Липківського, розповів мені про те, як Липківський ще до революції доніс на свого зятя за те, що той на Великдень читав Євангелію по-українському. Він же розказав, як Липківський р. 1918-го в Миколаївській церкві плакав перед парафіянами, бив себе в груди й присягався: «Я нікогда не был украинцем и никогда им не буду». З усіх церковників-автокефалістів, заарештованих останніми часами, він тільки один вискочив на волю, бо дав якусь розписку ДПУ, а решта й досі сидить, бо такої розписки не давала. Про нього ж сказали, що він дозволив Євгену Бачинському висвячуватися у папи римського. Всі ці риси характеризують Липківського, як нестійку й неідейну людину. Треба це перевірити, бо тепер дуже люблять брехати на своїх «ближніх».

22. V

Був на менинах у Зерова. Зійшлося з 20 чоловіка — всі ті, що бувають завжди. Тільки Єфремова я побачив тут уперше. Було трохи нудно. Навіть Филипович не виступав з промовами, які він виголошує всюди й завжди, коли треба й коли не треба. Як мені набридли ці менини у «неокласичного генерала», у Дорошкевича, у Рильського, у мене! Все ті самі люди, ті самі трунки, ті самі розмови! Невже не можна видумати щось ліпше?

24. V

Зробив доповідь в Істор.-літ. т-ві на тему: «Стиль поеми Лесі Українки: «Віла-посестра». В дискусіях брали участь Єфремов, Филипович та якісь невідомі мені особи. Говорили переважно з приводу епітета.

25. V

Уранці, о 3-й годині, помер Ігор. Коля ніби примирився з цим фактом, але в його дуже стомлений вигляд. Він уже два тижні не спить, не їсть і не працює. І справді, як можна бути спокійним, коли умирає дитина? Мені здається, що я особисто не переніс би такого горя, якби зі мною трапилося це нещастя. Бідний Коля! Скільки горя переніс він за все своє життя! Вічні історії з першою жінкою, розвод із нею, сидіння в ЧК, злидні в Києві, життя в підвалах, з яких він чомусь ніяк не може вибратися, і, нарешті, шестирічна недуга Ігоря! Цього досить, щоб приголомшити людину й зробити з неї інваліда. Треба з рік пильно стежити за ним, щоб він не звалився під тягарем життя.

26. V

Четвер. До обіду йшов дощ, і було холодно. Я не уявляю собі, як це ховатимуть Ігоря в таку погоду. Але після обіду трохи вигодинилося й стало тепліше. О 5-й годині винесли труну з дому, й похід вирушив до Звіринецького цвинтару. За труною йшло багато людей, і грала чудово оркестра. Дітлахи, притульні й безпритульні, бігли тротуарами, вилізли на дерева й заглядали в труну. Яка в них цікавість до мертвих! І яка разом з тим байдужість! Один із хлопчаків, вилізши на дерево, голосно сказав: «Какой красивый мальчик!» Моя Оксана, якби побачила похоронну процесію, напевно заплакала б. Проїшли Липки й завернули на Московську. Через те, що дорога вже була погана, труну поклали на катафалк, а похід розбився на групки, що шукали сухих стежок, ідучи попід мурами та парканами. Минули Каменівську школу, завернули ліворуч на Церковну вулицю й спинилися перед цвинтарною брамою. Потім знову взяли труну на плечі й понесли до ями. Уже вечоріло, й грозові сизі хмари насувалися з півночі. Я йшов з Колею, при-

гадуючи собі, коли я ще був на цьому цвинтарі. Уперше я був тут р. 1918-го, на другий, чи на третій день після знаменитого вибуху на Звіринці. Тоді було тут повно набоїв, і небезпечно було йти. Удруге я був тут, коли заходив до Завадинської. Цвинтар лежить на горбі, стежки слизькі, і страшно, щоб ті, що несуть труну, не посковзнулися. Підходимо до ями. Вона недалеко від стежки, під горбом, поруч з чиймись гробками, коло яких ростуть три акації й каштан. Місце веселе. Внизу яр, а на протилежній горі Інженерна школа й Лавра. Усі прощаються з Ігорем. Льоля Бать, сестра Ігоревої матері, тужить, умліває, і їй дають води й брому. Я говорю кілька слів, прощаючись з Ігорем, згадую його страждення життя, його сон за день перед смертю, й мимоволі виринає у моїй пам'яті Кам'янець, ясний весняний день і Аленич у труні... Я тоді теж промовляв над свіжою могилою... «Ігорю, ти весь час, як князь той, був у половецькому поліні, і не вдалося тобі вирватися на волю. А Ярославна плаче, виглядаючи свого князя, чекаючи свого ніжного породження, своїх дітей, які втнуть її сльози, її криваві рани... Ігорю, вона дождеться! Спи спокійно, український юначе!» Грає оркестра, і тихо спускають труну в могилу. Потім падають перші глухі грудки. Засипають яму, і через кілька хвилин над нею виростає горбочок, укритий геть увесь квітками. Помалу вертаємося додому. На вулиці зустріваємо Ігореву матір. Вона спізнилася на похорон. Біжить, закривши обличчя рукою. Коло Каменівської школи сідаємо в трамвай і їдемо просто до Колі. Там зібралися майже всі родичі. Сиділи до пізньої години й балакали, розважаючи Колю. О 12-й пішли додому. А через кілька годин, як ми потім довідалися, у Колі був сильний сердечний припадок.

27. V

Секція наукових робітників командувала мене до Жукина прочитати лекцію для робітників освіти. О 5-й годині вечора в п'ятницю я сів на чернігівський пароплав «Юный ленинец». Купуючи перед від'їздом у якогось єврея блокнота, я помітив, що на палубу прийшли Б-ки. Мені стало неприємно. Невже це тільки збіг обставин? А якщо вони довідалися, що я відряджений до Жукина, й забажали послухати моєї лекції? Я сидів на передній частині пароплаву й умисне нікуди не дивився, заглибившись в читання рецензії Василевського (Не-Букви) на роман Марієнгофа: не хотів зустрічатися з ними очима. Але й не дивлячись у їхній бік, я помітив, що з ними ще є якась третя особа — жінка. Ця остання весь час нервово сміялася й якимось роблено, штучно, вищала, ніби тільки для того, щоб звернути на себе мою увагу. Я вперто не оглядався. Потім до мене підійшла й сіла коло мене п. Б-кова. Я на неї не подивився — ніби не помітив. Думаю собі так: вона була в мене з чоловіком один тільки раз, я міг її забути, — навіщо мені здоровкатися з нею? І чомусь більше й біль-

ше переконувався в тому, що її підіслали спеціально до мене. Бо чому ж вона тоді, восени, пізно ввечері, зайшла до мене з Б-ком, коли я її зроду ніколи не бачив і не запрошував до себе? Про ту візиту мене завчасно попередив Дніпровський, сказавши, що Б-ко, щоб здобути партквитка, доносив на батька, й на жінку, й на всіх знайомих: він — «сексот», шпигун і провокатор. Через кілька хвилин Б-кова залишила мене, а натомість передо мною раптом виросла якась фігура, й почувся знайомий голос. Підвівши очі, я побачив перед собою П-цьку. Це ж вона й сміялася ввесь час, бажаючи вивести мене з рівноваги... Але чому вона з Б-ками? Що за чудне знайомство? Невже й П-цькі в «сексотах»? В одну секунду повстали всі оці питання в моїй голові, але я не мав часу дати на них відповідь. П-цька сіла коло мене й давай щебетати. За хвилину я вже був поінформований про все: і про те, що вона їде до Микольської Пустині разом з Б-ками, щоб знайти собі там дачу, і про те, що вона була торік у Криму, і про те, що вона вивчає англійську мову. Мені ця особа й раніше не подобалася: якась просто фізична огида була в мене щодо неї. Мені бридкою здавалася її фізіономія, мені нудно було дивитися, як вона, танцюючи, задирає ногу, мене дражнило те, що вона на вечірки приходила напівгола, й те, що вона балакала завжди по-російському. Чоловіка її я мало знав. Чув тільки про нього, що він вискокча й кар'єрович і з наукою не має нічого спільного. Пізніше я довідався, що він «сексот», але, балакаючи з П-цькою на пароплаві, я ще цього не знав і тільки дивувався, що вона так дружить з Б-кими. Після недовгої розмови вона запропонувала мені піти з нею до Б-ків.

— Вы знакомы, кажется, с ними?

— Та трошки знайомий.

Пішли. Поздоровкалися. Якась почалася розмова. Б-кова розповіла, що вона в якійсь півній зустрілася з Рильським. Я пригадав, що Б-ко ще восени, коли заходив до мене з жінкою, питався про Рильського. «Значить, у них завдання — стежити за неокласиками», — подумав я. Спустилися в каюту І класу й випили по шклянці чаю. Наближалися до Микольської Пустині. Я попрощався з ними й вийшов на палубу. П-цька дуже жалкувала, що мало зі мною їхала, й послалала мені з берега повітряні поцілунки. Ідіотка!

З Микольської Пустині пароплав узяв двох музик. Це були молоді хлопці, з яких один грав на гармонію, а другий — на бубона. Вийшовши на палубу, вони зараз же й почали грати, і грали непогано. Я слухав їх і дивився на Десну. Яка вона широка тепер і гарна! Скрізь залівні луки, озера й верби. Сонце заходило, і всі ці луки й озера горіли червоним огнем. Потім огні погасли, і затремтіли на небі перші зорі. Було прохолодно, й крєктали жаби. О 12-й годині ночі ми приїхали до Жукина. Мене зустрів представник Робосу. Сіли на човна і ще з годину їхали Десною та затоками, поки не попали на

хутір. Хутір — це й є теперішній Жукин. Зайшли на пошту. Виявилося, що я там ночуватиму. Роздягнувшись, я ліг на розкладнім ліжкові й скоро заснув, згадуючи Панське, що дуже скидається на Жукин.

28.V

Встав о 7-й ранку. Познайомився з господарями. Господар — начальник поштового відділу на прізвище Бондаренко, господиня — його дружина й учителька місцевої 4-річки, на ім'я, здається, Зінаїда Степанівна. О 9-й годині я пішов з Зінаїдою Степанівною до школи. Там зібралося з 25 учителів. О 10-й годині я почав лекцію на тему: «Українське післяжовтнєве письменство». Лекція тяглася приблизно 3 години. Почавши з Чумака, Михайличенка та Еллана, я перейшов до панфутуристів, спинився на Тичині, охарактеризував «Гарт» і «Плуг» і, розповівши про Хвильового та його дискусію з Пилипенком, закінчив характеристикою сучасних літературних угруповань. Були запитання, але дискусій не було. Учителі дякували мені за лекцію, просили поради щодо складання іспитів з українознавства. Нарешті, я попрощався з ними й пішов оглядати Жукин. Хороше село, що мені дуже нагадує Панське. Хати всі дерев'яні, рублені — справжнє Полісся, а всього тільки 50 верстов до Києва! На хаті — тонкий високий дерев'яний верх. Я зайшов до однієї хати, де жив заможний селянин. Хата розмальована, як церква, — чисто й гарно, тільки взимку, мабуть, холодно. Заглянув до біднішої хати, — там дерев'яні помашені легенько крейдою стіни, є підлога. Взагалі підлога є скрізь. На Полтавщині ж вона трапляється як виняток. Пішов до суду. Там було кільканадцять селян, що судилися одне з одним за садиби, коні, свині тощо. Прислухався до розмови. Скрізь поліські рефлексии стародавнього о та е: виУн, миУст, ліУд, скиУльки, двиУр, пиУп, пуйду. На стінній газеті в школі я ще раніше запримітив такі форми: вони бачеть, робеть тощо. Півсела залито водою. Скрізь пісок. По городах ростуть берези, верби, берестки, а за школою — сосновий молодий лісок. Селяни живуть переважно з лугівництва та рибальства, а хліб сіють тільки в городі. Взимку возять сіно Десною до Києва. Рыбу ловить одна якась артіль, а решті селян цього не дозволяють робити. Відділя — нарікання. Коли стемніло, я прийшов до пошти й хотів занести, але з цього нічого не вийшло. Уночі я трохи задрімав, але о першій годині ночі мене розбудили перевозчики, й я пішов за ними. Сіли на човна. Було темно, й дув сильний вітер. Ми трималися берега, й я боявся, щоб човен не попав на яку палю або на кущі під водою. В обличчя бризкало водою. Через півгодини ми доїхали до хати, де було вже з десяток пасажирів. Вони чекали пароплава, але той спізнився. Познайомився з двома учительками, які були на моїй лекції. Ходили понад Десною й балакали. Стало світати, а пароплава все не було.

Нарешті він прийшов. Ми посідали й поїхали. Балакали до самого Києва. Я читав своїм компаньйонкам вірші й обіцяв щось написати з приводу Десни, Жукина й нашої подорожі. Просили, щоб прислав їм. Я пообіцяв. О 8-й годині ранку приїхали до Києва. Через те що майже дві ночі мені не доводилося спати як слід (останню ніч я зовсім не спав), я, приїхавши додому, зараз же ліг спати.

29. V

Дивився на Гаррі Лідке в «Мрії кохання». Хороший артист, але в комічних ролях, кажуть, він ще кращий. Прекрасно грала артистка в ролі Орлової, що її шантажував лакей якогось російського князя. Чудові краєвиди, особливо в кінці фільма, де показано снігові гори й біг на лижах. Подібного фільма я вже колись бачив.

1. VI

Фільм «Коли розтане сніг» справив найкраще враження. Мері Пікфорд у ролі доньки рибалки грала просто розкішно. Ходили в кіно великою компанією: були Коля з Лідою, Ніна з чоловіком, Льоля й я з Ніною. Неприємно було тільки за Колю: ми його зтягли силою, а на екрані демонстрували смерть дитини. Наче навмисне.

3. VI

Ряппо балакав з Кримським з приводу Галанта й кампанії проти нього: «Чому Ви не звільняєте Галанта й не приймаєте його опозиціонерів?» «Не хочемо»,— відповів Кримський. «А як ми вам накажемо?»— запитав Ряппо. «Наказати ви можете,— сказав Кримський,— це вже ваша справа. Колись Калігула наказав увести коня в сенат, але ні кінь від того не порозумнішав, ні Калігула не придбав собі великої слави».

Ще один радянський анекдот. Іваниця сперечався з Войцеховським (з Харківського Держвидаву) з приводу якихось змін у його книжці, зроблених без його дозволу. «Якби Ви були на моєму місці,— сказав Войцеховський,— то й Ви так само зробили б». «Я ніколи не зайняв би того місця,— відповів Іваниця,— де я нічого не розумію».

8. VI

Учора поховали Демуцького, а сьогодні— звістка про трагічну смерть Щербаківського. Як шкода кожної людини, що працювала на українській ниві! Демуцький хоч у похилих літах помер і своєю смертю, а Щербаківський утопився! Не міг винести бруду нашого жорстокого життя й стратився! Ревуцький показував мені сьогодні листа, в якому небіжчик нарікає на Оніщука, Вінницького й на Семка,

що мав увійти в склад ревізійної комісії. Семко, як він пише, не хотів навіть вислухати його,— який же з його був би ревізор? Лишив небіжчик і заповіта, але я його ще не бачив. Кажуть, що він датований ще 1-м січня. Цікаво, чи з'явиться завтра в газеті передсмертний лист Щербаківського? Навряд.

22. I. 28

Давно вже не брався за щоденника — більше, як півроку. За цей час сталися такі події: 1) подорож усієї моєї родини до Криму; 2) подорож на Кончу-Заспу й 3) Оксаночкина недуга. Коротенько — про кожну з цих подій.

Подорож до Криму тривала понад 2 місяці (я, власне, в Криму пробув лише 1 1/2 місяця: липень—перша половина серпня 1927 р.). Жили ми в Гурзуфі, на дачі Гурова (межі Сууксу та Гурзуфом). Разом з нами жила Вер-ка, що дуже драгувало Ніну, бо вона знала її як жінку, що любить усіх використовувати. Перед тим, як переїхати до Гурова, ми пережили в Гурзуфі, в тому отелі, де нам довелося переночувати першу ніч, землетрус. Проживаючи в Гурзуфі, я зробив кілька невеличких подорожей: до Нікітського парку (двічі: раз кінями, а раз пішки), на Аюдаг (теж двічі), до Ялти й Ливадії (тричі: раз із Рильським, раз із Зеровим і раз сам) та до Карасану, де познайомився з Чернявським. На нашій дачі жили здебільшого євреї та вірмени, але були й великороси. Переважно тут жили жінки комуністів, що відпочивали в Сууксу. Один з вірмен, молодий лікар, Семен Самійлович Шах-Паронянц, залицявся до В-кої і мав успіх. Взагалі більшість відвідувачів кримських курортів приїжджає туди не для того, щоб відпочити й набратися сили, а для того, щоб пожирувати й пофліртувати. Я мав човна й щодня їздив у море. Найчастіше їздив до Адолар, Пушкінського гроту та до Ведмідь-гори. Останню я раз об'їхав кругом. Тоді саме трапилася пригода з дельфінами, що, оточивши нашого човна (крім мене, були ще Ніна, Оксана й Абрашка),— хотіли перекинути нас. До Гурзуфу я їздив рідко. Частіше став їздити тільки тоді, як приїхав Пучківський (він жив над самим морем — у Чеховському будиночку). Кілька разів виїздив і в море, відкіля чудесно видно Ай-Петрі, Ялту й Ливадію. Пізніше до Гурзуфу приїхав Зеров. Він щодня заходив до мене з Буюрнусу, і ми разом купалися на нашому пляжі. Вечорами ходили або до Ай-Гурзуфу, або до Буюрнусу пити рожевий мускат та мускат-люнель. В Гурзуфі я написав «Ведмідь-гору». Легенду почув від однієї учительки. Тут же почав писати «Черкаси». У половині серпня поїхав пароплавом на Одесу, а відтіля, заїхавши в Будеї, помандрував на Київ. Ніна з Оксаночкою приїхали на 2 чи 3 тижні пізніше.

Подорож на Кончу-Заспу відбулася, здається, в вересні. Пам'ятаю, був чудесний, теплий день. В повітрі літало бабине літо. Я з Ні-

ною, найнявши човна, поїхав Дніпром вниз. Десь проти Китаєва ми звернули вбік, заїхавши в рукав, що зветься Коник. З одного боку верби, з другого — золотий пісок. Доїхавши до кінця рукава, позлазили з човна на берег і пішли Жуковим островом на Кончу-Заспу. В одному місці ми сіли на човника й трохи проїхали Козаком (другий, ширший рукав Дніпра). На рибоохоронній станції пили теплу варену воду, бо холодної не було, а нас мучила спрага. Відтіля вже нам показали Кончу-Заспу. Це, як ми побачили, невеличке озеро, поросле очеретом та лататтям. Протилежний берег піскуватий. На ньому ростуть високі сосни. Навколо — ні душі. Так гарно відпочивати, думати, споглядати. Ідучи берегом, я зачепив головою осине гніздо, і мене вкусила в голову оса. Я потім весь час тримав на голові мідного п'ятака, щоб не було опуху. Годині о 5-й повернулися назад і, коли вже смеркало, були в Корчеватій. Треба було там заночувати, але ми цього не зробили й попростували на Київ. Дорогою чули всякі пошви, дуже боялися, звертали з дороги й тим дуже зіпсували кінець цієї милої подорожі.

Про Оксаночкину недугу (шкарлатину) не буду говорити. Захворіла вона 7 жовтня й пролежала 1½ місяця. Було ускладнення: текло з правого ушка. Лікували Контребинський, Пучківський та Векслер. З Оксаночкою весь час були Ніна й мама.

29-го жовтня я кинув палити на 5 років.

22.1.28

Сьогодні я був у Зерова, читав йому «Поворот», і ми вирішили, що цієї речі тепер не варто друкувати: занадто вона абстрактна й мінорна. Потім заходив до Пучківського й до Рильського. Останнього не застав дома. Ніна й Оксаночка поїхали до Марусі на ялинку.

25.1.28

17 й 24 січня бачив у Домі учених два наукові фільми. На першому демонстрували Індію, на другому — Африку. З першого найкраще запам'ятав слонів (їх ходу, роботу з колодами, купання в річці) та пагоди. Останні такі химерні, як наші стародавні храми, і віє від них тисячолітньою культурою. Озеро священних мавп і ченці-жебраки — яке це все архаїчне, давнє, старозавітне! І воно живе сьогодні поруч з новітнім, майже європейським, містом! А жінки які діяльні! Особливо, коли змагаються на човнах!.. Другий фільм відтворює життя південної Африки. Разючий контраст: в Індії — багата природа (гори, річки, озера, ліси) й велика оригінальна культура, тут — убога природа (випалений сонцем степ, мілководні річки, маленькі озерця, кущі замість дерев, мертві гори) й ніякісної абсолютно культури. Демонстрували, власне, звірі, птахи і т. п. Гарно показано острів пінгвінів (купання їх під час прибою). Полювання на кашалотів вийшло

слабенько. Діамантові копальні дуже скидаються на рубінові в Індії. Два мандрівники — американці їздять спочатку волами, потім автом, потім верблюдами. Із звірів найцікавіші: лев (з левенятами), гіпопотам, носорог (з маленьким), дикий кабан, газель, леопард, слон (ушастий), гну (покруч коня з коровою), зебра, жирафа; з птахів: страус, голубий журавель, гриф, голубий голуб. Шкода тільки, що мандрівники їх без перестану нищать. Так, напр., вони вбивають білого носорога, значаючи, що цих звірів є не більше, як 20, на всьому світі. Показують на фільмі й тубільців (бечуанців та зулусів), але побуту їхнього немає. В одному тільки кадрі продемонстровано жіночий танок (з барабанами поміж ногами). Жінок купують на корови (від 5 до 15 корів за жінку). Витриваліші щодо танку жінки коштують дорожче.

26.1.28

Заходив до Могилянського. Почув від нього, що Вапліте чи само-ліквідувалося, чи його ліквідували. Даремно ж я передплатив вапліт'янського журналу! Але часи, часи! Щоб ніякісної тобі опозиції не було! Щоб ніхто й не посмів не то що друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж напружувати зголомнілі мізки, коли є готова система думання й філософствування? Відкривай книжку Карла Маркса й читай, учись, їж досхочу — страви вистачить на всіх.

Говорили й про останню ревізійну комісію на чолі з Озерським. Мабуть, вони хотять з Академією наук зробити те саме, що зробили з Академією пролетарської літератури. Не хотіли послухатися Матвійка, не висвятили його та Шліхтера на академіків — от і маєш! Все одно: вижени муху дверима, вона влетить вікном. Не хочеш добром, силою тебе примусять зробити, чого хочеться «його благородієві». Це як було з речами однієї пані, що р. 1919-го чи 1920-го тікала з Києва на провінцію. Чотири мішки речей! Але є солідний документ: речі матраса, що був на фронті.

— Чиї єто вещи?

— Мої, але в мене є документ...

— Какой документ, када чотирі мішка вещей?

І далі йде глузування:

— Слещ, тьотка, яке в тібя хароше одіяло! Подаруй його оцьому хлопцеві.

— Та й чого я маю дарувати, коли це в мене одна річ? Вона моя...

— Не хатіш? Ну, то я сам подарую. На, братішка... Ну, а вот ета вуздечка — хіба не хароша? Тьотю, подаруй їйо міне...

— Даруй уже сам собі, а я тобі нічого не даруватиму.

— Чого ж ти сердішся, тьотю? Нада быть уступчивой. Харашо, я вже сам собі подарю їйо...

Отакє саме трапилось й з нашою Академією. Кримський

М[оголянськи]й, зовсім розгубився. Удавав юридичного, клявся й бив себе в груди, але йому ніхто не вірив.

А Дорошкевич, почувши про це, злякався й хоче в Інституті шевченкознавства обов'язково завести комуніста. Як же пак! У Харкові — і Коряк, і Речицький, а в Києві — нікогісінко з партійних! Треба хоч поганенького посадити, щоб не чіплялися, ну, напр., Заклинського. У нього й статечка якась про Франка е! Чим не підходящий співробітник Інституту? А тим часом гроші з Харкова відпускають заким що тільки Дорошкевичеві та служникові.

10. II. 28

31 січня, 1 й 8 лютого зустрічався з М., що в неї очі, як у ієроманаха Петра. Товариші її звали — «робітниче-селянська». Не думаю, щоб вона була селянка. 31 січня виникла думка про сонет: сонячний промінь проходить у морську глибіню, освітлюючи підводне життя морських рослин, чудернацьких риб, крабів тощо, — так зір твій, запавши глибоко в душу, освітлив її підсвідоме життя, де сплять потужні інстинкти, де причалялися пристрасті, де смеркає розум. 1 лютого — розмова в Д[омі] у[чених]. На заваді були «карельська берега» й «гучномовець», що за його чомусь турбувався професор «Суша решта». Я був настирливий і необережний. Але чому ж вона не обрзилася на мене, вона, вірна Пенелопа? Терпіла, виходячи з егоїстичних міркувань? Ні: ми останні два рази навіть не балакали про те, що було причиною нашого знайомства. Це якась загадка. Потім утретє і востаннє: побачення в «К[онтиненталі]». Я чомусь був певен, що буде моя перемога. Хіба б вона пішла туди, якби в неї не було бажання? І я помилився: вона лишилася, як гірський сніг, чиста.

11. II. 28

Вечір стародавньої української пісні в Д[омі] у[чених]. Передне слово Д. Ревуцького. Він виступає на естраду з чаєм, скаржиться на грип, і все в нього виходить дуже якимось по-хатньому — неглиже. Мова мовиться про дилетантську музику. Вона здебільшого не знає гармонізації, має вокальний ухил і рідко виходить за межі мінору. Українські традиції заніс на північ Т. Прокопович, але його учень Теплов уже цілком стояв на російському ґрунті. Глуховчанин Бортянський учився в Італії, написав дві опери, та на його напосідалися італійці, не давали йому ходу, і він, кінець кінцем, перейшов на церковну музику. Українську дилетантську пісню культивували, з одного боку, українське духовництво, з другого боку, українська інтелігенція. Сам Ревуцький проспівав якусь пісню релігійного характеру, що її р. 1645 скомпонував Опанас Филипович, галичанин, який боровся з єзуїтами, стоячи на боці православних. Филипович писав цю пісню у в'язниці напередодні смерті. Єзуїти його замордували за

те, що він виступав проти них, називаючи їх проклятими. Переказують, ніби єзуїти обіцяли його помилувати, якщо він одмовиться від агітації й перестане називати їх проклятими. Филипович на це відповів своїм ворогам: «Що з того, що я перестану вас звати-проклинати? — вас же прокляв бог». Після цього його кат застрелив, і він упав у яму, але перед цим кат упав перед ним навколішки і цілував йому ноги. Потім Ревуцький проспівав ще одну пісню з тих, що їх співали в колі Падури й Ржевуцького (про Ржевуцького — анекдот: як він в Алжирі сів на дикого жеребця та як шейх хотів уже був ділити його речі). Далі якась молода піаністка (з червоними лиштвами на плечах) загра-ла симфонію Вербицького й другу шумку Завадського. Після антракту співали оперові артисти — Стефанович та Гужова й хоранс з Інст[иту]-ту ім. Лисенка. У Гужової гарно вийшла пісня про чайку, що її традиція зв'язує з іменем Мазепи, та пісня «Їхав козак за Дунай» (належить козакові Харківського полку Семенові Климовському), у Стефановича нічого вийшла пісня «Ой, я нещасний, що маю діяти», яку ніби співав Олекса Розумовський цариці Ялисаветі, коли вперше познайомився з нею. Разом обоє ще співали з «Запорожця за Дунаєм». Хоранс співав дві пісні з Галаганівського вертепу й пісню, що заховалася в родині Старицьких (приспів: «Мій совіт, слухайте мене» ест.— чув колись у Золотоноші чи в Черкасах).

12. II. 28

Був на виборах правління в Д[омі] у[чених]. Проїшов український список, за який голосувало 161 проти 32. КПІ та КІНГ сіли в калошу.

21. II. 28

Протягом останніх двох тижнів траплялися непорозуміння з Ніною (я їй розповів про М.). Тепер ніби вже все заспокоїлося.

12, в неділю, був у залізничному клубі (б. Шевченка, проти Безаківської вул.²), де Зеров робив доповідь про українське письменство за 1927 рік. Найбільше досягнення за цей рік, на його думку, — «Сонячна машина» В. Винниченка, але він дивиться на неї, як на бульварний роман, що значно нижче стоїть від багатьох попередніх Винниченкових творів.

19, в неділю, в Д[омі] у[чених] були млинці. Нічого цікавого.

20 був на симфонічному концерті в Інст[иту]ті ім. Лисенка. Були виконані: 1) увертюра з «Руслана та Людмили»; 2) арія Болеслави з тієї самої опери в супроводі оркестру («Ратмире мій»); 3) арія Ігоря в супроводі оркестру; 4) симфонія Моцарта b-mol. Після концерту я, Ніна й Ліда пішли на менини до Вериківських. Там, крім Лебедя,

² Тепер вул. Комінтерна.

всі були нам незнайомі. Серед знайомих були дві манікюрниці, дякон (полубовник m-ше К.), знову полубовник якоїсь дачної знайомої m-ше В-ої Надєненки (вона — в зеленому, співала по-італійському, вимовляючи «бачіо») та ще якісь невідомі мені люди. Познайомився я там з єврейським поетом Гофштейном і мав з ним довгу суперечку на тему — національний момент на Україні. Казали, що його жінка в Єрусалимі й що її не пускають сюди.

22. II. 28

Сьогодні вночі був кошмар. Це вже, здається, п'ятий: двічі був у Будаєх на Великдень 1927 р. і двічі в Києві після того. Стався він через півгодини після того, як я заснув. Я ніяк не міг і не можу пригадати, що саме мені снилося, але загальне враження лишилося таке: нема чим дихати, через секунду — смерть. Я схопився з дивана, підбіг до вікна, вернувся назад, щось перекинув по дорозі, прожогом вискочив з кабінету в коридор, з коридору вскочив у велику кімнату й став, ухопившись за серце. Воно колотилося в грудях, як спіймана пташка. Я стояв, мабуть, із хвилину, як укопаний, поки не розвіявся цей кошмар.

23. II. 28

Були з Ніною на «Розломі» в російському театрі. Не розумію, чому публіка так преться на цю п'єсу — звичайнісінька агітка. «Любов Яровая» та «Вредный элемент» без порівняння кращі за неї. Тема — повстання крейсера «Зоря» проти тимчасового уряду. Герої та героїні двох мастей: одні — янголи більшовицькі, другі — контрреволюційні чорти. Банальний як на наш час ефект у фіналі п'єси: підіймання червоного прапора. Взагалі багато фальші.

28. II. 28

Зранку заїхав до Академії, знайшов у Афанасьєва казку про царю-гусяря й пішов до ВБУ. Там я побалакав з Мих[айлом] Вас[ильовичем] Кривинюком і поїхав до Олени Пчілки. В вагоні зустрів Рону. Думав, що вона теж їде на Богоутівську, 7. Виявилось, що ні. Знайшов будинок, де живуть Кривинюки. Дзвоню до двірника. Він мене провів до п. Косач. Ольга Петрівна прийняла мене в малесенькій кімнаточці, де вона, очевидно, живе. Я подарував їй свою книжку «Леся Українка». Після цього почав з нею розмову про «Вілу-посестру». Виявилось, що О. П. пам'ятає історію цього твору, коли й як він повстав. Деякі нові відомості вона мені подала, дещо ствердила з того, про що я тільки догадувався. Так, прим., вона мені розповіла про те, що 1-а редакція «Вілу-посестри», яка не дійшла до нас, мала лагідніший і простіший характер. Потім я довідався від неї,

що Леся Українка читала у Шишманова сербські думи в оригіналі. Балакали ще й на інші теми — про переклади з Пушкіна, про видавничі справи, про видавців — «шакалів» тощо. Подякувавши, я розпрощався й поїхав додому. По дорозі заїхав до Мар[ії] Миколаївни Грінченкової, щоб спитатися за «Думу про княгиню-кобзаря», але вона не пам'ятала нічого про цей твір.

О 6-й годині вечора був знову в Академії: Єфремов в Іс[торично]-літ[ературному] т[оваристві] робив доповідь про «Повію» П. Мирного. Спочатку він наводив листування з Мирним з приводу його роману, потім переказав зміст твору (увесь він і досі не видрукуваний) й дав соціологічно-психологічну аналізу. Про різні стилі в цьому романі сказав кілька слів Филипович.

Після засідання я з Рильським пішов на чай до Филиповича. Говорили про Сур-ву, Петр-ка й Од-ця, про харківський літературний диспут тощо. У мене було таке враження, що диспут цей улаштовано з тактичних міркувань: треба було затушкувати той невідгідний для нас галас, що його зняли закордонні газети в зв'язку з ліквідацією Вапліте, Марса тощо. Крім того, була ще й інша мета (це, між іншим, виявилось в Скрипниковій промові) — поставити всякі мистецькі організації на формальний ґрунт, каструвавши їх з ідеологічного боку, бо організації у всеукраїнському масштабі надто небезпечні для держави.

4. III. 28

Учора був на виставці картин в Академії разом з Володимиром, але пробув там не більше, як годину, й не роздивився як слід. Треба ще раз піти.

Увечері з Марусею ходив на радянський фільм «Дружина», мораль якого така: не треба зраджувати своїх жінок.

Сьогодні чудесний весняний день. Треба піти погуляти.

Зранку заходив М. І. Вериківський замовляти мені лібретто для опери «Лісова пісня», яку він має писати. Ми разом переглянули Лєсину драму-казку, зробивши відповідні поправки та купюри.

18. III. 28

8-го березня у Д. У. був диспут з приводу «Сонячної машини». Виступали: Івченко, Лакиза, Щупак, Могилянський, Підмогильний, Лебідь і Дорошкевич. Промов останніх двох я не чув. Переказували, ніби вони виступали на захист Винниченкового твору. Особливо гостра промова була в Дорошкевича. Це аж дивно — Дорошкевич завжди тримався золотої серединки. Івченко робив доповідь, більше хвалив, ніж гудив, і чомусь довго мимрив про те, що над Винниченковою творчістю тяжить тіло. Лакиза й Щупак нападали на «Сонячну машину» й, як водиться, лаялися. Та це й не дивно. Але дивно, що

разом з ними виступав старий Могиланський. Огидний виступ. Не личить він старому чоловікові. Не подобається тобі «Сонячна машина», — ну, й добре, а чого ж тобі лізти на естраду й поруч з тими, хто тебе недавно так ганьбив, співати в унісон? Ні, це, справді, було якесь дивовижне тріо: Щупак, Лакиза... і Могиланський. Можна було навіть подумати, що Мих[айло] Мих[айлович] підлабузнюється до дужих світу цього.

На чеському семінарі Левченко мені показав одне місце в хрестоматії Воскресенського, де я розписався: 169 сторінка, з правого боку, вгорі. Коли це було? 16 років тому. Як давно! Пригадую: була весна 1912 року. На Нестерівській вул. в кімнаті Володі Отроковського зібралися я, Боря Ларин і Володя. Читали й перекладали разом чеські пісні. Туди зайшли Ніна й Рита. Там, здається, я вдруге зустрівся з Ніною (вперше — на розі Фундуклейвської та Нестерівської). Ах, яка то запашна була весна!

16. III. 28

«Прол[етарська] пр[авда]»

Наукові засідання

Сьогодні, в приміщенні УАН (зал ім. Антоновича), відбудеться о 6-й год. веч. присвячене пам'яті Тараса Шевченка спільне прилюдне засідання Історико-літературного т-ва, науково-досл. катедри мовознавства і Київської філії Інституту Т. Шевченка. Порядок денний: Ф. М. Самоненко — «Слуховий образ у Шевченка», М. О. Драй-Хмара — «Гене́за поезії «У тієї Катерини»; Б. О. Навроцький — «Жанрові особливості «Гайдамаків»; акад. С. О. Єфремов — «Нові матеріали до біографії Шевченка»; П. П. Филипович — «Забуті рецензії 1840—1844 рр. на Шевченкові твори». Вхід для всіх вільний.

...але в вівторок ми підемо до Рильського, а, крім того, тоді не буде вже діди Петі, який відїжджає з Києва сьогодні ввечері, — тому ми перенесли Оксаночкині менини на сьогодні. Я купив їй абеткулото й сьогодні вже грався з нею.

24. III. 28

Кілька тижнів тому я був на концерті стародавніх українських пісень в «ДУ». Пісню О. Филиповича, ігумена Берестейського, що його замучили єзуїти, виконав Д. Ревуцький. Мені сподобалася пісня, і я зацікавився особою самого автора її. Діставши вчора розвідку Ореста Левицького: «Афанасій Филипповичъ, ігумень Бресть-литовскій» (К., 1878), я уважно перечитав її. Спало мені на думку написати про Филиповича поемку. Я перечитав Франкового «Івана Вишенського». Треба ще перечитати Шевченкового «Івана Гуса». Про-

відна думка цієї поемки має бути така: в часи лихоліття не треба ховатися, а голосно кричати про правду, не боючися й смерті. Може, на Великдень буде час — тоді й напишу.

18. V. 28

Останніми часами я нічого не заносив до свого щоденника: і ніколи було, й не хотілося. Сьогодні відзначу тільки головні події й факти, що сталися протягом квітня й травня ц. р. На початку квітня я двічі чи тричі зустрічався з С. М. Баб ою. Зустрічі ці мені нічого не дали або дуже мало. З фільмів за цей час бачив: «Людину з ресторану» (9/IV — поганенький), «Скарамуша» (на початку травня — хороші постаті Робесп'єра, Дантона, Марата й Моро) й «Вар'єте» (в середині травня — чудесний фільм). 21. IV був на концерті Оксани Колодуб, а 14. V — на «Андрасіяді», 2. V було Маркине весілля, а 3. V — моя доповідь у Домі учених про творчість Максима Богдановича. Коли до цього ще додати, що в Страсну п'ятницю я загубив у страхкасі 30 карб. та що на Великдень була справжня зима, то це й буде усе, що трапилося протягом останніх двох місяців.

Сьогодні до нас заходили п. Зерова й п. Калинович. Після них прийшли Шпановські.

Дім учених. У четвер, 5 травня, в Домі учених доповідь проф. Драй-Хмари М. О. на тему: «Новітні білоруські письменники: Богданович (з ілюстраціями в оригіналі й переклади)». Входити вільно. Початок о 8 год. веч.

22. V. 28

У неділю, 20-го травня, випроводжали Марочку. На вокзал їздили — я, Ніна й Оксана. Після провід поїхали на Звіринець грати в волейбол.

Сьогодні ввечері були на мениних — спочатку у Грінченків, а потім у Зерових.

28. V. 28

23-го їздив із Ніною на Слобідку. Там узяли човна й каталися по всіх вулицях та майданах. Двічі виїздили на Русанівку. За останнім разом нас покropив дощ. Ми ледве доїхали до берега й сховалися в крамничці, де пили квас. Коли дощ перестав, пішли додому. По дорозі заходили до Карачківських і разом з ними ходили в кіно на фільм «СВД», — страшенна ерунда!

26-го були в Пучківських. Там була тільки студентська молодь. Гралися, декламували, але не танцювали й не співали. Було весело, і в мене на другий день не боліла навіть голова, хоча я мішав вино з горілкою.

27-го, разом з Тетериними, ходили до Лаври. Я лазив на дзвіницю. Бачив там Карського й Тимошка. Вразила велика кількість *, що все лапають руками, скрізь плюють і палять. Яка мерзота! І чого їм тут треба? Одна горбата ** спитала в мене, де печери. Я їй показав на сходи, що вели вгору, до курантів.

Після Лаври ходив із Ніною на «Рязанських баб». Чудесний фільм! чисто селянський! Виведено чотири типи жінок: 1) Лірична, ніжна натура, що гине від грубого дотику життя (Ганна); 2) смілива, енергійна натура, що вміє боротися з життям (Василина); 3) груба й хитра молодиця, що бере все від життя, йдучи лінією найменшого опору (старша невістка-удовиця), й 4) темна, затуркана мати. Сюжет, здається, нескладний (як батько, вирядивши сина на війну, сходиться з його дружиною й як ця остання гине від цього), але які чудесні є кадри! Напр., провесна (гайвороння, гнізда, цвіт яблуні), або косовиця, або рзлука матері з сином!

9. VI. 28

Ніна з Оксаною поїхали в Будеї.

17. VI. 28

15-го їздив з Володею на Чорторий і купався там. Бачив у лозі цікаву картинку. Вчора був на вечірці в Інституті ім. Лисенка. Виставляли уривки з «Богемі» Пуччіні, з «Євгенія Онегіна» та «Аїди». Зараз напишу Ніні листа й поїду на Звіринець грати в волейбол.

19. VI. 28

Після обіду з Петровим їздив за яхт-клуб. Було холодно. Купалися. Потім я зайшов до Бенів і довідався, що їхня мати згоріла на пароплаві «Лев Толстой». Відтіля пішов у кіно на «Міхаеля», забувшись, що я вже раз бачив цього фільма.

23. VI. 28

Учора був на менихах у Пучківського.

25. VI. 28

24-го, в неділю, їздили до Китаєва. Компанія складалася з 5-х душ: двох Пучківських, Оксани Михайлівни Косоногової, Карачківського й мене. Я з Карачківським приїхав на Назар'ївську, коли було вже пів на 12-ту. Пізніше надійшли Надя й О. М. Довго чекали трамваю на Благовіщенській³ — нарешті, сіли. П[учківськи]й дорогою був дотеп-

* Одне слово закреслене.

** Одне слово закреслене.

³ Тепер вул. Саксаганського.

ний по-одеському. 10-й № довіз нас до кінця Деміївки, чи то, пак, Сталінки. Далі пішли пішки — П. з О. М., я й К. з Н. Дорога до Голосієва прекрасна. Ми пішли не сошею, а звернули праворуч, куди ходити стороннім особам забороняється. Минули великі гірчичні плантації, залиті ніжним ліловим цвітом, яр, де ростуть дуби та липи, й стали сходити на гору. Це та гора, з кількома переплутаними шляшками, що фігурує в «Вернигорі» та ще в якомусь фільмі. Вийшовши на гору, побачили лісо-інженерний корпус Сільськогосподарської Академії. Будинок дуже хороший, в українському стародавньому стилі — зовсім скидається на ті будинки, що є на Софійському подвір'ї, на подвір'ї Братського монастиря. Потім дорога стала спускатися в долинку. Відтіля чути було звуки оркестру. Зійшовши вниз, помітили ми з правого боку великі площадки, розпряжені коні, що паслися близько їх, а далі великий натовп людей, що дивився на танок. Це була, мабуть, якась профспілка, що виїхала сюди на пікнік. Цікавого там нічого не було, й ми пішли далі. Дійшли до Голосієва, зайшли в якусь їдальню, чи ресторан, щоб перекусити. Нам дали 2 пляшки якогось кислого фруктового вина, й ми їх ледве випили, закушуючи шинкою та хлібом, що везла з собою О. М. Поснідавши і розпрощавшись з Воликами, що теж попали сюди, ми пішли до Китаєва, минули Преображення, не заходивши до нього, й вийшли в якийсь яр, де був ставок. Там П. зустрів одного знайомого кооператора з дівчиною й забалакався з ним, а ми, я, О. М., Н. й К., пішли вперед, забавляючись «Вікториною». Так ми дійшли й до Китаєва. Хотіли там випити сидру, але господаря не було дома. Зайшли на монастирське подвір'я, оглянули надгробні плити, під якими спочивають колишні архимандрити, й спочили трохи на одній із них. Запитали якихось двох старих ченців, чи не чули вони чого про старця Сковороду, але вони, звичайно, нічого не знали. В Китаєвській Пустині було два схимники. Один із них — архієпископ князівського роду. Вийшли з монастиря, спустилися до ставу, обійшли його й сіли на криниці під горою, де вже нас чекали О. М. й Н. Відпочивши, пішли назад, минули монастир і звернули праворуч. По дорозі трапилася дротяна загорода — ледве перелізли. Це було перед самою Мишелівкою. В Мишелівці ми випили пива в кооперативі й пішли попід горою назад, до Києва. Це та дорога, що ми нею з Нінусею восени не хотіли йти. Удень вона не страшна й досить мальовнича. З лівого боку цегельні, з правого Дніпрові затоки, де вода вже висохла й де квакали й кумкали жаби. Минули Лису Гору, перейшли Либідь і залізницею й вийшли на гору, де я 2—3 роки тому блукав сам. Там цілком несподівано натрапили на глибоке маленьке озеро з водою ультрамаринового кольору. З десяток рибалок сиділи унизу й удили рибу. Ми сиділи на горі, над самою кручею, й дивилися на озеро. Посеред його росло кілька кущів лози, а з краю було трошки молоденького очерету. Нарвавши жовтого дроку, чебрецю, конюшини, кашки, шипшини та інших диких польових квітів, ми по-

простували до недобудованої церкви, з якої нібито хотять зробити крематорій. Минули й церкву, спустилися в ту долину, де р. 1918 стався вибух. Все сіре, одноманітне — попелище. Де-не-де пасуться корови. Вийшли на гору й сіли в трамвай. К. з Н-ю поїхали кудись на Дорогожичську у гості, а я, доїхавши до Садової, розпрощався з П. та О. М-ю й пішов додому. Ще не встиг одчинити дверей, як мене хтось покликав. Я оглянувся й побачив Палю з М. А-ю. Хотів занести квітки додому й потім вийти до них, але виявилось, що вони вже погуляли й мають іти на Фундуклеївську. Я їх трошки провів. Паля щось говорив про французькі переклади, про Богдановича, про те, що він із Зеровим видають по книжці статей історико-літературного характеру, й ще про щось. На Хрещатику ми розпрощалися, й я пішов до Грінченків. Там застав Вериківського й Альошу Г-ка. Говорили про оперу, про те, як відтіля викидають українців. Це — система, якої додержуються у нас скрізь: на папері — все, а справді — нічого. Через годину розпочався концерт. Інститутським дамам — професорам піднесли якісь подарунки. Колі студенти подарували письмове приладдя. На естраді виступали: Гречанівська (Лисенкові «Айстри» й «За думою дума» Степового), Войцехівська («О, не грусти» Рахманінова й «Гопак» Мусоргського), мандолінний квартет (дві мандоліни й дві мандоли) з Лозинською («Не пой, красавица, ты мне» Рахманінова, «Садок вишневий коло хати» Лисенка й «Серенада» Степового) та Швецем («Ой, поля, ви, поля» Степового й «Кришталева чаша» Л. Ревуцького), Богданов («В степи» Гречанінова й «Степ» Степового), якийсь скрипаль і, нарешті, Ніна Георгієва (іспанський танок). Після концерту були ще всякі ігри, танці. Мабуть, о 1-й я пішов додому. У мене чомусь був тоскний настрій. Боліла голова.

28. VI. 28

В понеділок був у Будкомосі на концерті, що його влаштував Інститут ім. Лисенка в зв'язку з 10-ю річницею його існування. Виступали симфонічна оркестра, хоранс і окремі студенти. З останніх мені найбільше припала до вподоби Воликівська (арія «Ратмире мій»).

Учора був у Зерова на нараді з приводу видання французької антології. Були ще Филипович і Бургарт. Вирішили надрукувати антологію не пізніше, як 1 січня 1929 р.

28. VI. 28

Іздив з Женею на Чорторій. Коли верталися, накрапав дощик. Приїхавши, пообідав і вже нікуди не пішов, а ліг спати, бо йшов обложний дощ. Надвечір почав перекладати «Лебедя» Степана Малларме.

3. VII. 28

30-го червня, в суботу, був в Академії. Застав у «Словнику живої мови» Филиповича, Зерова й Калиновича, які розглядали французький журнал, присвячений Україні, — «La Nervie». В ньому є кілька артикулів, присвячених українському мистецтву та українській літературі. Перший з них — про стародавню українську літературу належить Ант. Мартелеві, другий — про новітню українську літературу — Филиповичеві, третій — про українську музику — Харкову, останній — про українське мистецтво — не пам'ятаю, кому. В журналі багато ілюстрацій: уривок з якогось стародавнього тексту, портрети Шевченка, Франка, Лесі Українки, Коцюбинського та Лисенка, Св. Софія, портрети Бойчука тощо. Папір — слоновий, друк — чудесний.

Надвечір пішов до Стені. Три роки пройшло з того часу, як ми бачилися з нею. Страшно було й заходити. Думав, що її давно вже й у Києві немає. Справді, чому ж за три роки ні разу не зустрів на вулиці? Поглянувши на табличку, що висіла коло ворот, побачив: «Бодуен А. И.» Може, це вона? Вона ж казала, що її офіційно звуть «Александра Ивановна». Зайшов до домоуправління. Спитався. Так, в пом. ч. 4 живуть Бодуени. Через те, що це по сусідству, домоуправителька провела мене до самих дверей. Я вже й не радий був, розпочавши цю справу. Що сказати? Давно затверджена фраза «Тут моя книжка... твори Стороженка» вилетіли з голови, тим більше, що якийсь щеня уїдливо гавкало біля ніг, намагаючись укусити мене. Декілька секунд я почував себе, як на огні. Раптом за дверима задзвенів знайомий голос: «Хто там?» Я зрадів, що це її голос, але мовчав, — ну, що б я їй сказав? Клацнула защіпка, двері трошки прочинилися, і в прохилі з'явилася Стеніна голівка: «Ааа!.. Я зараз...» Я не витримав і втік, опинившись аж коло брами. Стеня вибігла надвір і покликала мене до хати. Ввійшовши, я поздоровкався, поцілував руку й сів у кріселку близько вікна. Вона сіла по другий бік столика, теж коло вікна. Кімната, де я опинився, була невеличка, не зовсім охайна, як і сама господиня хати. Очевидячки, не сподівалися такої візити. Дивно, що не пам'ятаю кімнатної обстанови. Може, були якісь картини, квіти, але це не втрималося в голові. Запам'ятав двоє протилежних вікон (вузьке крило будинку) та двоє ліжок. Ще й подумав: «Це вона тут спить удвох з чоловіком». З-за дверей, що вели до сусідньої кімнати, виглядала весь час дівчинка, похапцем, крадькома, ніби їй забороняли це робити. Це була Стеніна доня, й вона їй наказала лягти в ліжку й не вставати. «Подумайте, хвора, має температуру й вибігає чогось до цієї кімнати!» Почалася розмова. Звичайно, спочатку: «Як мається? Що поробляєте?» тощо, а потім: «А скільки пан мав після мене коханок?» — «Жодної», — відповів я. Вона задоволено посміхнулася. Розповіла про себе, що колись у Ворзелі зустрілася з яки-

мось українцем, але в Києві вже зв'язків із ним не підтримувала. «Яка вона все-таки щира! — подумав я, — інша не сказала б про це». Потім Стеня стала запевняти мене, що ми бачились колись в опері й на вулиці і що я ніби не хотів помічати її. Я присягався, що такого випадку не пам'ятаю, що вона помиляється, або ж я справді не помітив її. На столику побачив її число «Глобусу» й сказав, що там є моя статейка про Богдановича. Вона ще не читала цього числа, а чоловік, мабуть, і знав, та не хотів їй казати. Говорила, що в неї десь далеко, далеко заховані якісь мої вірші, що я їй подарував ще р. 1925-го. Не знаю, чи довго ще точилася така розмова. Чоловіка не було дома — він пішов гуляти. Може, скоро повернеться. Я вирішив іти додому. З кількох слів я зрозумів, що вона нічого не забула, а вона натякнула, що тепер так само радо зустрічалась би зі мною, як і раніш. Умовилися щодо дня найближчої зустрічі. Потім я встав, поцілував руку, а вона на прощання чудно якось блиснула своїми дитячими очима. Я вийшов.

Вийшовши, сам посміхався до себе, аж поки не опинився на Гоголівській. Там мене з вікна окликнув Лебідь. Зайшов на кілька хвилин до його, поговорив із ним про історію на педкурсах, про Коваленка й виключених комсомольців, про статті в «Комсомольці України» тощо. Він, почувавши, що йому на педкурсах не втриматися, запропонував мені зайняти його посаду, але я відмовився.

Через півгодини я вже був у театрі, де виступав у ролі Отелло якийсь знаменитий трагік Ваграм Папазян. Через «дядю Гігу» я довідався, що це вірменин, який пройшов італійську драматичну школу. На сцені Папазян говорив по-французькому.

У неділю вранці до мене зайшов Пучківський, і ми разом поїхали за місто. По дорозі я заїхав до Володі, але він з родиною лагодився виїжджати до Чорторію й до нашої компанії не пристав. Доїхавши трамваем до Кульженкової дачі «Кинь-грусть» (зараз же за Пріоркою), ми вилізли з трамваю й пішли пішки в напрямку до Вишгорода. Дорога була чудесна. Обабіч — сосновий бір. Сосни — як свічки горять на сонці, дзвенять, «ніби тисячі туго натягнутих струн». Навколо тиша. Білі хмарки плывуть небесною галявою, що синіє десь поміж високим верховіттям дерев. Ми перегнали валку возів з порожніми корзинами та сплячими людьми — це ті, що возять до Києва полуниці. Нарешті ліс кінчився. Починається поле. Ми поснідали під маленькою сосонкою, де росли звіробій та заяча капуста, й пішли полем. Кругом, наскільки хватало око, хвилювали жита, а далеко десь, за житами, жовтіли пісковаті горби. Це ті, що їх видно з Києва. За ними — Вишгород. За годину ми вже були в цьому самому Вишгороді. Стара князівська фортеця, де, за словами Пучківського, перебував гарем Володимира святого, тепер являє собою звичайнісіньке село, де не можна купити навіть пива. (В цей день, коли сонце пекло немилосердно, а вітер і не думав заважати йому, нам здавалося, що холодне

пиво — найкращий у світі трунок). З Вишгорода ми попростували на Межигір'я. По дорозі скрізь розкидані плантації полуничні, а поміж ними — жита. Перед самим Межигір'ям сіли спочити на тій горі, де я давно колись, ще будучи студентом, сидів разом з Володею Отроковським та іншими членами Перетцівського семінару (здається, це було 1914-го року). Потім спустилися до монастиря. В одній церкві — керамічний музей, але ми не заходили, бо замкнений. На подвір'ї повно студентів з Керамічного технікуму та службовців з будинку відпочинку — здебільшого євреї. Випивши квасу, ми хотіли залишитися до 7 год. вечора в монастирі, щоб потім поїхати «Етею» до Києва, але передумали, пішли до Дзвінкової Криниці, напилися там холодної води й вирушили відтіля на Нові Петрівці, а з Петрівців на Горенку. Кілька разів питалися ми дороги у селян, пастухів тощо, але, дійшовши до бору, ми, кінець кінцем, заблудилися й не знали, куди нам іти. В лісі було багато суниць, і ми стали їх рвати та їсти. Я нарвав також великий букет квіток, де були лілові й сині дзвіночки, кашка, щавель, ромашка, гвоздика і т. п. Згодом ми надібали в лісі дьогтюра, який нам показав дорогу. Надвечір ми вийшли до Дитячої Санаторії, сіли в трамвай і поїхали додому. Я заходив до Пучківського вечеряти, а потім почимчикував додому.

3. VII. 28

Сьогодні була в мене Маруся з дітками. Завтра всі вони їдуть у Турівку.

4. VII. 28

Нічого прикрішого немає за муки чекання. Я ждав 4 дні, ранок, півгодини перед призначеним терміном і півгодини після нього. Як це хвилює, вимотує нерви й знесилює! Я в такому напруженні, що вже несила чекати. Може, зараз хтось стукне в двері, і мені стане легше... Ні, ніхто не стукає.

8. VII. 28

Конча-Заспа! Знову Конча-Заспа! Завтра, коли я прокинуся вранці, того очарування, тієї сп'янілої радості, що я їх відчуваю сьогодні, не буде.

ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ
(1891—1937)

...Іх часто бачили на вулицях Києва разом — юних колегантів у чорних кашкетах із трьома великими золотистими літерами К. П. Г. Потрапити до Колегії Павла Галагана, заснованої 1871 року відомим культурно-громадським діячем Григорієм Галаганом на спомин про свого передчасно померлого сина Павла, було не просто, а ще важче було оволодіти сумою різноманітних знань, які подавалися в Колегії, закінчити її так, щоб вступити до університету. Та Павло Филипovich і його найближчі друзі Михайло Драї і Володимир Отроковський вступають до Київського

університету. Як поет і філолог Володимир Отроковський подавав великі надії, проте дуже рано — у 1919 році — пішов з життя. Не переривалася дружба і творча співпраця Павла Филипovichа з поетом-неокласиком, ученим-філологом Михайлом Драї-Хмарою.

Павло Филипovich спочатку навчався на правничому факультеті, але через рік переходить на історико-філологічний — відділення слов'яно-російської філології. І цей вибір фаху не був випадковим, бо починав Павло Филипovich — син священника, людина творчої, незалежної вда-

чі, з бунтівливо-пісенним хистом — свою поетичну долю творити ще з дванадцяти років. Писав вірші російською мовою, хоча народився на теперішній Черкащині, в селі Кайтанівці, Звенигородського повіту (2 вересня 1891 року). А вже 1910 року в російських журналах «Вестник Европы», «Заветы», «Жатва», у київському ілюстрованому журналі «Куранты» з'являються під псевдонімом Павел Зорев його вірші.

1915 року, після закінчення курсу університетських наук, Павла Филипovichа, як і його друзів М. Драї та В. Отроковського, залишають професорськими стипендіатами при університеті. Щоб здобутися на таку престижну стипендію, необхідно було підготувати наукову працю. Павло Филипovich готує дослідження про життя й творчість російського поета Євгена Баратинського, яке було відзначене золотою медаллю. Це дослідження побачило світ окремим виданням у тому ж 1915 році.

Після складання магістерських іспитів Павло Петрович Филипovich працює на посаді приватдоцента Київського університету, а після перетворення університетів 1920 року в інститути народної освіти (ІНО) — професором Київського ІНО. Там він читає курс нової української літератури, разом з професором Миколою Костьовичем Зеровим веде спеціальний семінар з історії української літератури. Друкує багато наукових літературознавчих праць, редагує збірники «Шевченко і його доба», пише вступні статті до видань творів І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, О. Олеся.

Вірші українською мовою по-

чав друкувати 1919 року в журналі «Музагет». За його короткого творчого життя окремими виданнями вийшли тільки дві книжки поезій — «Земля і вітер» (1922), «Простір» (1925).

Поет, критик, літературознавець, педагог, перекладач, він запально і сміливо поринає у вир літературно-мистецького життя Києва, часто декламує свої вірші на літературних вечорах, обстоює разом із Миколою Зеровим, Михайлом Драї-Хмарою і М. Могилянським орієнтацію неокласиків на систематичне і творче засвоєння культури минулих епох. Але це не означало, що поет Павло Филипovich свідомо і послідовно відсторонювався у своїй творчості від складних проблем сучасної дійсності. Ще 1919 року у своїй рецензії на збірку поезій О. Слісаренка «На березі Каспальському», опублікованій у журналі «Музагет», він зауважував, що символісти «одводили поезію від реального буття, позбавляли її земних фарб і прикмет, без яких вона не може жити, бо абстрактність для поезії — смерть».

А в своїй першій книжці «Земля і вітер» на чільне місце Павло Филипovich ставить сонет, у якому ідейно-визначальним мотивом є настрої переборення тривожних передчуттів шаленства соціальних потерязів і кривавих днів. Поет перекоаний, що насуплені хмари погроз зникнуть за горизонтом і настануть мирні дні нових великих перелогів перед мужнім і гордим трудівником.

Я чую жаль. Мене турбує Звада,
Та марний біль перемогла

відрада,
Бо у минулім не кохаюсь я,

Бо не розстанусь з мрією мою:
 Став чоловік над чорною ріллею,
 Як небо, гордий, сильний, як
 земля.

Павла Филиповича не випадково називали поетом-мислителем. Найцікавіша в його поетичній творчості — філософська лірика. Йому властиві строгість і стриманість образного самовираження, свідомо, цілеспрямована орієнтація на символічне мислення, висока культура стилістики і поетичної форми. До того ж поет, як і його колега Микола Зеров, творчо обробляв історичні сюжети, переважно з минулого Київської Русі та України, захоплював у орбіту свого образно-символічного мислення і фольклорне різноманіття української народної творчості.

З старої бронзи зброю владних
 слів
 Переливаю радо на вогні.
 Під невгамовним подихом вітрів
 Безмежна праця, переможні
 дні, —

так писав Павло Филипович у вірші, який розпочинається промовистими рядками:

Я — робітник в майстерні
 власних слів,
 Та всі слова я віддаю усім,
 Будую душі, викликаю гнів,
 Любов і волю вводжу в кожний
 дім.

Поет цінував високу досконалість слова, ідейно акцентуючи і мелодійну функцію ритму, усвідомлював, що спорідненість з поетикою символізму не шкодить новій пролетарській літературі — форма і метрика також важать багато в поетичному самовираженні. Тут він обстоював позицію своїх товаришів по перу, тих, кого назвав Михайло Драй-Хмара у славнозвісному сонеті «Лебеді»,

вміщеному в першому номері «Літературного ярмарку» за грудень 1928 року, «гроном п'ятірним нездоланих співців». Це — Максим Рильський, Микола Зеров, Павло Филипович, Освальд Бургарт і сам Михайло Драй-Хмара. Филипович багато перекладає, переважно французьких поетів, бо цю мову він знав досконало, і поетів російських — О. Пушкіна, В. Брюсова, друкується в періодиці, головним чином у журналі «Життя й революція». На жаль, доля його великої рукописної спадщини невідома.

Для неокласиків 1935 рік став трагічним. Наприкінці квітня заарештовують Миколу Зерова, у вересні — Михайла Драй-Хмару, а в серпні забирають і весною 1936 року засуджують на десять років Павла Филиповича. Відбував поет і вчений свою незаслужену кару на Соловках, працював переважно фізично, а якийсь час — і в бібліотеці табору.

Є дані, що Павло Филипович помер 3 листопада 1937 року, хоча не виключається, що в 1940 році був ще живий і над ним, як і над багатьма іншими в'язнями, відбувся новий суд і винесено новий вирок: додатково ще десять років ув'язнення.

Трагічною була й доля його дружини — скульптора Марії Андріївни Михайлюк (вони побралися 1930-го). Арешт чоловіка її приголомшив, душевно потряс, і вона так і не змогла взяти себе в руки. Намагалася переконувати, доводити, що це помилка, але її не завжди контролювані дії не сприймалися з розумінням. Десь у засланні життя Марії Андріївни й згасло передчасно.

Павло Филипович був оригінальним поетом, талановитим

ученим і блискучим перекладачем. На жаль, свої великі творчі можливості йому не судилося реалізувати. Та був оптимістом, вірив, що прийдуть нові покоління і довершать ту справу, яку вони, перші пореволюційні поети, перекладачі, літературознавці, розпочали натхненно, творчо і сміливо.

Надії мрійні і смутне квіління
 Загублено у передранній млі,
 А гострозоре, мужнє покоління
 Уже росте на молодій землі.

З ЛИСТІВ ДО І. С. ПОСТУПАЛЬСЬКОГО¹

6.VI.29

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Водночас надсилаю Вам відбитку моєї статті про Гоголя та нову книгу віршів Рильського «Гомін і відгомін». Вона слабша від «Де с[х]одяться] дор[оги]», бо має характер «збірної» — до неї, крім нових поезій, увійшли вірші, які на мою пропозицію було «скорочено» із збірки «Де с[х]одяться] дороги» [аби дещо зменшити обсяг книжки — з видавничих міркувань — і зробити її вагомішою], а також переклади, зроблені різного часу. «Синдал» досі не міг вам роздобути — у продажу немає, а з архіву видавництва не вдалося взяти. З Києва на тривалий час [місяць] виїдемо наприкінці липня, до того часу виїжджатимемо на кілька днів на село і до Чернігова, та якщо ми з Вами спишемося, то будемо в Києві під Ваш приїзд. Були тут лєнінградські письменники і справили приєм[не] враження, особливо Федін. Короткотривалість їхнього перебування і те, що їм увесь час показували місто, не дозволили познайомитись ближче. Федін мав завітати до нас, проте не зміг прийти, отримав від нього цими днями лист — пише, що під час поїздки [...] не мав над собою влади»...

Всього доброго!

Ваш П. Филипович

¹ Поступальський І. С. — російський радянський поет, перекладач-україніст, критик і літературознавець, що нині живе у Москві. Автор праць «Поезія Валерія Брюсова в її ідеях та зв'язках із часом», передмов до «Вибраних поезій» (1934) та «Невиданої прози» (1934) В. Брюсова. Окрім неокласиків, перекладав поезії М. Долєга — 1964 року видав його збірку «Взросло на камне».

12.VII.29

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Шлю Вам вітання з Гурзуфа, де живу з дружиною в білому будиночку над морем. Приїхали сюди нещодавно — цілий тиждень вичікував у Ялті, доки звільниться кімната в уподобаній нами дачі. У Ялті мигцем перегорнув № 7 «Звєзды» [єдиний примірник надісланий був до книгарні для передплатника, і я не міг його придбати]. Ваша стаття справляє приємне враження, свої зауваження надішлю, коли роздобуду книжку. У перекладі «Вмовляє ніч» слід би замінити «лукавий» і «зійшло нанівець». Коли повертаєтесь до Ленінграда? Я у Київ приїду числа 8—10 жовт[ня].

Всьог[о] добр[ого].

Ваш П. Фил[ипович]

Крим, Гурзуф. Дача б. Гурова.

4.IX.29

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Вашу листівку отримав; про статтю Вашу поки що не можу висловитися детально, позаяк «Звєзды» ще не роздобув. Зроблю це в Києві, де ми, сподіваюся, зустрінемось.

З Гурзуфа виїжджаю завтра.

Всього доброго.

Ваш П. Филитович

(Адресовано з Гурзуфа в Жмеринку, Ольшанська, б. 18)

7.III.30

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Даруйте, що так довго мовчав. Ніколи ще так багато не працював, як останнім часом. Зараз публікується п'ять моїх іст[орико-] літ[ературних] праць [від 1-го до 3 друк. аркушів], з них дві раніше написані [про Куліша] і Л[єсю] Укр[аїнку], дві нові — укр[аїнська] оброб[ка] «Леонори» й «Соціальне обличчя укр[аїнського] читача 30—40-х рр. XIX ст.». Остання буде в кільк[ох] книжках «Ж[иття] й р[еволюції]» — одна — вдвоє збільшена й перероб[лена] — «Пушкін в укр[аїнській] літературі». Здав до друку також майже всього Пушкіна [перекладів] удвічі більше, ніж у поперед[ніх] виданнях. Тепер чекає велика робота по редагуванню академіч[ного] вид[ання] Шевченка. Я разом з Дорошкевичем — заступники гол[овного] редактора академіка Багалія. За вашими статтями й віршами — в різн[их] журн[алах] — стежу, — і радію з Ваших успіхів. Напишу днями більший лист. Збирається Вам писати і Мик[ола] Кост[ьович].

Всього доброго.

Ваш П. Ф[илипович]

Водночас шлю відбитку — статтю про Коцюб[инського].

(З Києва — у Ленінград.

Канал Грибоедова, 25, кв. 7)

30.V.30

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Дякую за лист і книжку (до Києва поки що вона не дійшла; в тому ж виданні книжки Друзіна про стиль суч[асної] літ[ератури], очевидно, в Києві зовсім у продажу не було — ніколи її не бачив, дізнався про неї з рецензії в «Критиці»). Радий Вашому скорому приїздові до Києва, я до 1-го липня буду в Києві, м[ожливо], на кілька днів поїду до Харкова, проте це ще під сумнівом, бо багато роботи до 15-го — кінець навчального року і т. д. Віршів я давно вже не писав, а статей історико-літ[ературних] написав і друкую досить багато. Дея[кі] роботи зможу дати Вам, коли приїдете. Пушкіна друкують. З новин літ[ератур]них: відкрився в Києві «Будинок літератури». У «Книгосп[ілці]» виходить новий роман Ю. Яновського «Чотири шаблі», Рильський дописує поему «Марина», Мик. Кост[ьович] готує для Держ[авного] вид[авництва] римських поетів і окремо Лукреція.

Всього доброго, до скорого побачення!

Ваш П. Филитович

(Адресовано з Києва у Ленінград.
Красная вул., 53, кв. 23)

27.IX.30

Дорогий Ігорє Стефановичу!

До Києва повернувся вже давно, після двадцятиденного відпочинку на селі, але все не міг зібратися написати Вам. Альманах на мене справив приємне враження, є, звичайно, неповноти у відділ[овим] чин[ом] прози, але ж ви були обмежені обсягами, окремі промахи в бібл[іографічному] покажчику загалом незначні. Рецензій поки що не зустрічав. «Ж[иття] й р[еволюція]» має намір замовити рецензію Майфету (Вам же Терещенко збирається запропонувати написати рецензію на російський переклад Сосюри). Днями надіслав Вам відбитку статті про «Леонору» в укр[аїнській] літ[ературі]. Гадаю, що через кільк[ка] днів вийде Пушкін. Надішлю.

Всього доброго!

Ваш П. Ф.

(Дописано рукою дружини)

Ігорє Стефановичу! Курйози у Вас в «Альманасі». Драй-Хмара у Вас «молодий поет», а йому 42 роки [сорок два]! Чоловік середніх літ, має образитися — лінгвіст, перекладач білорусів, чехів, німців, французів[???].

А поки що, всього доброго! Я думала, що все ж дорікати Вам за це не слід — Ви хотіли його «омолодити».

(З Києва в Ленінград.
Красная, 53, кв. 23).

1.V.31, Київ

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Лист Ваш отримав — радий, що Вам вдалося влаштувати Ваші переклади моїх віршів. Напишіть, коли і в якому видавництві вийде цей Гатовський збірник. Що ж до підготовленого Вами збірника перекладів, то, якщо Ви не отримуєте відповіді від автора, [...] слід його поки що відкласти... Тому я й не дізнавався, хто відає відділом поезії у державному видавництві «Література і мистецтво», куди Ви намірялися звернутися з пропозицією.

З цікавістю чекаю на Ваші переклади з Рембо — коли вийдуть, надішліть. Марія Андріївна зворушена вашою увагою до її скульптурних творів, хоче Вам написати і надіслати ще кілька знімків.

Чи можна в Ленінграді роздобути перших п'ять випусків «Літературної учебки»? Коли збираєтесь приїхати в Київ?

Всього доброго.

Ваш П. Ф[илипович]

(Із Києва в Ленінград.
Красна вул., 53, кв. 23).

1.VII.31

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Нарешті я став дещо вільнішим,— учора закінчився навчальний рік в Інституті Соц[іального] вих[овання]. Правда, ще доведеться до 15-го читати лекції для студентів заочного Інституту, зате менше буде засідань та ін. 15-го липня має початися моя відпустка, думаємо тижнів на два поїхати в село до рідних Марії Андріївни, потім, напевне, весь час будемо в Києві. Хочу закінчити і написати низку історико-літературних праць. Дуже вдячний Вам за № 14 «Разца» — у Києві цей № або не отримували, або ж мали в обмеженій кількості, і я не міг знайти його в кіосках. Сторінка сучасних укр[аїнських] поетів справляє приємне враження. Коли ж Вам удасться випустити Антологію укр[аїнських] поетів? Що чувати про альманах Гатова? У нас помітних новинок останнім часом ніби не з'являлося, і взагалі у світі літератури нічого нового начебто не чувати. Хоча за останній час майже нікого з літераторів не бачив, позаяк був перевантажений викладацькою та науковою працею. Переписую для Вас вірш, про який Ви писали. Він був надрукований у «Житті й революції», 1929, № 78.

Як листя торішнє
І плісняве сміття
Вивозять на тачці з весняних
садів,—

Так хочу спалить я
Квиління колишнє,
Любов нерозчуту,
розметаний гнів.

Шумлять круг алеї
Лапаті каштани,
До білих беріз налітають шмелі,
І радість і рани
Дороги моєї
Сплелись, як коріння,
у чорній землі.

Та стрів між дерев я
Кохану і ждану,
Що погуком срібним вітає
життя,—

В країну туманну,
Де гинуть знічев'я,
Немає принуки, нема вороття.
На сонячні релі
Спішать футболісти,
І скрізь по доріжках біжить
дітвора,

Думки наші чисті,
Спочинок веселий,
І творчої праці надходить пора!

На початку минулорічної весни М. А. лаяла мене, що не пишу віршів, я й написав оцей вірш після прогулянки в саду. М. А. вони сподобались. Потім мені дуже хвалив їх Май[ф]ет. Якщо Вам удасться їх перекласти,— буде приємно.

Всього доброго! Привіт від М. А. Пишіть!

Ваш П. Филипович

10.X.31

Дорогий Ігорє Стефановичу!

Лист Ваш отримав, дуже радий, що Ваша літературна праця в Москві розгортається і що квартирне питання (у нас у Києві теж нелегке) наближається до благополучного вирішення. Велике спасибі за №

«За 30 днів», який мене втішив не лише Вашими сторінками — я давно вже не стежив за цим журналом, він, залишаючись «читабельним», безперечно, поліпшився. Ви пишете, що десь друкуєте переклади двох моїх віршів — з інтересом чекаю номера, не знаю тільки — якого журналу? Ваші публікації невид[аних] віршів Брюсова прочитав у «Литературной газеті» — вірші заслуговують на опублікування.

Ви вже, звичайно, отримали знайдену Терещенком в ред[акції] «Життя й революції» Вашу статтю про переклади. Я йому повідомив Вашу московську адресу, і він відіслав рукопис з проханням виокремити з нього рецензію на Бажана для «Ж[иття] й рев[олюції]». Літературних новин більш чи менш значних ніби немає. З нових книжок віршів виділилась книжка молодого поета (минул[ого] року закінчив ІНО) Г. Саченка «Зустрічний ентузіазм». Мисик минулого року випустив гарний збірник «Чотири вітри» (перша рання книжка — «Трави»), тепер друкує книжку нарисів (Турксіб) — «Тисяча кілометрів» (друкувалися в «Пролітфронті», частково вийшли у вид[авництві] «Масова художня бібліотека»), я йому напишу про Ваше бажання, але зараз, як я чув, його в Харкові немає — поїхав з бригадою на якусь будову. Де перебуває Влизько — не знаю, в Києві його, за словами Терещенка, немає.

«Книгоспілка» влилася в ДВУ [ЛіМ] ще минулого року. Лермонтов має вийти у вид[анні] ЛіМу, та коли це станеться — невідомо. Тому я й не писав ще вступ[ної] статті про Лерм[онто]ва в укр[аїнській] літературі. Нині майже закінчив статтю про акад[емічне] видання Шевченка (близько 4-х друк. аркушів):

Переписую Вам новий вірш:

ГЕТЕ

Минули пристрасті, змагання
і труди,
Та він ще промовляв
з погаслого сторіччя.
Відверте і ясне горить
його обличчя,
І пильно в далечінь сягає зір
твердий.
Мов цвинтарні гаї сплять
ваймарські сади,
Його Європа знов у снах
середньовіччя,
Але на обрії зростає робітнича
Республіка,— і він вдивляється
туди,
Не вертерівський жаль,
не олімпійський спокій,
Що крізь мінливі дні
і бистроплинні роки

Шукає сяєва незмінної краси,—
Із Фавстовських рамен старі
зірвавши шати,
Воління все спізнати і спрагу
будувати
Новому світові у спадок віддаси.

Всього доброго! Пишіть! Од Мар[ії] Андріївни — привіт.

Ваш П. Филипович

18. I. 32

Дорогий Ігоре Стефановичу!

Дякую за довідку про переклад[ачів] з Барб'є² і за книжку Павлова. М. А. шле Вам подяку і вітання, а я розшукаю «Русск[ую] Камену» Садовського і ще щось підходяще і надішлю Вам узамін. Зараз спішним порядком готуюся до ювілею Гете, на уроч[истому] засіданні Академії читатиму доповідь на тему «Гете і укр[аїнська] літ[ература]». Якщо будуть присвячені Гете №№ декадників «Стройка» і «Красн[ая] Нива» (цих журналів тут у роздріб зовсім не можна дістати), а також № «Лит[ературной] газ[еты]» від 23-го і якщо Вас це не затруднить, надішліть, будь ласка, а я Вас відповідно віддячу. «Глобус» зі статтею про Барб'є і перекладом ще не вийшов. Рильський опрацьовує поему і редагує переклади опер. Мик[ола] Кост[ьович] перекладає «Енеїду» Вергілія. Які Ваші літні плани? Чи думаєте побувати в Києві, я до серпня зайнятий лекціями.

Всього доброго. Пишіть!

Ваш П. Ф[илипович]

(З Києва у Москву.

Садово-Сухаревська, 4, кв. 7).

18. I. 32

Дорогий Ігоре Стефановичу!

Спасибі за швидкий відгук, тільки от отримав Ваш лист і зараз же відповідаю. Зібрані Алексеевим (моїм приятелем) давні переклади з Барб'є не лише знаю й маю, а й надрукував у «Прол[етарській] правді» 1922 року (№ 297) рецензію, в якій вказував на деякі прорахунки видання. (А[лексеев] жив тоді в Одесі, і я не міг повідомити йому до виходу книжки). Потім у примітках про Барб'є в акад[емічно-му] вид[анні] Шевч[енкового] щоденника, де вписано «Собр[ание] лир» у перекладі Бенедиктова, а далі Ш[евченком] потверджується, що це саме переклад Б-ва, і ще дещо вказав — напр., те, що найраніші

² Барб'є Анрі Огюст (1805—1882) — французький поет демократичного напрямку, творець так званої романтичної сатири. Відомий збірниками «Ямби», «Лазар», «Сатири». За мотивами вірша Барб'є «Здобич» художник Е. Делакруа написав картину «Свобода на барикадах», а Е. Золя переніс назву згаданого вірша на один із своїх романів.

переклади з Б[арб'є] петраш[евця] Дурова надруковані в Харківському альманасі «Молодик» за 1844 рік. Є у мене ще деякі доповнення, що стосуються давніх перекладів. Замітку до «Глобуса» вже зробив, набирається, надішло. Велику статтю готую. За Ваші вказівки про переклади Мандельштама і в книжці Ост.[?] і Занук.[?] дуже вдячний. Буду вельми вдячний, якщо перевірите, чий переклад «Здобичі», м[оже] б[ути], що кого-небудь у «Прожекторе», 1923, № 13, текст цього неохайного перекладу — суджу з другої половини — мені не потрібний, лише вказівки. Жаль, що книжка Даниліна не виходить, добре було б з кимось зв'язатися і дізнатися, чи не готує він статті про Б[арб'є], хто такий Дан[илін]? і де працює? Книжку Павлова — ту саму (два слова нерозбірливих) надсилайте. Вартість (здається, 1 крб. 20) поверну негайно. Марія Андр[іївна] кланяється. Надішліть нові праці...

Відбитки праць про Ш-ка — Ваші: я ж подарував їх Вам.

Ваш П. Ф[илипович].

(З Києва — в Москву. Сад.-Сух.)

Із збірки «ЗЕМЛЯ І ВІТЕР»

Єдина воля володіє світом,
Веде в майбутнє нас єдиний шлях,
Ми умремо з єдиним заповітом
В непереможних і міцних серцях.

Врятує вроду і себе людина,
Життя зросте над попелом руїн,—
Велика мрія, мудра і єдина,
Не даром дзвонить у всесвітній дзвін.

Віки летять, а в незорім морі
Єдине сонце для землі горить,
І всі колись з'єднаються в просторі —
Людина, звір, і квітка, і блакить.

(1928 р.)

Він тікав і дививсь, і знову
Зупинявся між тихих трав.
Загубив золоту підкову
І на обрію десь упав.

І, мов душі давно померлі,
Підіймались тумани там,
Де вечірні тіні простерли
Перед небом убогий крам.

Хтось не зводив жовтого зору,
Кликав вітер і сів жаж,
І на чорнім коні Леонору
Без упину мчав у степах.

А земля затулила вуха...
Господине стара, не спи,—
Крикне півень, вогонь роздмуха
І запалить твої снопи!

Шануй гніздо старого черногуза —
Він стереже і клуню, і стіжок,
І доручила доглядати Муза
Йому сіреньких радісних пташок.

Лагідні дні — немов смачну солому —
В широких яслах все жуять воли
І кожен раз, коли виходять з дому,
Ізнов туди вертають, де були.

Від ясних днів ще спокійніші ночі,—
На синій стрісі срібний черногуз,
У небі він і рушити не хоче,
Здається, він навіки там загруз.

Самотна втіха й безтурботна праця:
Все позирає на земний стіжок,
А вколо нього ледве метушаться
Блискучі зграї золотих пташок.

Колосом стигне слово
В долах і на горбі.
Жовтих стеблин розмово,
Не шепотить тобі!

Дзвонять серпи і коси,
Важко скриплять вози,
Сніп, співак безголосий,
Молить: збирай, звози!

Ось і новий господар
Владно веде коня,
І непорушна згода
Поля, людини, дня.

І одчиня ворота
Варта майбутніх днів:
Чорна землі скорбота,
Сонця злотистий спів.

Хай на небі зовсім змарнілий
Срібний місяць хмарку шука,—
Бачу тільки платок твій білий,
Знаю: в муфті тепла рука.

Ми йдемо, і шепочуть віти,
Між будинків вітер літа,
Я діждався: знайшла в мені ти
І читаєш свого листа.

Зустрічаються радо зорі
І зовуть, говорять вони,
Що все далі, далі простори,
Де лунають планетні сни.

І не може бути іначе,
Я не чую світів чужих,
Коли серце землі гаряче
Б'ється в ніжних грудях твоїх.

Із збірки «ПРОСТІР»

МОНОМАХ

Дивився з вежі
На темний бір,
Там слід ведмежий
І вовчий зір.

Там бродять тури
У даліні.
А дуб похмурий
Ковтає дні.

Дививсь і зброю
Стиснув хутчій.
Соколів двоє
Враз на плечі.

Бичача шия,
Мов камінь крик.
Не Візантія —
До степу звик.

Залізна шкіра,
Серце тверде —
На роги звіра
Не попаде.

О Мономаше!
Ти не навчай,
Що щастя наше —
Покора й рай.

Зійдуть на попіл
Бліді ченці,
А спис і сокіл
В твоїй руці!

Гримить відвага
На всі віки —
Той крик варяга,
Той стиск руки!

Не вино, не сон і не отруту...
В темній чаші — спокій і вода.
Ти не славив затінки і скруту,
Подививсь: проходить череда.

Жовтий промінь сяє на оборі,
Півником червоним — у вікні.
Руки загорілі і нескорі
Подали напитися мені.

Я напився і сказав: спасибі!
За селом яри і далечінь,
І вітряк вклонився чорній скибі,
Тій роботі впертих поколінь.

Срібні верби, не згадайте лихом
Злидарів і мрійників-невдах.
Курявою і гудінням тихим
Стелиться повечорілий шлях.

Вмовляє ніч вогні біляві —
І гомін міста затиха.
Нема пошан ні пишній славі,
Ні темним закликам гріха.

Тя подивись: он там, за рогом,
Схилився, задрімав візник.
Майдан зоріє так убого,
І лине тінь, і вітер зник.

І я під подувом розстання
Вертаюсь тихий і сумний.
Я весь задума і вагання,
І смага губ, і втома вій.

І все зливається в уяві,
І все згасає у півсні —
Будинки, кінь, вогні ласкаві,
Чуже життя, мої пісні.

Небо осінне мов квітка марніє,
Сохне стерня, затихають лани.
Птиці у вирій вертають, Маріє,
Вільним трикутником височини.

В хмарах росте і темніє фортеця,
Вітер спляє невпинний свій крок,
Вранці прокинешся — не засміється
Сонце — на сонці вже перший льодок.

От і тебе поневолять спочинок.
Де ті думки — золоті кораблі?
Серце твоє — мов маленький будинок
На неосяжній холодній землі.

ПОЗА ЗБІРКАМИ

НАПІВОСІННІЙ ДОЩ...

Напівосінній дощ надвечір
Камінне місто оточив,
І хмарним подихом дихнули
Сади, будинки, ліхтарі.

Ще капають від вітру краплі
З дерев стемнілих і важких.
Ми п'єм повітря вогкувате,
І похолод пливе на нас.

Йдемо повільною ходою,
Твоя рука в моїй руці,
Спокійно і бадьоро линуть
У млисту далечінь думки.

— Послухай, ми колись блукали
По цих заулках і садах! —
І ти поглянула навколо,
Непереможна і ясна.

Я пригадав і не озвався,—
Отам на розі вже давно
Недобудованим будинком
Лишилась молодість моя.

Дотик блідої руки,
Хвиля теплині на мить.
— Десь пролітають віки,
І хуртовина шумить.

Пошепт, і стиски, і сміх,
Запит і знову снага.
— Інших коханок моїх
Десь уже ніч одяга.

Біла постава гнучка,
Губи червоні в вогні.
— Губи чиїсь і рука
Там в далині, в далині...

(23 лютого 1923 р.)

Не скажуть ні фарби, ні книги,
Не зможе накреслить рука,—
Напливами талої криги
Кругом розіллється ріка.

Затопить піски і садиби,
Надійде до самих лісів,
І хмари, мов піняві риби,
Пливтимуть у сяєві днів.

І будеш ти знову і знову
З високої стежить гори,
Як радісні хвилі Дніпрові
Назустріч незнаній будові
Могутні виносять дари!

ПАВЛО ТИЧИНА

(1891—1967)

Історична пам'ять народу може існувати в часі лише за умови її незатихаючої пульсації в свідомості наших сучасників. Про це ми повинні пам'ятати повсякчасно, якщо хочемо бути діяльно причетними до накопичення духовної енергії. І це накопичення відбувається не лише (хоча й передусім!) шляхом художнього самопізнання сучасної людини і світу, а й завдяки прилученню до наших проблем і наших устремлень духовного і морального досвіду минулих поколінь. Громадянський обов'язок художника полягає і в тому, щоб створювати цілісну картину реальності в усій її складності і повноті, і в тому,

щоб зберігати, охороняти і відкривати перед допитливим поглядом нових поколінь культурну спадщину рідного народу.

Перспективи розвитку соціалістичної культури залежать від того, з якою духовною інтенсивністю, з якою громадянською зрілістю і відповідальністю буде розвиватися історична самооцінка і самоутвердження народів нашої багатонаціональної країни. І в цій справі не може бути місця ні національному егоїзмові, ні гіпертрофованій гордині. Глибине, органічне для всіх нас, радянських людей, почуття інтернаціоналізму, вдячності і поваги до інших народів і водночас скром-

ність, реальна оцінка успіхів, твезрезий погляд на власні недоліки і прорахунки — запорука нашого духовного прогресу.

Сьогодні, коли в усіх сферах нашого суспільного життя відбуваються революційні перетворення, коли громадськість підносить свій голос на захист духовної спадщини народу, принципово обстоює бережливе ставлення до пам'яток національної історії та культури, як важливо поширити нашу турботу про екологію культури і на творчість письменників, які з тих чи тих причин були вилучені з читацького обігу і літературознавчого дослідження. Адже бувало не раз, що ми відтнали од вітчизняної історії й культури неприємне, гірке в ім'я, здавалося б, благородної справи виховання підрастаючого покоління. І цим збіднювали себе, ідеалізуючи свій нерідко трагічний, драматичний шлях до соціалістичного дня. Збіднювали і обмежували уявлення про свою історію і культуру. Тому й залишилися художньо не освоєними цілі материки національної історії, літературний процес ідеалізувався, науково-дослідницький потенціал літературознавства не поповнювався, бо не вводилися в науковий обіг деякі літературні постаті і художні явища, одночасно негативно оцінювалася діяльність літературних угруповань, журналів... Передусім необхідно дослідити, з'ясувати реальні взаємозв'язки між історією і літературою, відмовитися від вульгарно-соціологічного трактування руху і розвитку літератури, як коментатора та ілюстратора історичного і, як правило, динамічно прогресуючого розвитку суспільства. На січне-

вому (1987) Пленумі ЦК КПРС наголошувалося на тому, що ідеологія і психологія застою вплинули на сфери культури, літератури і мистецтва, породили схематизм суджень і зниження критеріїв, вилучили із теорії і суспільствознавства живу дискусію і творчу думку. Але треба йти вглиб цих явищ, пам'ятати про відомі постанови 1946—1948 років, коли несправедливі оцінки творчості Д. Шостаковича, О. Прокоф'єва, Д. Кабалевського, А. Ахматової і М. Зощенка відіграли гальмівну роль у розвитку культури, літератури і мистецтва, сприяли появі й утвердженню в суспільствознавстві, зрозуміло, і в літературознавстві, в літературній критиці авторитарних оцінок і суджень. Не обходилося без відомчого, необгрунтованого втручання у творчі процеси.

Нам не вистачало мужності в аналізі першопричин особистих трагедій та історичних помилок, моральної повноти вираження правди життя, розумної, по-партійному принципової опозиції авторитарності та естетично «глухий» безоглядності суджень про літературу і мистецтво, фальшивому оптимізмові, крикливій модерності та історичній глухоті — того благородного спротиву, який завжди витворював чітке громадянське обличчя і окремого художника і літератури взагалі.

Сорок років тому академік О. І. Білецький у вступному слові під час обговорення підготовленого ним проспекту історії української літератури XIX — початку XX ст. відзначив: «Ми не можемо скидати кудись набір елементи реакційні, замовчувати

їх, як це робилося в ряді програм. Ми повинні покінчити з манерою канонізації, так само, як і з манерою «анафемства», відлучення письменників, з поділом їх на позитивних і негативних, на добродішних і порочних, ми повинні покінчити з замовчуванням слабих сторін і перебільшенням позитивних у діяльності того чи іншого письменника» (Літ. газ. — 1947. — 20 лют.).

На шляхах прогресу художньої свідомості завжди ставали сили догматичні, реакційні, але справжнє мистецтво ніколи не було реакційним, як не може вважатися реакціонером творець високих естетичних цінностей. Вітчизняна історія знає багато талановитих митців, які припускалися політичних помилок, а їхній світогляд був суперечливим. Але якщо кризь ці помилки і суперечності художник проривався до істини і усвідомлював свою відповідальність за створення художньої картини світу, наш обов'язок заглибитися і пізнати його творчу еволюцію. Не всім художникам судилося відтворити в образах історично правильне розуміння сучасної йому дійсності, образно вибудувати цілісну концепцію людини і суспільства. Одним не вистачало таланту і громадянської мужності, іншим — життя, яке було обірване на творчому злеті, але переважна більшість тих письменників, імена яких знають лише досвідчені історики літератури, заслуговують на те, щоб у мозаїчній картині світу ми розрізняли кольори і відтінки їхньої творчості.

Іван Франко мав рацію, коли

стверджував, що в кінцевому результаті «історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом понад загальне, не раз відгадують його устремління, а іноді показують нові шляхи розвитку»¹. Водночас І. Франко вказував на ті головні проблеми, що стоять перед істориком усякої національної літератури: «Трактуючи історію літератури як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивним і негативним зміслі, та, з другого боку, не може обмежитися на самим малюванні того культурного тла...»²

Отож, як відзначалося, не слід надто підносити другорядне, випадкове із «культурного тла», але недоцільно обмежуватися орієнтиром «тільки класика», а працювати — видавати і досліджувати — в ім'я повноти уявлення про літературний процес, в ім'я збереження в нашій духовній пам'яті і творчої спадщини багатьох тих, хто шукав істини, виборював її в сумнівах і помилках, хто свою нехай скромну, але чесну працю поклав на вівтар розбудови вітчизняної культури. Як несміло ми видаємо твори непершорядних письменників і громадсько-культурних діячів XIX ст., як обережно, з надмірним перестракуванням, торкаємося творчої спадщини Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Бориса Грінченка, Богдана-Ігоря Антоновича, Богдана Лепкого, Миколи Вороного... Ще складніша справа з письменниками, творчість яких

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 40 — С. 18.

² Там же. — С. 17—18.

припала на переломний в історії нашої країни період. Що може краще довести методологічну зрілість українського радянського літературознавства, як наукове, з єдино правильних лєнінських принципів партійності, народності та історизму, висвітлення позитивного і негативного в творчій спадщині, скажімо, такого складного і в своїх політичних орієнтаціях, і в творчості письменника, як Володимир Винниченко? Нині треба бути не лише істориком літератури, не лише вміти аналізувати художній твір як ідейно-естетичне явище, як художню цілісність, а й бути істориком взагалі, суспільствознавцем, культурологом.

Було б несправедливо утверджувати, що тільки тепер, у період демократизації і гласності, ми прагнемо зняти вульгарно-соціологічні та суб'єктивно-тенденційні нашарування в оцінках складних явищ і постатей літературного процесу 20—30-х років. Адже з'явилися друком роман «Чотири шаблі» Юрія Яновського, також видали твори Михайла Семенка, Володимира Свідзинського — і виявилось, що все можна пояснити і зрозуміти. Настав час переглянути застарілі оцінки і стереотипи щодо літературної долі й творчої спадщини Валер'яна Підмогильного і Миколи Зерова, Майка Йогансена і Дмитра Фальківського, Миколи Хвильового і Гната Михайличенка, Якова Савченка і Григорія Чупринки, Володимира Кобилянського і Михайла Драй-Хмари... Та при цьому необхідно їхню творчість розглядати в контексті суспільно-політичних і літературно-організаційних проблем, особливо — літературно-

критичних дискусій, які нерідко розпалювали пристрасті і штучно драматизували ситуацію. Відбувалося вільне змагання різних угруповань і течій у літературному житті, формувалися, викристалізувалися нові форми, стилі, жанри, проте нерідко безапеляційно, з епатажним драматизмом заперечувалося старе, а нове мистецтво поспішало себе утвердити демонстративним анонсуванням нарочитої оригінальності.

Були й успіхи, були й серйозні невдачі, і їх необхідно пояснити. Не слід віддавати на політично спекулятивний відкуп ідеологічним супротивникам так звані «забуті постаті» українських письменників, які помилялися, шукали, експериментували, сперечалися, бо вони творили в умовах нової, не осмисленої ними вповні соціалістичної дійсності. Адже відомо, що в переломні для розвитку людства і людської свідомості епохи підсумовується з особливою вимогливістю історичний досвід і розгортаються далекосяжні плани на майбутнє. Тоді література і мистецтво виявляють величезну творчу енергію і навіть здатні випереджати науку і практичний досвід. Тому й закономірно, що революція породила таке різноманіття талантів, тому в цей перехідний період так драматично і вибухово виявилися суперечності в різних сферах — політичній, соціальній, культурній.

Особливо гостро і виразно ці суперечності розкрилися в духовно-культурній ситуації. Той, хто заглибиться в літературну боротьбу 20-х років, у вир тогочасних літературних дискусій, побачить, як відбувалося накопичення нової якості в мистецтві,

як здійснювалося оновлення художніх жанрів і стилів, як новий тип образного мислення владно утверджувався в умовах соціалістичної дійсності. Література вступала в нову стадію розширення своєї образної виразності, художня мова оновлювалася, сягаючи особливих синтезуючих якостей і можливостей. Традиційні форми художнього мислення змінювалися — це сміливо і яскраво продемонстрував поетичний геній Павла Тичини, який своєю творчістю руйнував ізсередини канони старих жанрів, сміливо пропонуючи оригінальні метафоричні «вирішення» нарастаючого драматизму у взаємовідношеннях людини і історії.

Творчий шлях Павла Григоровича Тичини тривав шість десятиліть. Не був цей шлях простим. Скільки болісних роздумів, переживань, передчуттів нових, не завжди бажаних і гармонійних, нерідко й грізних, трагічних змін тривожно пульсує в його віршах, щоденникових записках... Вірш «До кого говорить», орієнтовно 1924—1925 роки написання, не друкувався взагалі. Він свідчить, як і щоденникові записи 1922 року, про глибокі внутрішні переживання поета, який шукає позитивні орієнтації в складний період нашої історії, апелює до Максима Горького і Рабіндраната Тагора, до пам'яті, до гуманістичних заповітів Олександра Блока (в іншому варіанті цього вірша не без серйозних підстав згадує Ромена Роллана), бо хоче знайти надійну опору для людини нового суспільства, яка так динамічно втягнута в стрімкі процеси суспільно-політичних дискусій і літературної боротьби і в шалі полемічної звитяжності, балансує на лезі

політичних звинувачень, мимоволі розхитує свої моральні і духовні принципи, ослаблює гуманістичні засади і чуття солідарності братів по революції.

Сьогодні, з висоти нашої драматичної історії, ми можемо зрозуміти внутрішнє сум'яття душевного, лагідного, чутливого до краси і гармонії молодого поета, який так вразливо передчував трагічні події 30-х років, на жаль, фатальні для багатьох його колег по перу.

Зростаючий дефіцит гуманізму непокоїть митця, він відчуває, що необхідно і літераторів застерегти від надмірної групової полеміки, передусім від жонгливань політичними тезами і революційними гаслами. Поет так жадав добра, справедливості й гуманності в суспільстві, та класова боротьба посилювала розмежування сил... І це не лише його власне індивідуальне прагнення гармонії — мільйони вимрювали й нетерпляче очікували торжества революційних ідеалів. Декого охоплювало розчарування, миттєвий сумнів, душевна втома («Хіба й собі поцілувати пантофлю Папи?» — так алегорично, але з відтінком самоіронії поет виражає в останній антистрофі («Антистрофа») мимовільне бажання змиритися бодай на якусь хвилину і дати відпочинок розбурханим пристрастям). Тичина роздумує, сумнівається, емоційно вразливо реагує на все, що відбувається навколо нього, але ці сумніви і тривоги тимчасові, він їх переборює, бо ідеї соціалістичної революції йому органічно близькі, внутрішньо вистраждані, єдино сповідувані.

Тичина випростувався, мобілізувався, мов ті «тополі під

хмарним вітром на горі», надихався революційним вітром з України, співав псалом залізу, стверджувався і утверджувався...

«Все можна виправдати високою метою — та тільки не порожнею душою», — так писав Павло Тичина в збірці «Замість сонетів і октав». Цей заповіт геніального співця «чуття єдиної родини» ми сьогодні нагадуємо для того, щоб не обміліти душею, не звиродніти в гонитві за примарним щастям одноденного благополуччя, щоб не втратити совісного ставлення до свого роду і народу, почуття

милосердя і любові до людини, до її людської і національної гідності. Нам потрібна правда, історична ясність у минулому і сьогоднішньому дні, тверда віра в торжество ленінських ідей, віра в наші сили і наші творчі можливості. Як сказав Олесь Гончар у своєму виступі по Всесоюзному радіо 12 червня 1987 року, нам необхідна тверда віра в ленінську атмосферу гласності й демократизму в суспільстві, «де завжди мають панувати правда, довіра, повага до людської гідності», — щоб надалі «жити за законами правди».

ІЗ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ

(1922 рік)

23/І. ...Вечір прийшов. Роботу треба робить. А я Рабіндраната читаю. Читаю, а хтось немов торка за голову. Нікого в кімнаті нема. — Це ж сьогодні якраз прийшов до Леонтовича бандит...

Наталка ¹ спить. Чорніють дуби. Для чого це все?

Ліда ² заслабла. Воду з кладовища несла. Плаче. Без рукавичок, зашпори зайшли. Був у Вериківського. Безнадійна справа для культури. А ці жевжики «просвітяне», «новостроєнці» ³ живуть і житимуть.

26/І. Поети з Черкас ідуть до мене, питають, чи не боязко посилать вірші до Харкова.

28/І. Читаю харківчан. Сосюра почав добре, тільки за Єсеніним, Шкрупій ненавидить мене, матюкається кларнетами і своєю головою туманить публіці. Ось іще Олекса Сліс[аренко]. Я перестав його любити. «Пам'яті Гн[ата] Мих[айличе]нка». Та це ж вірш, який був написаний іще за життя Гната. Таких штук справжні поети не роблять.

Увесь час про Проню ⁴ думаю.

Іноді так виразно я чую своє прізвище, сказане різними голосами в різних частинах землі. «Кидаю писать чи думать», що я починаю прислухатись. Це хто там про мене почув? Хто це, не знаючи мене, до мене ув'яжеться?

Не скрізь добре мати інтуїцію.

Похоже, Самійленко Волод[имир] 1915-го [року] казав: ніби коло центрального телеграфа дежуриш, склониш голову, тут задзвонять... і прислухайсь.

Вночі. Пишу «Прометей». Ліда в другій кімнаті крізь сон говорить щось і важко дише. Прочинив двері, й смуга світла од мого каганця поклатлась через [її] голівку аж до шафи. А мені по якійсь асоціації Наталочка зразу прийшла. Чому мертві не можуть крізь сон важко дихати й говорити? Наталка б сказала, що я бездушний і кам'яна людина.

Плачу.

28/ІІ. Молюсь перед тим, як починаю писати. До Шіллера, Шевченка і до менших, недавніх, як Чумак. Це не молитва, бо я не прошу помогти мені щось написати. Це — горіння поміж друзями, це — продовження того, що вони зробили. Вони своє зробили. Тепер вони є свідками того, як я, брудний, фальшивий, незадоволений із себе, свічу, і розгоряюся, і піднімаюся ген-ген, падаю і знову іду.

29 лютого. Міша ⁵ снівсь: наче прийшов до мене і каже:

— Тепер нас троє залишилось. — Сумний такий.

4/ІІІ. Поет при каганці пише, а сам прожектором освітлює віки.

7/ІІІ. «У пущі» Лесі Українки читаю. Ой, як я рвуся із пущі, «Герман і Доротея» ⁶ — велике враження. Спочатку фальшю віддавало: на вазі еллінський узор германський, немовби не личить! А потім привився — прекрасно. Статика нема і єсть текучість.

Майже всіх пройшов я Дон-Жуанів. Цікаво мені — чому Гейне не взяв цієї теми і як би він з нею справився? У мене єсть донжуанізм. Характерно: за винятком моєї Весни, яка могла, здавалось, зрозуміти свого Павлуся, жодна жінка не підносила мене на височінь, а навпаки, я їх з землі підводив.

8/ІІІ. Почав у студії театр[альній] науку віршування. Лектор із мене поганий. А треба, треба виходить на люде і вчитись. І це я кажу в 30 років з гаком! Проклятий час, прокляті обставини.

Блищать і переливаються півтора-два боки мого алмазу. А мені хочеться (і почуваю, що міг би зробити), хочеться трьома-чотирма сторонами розвісти. Як Вінчі!

Згадалось мені. Перший концерт пам'яті М. Д. Леонтовича (в опері, торік). Бачачи, як диригує Вериківський та й Городовенко, мені захотілося побігти на сцену й самому по-своєму повести хор. Я сказав про це Б[олеславу] Леопольдовичу ⁷, який одповів: «Краще в одній галузі спеціалізувати себе». Сніг мокрий. Ноги двічі сьогодні промочив. Голову ломить.

9/ІІІ. Співанка з акторами. Не дуже мені й хочеться — та Лесь ⁸ просить.

Чорт його, що в мене за вдача! Часто каже Ліда: «Дівчачур!» Після співанки не хотілось додому вертатись. Душа шукала розмови, зближення з блакитними, сірими, чорними. А я такий мовчазний, несміливий, підозрілий часом. А ще до того на весну жовтий-жовтий, обідраний, неохайний. Не хочу брехати, не можу. Я жити хочу, зараз жити.

Жінки я не знаю майже. Хай я з нею розіб'юсь і наново почну свій геній будувати — цього я не боюсь.

Я жити хочу повно! Бо схима за легені тягне.

10/III. Хожу в бібліотеку на піаніно підчувуватись. От чортове нещастя! Що я там навчусь, брязкаючи півгодини з першого на четвертий день? Й-право, якби трохи полегшало, вступив би до консерваторії. А то б малювати почав учитись. Так наче й не малював. Чи маю я право в часи голоду залізного, в час смертей близьких, чи я маю право за себе, за свій талант дбати? Хожу в майстерню театральну, бачу, як актори мучаться, вибиваються на шлях, бачу, як Петрицький (на жаль, Лесь⁹ уже в могилі) їде вчитись до Москви, бачу, як Вериківський чогось шукає, — і ще одно бачу, що я мало мучусь, мало страждаю. Отже, маю право шукати й буду.

16/III. Знову приходив до мене молодий поет. Мусив слухати, аж поки співанки не вдарила година.

У поетів приглушення починається. Що ж тут доброго, і хто винен?

Писав удень. І так живо Наталка уявилась. Вся жовта, почорніла з осені... Я сам не помітив, як почав стогнати і плакати. Мені здалось, що тут вона у гробі коло мене. Але це тільки на мить так сильно.

20/III. Поет з Переяславщини. Яка в нього до книжки охота.

21/III. Хто мене любить і цінує. Десь близько той друг коло мене, а не знаю хто. Ізнов посилка і гроші од невідомих. Принесла якась жінка в намітці чорній і зараз же зникла.

Уночі гармата довго спати не давала. Десь близько чув лет снаряда.

28/III. Зайшов Осьмачка. Казав Ліді (я на співанці був): «Павлу Григоровичу треба взяти у торбину запасу та походить по селах, а потім уже комінтерн воспівати. А то добре, сидівши в Києві, обклавшись книжками, бути революціонером».

Ну, ви ж на селах, а де ж ваш революціонізм? Чудак, їй-богу. Осьмачці б треба було оттряхнути прах з ніг, що дуже поналипав на селах.

10/IV. Ночами божеволію. Ще мені буде й нужди, і горя, і сліз, і смертей. А зараз я хочу жити, бо тільки так увесь розцвіту.

Відважної, розумної мадонни не найду, мішанки й чуть не хочу...

24/IV. Прийшов пізно з лекції. Ліда каже: «Був Осьмачка. Бігав по хаті, танцював од злості й казився. Що з ним таке? Куди не підеш, каже, чуєш: Тичина — геній, геніальні вірші Тичини. (Слухаю Ліду й головою хитаю). То в мене Валер'ян¹⁰ крав образи, а це вже і в Павла Григоровича «Берега вічності» з моїх образів. (Слухаю Ліду, головою хитаю). Чому П[авлу] Гр[игоровичу] не писати, коли йому життя назустріч іде. Син попа, мав змогу учитися...»

Ліда його перебила: не син попа, а син дяка. А в того дяка 9-еро душ дітей. А П[авло] Гр[игорович] того вивчився, що голос мав, у монастирі 6 років співав. Що ж до того, що життя йому назустріч іде, можливо, але ж П[авло] Гр[игорович] на першій курсі голодував, аж

хворобу серця нажив, це що — син попа? Іще багато дурниць говорив. (Слухаю Ліду. Жалко. Він тупа людина).

27/IV. Удень сон важкий. Перед тим я читав статтю із астрономії. Як може людина не бути? Жажнувся кризь сон. Чи того, що іменно людина вмирає. Чи того, що людина нічого не варта, хоч би і не вмирала ніколи, нічого не варта в космосі, якому ніхто ім'я ще й досі не придумав. Це ж ми тільки в своїй атмосфері вмираємо і родимось, тліємо і цвітемо. Отаке в мене почуття (пригадую зараз), почуття днів зо два перед тим, як Леонтовича вбито. Тільки тоді я, йдучи по Кузнечній, навіть удень боявся чогось: оглянись та оглянись же! От-от хтось дожене і ножа у спину всадить. Що воно таке діялось.

10/V. Знов за Пушкіна взявся. З якою силою я переживаю «Дон Жуана», «Полтаву» та дрібні драми, етюди і з якою неохотою розкриваю «Сказку о мертвой царевне» і навіть «Евгеній Онегин». Так і досі їх як слід не уявляю. Добре, що хоч обід є. Увечері трохи хліба позичили. Прийшли гості до хазяйки. Я, щоб бути на самоті з своїми думками, зачинив обидві половинки своїх дверей у столову.

Мені здалося: жрець отак закриває врата вівтаря. Закриває, як власть маючий. Щось солодко заспівало в моїм серці, і я ще раз вернувся: розчинив і зачинив двері.

16/V. Прокинувся уранці, відчув, як мені набридли рими і строфи, і всі ці передзвони... із мене такий професор, як із Гоголя... Годі, кидаю читати в студії. Якось я зустрівся в театрі з Семенком. Розумно говорити, але я ні в одному пункті з ним не згоден. «Все рівно мистецтву — смерть».

18/V. Пушкін міг в [селі] Михайлівському виношувати свої творіння, ніхто йому не заважав. Я в кухню тікаю од крику дітей...

25/V. Колись усе хотів я занотувати те, що я відчуваю за тисячі, за мільон верст, то, здається, й паперу не вистачило б. Може, саме це й допомагає мені вірно почути, як до мене людина ставиться. Осьмачку не люблю. Хай собі він буде геній, а не я — не в тім річ. Геній завоювати істерикою не можна.

27/V. Знов вірші принесли. Дочитую ті, що давали молоді автори тиждень тому, й ніяк не дочитаю.

Концерт Нац[іонального] хору. Вериківському оркестром було б керувати легше, ніж хором.

4/VI. Клечання за рушником над портретом і вся стіна така чорно-брива стала.

ПРИМІТКИ

¹ Наталка (1902—1922) — молодша сестра П. Г. Тичини.

² Ліда — Папарук Лідія Петрівна (1900—1975), згодом дружина поета.

³ «Просвітяне», «новостроєнці» — йдеться про товариство «Просвіта», яке

функціонувало в ті роки в районі Нової забудови («Новое Строение») — тепер район вулиці Горького (колишньої Кузнечної) в Києві. П. Тичина жив тоді по вул. Кузнечній, 107, кв. 19, і в тому ж районі диригував робітничим хором.

⁴ *Проня* — старша сестра поета Єфросинія (1881—1949).

⁵ *Міша* — старший брат поета Михайло (1881—1920).

⁶ «*Герман і Доротея*» — п'єса Й.-В. Гете.

⁷ *Болеслав Лєспольдович* — йдеться про відомого музикознавця Б. Л. Яворського.

⁸ *Лєсь* — О. С. Курбас.

⁹ *Лєсь* — художник-графік Олександр Кирилович Лозовський (1900—1922), який оформляв такі збірки П. Тичини: «Солячні кларнети» (друге видання, 1920), «Плуг» і «Замість сонетів і октав» (обидві 1920 р.).

¹⁰ *Валер'ян* — В. Л. Поліщук.

Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!
Українські прапори вгорі —
Мов сонце над степами...

Гей, рясно всипте цвітом шлях,
У дзвони задзвоніте!
Українське військо на полях
Йде, славою повите.

Дзвенять слова мов у сріблі
Братерській, веселі.
А десь на морі кораблі
Розбилися об скелі!..

Земля схотіла жити знов —
Шумлять потужно ріки.
Благословіть ви чесну кров,
Хвала борцям навіки!

Хвала борцям, що на зорі
Лягли в холодні ями.
Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!

(1917 р.)

Хто ж це так із тебе насміявся смів?
Хто у твоє серце ніж загородив?
Виростали діти в хаті, як в гаю,
Без ясного сонця в рідному краю.
Накипіла злоба, сповнилися серця —
Гей, курки спустили в матір і отця!
Хто ж це так із тебе насміявся смів?
Хто у твоє серце ніж загородив?
Засівали поле потом і слізьми.
Не родило жито — що хоч, те й візьми.
Тож сокири брали, щоб в крові погрить.
І йшли брат на брата однімать, ділить...
Хто ж тобі зготовив цей кривавий час?
Хто ж так люто кинув на поталу нас?
І сказали людям: ми вас поведем!
Рушимо з ножами у наш край-едем.
І взялися кров'ю поле і гаї,
Бо рубались, бились рідні, свої.
Хто ж тобі зготовив цей кривавий час?
Хто ж так люто кинув на поталу нас?
І сказали люде: годі нас дурить!
Будем ще й на волі у кайданах гнить:
Ждали ми героя, а встав свинопас,—
Хто ж так люто кинув на поталу нас?

(1918 р.)

ПАМ'ЯТІ ТРИДЦЯТИ

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.

На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...

На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.

Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. —
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

(1918 р.)

КУКІЛЬ

Стріляють серце, стріляють душу — нічого їм
не жаль.

Сіло собі край вікна, засунуло пучечку в рота,
маму визирає. А мати лежить посеред улиці
з півхунтом хліба у руці...

Над двадцятим віком
кукіль та Парсифаль.

АНТИСТРОФА

Грати Скрябіна тюремним наглядачам — це ще
не є революція.

Орел, Тризубець, Серп і Молот...
І кожне виступає як своє.

Своє ж рушниця в нас убила.
Своє на дні душі лежить.

Хіба й собі поцілувать пантофлю Папи?

(1918—1919 рр.)

I

Там на горі за Дніпром
радо кричать прапори:
честь йому, слава, хвала!

Грають оркестри, церкви,
в квітах вітають портрет —
там на горі за Дніпром.

Котиться спів у степи,
йде від села до села:
честь йому, слава, хвала!

Встанемо ж, менші брати,
стрінем пророка свого. —
Там на горі за Дніпром
честь йому, слава, хвала!

II

Прийшли попи, диктатори (о сором!), —
якраз всі ті, кого Ти не любив.
І хтось Твоє погруддя встановив
поміж монастирем, поміж собором.

Стоїш. У далеч дивишся з докором...
Який огонь в душі Твоїй горів,
коли будив Ти, кликав кобзарів
з насильством битися, з царствами, з терором!

Ну що ж, Тарасе! Рад еси, не рад —
дивись, який в господі нашій лад,
в сем'ї великій, у громаді вольній.

Дивись. Мовчи. Хоча б схотів і їсти —
нічого не кажи Первопрестольній. —
Бо ще й Тебе пошиють в шовіністи.

(1920 р.)

Загупало в двері прикладом, заграло, зашкрябало в шибку.
 — Ану одчиняй, молодице, чого ти там криєшся в хаті? —
 Застукало в серці, різнуло: Ой горе! це ж гості до мене!
 Та чим же я буду вітати — ще ж не вварився синочок...
 Біжить, одмикає сінешні, гостям уклоняється низько.
 Гостей вона просить проходити — сама ж замикає за ними.
 Проходять солдати у хату: один з них писати сідає,
 два інших стають коло печі, а два при рушницях на дверях.
 — Ну як же живеш, молодице? Показуй, що вариш-готуєш? —
 Стоїть молодиця — ні з місця — і тільки всміхається тихо.
 Горшок витягають із печі, в нім скрючені пальчики видно.
 Стоїть молодиця — ні з місця — і тільки всміхається чудно.
 Знаходять одрізані ноги, реберця, намочені в цебрі,
 і синю голівку під ситом, що вже почала протухати.
 Стоїть молодиця — ні з місця — і тільки всміхається страшно.
 — Ну як же живеш, молодице? Чого ти мовчиш, не говориш?
 — Отак і живу я... — та й змовкла. Ой чий же це голос у неї?
 Хрипкий, а тремтючий, веселий. — Та так і живу, — проспівала. —
 Хіба ж то йому я не мати? Чи їсти, скажіть, не хотілось?
 Ви хочете їсти? — сідайте. Між вами і я, молодая.
 Повірите, люди, їй-богу: отак тільки тут полоснула —
 затіпалось зразу і стихло. Повірите, люди, їй-богу...
 Отак і живу, — проспівала. Отак, удова молодая,
 і раптом уся затрусилась, мов щось би вона пригадала.
 Очима так дико по хаті і кинулась вся до синочка,
 голівку вона йому гладить і ротика стулює міцно,
 заплакала б тяжко — не може, лиш б'ється об піл головою:
 — Синочку, дитя моє любе! Ой що ж я з тобою зробила! —
 Солдати підводять нещасну, її освіжають водою.
 А писар все пише, все пише — та сльози писати заважають.

(1921—1922 рр.)

До кого говорить?
 Блок у могилі. Горький мовчить.

Рабіндранате-голубе!
 З далекої Бенгалії
 прилинь до мене на Україну.
 Я задихаюся, я гину.

Я покажу тобі такі речі
 в однокласовій ворожнечі.
 Я покажу всю фальш, всю цвіль
 партійно-борчих породіль.

А братні зуби, дружній зиск,
 гнучка політика, як віск.

Коли б були це генерали,
 ми б знали, що робить.
 А в тім то й річ, що це кати
 однокласовії...

Рабіндранате-голубе!
 Та де ж той Серп нам, Молот і лани?
 Рабіндранате-голубе,
 од достоєвщини звільни.

До кого говорить?
 Блок у могилі. Горький мовчить.

(1925 р.)

ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО

(1892—1919)

У першому числі журналу «Мистецтво» за 1920 рік Павло Тичина надрукує вірш «Гнатові Михайличенку»:

Не уявляєм, як ти тлієш,
як у землі сирій лежиш,—
бо завше ти живеш, гориш,
бо вічно духом пломенієш.

Поет вірив, що слово полум'яного революціонера і письменника не згасне в пам'яті нащадків, навпаки —

Ще ти воскреснеш, зазорієш...
В мільйонах встанеш, закипиш:
чого, чого, народе, спиши,
чом не дерзаш ти, не смієш?

Думаю, не випадково Павло Тичина саме в журналі «Мистецтво» друкує цей вірш-посвяту. 1918 року Г. Михайличенко і

М. Семенко започаткували цей журнал і редагували його. То перший український радянський мистецький журнал. Та хіба лише «Мистецтво»? А альманах «Музагет»? А організація одразу ж після Лютневої революції в Харкові газети «Земля і воля», в якій Тичина вміщує і свої твори, і твори свого друга по боротьбі й творчості Василя Чумака? А випуск рукописного журналу під час першого ув'язнення під промовистою назвою «За ґратами», обкладинку якого він сам оформив?

Та повернімося до трагічної осені 1919 року. Я розгортаю журнал «Плужанин» за листопад 1926-го. Сумні роковини. Минув рік, як важка хвороба здолала Ва-

силя Елана-Блакитного, і сім, як денікінська контррозвідка розстріляла його революційних побратимів і друзів по перу — Василя Чумака і Гната Михайличенка. «Плужанин» друкує статті, спогади, твори незабутніх літераторів. І фотографії. Ось елегантно одягнуті, в темних капелюхах стоять перед вивішеним черговим номером газети «Боротьба» Гнат Михайличенко — повернутий до нас обличчям, красивий, чорнобровий, з чорними вусами, і Василь Блакитний — його ми бачимо лише зі спину. Цей знімок зроблено за кілька місяців до загибелі Г. Михайличенка — до трагічної темної ночі 20 листопада, коли денікінці заарештували на дачі під Києвом, яка мала назву «На кручі», Гната Михайличенка, Василя Чумака і Клавдію Ковальову.

У грудневому номері «Плужанина» публікуються матеріали про встановлення дати смерті В. Чумака і Г. Михайличенка, зокрема передруковується стаття «Попереджене повстання», яку вмістила сумнозвісна газета «Києвлянин» 20 листопада 1919 року, № 73. Газета бадьоро рапортує про арешт «групи українських більшовиків, відомих як «боротьбисти», що «вступила в тісну спілку з групою комуністів» з метою організації повстання проти денікінців у Києві. Серед заарештованих керівників повстання газета називає Гната Михайличенка, «члена ЦК, видатного українського активного соціаліста, який перебував у тісному контакті з київським підпільним ревкомом», «боротьбиста» Василя Чумака, Клавдію Ковальову, яка була рідною сестрою Володимира Яковлева — співробітника і заступника

самого Мартина Лаціса — голови Всеукраїнської надзвичайної комісії. Ця інформація завершується повідомленням про розстріл заарештованих «при спробі втечі». Наступного дня, 21 листопада 1919-го, той же «Києвлянин» друкує матеріал, спеціально присвячений Гнатові Михайличенку, в якому підтверджує факт його розстрілу. Газета подає такі дати арешту і розстрілу підпільників — 7 і 8 листопада. Це, зрозуміло, за старим стилем, бо денікінці нового стилю не визнавали. Отже, за новим стилем це були дні 20 і 21 листопада 1919-го. Але і в другому виданні УРЕС 1987 року датою смерті Г. Михайличенка зазначається 4 грудня. Чомусь у біо-бібліографічному покажчику А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917—1927)», який з'явився друком 1928-го, вказується 3 грудня. Мабуть, треба вірити офіційному повідомленню контрреволюції і вважати, що 21 листопада — день смерті Василя Чумака і Г. Михайличенка. Принаймні щодо Г. Михайличенка ця дата найвірогідніша, бо в «Києвлянині» за 21 листопада 1919 року написано: «8 листопада при спробі втечі був убитий один із найвидатніших українських боротьбистів Г. Михайличенко». І далі якийсь таємничий Н. подає політичну характеристику його підпільної революційної діяльності як керівника Української комуністичної партії (боротьбистів): «Великий досвід у підпільній роботі (під час повстання проти гетьмана і Директорії він стояв на чолі ради революційних емісарів своєї партії), мабуть, спонукав його продовжувати цю роботу в Києві знову, але щастя зрадило його».

І ще: «Г. Михайличенко був відомий також як український письменник і публіцист. За більшовиків він дуже близько стояв до журналу «Мистецтво». Взагалі, це був один із найкрупніших і найнебезпечніших діячів українського більшовизму».

Ось так писали про Гната Михайличенка, як і про Василя Чумака, і про героїчно загиблого під час повстання проти гетьманського уряду в Чернігові Андрія Заливчого, вороги пролетарської революції.

Віршем прощався Павло Тичина з одним із фундаторів української пролетарської літератури, культури і освіти.

Тебе замучили кати...
Омарсельезені світи
Взялись жалобою та горем...
Заприсягаємо: у час побідний —
Хай смерть — а ворога поборем!
О брате наш, о любий, рідний...

«...Досвідчений, твердий, незламний діяч революції, підпільник і нарком освіти, видатний культурний діяч, витончений різьбяр у мистецтві — в «Блакитному романі» і в новелах був з Гната Михайличенка. Хто знає, чи не став би він удесятеро сильнішим тепер? Авжеж, не легко тоді було плести тонке мереживо символів та алегорій «Блакитного роману», дуже неясного, дуже індивідуального, але будь-що-будь роману Революції, роману революційної України», — писав у статті «Пам'яті трьох» критик Фелікс Якубовський 1926 року в журналі «Глобус» (№ 24).

Як же це трапилося, що ім'я Гната Михайличенка так довго

залишалося поза історією української радянської літератури? Хай у перші роки після його трагічної загибелі й перебільшували значення творчого внеску Гната Михайличенка такі його друзі, партійні товариші, як А. Приходько, також критик і перший дослідник творчості Г. Михайличенка В. Гадзінський. Так, називали вони його і «геніальним самородком», і «чарівником слова», і носієм «нерозірваної тонкої нитки високої культури», але були й різкі, безкомпромісні оцінки його творчості, переважно «Блакитного роману». О. Дорошкевич писав: «Новели Михайличенкові ані своєю шаблоною формою, ані своїм буржуазно-міським тлом не зв'язані з новими течіями в після-революційному мистецтві, повторюють великою мірою перейдені етапи в українській літературі». Щодо «Блакитного роману», то відомий літературознавець був категорично однозначним: «Сухий алегоризм «Блакитного роману» так заплутаний і малозрозумілий, що аж не дозволяє назвати «Блакитний роман», за деякими критиками, «твором незвичайної мистецької й ідейної вартості»¹.

Валер'ян Поліщук, навпаки, в захопленні: «Ритмічна проза. І потекла струмочком чарівних образів. Своєрідна краса і стиль... Рівняєш до акварельно-прозових Верленових «Записок вдівця»².

Микола Зеров і сприймає, і водночас висловлює справедливі претензії: «Блакитний роман» Гната Михайличенка — річ, утворена в справжнім ліричним піднесенні, але в багатьох місцях

писана немов шифром, трохи манерувана (особливо там, де говориться про загадкові лотоси та зачаровані зорі крокодилів), периста, як гейнівська книга «Легран», але талановита»³.

Михайло Доленго підкреслив, що Г. Михайличенко утворив «індивідуальний своєрідний імпресіоністично-символічний стиль». І далі: «Для нього є характерними капризи бризки побуту серед загалом далекої «на сотні тисячі миль» од життя задуманості»⁴.

Нарешті свідчення поета Майка Йогансена, який присвятив цілу статтю проблемі еротизму у новій українській поезії: «Блакитний роман» це чудернацька синтеза еротики і революційності»⁵.

Скажете, для чого наводити ці суперечливі оцінки «Блакитного роману», якщо цей твір ви не передруковуєте? Для того, щоб утвердити думку про необхідність видання творів Гната Михайличенка, які розкривають складність пошуків молодими митцями нових шляхів розвитку української літератури і щоб читач мав змогу самому оцінити творчі пошуки талановитого майстра прозових мініатюр.

«Михайличенкова спадщина ще чекає свого об'єктивного і неупередженого дослідження», — так закінчує свої роздуми про життєвий і творчий шлях Михайличенка наш земляк із Москви поет Іван Шишов.

Доцент кафедри української літератури Тернопільського педагогічного інституту Інна Приходько також вважає, що «по-

стать Гната Михайличенка-письменника заслуговує на уважне ставлення і об'єктивну оцінку, без стереотипних ярликів, які приписувалися й переписувалися літературознавцями, котрі, здається часом, в окремих випадках і не бачили усіх текстів його творів». Інна Приходько не випадково наголошує на Михайличенкові-письменнику, бо усвідомлює, що основна причина замовчування його творчої спадщини криється в його політичному минулому. І минулому, так би мовити, далекому, бо в травні 1919-го Гнат Михайличенко входить до складу уряду Радянської України — призначається наркомом освіти. Вся вина його полягає ще й до сьогодні в тому, що він належав до Української партії соціалістично-революціонерів, яка внаслідок розколу з серпня 1919 року мала назву «Українська комуністична партія (боротьбистів)». Відомо — і цього ніхто не заперечує, — що ця партія спиралася на українську дрібну буржуазію, її політичні орієнтири не мали чіткої платформи, форми боротьби — від терористичних актів на перших етапах до поступового зближення з партією більшовиків. Назва «боротьбисти» пішла від центрального органу цієї партії — газети «Боротьба». Тому і Гнат Михайличенко і Василь Блакитний сфотографувалися на фоні одного з номерів цієї газети, бо вони були в керівництві партії. Біда Г. Михайличенка ще й у тому, що він не дожив до березня 1920-го, коли Всеукраїнська конференція боротьбистів прийняла

¹ Дорошкевич О. Українська література. Підручна книга для старших груп семирічної школи. — 1922. — С. 418.

² Вир революції. — Катеринослав, 1921. — С. 119.

³ Голос друку. — Харків, 1921.

⁴ Червоний шлях. — 1924. — № 1—2. — С. 171.

⁵ Жовтень. — Харків, 1921. — С. 99.

рішення про саморозпуск і переважна більшість їх влилася до лав КП(б)У. Хоча Василь Еллан-Блакитний і став у перші лави будівників Радянської України — був членом ВУЦВК, редактором його органу — газети «Вісті», організатором і теоретиком «Гарту», все ж скільки було проблем із поновленням його в історії української радянської літератури! Пощастило хіба що, і то з великим запізненням, лише Василеві Чумаку, хоча і він був «боротьбистом». Та пам'ятаймо, що укладачем, редактором і художником-ілюстратором першої книжки В. Чумака «Заспів», яка з'явилася друком 1920 року, був Гнат Михайличенко.

Великою несправедливістю є те, що до Гната Михайличенка — професійного революціонера — лишається й зараз політична недовіра та скептичне ставлення до його мистецьких пошуків. Так, шлях його до партії більшовиків був складним. Уже в 15 років бунтівливий учень сільсько-господарської школи в селі Лозовеньки поблизу Харкова повернув увагу властей своїм скептичним ставленням до уроків служби божогої. Тоді ж він зближується з лівими есерами. В 1913 році юнак переїздить до Москви для продовження навчання в народному університеті імені Шанявського, але не закінчує його. 1914 року тікає з армії, повертається до Харкова, де бере участь в організації підпільної друкарні, перековує зброю. Вперше царська охранка заарештовує його у січні 1915-го в Харкові за підпільну революційну діяльність. 6 років каторги і довічне заслання в Сибір. Після Лютневої революції 1917-го двадцятип'ятирічний

Г. Михайличенко повертається на Україну. Контрреволюційна Центральна рада ув'язнює його, і хто знає, яка доля чекала підпільника. В результаті збройного повстання пролетарів проти Центральної ради і вступу 26 січня 1918-го радянських військ до Києва Гнат Михайличенко виходить із Лук'янівської тюрми на свободу. Та ненадовго. Уже в квітні цього ж року царський генерал П. Скоропадський проголошується гетьманом України, і на українську землю вступають війська кайзерівської Німеччини. Гната Михайличенка знову заарештовують, але йому пощастило втекти з-під варті. Гадаю, дослідники згодом «звірять» життєпис Г. Михайличенка з його пригодницькою повістю із життя підпільника «Історія одного замаху» та й уважно проаналізують справді переобтяжений символами та алегоріями «Блакитний роман». Визначити жанр цього твору важко, але чи так необхідно це робити, коли ми знаємо, що тогочасна молода література перебувала під значним впливом російського символізму, що пошуки нових жанрових різновидів, прагнення відтворити інтуїтивні, стихійно-емоційні поривання до нової життєвої і духовної реальності домінували в творчості молодих. У «Блакитному романі» є багато абстрактного, настроєво асоціативного, химерного, загадкового, але не слід цей твір відривати від реалій тогочасної дійсності. Ми маємо пам'ятати й про те, в яких умовах і в якому душевному стані писався цей оригінальний і суперечливий твір. Молодий революціонер Гнат Михайличенко у цьому шаленому калейдоскопі різних політичних орієнтацій,

змін влади на Україні болісно переживав за майбутнє рідного народу і свої душевні сум'яття висловив у «Блакитному романі». Та герой «Блакитного роману» після розчарувань, самотності, душевної розпуки і туги за великим коханням приходять до усвідомлення боротьби на боці червоних. Хто знає, як склалася б його доля, «коли б не фанатична віра в неминучу, за стільки років виборену перемогу червоного всесвіту...» Можна багато роздумувати, що символізує собою образ Інни — Україну чи велику любов, блакитну мрію, благословенне кохання, поривання юної душі до ідеалу вселюдської краси і гармонії, можна і слід проаналізувати функцію кольорів у цьому творі, його композиційну побудову, ідейно-естетичну роль символів, алегорій, ритму, особливо ремінісценцій легенд і революційної дійсності з кулеметом на даху і тупотом по припинському місту важких чобіт національної гвардії... Думаю, що не випадковою є у «Блакитному романі» згадка про усамітнення ліричного героя — оповідача на дачі — чи не завершував цей твір Г. Михайличенко у підпіллі, тоді, коли у Києві торжествували свою тимчасову перемогу озвірілі від безсилля денікінці?

Ні, не тільки культ еротики і культ самогубства, не тільки хворобливо-витончені, патологічні переживання дрібнобуржуазних революціонерів слід вбачати у

«Блакитному романі». Можливо, тільки тоді, коли цей твір ми поставимо в контекст тогочасної української і російської літератури, зможемо чіткіше уявити, яка ж ідейно-естетична перспектива творчого зростання розкривалася перед Гнатом Михайличенком. Читач має змогу пересвідчитися і переконатися, що імпресіоністична манера Михайличенка-новеліста ефектно передає складну внутрішню експресію сприйняття письменником навколишнього світу з його драмами, трагедіями, соціальними контрастами, психологічними роздвоєннями між красою природи і дисгармонією душі самотньої людини. Гнат Михайличенко був напрочуд чутливий до ритміки та інтонації оповіді, прислухався до звучання фрази, прагнув до кольористичного вираження душевного стану ліричного героя. Він умів витворювати в ескізі, шкіді, новелі, в медитації, в «акварельній плямі» символічний образ настрою, переживання, а то й цілісної реалії буття, як це йому вдалося здійснити в шкідях-медитаціях «Місто» і «Тюрма».

Складна і трагічна доля Гната Михайличенка. Складною і не в усьому високохудожньою є його скромна за обсягом творча спадщина. Та настав час повернути це благородне ім'я і його творчість соціалістичній культурі, бо наш обов'язок — дорожити талантом, поважати його пошуки і досягнення.

СТАРЧИХА

СТАРЧИХА. Біля ганку міської друкарні. Бідно, але охайно одягнена. Сіра з латкою хустка була пов'язана низько на лоба.

Сліпа старчиха тихо плакала.

Втирала сльози білою зношеною кишеньковою хусточкою.

Старченя, босе й без картуза, — біля неї. Вчепилося за сукню й байдуже колупало пальцем в носі.

Сліпа старчиха невпинно тихо плакала.

Старченя нерухомо тримало в руці розмальовану старцівську чашку.

Я пройшов повз них, і мені щось стисло в грудях:

— Чого вона плаче?

Старечі зморшки і скорбні риси біля уст нагадували мені щось рідне, боляче близьке. Може, того мені так тривожно забило серце:

— Чого вона плаче?

Безнастанно питав я, ніби на це запитання хтось міг відповісти і не хотів. Я пройшов удруге.

Старчиха плакала зовсім нечутно, іноді в ту ж хусточку сякала носа. В її нечутному плачі було безнадійне горе.

— Чого вона плаче?

Мене підбивало приєднатися до неї і теж плакати. Я почував, що зіпсував собі весь день.

Мені сором було дивитися на старців і подавати їм. Сором робити навпаки. Взагалі мені було сором. Кортіло стати поруч з нею і зебрати разом. Я хочу сам старцювати:

— Чого вона плаче?

Я гнівався. Так було завжди. Цей нечутний плач зденервував мене!

— Чого вона плаче?

Це робилося неможливим! Я помінявся б охоче з нею своїм станом. Певно б, вона перестала плакати. Але це не задовольняло:

— Чого вона плаче?

У мене в кишені мій тижневий заробіток. Я витяг гаманця і всі гроші віддав старченяті.

Воно повертіло їх перед очима, сіпнуло за рукав старчиху і щось радісно до неї зашепотіло.

А я згорбившись пішов геть.

Я знав, що до ночі болітиме мені голова і що не зможу виконати своєї обов'язкової праці.

— Чого вона плаче?

Якби ридати я міг, або... Якби я знав, що мені вистачить рішучого на це жадання:

— Чого вона плаче?

МІСТО

КОХАЮ тебе, велике камінне місто!

Весь шал і запал моєї юнацької кришталіної любові безоглядно віддав я тобі, стихіє міста.

Ось прагну обняти палко тебе, упитись твоїми контрастами, забути у виріві твого життя, що невпинно клекоче, як каламутний бурун оскаженілих вод, що несподівано виносить на недосяжну височинь і нещадно трощить в тріски, як розбурхане море свої кораблі.

Ось хочу я розіп'ятися останнім своїм поцілунком над твоїм велетенським комашником, щоб зрозуміти його, влити отруту людського розумовання і примусити тебе перескочити через себе, оголений, смердячий, запашний, пишний, але вічно напружений, зденервований вавілон сучасності.

Як би я хотів пережити всі дрібниці твоєї надприродної дисгармонії, перейти з самих верхів аж до чорних незримих глибин твого лабиринту, щоб охопити твоє божевілля, щоб стати тобою, мій вистражданий, укоханий одвічний шукачу!

Ось дивлюся жагуче на тебе, як на свого улюбленця, дивлюся весь час, не переставаючи, не маючи змоги відірвати свого зачарованого погляду від твоїх велетенських крамниць, від блискучих ресторацій, фойє театрів, від метушливих вулиць з сірими натовпами людей, від брудних задвірків, обшарпаних хлопчаків, старців і старчих, таємничих бульварів, занедбаних, незадоволених, консервативних церков, згвалтованих вокзалів і пристанів, похмурих комашників — заводів-глітаїв, від робітниць і робітників, панянок і панів...

стежу за тобою з одвічно напруженими нервами, не можу залишитись без тебе, відбиваю в собі всі найменші зміни твого життя.

Кохаю тебе, велике камінне місто!

Поважне і сиве, як старий дідуган, місто, здавалося, застигло в тьмі морозної зимової ночі.

Коли з ясно освітлених театрів і кав'ярень зникали останні постаті людей і погасали вогні в останніх вікнах, будівлі міста починали жити. Вони сходились, радились і наводили порядки у себе в місті. На розі великих вулиць дві кам'яниці, пишаючись під білим сніговим серпанком, розповідали одна одній про події минулого дня у людей. Товстий будинок-банк, проходячи мимо, ввічливо їм уклонився, доторкнувшись до свого блискучого білого циліндра, але презирливо відвернувся від поганенької хатки, що, простягнувши руку, зебрачила на вулиці. Вілла-дача вкупі з палацом графа пронеслась верхи на міському манежі за місто, а церковця, побачивши їх, молитовно зашепотіла і прискорено захрестилась. Будівлі околиць здебільшого нудьгували, іноді палили люльки, пускаючи з своїх димарів поганенький дим та спльовуючи вбік. Заводи й фабрики, витягнувши вгору свої руки-димарі, загро-

жували кулаками чорному північному небосхилу, іноді посилаючи йому голосні прокльони.

Місто жило своїм особливим, інтенсивним життям, а коли на світанку починали ворухитись люди, кожен з будинків знов ставав на своє місце і німів.

І ніхто з людей не знав про це життя міста — таке значне і повне змісту. А через те, що не знав, не розумів міста, не закохувався у нього.

В руїнах місто?!

Велич їх непереможно вабить тебе...

З божевільними палаючими очима біжу я по зруйнованих вулицях, спотикаючись на зламах каміння, гарячково перестрибую через трупи й звологи, забігаю в розбиті, запорохнявілі і порожні будинки без шиб у вікнах, з висадженими дверима, поламаними меблями і розграбованими, розкиданими речами... Радісно свищу собакам, що обгризають щось на смітниках бувших міських скверів.

Був грохіт, тремтіння, зойк і жах. На брукові розсипалась суха, сіро-вапниста кров міста, на тротуарах брязчали шкляні сльози віконочей.

Я святкую свою перемогу над собою й над містом.

— Ти, одвічний глитаю, людожере, не будеш більше вливати отруту в мій мозок, не будеш знесилювати мене своїми контрастами, висмоктувати кров, затьмарювати памороки...

— Твої гноми-трамваї лежать побиті, твої нерви-дроти — порвані, вода не циркулює по водогонах, пащі фабрик і заводів роздерті, труби повалені, машини попсовані, твій сатанинський апарат зруйнований...

— Ти мертвий, ти — руїна!

Дряпаючись по каміннях, я зібрався на хаотичну купу зломів велетня-будинку і голосно вигукнув вислів свого вдоволення, загрожуючи комусь в просторінь міцно стиснутим кулаком.

Наді мною розіп'ялось блакитне небо, тепле й ласкаве, і луна ойкала в порожніх вулицях.

— Ти бачиш, одвічне, — звернувся я до неба, — перед тобою руїни! Ми перемогли місто! Святкуй зі мною нашу перемогу! Тепер ми можемо будувати своє життя, вільне від отрути міста!

Я не міг угамувати своєї буйної радості, і вона невпинно несла мене вишром вздовж порожніх зруйнованих вулиць. Я не міг одірватись від великих руїн, я не міг зрозуміти їх, я жагуче ненавидів їх, ненавидів місто. Моя викохана ненависть вибухла водоспадом. Я вже не боявся міста, я упивався насолодою руїн свого ворога.

Ноги мені підламувались від втоми, кров стугоніла в висках, а я все носився як вітер по великих мертвих руїнах.

Наді мною спустилась ніч, темні вулиці-рівчаки лякали мене своїми довічними таємницями, верхівлі кам'яниць губилися десь вгорі і зливались з чорним небосхилом.

Я відчув, як поволі охопив мене одчай, і свідомість того, що я не можу облишити міста, що умру я без нього, запаливали мій мозок огнем божевілля.

Над ранок я вже не міг ходити і повзав від одної до другої зруйнованої будівлі, і всі сльози розпуки були вже виплакані.

Я умирав разом з смертю міста, разом з тихим заходом дня. Я зібрався на самий високий пункт, що панував над околицями, і погасаючими очима впився в зруйноване місто.

Мій мозок уже туманів, мій останній оддих глузливо підхопив отруйний вітер руїн, і мої останні слова прошепотів я нечутно:

— Кохаю тебе, велике камінне місто...

КОЛИ ПОЖОВКНЕ ЛИСТЯ

Уривок із «БЛАКИТНОГО РОМАНУ»

ПАДАЄ, падає листя.

Падає листя пожовкле на твою голову, на руки. В прозоро-блакитному, ніжно-холодному, сонячному повітрі жовті-жовті сльози жалю за минулим... Падають нечутні і тануть, як умираючий лебединий сміх — лоскотною тихою тугою радісного небуття.

Оповитий розмаїто-жовтим серпанком осені садок задумано конав. Шемрало верхівля дерев тобі про останнє...

...Осінь — то вогненний птах, що, майнувши злото-пломінним крилом, сконає, спопеліє дощенту. Шалений танок різнобарвної смерті, що нижче в бурштинове намисто гаї і садки...

ЧУЖЕ СВІЧАДО

Акварельні плями

У кімнаті Кострубата блакить. Кострубата блакить у кімнаті і рожеві пахощі. Згуки тьмаві металевої музики.

Щуляться речі, тремтять і до ліжка звертаються. А на ліжковій ти непрозорою плямою тьмищ.

Ти — сіроока сорока. Ти — куля-кривуля незримих глибин. Ти — неіснуюча.

Похнюпившись, згорбившись, рота роззявивши, сів у фотелю письменник. Це — я. Гідний жалю.

Пожовклі губи життя цілують мене у потилицю.

Пожовклі... Потилицю...

Яка зневага! Чи заробив я того? Чи того заробив?
Завтра я зароблю двісті карбованців! Ні? Завтра я загублю свої злидні!

Завтра буду я генієм!

Неіснуюча ти чи існуюча — я надсилаю прокляття тобі! Я вищий того!

На мене майбутня весна не впливає. Ні рожеві пахощі Кострубатої блакиті. І нічого того, власне кажучи, немає, не було й не буде. То я збрехав.

Я збрехав!

Я просто сиджу на дебелим кріслі у чужій кімнаті. А ліжко порожнє, бо я сам уложив на ньому пакунки свої.

Життя з'явилося лиш у свічаді. У чужому свічаді. Розумієте? Ні?

Я життя поцілую просто у губи. У червоні повні губи гарячі.

Я життя відіб'ю для всіх. Охоплю й занімію.

Заплачу.

У чужому свічаді.

У чужому свічаді постать з'явилась незграбна, кудлата.

То ж я!

Який симпатичний! По правді, такого не знайдеш ніде. Я такого не бачив. По правді — я не маю свічада.

А ти така і смішна і просто кумедна. Я тебе пожалію.

Ти повітряна зозуля. Ти тираса осіннього звіра. Ти — льодяна нісенітниця.

Хочеш?

У кімнаті западне повітря, світло мняне. Закист байдужий, негрітий. Нагрієш?

Таємнича півтьма і тиша густа. Правда — погано, що міста не чути? Ми чуєм.

Заповідані види я вгледів у чужому свічаді.

Свічадо?

Свічадо — своє і кімната своя, і місто, країна, і всесвіт, і життя!

Життя наше!

Похнюпившись, згорбившись, очі заплющивши, я сів у кріселко. Гідний жалю.

А свічадо — все ж не моє...

І пожовклі губи життя, мов мерця, намагаються цілувати мене у потилицю.

В кімнаті Кострубата блакить. Кострубата блакить у кімнаті і рожеві пахощі. Чорні троянди, бляшаний ведмідь і пальці мої атраментом солоним фарбовані.

Звуки тьмаві металевої музики і —

Чуже свічадо.

Вихований, бодай — чемний читач зрозуміє про вишукану маленьку символіку. Може, й не зрозуміє (ні в кого немає зайвого розуму, щоб витратити його на мене), то зробить вигляд, що зрозуміє.

Розуміє, тільки мовчить.

Мовчить, бо навіть говорити, коли всякий порядний читач має також її зрозуміти.

Але ви, я знаю... Ви не тільки не зрозумієте, а й нахабно проголосите це.

Буде так. Я знаю.

Коли у вас нема свого (розумієте?), то ви свідомо користуєтесь чужим.

Тільки чужим і тільки чужим.

Коли ви загубили своє (розумієте?) — то шукайте, чим би заповнити старе його місце.

У вас нічого не виходить, бо у вас його не було й немає. Свічада.

Ви не лякайтесь. Коли ви є, то у вас мусить (мусить!) бути і своє.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

(1893—1933)

Дивовижна магія «Арабесок» Миколи Хвильового. Сприймаються вони в образі голубої бурі, завихреної емоційними спалахами і сліпучими блискавками розкриленої фантазії. Скільки тут щасливої втіхи творчості, скільки мрійництва, солодкої туги за молодістю, очікування кохання, щастя, вселенського миру, особливої душевно щемливої надії. На що? На своє щасливе майбутнє. Він увесь в «Арабесках»: із своєю мукою, із своїм «знаю», із своїми трьома кільцями: в і р а, н а д і я, л ю б о в.

Письменник бачив себе планетою Сатурн, який ледве проглядається крізь телескоп, зі своїми

трьома кільцями у хаосі вселенського руху.

Микола Хвильовий в «Арабесках» пізнав, як сам і признавався, «радість бунту проти логіки».

А бунтував повсякчасно. Проти традицій, які сковували творчу фантазію митця, проти ідеологічних нормативів і казенно-бюрократичних вказівок — як писати і про що писати, бунтував проти себе самого, проти сьогоднішнього Хвильового за майбутнього Хвильового.

Не випадково називав себе «мятежним комунаром».

Промчався цей мрійник і бунтар в таємничих «Арабесках» «фейєрверками гіперболізму крізь

темряву буденщини», спалахнув яскраво і магічно огнецвіт його фантазії на видноколі молоді української літератури, та не згас. У хаосі трагічних катаклізмів нашої історії не загубився його мужній і чистий голос. Він долинає до нас із надзвичайного минулого, в якому цей «мятежний комунар» і романтик вимріював свою сірооку «мятежну» наречену.

Хто вона, ця дивна жінка з біблійним ім'ям Марія, Маріям, який виповідав свої мрії про «загірну комуну»? Символ Революції? Символ нової епохи в образі Жінки, яка має принести втіху тим, хто в неї безумно закоханий, і народити нове життя? Муза, до якої молодий поет з містичним благанням посилає молитви-прохання зробити його генієм, «щоб розказати, як ішла, як прийшла, як гриміла молода епоха», бо ж ніхто не написав ще «справжньої книжки (поєми) про нашу — у віки — революцію»? Чому він, романтик, бачить «її сіроокою, гарячою юнкою, з багряним шрамом на простріленій скроні, яку затулила жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя». Це ж до неї звертається художник: «Я даю тобі запах слова». Це ж їй він виповідає: «І знову я чую далекий загірний голос: «Пройдуть віки, найдуть свою змужність, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі в небуття, але ніколи не повториться народження твоєї «мятежної нареченої».

А хто ж він, цей Микола Хвильовий, який ще не поцінований достойно, не реабілітований, майже не видрукований, який довго був затаврований політичними звинуваченнями,

скривджений нашою фальшивою пам'яттю, упосліджений і закутий у сталінські ідеологічні кайдани-присуди?

Перечитаймо його уривок з автобіографії й переконаємося, що він міг помилятися і помилявся, але робив це щиро, сподіваючись, що його зрозуміють усі — комуністи, товариші по літературній праці, читачі — сучасні й майбутні. Він відверто розповідає про себе, про своє дитинство, про свої політичні орієнтування... А доля майбутнього письменника складалася жорстко. Народився Микола Григорович Хвильовий (справжнє прізвище М. Г. Фітільов) 13 грудня 1893 року в селищі Тростянець на Харківщині (тепер район Тростянець Сумської області) в родині вчителів. Мав брата Олександра і трьох сестер. В 1904 році батьки розлучилися, і Микола залишається з матір'ю Єлизаветою Тарасенко — донькою Івана Тарасенка, бухгалтера маєтків власника великих гуралень Кеніга. Мати вчителює в селах, Микола закінчує початкову школу в селі Калантаєві, потім продовжує навчання в Богодухівській гімназії, екстерном складає екзамени й одержує гімназійний диплом. Працює на різних посадах по селах, босякує, з 1916 року — на фронтах першої світової війни, що зробила з нього більшовика. На чолі повстанського загону, який він організовує наприкінці 1918 року, воює проти гетьманців, петлюрівців, дроздовців, у 1919-му вступає до Комуністичної партії. Приїздить до Харкова, де починає працювати робітником, пише вірші, поему «В електричний вік». Із 1921 року працює слюсарем на заводі в Харкові. Заприя-

телював з Володимиром Сосуром, Майком Йогансеном, друкується в газетах і журналах столиці України, в альманахах «Штабель», «На сполох».

Зовсім не випадково академік О. І. Білецький назвав письменника «основоположником справжньої української прози» і наголосив, що вплив його книг «Сині етюди» і «Осінь» широкий, вони, по суті, визначили все коло проблем нашої революційної белетристики.

Треба ж було долі так химерно обійтися з цим талантом! Революція, яка його народила і безтямно закохала в себе, згодом зрадила свого обранця, і він із розпуки, відчаю, з безнадії і безвиході своєю смертю спробує її закликати до милосердя, змилюється над своїми фанатичними лицарями.

Революція в образі Жінки. Так він її уявляв. І весь час жалкував, що не зумів показати «жінчини в революції». А прагнув. Пригадуєте — новела «Кіт у чоботях», а в ній товариш Жучок, бо Гапка — це глухо, але якщо від слова «гаптувати» — «це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом». «Кіт у чоботях» — це тип, образ теплий і близький з дитинства, — «як прозорий вечір у червнях осені». І не лише прагнув, а й показав. Більше того, створив гімн цим «муралем революції», які пройшли «з краю в край нашу запашну червилькову революцію». Він, Микола Хвильовий, проспівав «степову бур'янову пісню цим сіреньким муралам», бо ж бачив сам, як ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

У глухих нетрях республіки зникли ці «муралі революції», зник «кіт у чоботях», з'явилися інші, такі, як Майя із «Повісті про санаторійну зону» — «тайна чекістка, агент червоної охорони», яка «просто звикла висліджувати, доносити». Більше того, зізнається вона Анархові: «Я не тільки полубила цю справу, — я просто — сто чортів! — не можу без неї жити!» Такі, як Агля із роману «Вальдшнепи», яка природою покликана до кипучої діяльності — «не тієї, що комсомольць у пустопорожнє... ну, скажімо, якоюсь нудною доповіддю чи то «собачим завулком», а тієї, що, скажемо, Перовська».

Це та Агля, яка вважає себе людиною нового часу, тобто продуктом епохи непу, епохи «воєнного комунізму», жорстких життєвих орієнтирів, вирощених на ґрунті позапартійних, позакомсомольських соціальних програм: «Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте». Це вона говорить Дмитрові Карамазову, якого вважає «недоноском тридцятих років», бо дивиться він на події кризь призму свого романтичного уявлення про світ: «Ти, Дмитрій Карамазов, любиш загадувати відвагу й волю, і ти, безперечно, відважний і маєш сильну волю. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, вклоняєшся перед культурою, і ти, безперечно, культурна людина. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, страшений невіглас».

Подумаймо: чому таке жорстке перевтілення жінки-революціонерки у творчості Миколи Хвильового? Чому так різко змі-

нився і образ революціонера, фанатично закоханого в ідею, який зустрічаємо в новелі «Я (Романтика)»? Саме тут з'являється образ «мятежного» сина — чекіста, але й людини, інсургента, комунара, який пострілом із маузера у вогні фанатизму вбиває рідну матір. Це вона, його мати, — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, яка йде з далекого туману, з тихих озер загірної комуни, Марії, яка передчуває грозу і розколотість власного «я» справжнього комунара, яка постане перед ним, юним фанатиком комуни, в образі милосердної матері, яка вміє прощати своїм синам роздвоєння душі і тимчасове, як спалах блискавки, торжество злочинного «я».

«Я (Романтика)» було надруковано 1924 року, роман «Вальдшнепи» написано влітку 1926-го в селищі німецьких колоністів під Херсоном. У цьому романі не випадково «поселився» отой фанатичний комунар із новели «Я (Романтика)», але вже не безіменний, а під прізвиськом Карамазов. Це ж він розповідав Аглі, як колись, у роки громадянської війни, розстріляв когось із ближніх біля монастиря, а також, під час відступу червоної гвардії, пострілом у потилицю безжалюдно розправився з однією з жінок-мародерок.

Революційне минуле Дмитрія Карамазова «вчитане» з новели «Я», яку, до речі, Микола Хвильовий натхненно читав у грудні 1923 року в київському театрі ім. Т. Г. Шевченка і яка справила, як писав журнал «Нова громада», «глибоке враження на кількатисячну аудиторію». Чи вірив її автор в те, що головний герой новели — справжній революціо-

нер? Переконаний, вірив, більше того, вважав його ідеальним утіленням революційної відданості ідеалам комунізму. Новела написана на початку 1923-го. Але вже у «вступному слові» до цієї новели, яка увійшла до першого тому його «Вибраних творів» 1932 року, митець стверджує: «Герой новели «Я» — не революціонер. Це — так би мовити, «революціонізований» індивідуалізм, себто один із тих дрібнобуржуазних інтелігентів, що не позбулися психологічного вантажу «молодої людини ХХ століття»... Більше того, письменник намагається навіть заперечувати очевидне, а саме, що його герой колись був «главковерхом чорного трибуналу комуни», що не є командиром червоного загону... Та в новелі читаємо: «...І цілу ніч я розбирав діла».

Тоді, протягом кількох темних годин, періодично спалахували короткі й чіткі «постріли»: «Я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією».

1932 року пояснення Миколи Хвильового ролі цієї новели і її героя тим, що автор «сприяв перевихованню вищезгаданої інтелігенції в дусі комуністичного світогляду», звучать цілком органічно. Письменник намагається застерегти себе від вульгарної критики, бо пізнав її важку, залиту, мов свинцем, політичними обвинуваченнями дубинку вже на початку літературної дискусії 1925—1928 років, а саме зі статті Григорія Яковенка «Про критиків і критику в літературі».

Письменник прагне зняти свого фанатичного комунара з п'єдесталу справжнього революціонера, бо вже з часу написання «Вальд-

шнепів» інакше оцінює роль цих фанатиків від комуні.

Пригадаймо, що про цього ідеаліста і романтика революції говорить Аглая.

«Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вишло, й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собираателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів міщанина-середнячка. Це вже за надто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях світового прогресу і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму».

Те, про що говорять у романі «Вальдшнепи» Аглая і Карамазов, — наслідок тривалих і болісних роздумів їх творця — Миколи Хвильового. Роздумів чесного комуніста, який сам фанатично вірував в ідеї революції, в ідеї соціалізму. І ось майже через десять років від її зародження, після того, як він дивився смерті у вічі, виборюючи революцію, побачив, як деформуються омріяні ідеали. Він, як і Дмитрій Карамазов, дійшов «...жахливої думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, а й тих соціальних ідеалів, що за них вони так романтично йшли на смерть; це

буде, нарешті, зрада самих себе».

Саме тут, у цьому немилосердно важкому, внутрішньо болісному роздвоєнні чесного комуніста, який романтично вірив у ідеали революції, йшов за них на смерть, а потім побачив, що ці ідеали деформувалися в процесі соціальної практики, як диктатура пролетаріату перетворюється на диктатуру партії, і криються причини самогубства Миколи Хвильового. Та він не порвав із партією, бо не міг зрадити революційних ідеалів. Але не міг він далі сповідувати сліпо, покірною те, що починало творитися в країні від імені партії, так містично і гіпертрофовано уособленої в образі кривавого інсургента Сталіна.

...Напередодні відзначення 95-річчя з дня народження Миколи Хвильового я провів вечір у товаристві академіка АН УРСР Федора Даниловича Овчаренка. Привели до колишнього секретаря ЦК Компартії по ідеології Ф. Д. Овчаренка спогади Юрія Смолича, який розповідає про допомогу Федора Даниловича в пошуках передсмертної записки Миколи Хвильового, яку він буквально через кілька хвилин після смерті прочитав на його письмовому столі. Але невдовзі вона зникла. Юрій Корнійович усе життя боровся за реабілітацію чесного імені Миколи Хвильового, бо знав, що в передсмертній записці видатний письменник утверджував: він і вся його генерація були чесними комуністами.

Зрештою пошуки увінчалися успіхом. Копію передсмертного листа Миколи Хвильового було знайдено. І не одного, а двох. Збереглися копії обох листів. Вони свідчать, що Микола Хвильо-

вий свідомо пішов із життя. І пішов комуністом, з вірою в чисте соціалістичне майбутнє свого народу.

13 грудня 1988 року на вечорі, присвяченому 95-річчю з дня народження Миколи Хвильового, Ф. Д. Овчаренко сказав чудове, сповнене глибокого переживання минулих наших помилок і трагедій, широкого уболівання за долю перебудови в країні, слово і оголосив тексти посмертних листів Миколи Хвильового.

Присутня на вечорі донька дружини Миколи Хвильового Любові Уманець — Любов Григорівна Уманцева, яку Микола Григорович любив безмежно, як власну дитину, вперше почула найвиболеніші слова свого батька, які долинули до неї через 55 років. Такі передсмертні записки Миколи Хвильового:

Арешт ЯЛОВОГО — це розстріл цілої генерації... За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію, за генерацію ЯЛОВОГО відповідаю перш за все я, Микола ХВИЛЬОВИЙ. «Отже», як говорить Семенко... Ясно.

Сьогодні прекрасний сонячний день. Як я люблю життя — ви й не уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте, як я був закоханий в це число? Страшенно боляче.

Хай живе комунізм!
Хай живе соціалістичне
будівництво!
Хай живе комуністична партія!

P. S.

Все, в тому числі й авторські права, передаю Любові УМАНЦЕВИЙ. Дуже прошу товаришів допомогти їй й мойй матері.

13. V. 1933 р. Микола Хвильовий

Золотий мій Любисток, пробач мене, моя голубонька сизокрила, за все. Свій нескінчений роман, між іншим, вчора я знищив не тому, що не хотів, щоб він був надрукований, а тому, що треба було себе переконати: знищив — значить уже знайшов у собі силу волі зробити те, що сьогодні роблю.

Прощай, мій золотий Любисток.
Твій батько.

М. Хвильовий

13/V.1933 р.
Харків.

Чи можна після прочитання цих промовистих листів Миколи Хвильового ще сумніватися в ідейній чистоті поглядів трагічного художника? ...Водночас не слід ототожнювати оцінки Аглаєю Дмитрія Карамазова і роздуми самого Дмитрія Карамазова з судженнями і висловлюваннями самого Миколи Хвильового. Тим паче, що другої частини «Вальдшнепів», опублікованої в шостій книзі «Вапліте» за 1927 рік, дотепер відшукати не вдалося. Весь тираж останнього номера «Вапліте» був конфіскований і знищений. Не варто і різко відмежовувати тривожні передчуття автора «Вальдшнепів», зв'язані з драматичним розвитком класової боротьби, яке вимотувало душевні сили і творчі можливості чесних митців, від тих суперечок, що велися героями на сторінках цього роману. Не випадково Андрій Хвиля називає свою брошуру про «Вальдшнепи» Хвильового «Від ухилу — у прірву», бо вважає, що у «Вальдшнепах» викладені політичні орієнтири самого письменника, який начебто «став закінченим апологетом молоді української буржуазії», а сам роман — «контрреволюційним явищем». Звісно, все це не так, хоча щось було трагічно символічне в цьому пророцтві. Зважмо на «прірву».

Андрій Хвиля особливо емоційно заперечує думки Дмитрія Карамазова (читай — Миколи Хвильового) про необхідність пошуків виходу «із того становища, що в нього зайшла революція», про потребу починати з революційної абетки, витягти з архівів старі гасла і чесно їх реалізувати. «Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати контрреволюційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба лозунги якогось 1917 року сьогодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції? Це не значить, що ми збанкрутували, а це значить, що треба бути діалектиком. Сьогодні масу можна повести тільки під тим стягом, що на ньому буде чітко написано — «прогрес».

Мабуть, нема потреби наголошувати на тому, що вже в кінці 20-х років Микола Хвильовий намагався повернути істинний колір революційним знаменам 1917-го, які починали темніти, чорніти від набухання кров'ю нового термідора ХХ ст. Це, до речі, вловив Андрій Хвиля, але з характерною для переважної більшості комуністів того часу категоричністю різко заперечив. Ось що він писав, критикуючи Миколу Хвильового: «Карамазов і Аглая сходяться на одному, на основному, що революція відійшла в минуле, що великі гасла соціальних заворушень 1917 року стали фарисейством, що історія в нових убраннях повторює в 30-х роках ХХ сторіччя криваві дні французького термідора».

Сьогодні, коли ми нерідко виявляємо паралелі в розвитку сталінізму, сталінщини і в поступі Великої Французької революції, не можна не подивуватися з про-

зірливості і Хвильового, і його категоричного опонента Хвилі. Треба ж було на початку масових репресій так точно визначити трагічний діапазон 30-х років. Адж на час написання роману «Вальдшнепи» і на час появи політичної оцінки А. Хвилею цього твору ще не було на Україні спеціально організованих процесів. Хоча — чому не було? Був судовий процес над членами Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів — Всеволодом Голубовичем, Назаром Петренком, Іваном Лизанівським, Іваном Часником, Юрієм Ярославом, Григорієм Сиротенком, Юрієм Скучар-Скварським, які були членами уряду Української Народної Республіки. Це засідання Верховного Надзвичайного Революційного трибуналу, спеціально призначеного Центральним Виконавчим Комітетом УРСР, розпочалося 22 травня 1921 року в Києві у великому залі Пролетарського Будинку мистецтв. Та це був справді політичний процес — судили політичних і державних діячів. Але планомірне, цілеспрямоване знищення інтелігенції розпочалося судом над членами так званої Спілки визволення України 9 березня — 19 квітня 1930 року, а критичні атаки на українську інтелігенцію почалися в 1927—1928 роках. Щоправда, того ж 1926 року, коли писалися «Вальдшнепи», з'явився лист Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» від 26 квітня. Проте кривавих спалахів термідора ще не було видно.

А. Хвиля аналізує й другу частину «Вальдшнепів», яка до нас не дійшла.

Тому маємо змогу процитувати з неї такі рядки:

«Сонце поважно, важко й огняно сідало за обрій і одбивалось у вечірніх водах тендітного Тайтарського озера. Озеро самітно стояло серед степу, і здавалось воно таким сиротливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось, пахне якась фантастична країна, що в розльоті своєму раптово зупинилась над безумною кручею й задумалась...»

З цієї промовистої символічної картини про фантастичну країну, що раптово «зупинилась над безумною кручею і задумалась», А. Хвиля з властивою йому нещадною категоричністю виносить присуд Миколі Хвильовому: «Він обплював партію, соціалістичну Україну і в яскравих художніх формах розгорнув перед читачами картину загинання революції, картину термідора».

Не міг Хвиля, звісно, передбачити, що в цьому кривавому сталінському термідорі згорить і сам. 13 серпня 1937 року його заарештують. Тоді ж, у серпні, коли до Києва прибуде комісія із Москви в складі В. Молотова, М. Єжова та М. Хрущова і скличе пленарну сесію ЦК КП(б)У, яка «розвінчає» ворогів з такою нещадністю, що майже всіх членів Політбюро ЦК, всіх членів Оргбюро і Контрольної комісії, сто членів і кандидатів у члени ЦК буде заарештовано. Як і весь уряд УРСР разом із комісаром освіти В. Затонським та його заступником Хвилею.

На очній ставці з Й. В. Сталіним, куди був запрошений секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор і голова Раднаркому УРСР Панас Любченко, Андрій Хвиля відмо-

виться від свого, «вибитого» з нього на допитах, наговорі на Панаса Любченка, начебто він очолює контрреволюційну націоналістичну організацію на Україні. Та згодом Хвиля змушений знову повторити свої свідчення проти Панаса Любченка, про що доповідь Станіслав Косіор членам і кандидатам ЦК партії України 30 серпня 1937 року. Доповість того дня, коли Панаса Любченка не стане. Начебто самогубство. Так, колишній боротьбист Андрій Хвиля згорів сам у вогнищі сталінського терору і, не витримавши тортур, потягнув у цей вогонь також колишнього боротьбиста Панаса Любченка.

У 1937 році остаточно знищені всі керівні партійні й радянські діячі, приналежні до партії боротьбистів. Отак історія поєднала трагічним кільцем Хвилю і Хвильового — двох діячів української культури, які стали жертвами сталінського ідеологічного терору. Дехто із сьогоднішніх максималістів від гласності не погодиться з моїм прагненням зрозуміти і пояснити трагічну ситуацію з Хвилею, бо знає, з якими прокурорськими обвинуваченнями неокласиків, ваплітян, Олександра Шумського, Михайла Могилянського та інших виступав завідуючий сектором преси ЦК КП(б)У, згодом заступник наркома освіти України Андрій Хвиля. Повторюю, не виправдовувати, але пояснити і зрозуміти треба. Це наш обов'язок. Бо найпростіше гортати трагічні сторінки нашої історії й літератури, одягнувши на себе непомилну тогу літературного прокурора від перебудови. Набагато важче проаналізувати ту важку суспільну атмосферу, в якій творив той же Микола Хвильо-

вій і ті, хто згодом його так безжалюбно осуджували. Не поспішаймо здобувати собі славу на своїх бідах і трагедіях.

Андрій Хвиля був боротьбистом, який рішуче прийняв платформу більшовиків, працював самовіддано, як Еллан, який згорів у каторжній праці, як Микола Хвильовий — редактор журналу «Нове мистецтво», як Григорій Гринько, котрий з 1920 року очолював народний комісаріат освіти, а згодом був наркомом фінансів СРСР, як комісар освіти України в 1925—1926 роках Олександр Шумський, як той же Панас Любченко, який начебто очолював «українську фашистську організацію», до якої «включили» згодом Андрія Хвилю, Григорія Гринька, Юрія Коцюбинського та ін. Ці колишні боротьбисти, які у 1920 році влилися до КП(б)У і активно й чесно працювали на соціалізм, змушені були повсякчасно доводити свою органічну єдність з ленінською партією, членами якої вони були, бо почували певну до себе недовіру в перші ж роки впровадження сталінської політики загострення класової боротьби.

Микола Хвильовий не був ніколи боротьбистом, але проблем соціального і національного відродження України, виходу української культури на нові, європейського, а то й світового значення рівні його тривожили. Засмучувало повсякчасне «копіювання» мистецьких явищ з інших культур, орієнтація на «просвітянство», на сліпе поклоніння національним традиціям без здорового творчого їх осмислення і вироблення на їхній основі повчальних уроків для сучасної творчої практики, сількорівське

та робкорівське поспішне «наскування» на так звані злободенні теми і їх графоманське відображення.

У «Другому листі до літературної молоді», який він образно назвав «Про Коперніка з Фрауенбургу, або Абетка азійського ренесансу в мистецтві», Микола Хвильовий писав: «Коли ми надаємо своїй мистецтву бойового значіння, то це зовсім не значить, що ми розуміємо під ним той потік віршованої графоманії, який пробіг нещодавно по нашій території. Щоб творити справжнє бойове мистецтво, треба відчувати свою епоху, треба знати, на що вона хворіє».

Та симптомів великої хвороби не хотіли чути ті, хто бадьорив народний дух революційними фразами, а сам, як той Іван Іванович з однойменної повісті, вбачав загибель революції в чистці членів ЦК: партія чистка, мовляв, тільки для низів. Багатьох драгував той безкомпромісний аналіз суспільно-політичної і морально-психологічної ситуації в країні, який пропонував у художніх творах Микола Хвильовий. Перечитаймо його «Сентиментальну історію», «Повість про санаторійну зону», тих же «Вальдшнепів», оповідання, новели, етюди, бодай такі, як «Редактор Карк», «Свиня», «На глухій шляху», «Синій листопад», «Колонії, вілли», «Лілюлі», і відчемо, як наростає тривога письменника за долю соціалістичних ідеалів, як байдужіє, деморалізується, машинізується людина, втрачаючи своє «я». Дійсність змушує її роздвоюватися, пристосовуватися, маліти, тобто змінювати, а то й втрачати свій образ. Як пророчо мислить Хлоня — герой «Повісті про сана-

торійну зону»: «Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижакми, не то хижими машинами».

Так, жорстокість і байдужість оселяються в душах людей. Микола Хвильовий замислюється над деформацією соціалістичних засад суспільного прогресу, моральних принципів людського буття, над логікою розвитку соціальної етики. Не випадково Дмитрій Карамазов роздумує над тим, чи можна через убивство прийти до повного соціального очищення: «В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство в ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин».

Страшні й пророчі ці слова. Адже через кілька років після того, як вони були сказані, почнуться свідомі, без слідства й адвокатського захисту вбивства в ім'я соціальних ідеалів, які за злочин ніхто не вважатиме.

Сам Дмитрій Карамазов про себе скаже: «...Дмитрій Карамазов воістину пророк». І додасть цинічно: «Мета завжди виправдовує засоби». У ньому вже визрівають нові отруйні паростки нового фанатизму, бо ж чує він кров і готує себе до її пролиття. Він передчуває, що насувається щось трагічне, в його думках зринає намір покінути зі своєю дружиною Ганною, яка, за його ж словами, «не дає йому зробитись цілком й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків». На якусь мить йому здається, що саме Ганну він колись розстріляв у часи громадянської

війни біля провінційного монастиря, а тепер вона воскресла й уособлює типову українську жінку, що, так ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорозьку Січ, пішла плодити безвольних людей...»

І знову зринає образ матері-українки, якій судилося прощати своїх фанатичних синів або ж закривати їх своїм тілом від занесеної братовбивчої руки. Новела «Мати» — символічний парафраз «Тараса Бульби» улюбленого Гоголя. Тут на образах синів провінційного кравця Остапа та Андрія розгортається велика трагедія громадянської війни, яка підняла брата на брата, озлобила любих синів старої матері-вдови. Повірила в революцію 17-го — вона для неї була «божественним бальзамом», бо обіцяла повернення синів додому. Вернулися вони, холодні, жорстокі, безжалювні, з прагненням крові, смерті один одного. І лягла скорботна матір під сокиру братовбивці, своєю смертю рятуючи старшого сина.

Далеко не випадково Микола Хвильовий вкладає в уста Дмитрія Карамазова думки про Богоматір, яка тривожить його, колишнього, засліпленого ідеєю, змушує його сумніватися в собі, гасити ненависть до ближнього, якого треба убити в ім'я якоїсь ідеї.

Як бачимо, формується новий тип фанатичного інсургента, який намагається в нових соціальних умовах вийти з душевної кризи, озброїтися новою ідеєю, довіритися доброму пастирю. Він не хоче, щоб Богоматір ставала йому на дорозі — щоб не охоплювала його звичайна невпевненість, щоб милосердя, співчуття, любов не знесилювали його.

У своїх магічних «Арабесках» Микола Хвильовий з якоюсь безоглядною романтичною рвйністю продемонстрував свої необмежені можливості образно-виражально-го і стилісового самовираження. Тут і суворий, до натуралізму жорстокий реалізм, і умовно-метафоричне узагальнення, і гротескно-сатиричні образні картини. Не випадково, оголошуючи своїм арабескам фініш, він пише: «Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі».

Життя Миколи Хвильового — справді безумна подорож крізь революцію, нову економічну політику, жорстокий, безжалюсний град ідеологічних звинувачень, крізь принизливі каяття і образливі для чесного комуніста повсякчасні заклинання у вірності партії й комуністичним ідеалам; це безумна подорож по збезлюднених голодом селах України, по конторах і кабінетах нової — радянської — бюрократії, яка осідлала революційні гасла і ними прикривала свою аморальну, хижую жадобу утвердитися. Невідомо, чи знав Микола Хвильовий, що пророкував філософ Олександр Богданов, з яким так ідко полемізував Володимир Ілліч Ленін, але в «Арабесках» він про нього згадує. Згадує тоді, коли комунар у санаторії полемізує з головним лікарем на тему: «Що появилось раніше: думка чи слово?» «Комунар був добрим книжником, бо вчився він у партшколі й не міг знати, як на це питання дивиться товариш Богданов». Прикро, що багато комунарів не знали, що думає про принципи побудови соціалістичної держави

автор роману-утопії «Червона зірка» Олександр Богданов, який 80 років тому застерігав: «...Навіть там, де соціалізм утримається і вийде переможцем, його характер буде глибоко і надвоє спотворений багатьма роками стану облоги, необхідного терору і воєнщини, з неминучим наслідком — варварським патріотизмом: це буде далеко не наш соціалізм» («Лит. газ.» — 1988. — 7 груд.). Можливо, цього пророцтва не знав Микола Хвильовий, можливо, не читав він і «Несвоєчасних думок» Максима Горького, але він мислив у руслі цих тривожних пересторог стосовно долі соціалізму в нашій країні, бо бачив і відчув на своїй зраненій глухою недовірою душі важкі деформації його засадних ідей. Письменник передчував, що система перероджується в диктатуру, що гуманістичні принципи суспільного життя лише декларуються — голodom виморюється народ, влада рює безкарно, безконтрольно ЧК, ОГПУ, над країною підіймається зловісний привид тирана в образі батька всіх народів. Що йому лишалося робити? Переконувати? Не вірили. Визнавати свої помилки? Знову ж — не вірили. І він наважується пожертвувати найсвятішим — своїм життям. Щоб отверезити, розбудити совість, зупинити цю безтямну, фантастичну країну на краю прірви, змусити її опам'ятатися, отямитись. Не судилося. Як не судилося Миколі Скрипнику, який через два місяці після смерті Миколи Хвильового наважується на такий же відчайдушний крок.

Та судилося Миколі Хвильовому відтворити, «як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалася молода епоха», як захоп-

лювала молоді серця духмяна романтика, як «бігли вітри із Сходу — сторожки й тривожні». Йому судилося відкрити, як знесилювалася Революція, сіріла і ліниво згорталася в жорстких обіймах її новоявлених пророків. Бо з'явився «геніальний» учень великого Леніна, але «учень не може бути більший за свого вчителя...» Так вважає приречений на самогубство герой «Повісті про санаторійну зону» Хлоня, бо він не бачить сенсу свого життя. Ленін помер, «а Ленін приходять через п'ятсот літ».

«Пройдуть роки: один, два, десять, двадцять — і, повірте мені, — говорить Хлоня, — невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як мислі мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святого, сховається там за його ім'ям і зробить із нього брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель».

Анарх, який слухав у моторошній тиші дивні пророцтва Хлоні, раптово пригадав погруддя, яке він колись побачив у майстерні одного художника. Стояло воно на фоні заграви пожежі, і була в цьому якась таємнича символіка. Згодом подібне погруддя анарх побачить у вітрині. І також у червоній заграві. Перехожий сказав тоді: «Чорний папа комуни». І він раптово прозрів: «Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня».

Художник, який володів такою інтуїцією, був приречений. Бо ті, які прикривалися святим ім'ям Леніна, не лише робили його безсилим, а й безпорадним. Вони відібрали в нього зброю, бо перетворили ім'я творця Революції в брудне знаряддя, яким і намагались відкинути людство назад. Передусім цей новий учень великого вчителя постарався деформувати ленінський план демократичної організації відношень між народами в соціалістичній державі.

1923 рік відкрив для мислячих людей, що рішучий поворот у національній політиці, який запропонував Ленін XII з'їзду партії, а саме — принцип федеративної організації Союзу Радянських Республік, не сподобався деяким керівникам партії. І хоча ленінська концепція федерації рівноправних і суверенних республік перемогла, це не означало, що в реальній практиці державного будівництва вона знайшла справедливе втілення. Адже відомо, що модель державного будівництва, яка була сформульована в резолюції XII з'їзду партії, а до того ще в Договорі про утворення СРСР (1922 р.), була зломлена бюрократизмом центру, і поступово федералізм в організації національного життя був згорнутий практикою будівництва соціалізму, яку абсолютизував Сталін.

Пригадаймо, як Аглая характеризує Дмитрія Карамазова. Вона вважає, нагадую, що Карамазов розгубився, коли побачив, «що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собиранеля землі руської...» Звідки ці думки, які вклав Микола Хвильовий в уста Аглаї?

Цитую, як записано в резолюції XII з'їзду РКП(б), що її відстоював Ленін: «Союз Республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого «єдиного-неділимого».

Очевидно, Микола Хвильовий стояв на ленінських позиціях національної політики в країні і, закономірно, його обурювала навальна централізація економічного і культурного життя республіки. Він бачив, що починається наступ на політичні свободи громадян, що зміцнюється бюрократичний апарат, що формуються такі державні структури, які сліпо зорієнтовані на центр, що починається ущемлюватися свобода творчості. Тому він і писав 1925 року: «Тільки той письменник має рацію на існування, який здібний пізнати життя, не тикаючись щохвилини в свою «платформу». Це не значить, що йому не треба коригувати ідеологію своєї творчості, а це значить, що «по циркуляру» мистецтва утворити не можна». Інакше він не уявляв вільного творчого змагання різних мистецьких напрямів, течій, угруповань, шкіл, стилів, інакше не зможе, розумів він, українська культура, українська література підвестися до рівня світових шедеврів.

Так, він був за вільний розвиток національного мистецтва без сліпого наслідування, без епігонства і копіювання чужих, навіть близьких — російських — мистецьких зразків. Бо інакше, як вона зможе вирватися із пут рабського

повторення і культурного позадництва? Тому він так безжально розвінчує свою рідну до болю в серці, вистраждану і виборену соціалістичну Україну за її «атмосферу жахливого позадництва», називаючи свою Україну «країною гаркун-задунайства, просвітянства, культурного епігонізму. Це — класична країна рабської психології».

Не від зневаги до свого, рідного, не від байдужості і сліпоти народилися ці гнівні інвективи. Микола Хвильовий бажає, щоб національне мистецтво не було мистецтвом підсобним, вічно — резервним, а щоб воно досягло розквіту світових мистецтв. Звідси його заклик орієнтуватися «на психологічну Європу», звідси його надія на «азіатський ренесанс», звідси його «романтика вітаїзму», звідси його заклик боротися проти великодержавного шовінізму, копіювання далеко не краших, передусім міщанських, салонних зразків російської літератури, яка запанувала в 20-і роки в Москві. Звідси його категоричне твердження: «Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — дерзати!» А що було записано в резолюції XII з'їзду РКП(б)? Читаємо: «...Розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизською та ін.)

є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії». Ще одне свідчення того, що Микола Хвильовий своєчасно наголошував на необхідності вдумливого, неспішливого, в стилі ленінського розуміння архіскладності національних проблем, розв'язання затягнутих ще царським самодержавством національних вузлів. Маю на увазі виступ тодішнього Голови Ради Народних Комісарів України Х. Г. Раковського на цьому XII з'їзді партії: «...Якщо з цілого ряду причин нам доведеться жалкувати про відсутність Володимира Ілліча в нашому середовищі, то національне питання є однією з цих причин. Потрібні були його авторитет, його розуміння не лише зовнішньої, а й міжнародної обстановки, потрібно було, щоб він своїм авторитетним словом гучно вдарив по нашій партії і показав їй, що вона в національному питанні робить фатальні помилки...»

Саме ці фатальні помилки і зумовили трагедію нашої інтелігенції, трагедію Миколи Хвильового.

Всі ці тези і лозунги, всі ці культурні програми і орієнтири народилися в голові Миколи Хви-

льового в процесі трагічного осмислення складного періоду соціалістичного будівництва, внаслідок тривожних роздумів про шляхи і перспективи розвитку національної культури. Він ці проблеми порушував безкомпромісно, не вагаючись, бо був переконаний: «Наша постановка — це послідовний висновок із політики нашої партії щодо національного питання».

Додамо, точніше, зробимо уточнення: з ленінської політики щодо національного питання.

55 років нема з нами Миколи Хвильового. Сучасники запам'ятали його аскетом, в шинелі з громадянської війни, в темній «косоворотці», з вихростою чуприною, худорлявим смаглявим обличчям, нервовим.

Він був високоосвіченою людиною, грізним полемістом, ніжним ліриком, лагідним, люблячим батьком, завзятим мисливцем, чудовим знавцем мисливської зброї і мисливських собак, мав рухливі чорні брови, глибоко посаджені карі очі. Говорив швидко, нервово, сміявся щиро, дзвінко. Праве плече ледве помітно підсмикував, пальцем часто торкався носа. Одне слово, був звичайною людиною, в якій жив, бунтував, сумнівався, боровся й утверджувався великий талант. Цей талант тягнувся до зір. Пам'ятаймо про це.

КІТ У ЧОБОТЯХ

Новела

Отже, про глухе слово: Гапка, Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок.

Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це — коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка — це глухо.

Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона:

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осені.

«Кіт у чоботях» — це товариш Жучок. От. А тепер я питаю: — Відкіля вони прийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота у чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» — це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскочить мою скроню, у моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреньким муралям. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба, щоб був — Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «котові в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

.....

От її одіж:

— Блуза, спідничка (зимою — стара шинеля), капелюшок, чоботи.

Блуза колір «хакі», без гудзиків, колір «хакі» — це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти — де колір «хакі».

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі... — на весь світ!

Спідничка теж «хакі», а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж «хакі». Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі», тому й сорочка була зелена — тині з бур'янів упали на сорочку.

От.

Капелюшок... а на нім п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голе́на голова — не для моди, а для походу, для простору.

— І, нарешті,—

— чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —

— про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину упаде серпневий промінь, то теж її очі,

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! — казали й так, не в очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда, — то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої

розв'язки, а від «кота в чоботях» загальноновизнаних подвигів, красивих рухів —

— і ще багато чого.

Це даремне.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки «кіт у чоботях» із жвавими рухами, з бузиновим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне сонячну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки — розв'язки так від мене і не дочекаєтесь. Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — сонячний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка у гітарних поетів... От: «вони поцілувались, кінець», або «О, моя Дульцине! Всаджу собі оцей чингал... Умирає»...

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги єсть, але вони не наші...

— А чий?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман, це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

В цім розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...

— А чий? — Ви подумайте!..

...Зима, фуга, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця і рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань!

Довго паровик борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігти сюди, розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми йдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

— Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цім полку, ви, звичайно, не знаєте і ніколи не визнаєте, бо і я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива...

— Товариші! Всеросійська кочегарка в небезпеці!

— Д'ех, яблучко, куди котішся, до Краснова попадьош — не воротішся.

І раптом:

«Ой, на горі та женці жнуть!»

— Ей ви, хохли! Чого завили? Буде панахидити — і так сумно.

...Степ. Фуга. Буруни і ще буруни.

— ...Єфто п'ятої вагон — антірнаціональної. І скажу я тобі, братя, про народи. Латиш — єфто тіш, смірної народ, мудрай, оврей — тож нічяво. Ходя — катаянц аль тутарін — суворай і вернай народ. А вот єфто хохол — паняхіда: как завоя про поля аль про девчину — тьякай!

...Степ. Фуга. І рейки... рейки.

— Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні «наганів», «бравнінгів», гвинтовок.

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набої, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився і летить по паливо.

— Товаришу Жучок, вам не боязко? — Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось засмутніла, замислилась...

...Довгі білі широкі поля. Довго паровик не приходиться. Нарешті приходиться. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Од станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані діряві вагони:

...«Поезд генерала (імярек)».

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьютю, дайте оцю паличку!

— Що?

— Дайте оцю паличку!

— Бери.

Взяла.

— А може, ще дасте?

Подивиться «тьютя»:

...жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає.

...Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою!

Коли я буду відомим письменником, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

...Тріщить чавунна пічка,— паливо. За вагоном летить, виє дика фуга.

Ідемо на Кубань.

— Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону: може, я, може — хто інший, може — всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як прийдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись! Дзуськи! Як би не так!.. На, ший.

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки.

Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку:

— «Что такое коммунизм» (без автора)...

Іздание №-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной армии.

...Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожирувати?

Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемося, бо знаємо, що не всім «дзуськи!» — у нас есть молодий «пареньок» — так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький. І ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

...Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала: вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти, бува, гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да, руки порепані.

...А за вікном стояла туга, і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг як воли, і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, — коли потяг зупинявся на станції «на неопределенное время», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагону невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

— Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

Плака́ти! Плакати! Плакати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плака́ти! Плакати! Плакати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія, Білорусь.

Азербайджан. Крим. Хіва.

Бухара!

Плака́ти! Плакати! Плакати!

Німці, поляки, петлюрівці —

ще, ще, ще...

Колчак, Юденич, Денікін —

ще, ще, ще...

Плака́ти! Плакати! Плакати!

Місяць, два, три, шість,

двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може, це було вчора; може, позавчора, а може — промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може, це — васильковий сон?

— Не знаю!

І от літо, степове літо. Це степи біля Дніпра, — недалеко Дніпро.
...Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу і думаєш про тирсу.

Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить,
коли шелест зайчиком плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже
степ уночі. А то б я його так змалював —

— Йй-право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку: «Товариш, ви, кажеться, приїхали
ещо в п'ятницю. Препрошую негайно зареєструватися в ячейке».

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка?.. «Ето чепуха». От ти ще понюхаєш дискусію.
В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусію?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Входжу. Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую і раптом згадав:
та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?...

Вона, звичайно, все пам'ятає; але перше зареєструвала мій партквиток,
а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки-то часу. Товариш Жучок дочитала — прочитала:

— «Что такое коммунизм» (без автора).

Іздание №-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной армии.
І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і,
може, й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає і пише:

— «Препрошую негайно зареєструватися»...

Одне слово, я, мабуть, і не здивувався; тим паче, що минуло
так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був —

— «паходной Ленін»...

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна: «паходной Ленін» —
таке ж іноді було суворе і жакне.

От малюнок.

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно!

— Дозвольте... я ж... йй-право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

— «Товариш такой-то в таком-то месяце пропустил столько-то собраний.
Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением
вынести его недисциплинированность на обсуждение общественного
мнения партии посредством партийного суда на предмет перевода в кандидаты
или окончательного исключения из наших коммунистических рядов.

Подпись».

Точка.

Коротко.

Ясно.

І — трішки

того... ніяково.

Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу), на ній колір «хакі»,
бо революція знає одну гармонію фарб: червільковий із кольором
«хакі». Як і тоді, величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — головка
од цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були, але вже не холодні, а теплі, замріяні — літні
степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили
наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали)
ведмідь з білого кубла великої російської імерії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Єсть ходяча фраза: треба бути начеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути начеку, щоб не попасти в секретарську
чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізму».

— Ах, не мішайте, товарищ. От я й забил: как ето? Фу, чорт! Значить, капіталізм має три признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація средств виробства. І...

— І ідіте ви к чорту! Сам прекрасно знаю.

...А от на другім краю:

— Комедія! Как все заволновались!

— Товарищ Ларіков, невжелі ви не волнуетесь?..

— Не верю. Не поверю, что ви всьо знали.

Це до одного із тих, що все знають:

— Ну, от, если всьо знаете, скажіте: когда Тьер разбіл великую французскую комуну — в 71 ілі в 48 году? А? Вот скажіте.

— А ви, товарищ Молодчиков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаете. І тогда я вам скажу.

Молодчиков червоніє, і я червонію і багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

— Це ж дурниці — ці дискусії, наче ми шкільники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамену з інспектором.

Іще чути:

— Да, наконец, дайте мне на минуту «Азбуку комунізму».

— Фу, чорт! Снова забил. Капіталізм має три признака: монополізація виробства... монополізація виробства...

— От бачите, все ж одно не знаєте.

— Ах, оставте меня, товарищ!..

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх), — громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія.

— Наша? Кажуть, не наша.

— А чия?

Не знаю. Може, ворожа кавалерія. Може — рейд.

І хтось тихесенько, за травами — «може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки і дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому

тут діалектика, коли сказано — історичний матеріалізм? Ви як думаете?

— Дозвольте, товаришу голову, я, собственно, слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова, нічого не дозволяю, а як товариш, прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось — дискусія.

Товариш Жучок сказала:

— Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчиков?

Вона рішуче входила в ролю педагога.

А ми бісились, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки, на «кота в чоботях».

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сем'ю! Хай живе холоста жінщина!

А для плідної жінщини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д., і т. п.

— ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм.

Я його погано знаю, а тому й «воздержуюсь».

Так от —

багато я написав би ще

про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там — товариш Жучок № 2, а це значить... проте, коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

Вона написала так:

— «Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Таращанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина — треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю — у вас самолюбство, але у нас — темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом. Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять.

Це муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде — в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути. Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

...Товаришу, не мішайте спати!

...Мовчанка!

Мжичка тихо, одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички і не торохтіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву — уходити на Москву, на північ од ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала. Вона підійшла до мене.

— Ходімте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок, хоч і жучок і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно і буває не буває:

— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що у неї вже було байстря, і це невеличке байстря повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козака помста.

...Я згадав сніговий степ.

...ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога і темні силуети будівель.

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву.

А чий? —

— Ви подумайте.

...Товариш Жучок № 2,

№ 3,

№ 4,

і не знаю, ще скільки єсть.

Товариша Жучок № 1 нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції,—

— носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали — товариш Жучок.

А історія назве —

— «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях — тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

КЛАВІАТУРТЕ

Клавіатурте розум, почуття і волю —
клавіатурте!

Шукайте метрополію свідомого життя.

Собака чуває проміння сонця,

а ти — о чоловіче — ти знаєш блиск
байдужих зорь!

Кінцеві межі кучугурять
і вишкіряються з п'їтьми,
а там нікчемність: атом — нуль.

...Куди це вітер так війнув

з п'їтьми!

Пустить по тирсі Арімана
свій гострий нюх.

Пізнайте все в віках і над віками.

Майдани в марності загрузли —

у калюжах

...не мітінгуйте мій патос!

Бреде склизька і мрячна осінь.

Ми чули — бачили і вибухи і морок —

...А ми —
до брами йшли
з посьолку
...чи християне у катакомби?
...Середньовіччя сниться...
А там —
вже підіймався вгору гомін
і вже гуде, гуде і розсипається залізо
— до неба ліземо в задумі.

В списках... чи, може, над списками?...
Круки заснули... стережуть.
А далі простір, фіолети,
а далі — далі трап
і води — води розплескались —
блакитного цебра.

III

Сонце! Засмійся у мій кошик!
Полоскочи моє блискуче долото,
як я замріяну далеку далину.
Полоскочи і їх (а з ними й я!)
оті поеми героїчні,
що викликають до чола віки — епохи...
Сонце! Я такий романтик, як і ти,
і до мого серця
завжди нового
свіжого, свіжого, наче липовий цвіт
босоніжки — фе! — золото ліризму
під жаги зітхання
з криком!
з криком!
упадуть!

Сонце! Ох, ти, сонце моє!..
А все ж таки і ти захмарилось
— Думаєш?
...Замислилося сонце...
Крізь повінь хмар, в глибині вод
замислилося сонце,
...Розтаборилась тінь...
...Яка глибінь! Яка тлібінь,
коли замислюється сонце!..

IV

Аякс... Аякс...
Син чоловічий у стихії,
в гармон'зації природи
Син чоловічий йде!
За кроком крок —
іде!

І сниться йому море,
і сниться йому шторм.
А він такий похмурий...
Але він все поборел!
Але він все поборел!

Аякс... Аякс...
Під дзвони криці
і мислі — птиці
— понеслися.

...А із землі — піднявся гул...
Куди цей гук? Куди цей гул
великого із велетенських князя?

Я зачарований стояв —
симфонія досвітня — почалася.

Ю. СМОЛИЧ

ВАПЛІТЕ І Я

Уривок

...Першим пішов з життя той, хто й придумав Вапліте та організував її — Микола Хвильовий: кінець кінцем це також було «завершенням ваплітянства».

Як це було — за яких обставин відбулася смерть Хвильового — мені й хочеться записати.

Власне, я думаю, що — зобов'язаний це зробити. З усіх, присутніх тоді біля Хвильового, в живих залишився досі, либонь, тільки я один. І мушу я записати, бо записують інші — у ворожому таборі, записують невірні й тенденційно навіть у дрібничках. Невірно й тенденційно записано це й у спогадах Антоніни Куліш, опублікованих у Нью-Йорку, в томі, що має назву «Твори» (Миколи Куліша).

Я бачив тільки частину і — з сторони. Але нехай бодай ця частина буде записана правдиво. А — раптом знадобиться прискіпливим історикам далекого майбутнього? Чи якийсь літературний нащадок візьметься писати роман з тих часів і йому будуть до зарізу потрібні подробиці?

13 травня 1933 року.

Ранок був напрочуд гарний — прозорий, сонячний, теплий і духмяний. Ми з Василем Вражливим сиділи в моїй кімнаті, в квартирі № 63 у будинку «Слово»: я — на канапі, він — при моєму письмовому столі. Перед нами — широке, на три стулки, «венеціанське» вікно. Середню стулку відчинено — до кімнати вривався аромат весняного ранку, а навпроти, через двір, у другому крилі будинку — сліпучо виблискували шибки таких же широких вікон. До цих вікон, у протилежному крилі будинку, було через двір кроків із п'ятдесят. Вікна горішнього, п'ятого поверху — квартира Тичини, четвертого — Йогансена, третього — Хвильового.

Вікно в квартирі Хвильового було розчинено широко — то було вікно з його їдальні — і нам, з моєї кімнати, було добре видно все, що там діється. Сонце скісно світило просто до їдальні Хвильового —

крізь бокові двері на балкон — і проміння його лягали на стіл посередині кімнати. На столі стояли склянки з чаєм... Довкола сиділи Досвітній, Куліш, Епик. Хвильовий ходив по кімнаті сюди і туди — він завжди отак метлявся, непосидючий, швидкий і рвучкий. Він то брав з канапи банджо (його улюблений інструмент) і бречав якусь мелодію, то кидав його назад на канапу і казав щось до товаришів, посіпаючи губою й ніздрею та коротко потираючи пальцем кінчик носа — характерний жест Миколи Хвильового, коли він нервував або просто зосереджувався на якійсь думці. Слів розмови нам з Вражливим через двір чути не було, але долинали бренькання банджо та уривки окремих речень, коли їх сказано в ажитації.

— В поле бес нас водит, видно, и кружит по сторонам!..

Ми не стільки розчули ці слова, скільки здогадалися з інтонації далекого голосу: пушкінська строфа «сбились мы, что делают нам? В поле бес нас водит, видно, да кружит по сторонам», — то була улюблена фраза Хвильового, він вигукував її раз у раз, до речі ба й не до речі. Але навіть тоді, коли при загальній розмові ця фраза була недоречною, — для всіх співрозмовників, для Хвильового вона була завжди доречна — наче відповідь на якусь його власну думку, якої він не висловив уголос.

Це була сакраментальна фраза.

Сколошкавши волосся — теж характерний жест Хвильового — він знову заметавсь по кімнаті. Досвітній мовчки пив чай. Епик сидів непорушно. Куліш щось пристрасно говорив до Хвильового — неначе умовляв його.

— Не заздрю я Миколі, — тоскно проказав до мене Вася Вражливий.

І ми мовчали далі, бездумно спостерігаючи за тим, що відбувалося в квартирі Хвильового. Ввійшов Майк Йогансен, щось сказав і так само швидко вийшов — така була звичайна Майкова манера: сказати і піти, не дослухавши відповіді. Далі постаті Йогансена в кімнаті Хвильового я не пригадую: можливо, він був у сусідній кімнаті, а може, вийшов до себе, поверхом вище.

— Що ж тепер робити Хвильовому? — знову, так само тоскно, порушив мовчання Вражливий.

Він запитував просто так, аби запитати, — не чекаючи відповіді.

Бо ж хто і що міг тут відповісти?

Вчора ввечері арештовано Ялового — найближчого друга Хвильового. Щирим приятелем був Мишко Яловий і нам. Він приятелював з Вражливим, який хоча й не був поміж найперших приятелів Хвильового, але ж горнувся до нього. Приятелював і зі мною, дарма, що я ніколи не був особливо близьким до Хвильового. Мишко Яловий був загальним приятелем: людина напрочуд гарної, лагідної вдачі,

привітний, доброзичливий і товариський. Тільки вчора ввечері — за кілька годин до арешту — Яловий, Вражливий, Йогансен і я ходили разом на прогулянку до парку через Шатилівські яри і пили на стадіоні каву з тістечками: кава з тістечками — то була улюблена страва Мишка, він міг пити її десять разів на день замість обіду й вечері.

Ми гарно погуляли того вечора — під захід сонця, балакали про літературу, більярд та полювання, багато сміялися — з Майка був дотепник незрівняний. Потім ми всі разом повернулись додому, постояли ще трохи в дворі — отут, між двома крилами будинку, де нам розходились дороги до різних під'їздів, ще посміялись — і розійшлись. Я — до себе, Йогансен — до себе, Яловий з Вражливим пішли з Епіком, який до нас пристав у дворі, — до Ялового чи до Епіка: грати в преферанс. Отак і стали Вражливий та Епик — замість преферансу — понятими при арешті Ялового.

Арешт Ялового то був узагалі — перший арешт: до того можна було пригадати від часів громадянської війни арешт лише письменників Старицької-Черняхівської та Івченка і Єфремова — по процесу СВУ. Але ж то були письменники не революційної фаланги, а наше коло — то було коло письменників революційних, і ми іменовали себе — пролетарськими. В нашому колі була боротьба течій, були різні організації, була боротьба між цими організаціями, були літературні дискусії, була навіть гостра політична полеміка — і в ній не бракувало й обвинувачень у збоченнях, ідеологічних хибках та помилках або й інкримінувалися антипартійні, антипролетарські настрої, але ж... арешт?.. У виступах Хвильового справді були націоналістичні концепції, концепції з поля буржуазної ідеології — проти них виступали, їх засуджували, їх найгостріше критикували, але ж... арешт?.. І — не Хвильового, а... Ялового!

За що могли арештувати Ялового?

— За що, за що могли арештувати Мишка? — тоскно простогнав Вражливий.

Чи міг я відповісти на це запитання? Що міг відповісти сам собі Вражливий? Що ми знали? І що ми розуміли?

Знання прийшло геть пізніше.

А розуміння — ще за чверть століття.

Вражливий сказав ще:

— Коли вночі, під час трусу, я сидів проти нього, нам не дозволяли балакати, але я дивився на нього запитливо, а він тільки розводив руками. Він не розумів сам...

І ми з Вражливим знову мовчки дивились у вікно. Хвильовий — Яловий — Досвітній — це ж була нерозлучна трійця. І четвертий — Куліш. І п'ятий — Епик. І якщо арештували Ялового, то...

Досвітній, Куліш та Епик сиділи й далі при столі в хаті Хвильового, а Хвильовий вийшов на балкон і, спершися на поручні, поглядав

сюди і туди: просто перед ним, за парканом нашої садиби, залягав пустир, за ним — глибокі й широкі провалля Шатилівських ярів, за ними — Шатилівка, і над дахами будиночків у кучугурах зелених садків — широченний, неосяжний простір синього неба.

Пересікаючи подвір'я, загинаючи за ріг будинку, йшов Іван Кириленко, Хвильовий перекинувся через бильця й помахав Кириленкові рукою:

— Здоров, Ваня! — долинуло до нас привітання Хвильового.

Хвильовий з Кириленком ніяк не приятелювали — вони були з антагонізуючих організацій, Кириленко не раз гостро виступав проти Хвильового, картаючи його за антипартійність, за націоналізм, — і ми з Вражливим були дещо здивовані з дружнього привітання Хвильового.

Хвильовий подивився Кириленкові вслід, розкошлав ще раз волосся і повернувся в кімнату. Ми бачили, як він пройшов повз стіл — у двері до сусідньої кімнати, свого кабінету. Куліш, Досвітній, Епик лишилися при столі. Вони пили чай і балакали між собою.

І раптом ми побачили, як усі троє зірвалися на рівні і кинулися до сусідньої кімнати. Ми не надали цьому якогось значення: ну, зірвалися і побігли — мабуть, Хвильовий покликав їх...

І враз — не минуло й хвилини — ми побачили, як з під'їзду, де квартирував Хвильовий, вибігла Антоніна Куліш і з нею ще хтось і, щось кричачи, побігли через двір до нашого під'їзду. Вони гукали голосно, але ми могли розібрати тільки:

— Хвильовий... Хвильовий...

Щось трапилось? Ми звелися і глянули у вікно: в дворі було по-рожньо — Антоніна Куліш уже зникла в нашому під'їзді.

— Хвильовому, мабуть, стало недобре! — сказав хтось із нас, і ми з Вражливим попростували до виходу з квартири: поверхом нижче від мене мешкав Гжицький, його дружина була фельдшером, і коли комусь у нашому домі ставало недобре, всі неодмінно бігли по неї. Ми розчинили двері на площадку, щоб довідатися, що там таке.

Але за порогом була якраз Антоніна Куліш і ще хтось, але не Гжицька — її, мабуть, не було вдома.

Антоніна Куліш репетувала:

— Хвильовий застрелився... Хвильовий застрелився... Допоможіть...

Я не пригадую, як ми збігли вниз, як перебігли двір, пригадую лише, як ускочили до квартири Хвильового.

В кабінеті біля телефону стояв Майк Йогансен і нервово сіпав важіль апарата — телефон, як на злість, не відповідав. Обличчя Майкове було бліде.

Потім я побачив Хвильового. Він сидів за своїм письмовим столом, що стояв боком, перпендикулярно до стінки, сидів, схилившись трохи

наперед і на правий бік — права рука звисала вниз (пістолета я не побачив), ліва лежала випростана на столі, на чверті білого паперу. Перед столом, закам'янівши, стояла Уманцева, дружина Хвильового, — очі її були як мертві від жаху, вони дивились в одну крапку — крапка ця була на правій скроні Хвильового. Невеличка цяточка і лише одна краплинка крові.

Я підбіг до Хвильового — він був ще живий: голова легко сіпалась з боку на бік — неначе хотіла щось скинути з себе, ліва рука теж конвульсійно посіпувалась, пальці на ній стискалися і розпускалися — неначе чогось шукали, хотіли щось намацати. З обличчя швидко збігали всякі барви — воно було нерухоме і на очах мінило колір: жовтувате, сірувате, синь під щелепами і коло замружених очей. Я був санітаром в час громадянської війни — і мені було зрозуміло...

Хтось позаду сказав:

— Микола [Куліш] вже додзвонився... лікар зараз буде...

Йогансен з прокляттям кинув трубку телефона — він так і не додзвонився.

Я сказав тільки Йогансену:

— Лікаря не треба... вже...

—Що?!

Я торкнувся лівої руки, шукаючи пульс.

У кімнаті в ту хвилину пам'ятаю: дружину Хвильового; Йогансена, Вражливого, Досвітнього й Епіка в ту хвилину не пригадую. Вони, очевидно, десь побігли по поміч. Не пригадую, щоб була й Антоніна Куліш. Але Микола Куліш зразу й з'явився — він додзвонився до лікаря з сусідньої квартири.

Пульсу не було.

На столі, перед мертвим Хвильовим, лежав білий папірець — чвертка, видерта з учнівського зошита: Хвильовий завжди писав свої чернетки в учнівських, так званих «загальних» зошитах у чорній цератовій обгорці.

Першим збагнув, що це — посмертна записка, Йогансен. Очевидно, він перший і прочитав її — якщо попереду її не прочитали Досвітній, Куліш та Епік, які вбігли до кімнати першими, коли пролунав постріл.

Потім її прочитала Уманцева.

Прочитали інші, що були в кімнаті.

Прочитав і я.

В записці було:

«Арешт Ялового — це розстріл нашої генерації».

Далі — речення, якого не можу пригадати.

Далі:

«Нічого не розумію! Ми завжди були справжніми комуністами».
Після того — другий абзац:

«Сьогодні тринадцяте травня: моє улюблене число. Який гарний, погожий день. Як хочеться жити».

Третій абзац:

«Хай живе комунізм!»

Підпис:

«Микола Хвильовий».

На підлозі, біля звислої правиці Хвильового, лежав маленький, «дамський», браунінг.

Тепер я пригадую, що в кімнаті стало більше людей: здається, повернулась Антоніна Куліш, ще хтось з жінок. Був Епік. Здається, Аркадій Любченко і Дніпровський.

Я знову глянув на стіл, на записку.

Записки на столі не було.

Записку хтось взяв.

Хто?

Не Йогансен. Він разом зі мною глянув удруге і водночас зі мною здивувався, що записка зникла. Крім того, він зразу почав казати: записка зникла, ми мусимо не забути, що в ній записано — слово в слово. І він багато разів повторив слово в слово зміст записки.

Не Антоніна Куліш. Бо коли б вона взяла її, то зберегла б або бодай запам'ятала її зміст і неодмінно навела б його у своїх виданих у США спогадах, відповідно тенденційно використавши. Взагалі — записка стала б відомою на еміграції. Але вона залишилась там невідомою, і Антоніна Куліш не згадує про неї. Вона могла її просто не побачити тоді.

І не Аркадій Любченко — цей би вже зробив на ній аферу, коли пізніше перекинувся до гітлерівців і написав копу брехні саме про Хвильового.

Хто ж її взяв, записку?

Коли прибув прокурор — Приходько — про записку вже мови не було.

Хто її взяв і куди її дів?

Увечері — коли вже Хвильовий лежав у труні і біля нього сиділи, приходили й виходили люди, — ми пішли пройтися до парку: Йогансен, Слісаренко, Довженко і я.

Довженко щойно підвечір прилетів з Києва — звістка про самогубство Хвильового поширилася з швидкістю міжміської телефонної розмови. Довженко з Хвильовим — з часу виходу на екран фільму «Арсенал» — були в гострій суперечці і немилосердно ляляли один одного, але кожний з них у своєму супротивникові бачив і глибоко шанував його творчу індивідуальність.

Ми йшли алеями парку мовчки — ми були збентежені, приголомше-

ні, прибиті. Ялового арештовано. За що? Хвильовий застрелився. Чому?..

Тому, що арештовано Ялового. Зв'язок між цими двома подіями був прямий, але причинність ми не вміли збагнути.

Ми побачили щойно навч смерть, отже, особливо гостро відчували цю цінність життя. І смерть ця була не на війні, не від хвороби, не від старощів: це була смерть замолоду, у розквіті сил, в мирну годину життя — людина сама собі вкоротила віку. Це було потворно, проти-природно і страшно. А самогубця був нам близький і заподіяв собі смерть у якомусь зв'язку з нашою спільною справою — літературою, отже, в якомусь зв'язку з нами самими.

І це сповнювало нас тривогою.

Ми блукали зараз темними алеями нічного парку розгублені і намагались зрозуміти, що ж трапилось, у чому річ, яка справжня причина цієї страшної події?

Але відповіді ми не могли знайти.

Бо досі ми фактично стояли осторонь від політичного життя в країні, отже, й не були здатні тепер проглянути до політичних підоснов кризь наш літературний побут. Адже література досі була для нас тільки втіхою, неусвідомленим покликанням, а літературний побут — богомєю. А політика існувала окремо.

І ми починали розуміти, що це невірно.

І починали відчувати, що достигає в нас якийсь перелом. Але — який саме? Ми не знали.

І це знову додавало тривоги.

Ми ще раз і ще раз повертались до листа Хвильового — шукаючи відповіді в його передсмертних словах.

Та передсмертні слова самогубці ще дужче затемнювали причину його самогубства.

Конфлікт із сучасністю? Незгода з соціальним режимом? Партійні незлагоди?

Як же так! А — останні слова в листі!

«Ми — комуністи». «Хай живе комунізм!»

Саме з цими словами він пішов із життя, саме на цьому натиснув гашетку пістолета. Коли слову надається цінність життя, хіба можна йому не повірити?

Тоді, можливо, якраз ті, що виступають проти Хвильового, — стоять на невірному, хибному шляху?

З цим ми також не могли погодитись. Ми знали людей, що виступали проти Хвильового. Це були різні люди. Так, поміж них були не симпатичні нам — кар'єристи, честолюбці, пристосуванці, аферисти навіть і жуліки. Але скільки було гарних, добрих і чесних людей, яких ми — самі не будучи членами партії — приймали, проте, як найкращих, зразкових комуністів.

Окремі незгоди?... Так, вони були. І в нас, і в Хвильового. В Хвильового більше, він навіть їх сформулював і вважав за потрібне відкрито виступити з ними. Але ми вірили, що ці незгоди не настільки глибокі, щоб штовхнути його проти радянського ладу. І непримиренний, завзятий Григорович був не з таких, що виходять з гри, коли програють у якомусь ході...

Так у чому ж річ? Яка причина?

Ми не могли зрозуміти.

І, ох, як це було нам тривожно!..

Повертались додому ми пізно, вночі, власне, — над ранок. Йшли через Шатилівку, потім пустирем понад Шатилівськими ярами. Будинок «Слово» стояв темний — світилися лише троє вікон: на чорному тлі небосхилу наче прорубані виходи в якийсь інший, потойбічний світ. Троє вікон, за якими стояла труна, і в ній лежав такий знаний, але такий незбагнений самогубця... З глибочини Шатилівських ярів линув дивний, несподіваний звук: у глибокому яру грала флейта — шопенівський похоронний марш. Це була улюблена мелодія Хвильового — він часто награвав її сам або насвистував, і не раз, за чаркою, казав, що як помре, то щоб над його труною заграли шопенівський похоронний марш. Хтось — невидимий, незнаний — тепер виконував його прохання, тут же, в яру, під розчиненими вікнами над його труною.

Це також було тривожно.

В почесній варті біля труни — в клубі Блакитного — ми стояли всі. Всі йшли за труною на кладовище. Людей у жалібному поході було небагато — самі письменники, трохи студентів, авторів. Дехто приставав по дорозі. Люди питали: кого ховають? Письменника Хвильового.

А, це той, що застрелився!..

І зразу пояснювали причину самогубства: це ж він їздив по селах, побачив голод, зрозумів, «до чого призвела колективізація», — не витримав і...

Хвильовий, справді, за три тижні їздив по селах. Справді, побачив труднощі й лихо тієї весни. Справді, бачив і голодуючі села. Він розповідав свої враження в колі товаришів, не кривив душею — він був не з таких, і не ховав свого болю — болів душею за людей, які гинули, болів за невдачі й зриви в справі соціалістичного перетворення села. Але вдумливо заглиблювався в причини і не ліз зопалу на стінку. Він умів охопити й зрозуміти соціальний процес. І він був — за колективізацію. Ні, лихо і біда, які Хвильовий побачив на селах весною тридцять третього року, не були причиною його самогубства. Ми знали це. І від цього знання було ще тривожніше.

З промовама над труною Хвильового виступали двоє: біля «Слова» — Кузьмич, на кладовищі — Микитенко. Це були беззмістовні,

розгублені промови: складали шану, висловлювали біль утрати, хармаркали митцем про хиби і помилки в творчій роботі, Микитенко потрапив у особливо скрутне для нього становище: весь час, день у день, він громив Хвильового, а тут треба було бодай трохи додержати пристойності: «де мортіус аут бене, аут нігіль». Смерть була нагла, випадок непередбачений, і взагалі тоді, в день смерті, ще «не складено орієнтації» згори — як поцінувати Хвильового і, зокрема, як поцінити його смерть з власної руки... А втім, таке «поцінування» прийшло не так скоро: ще років зо два чи зо три книжки Хвильового продавались по крамницях. Потім знайдено формулу — «фашист Хвильовий» і твори Хвильового зникли і з крамниць, і з бібліотек.

Та на той час і ми вже зрозуміли причину. «Версії» — шпигун, злякався викриття, тому й пустив кулю в лоба, — ми, звичайно, не вірили. Справа була складніша, а безпосередня причина — проста. Ми знали творчість Хвильового, знали його виступи (в пресі та на літературних диспутах), не раз і не двічі розмовляли з ним — з своїми думками й поглядами Хвильовий не ховався, і ми так глумачили, пояснювали собі причини його самогубства. Хвильовий справді мав конфлікт з сучасністю — в площині національного питання. Він був незгодний з існуючим курсом і жадав його змінити — так, як уявляв собі розв'язання національного питання він сам, дійшовши до націоналістичних концепцій. Він добивався здійснення своєї програми «мирним» шляхом: «парламентарним» вирішенням. Коли ж стався арешт Ялового і Хвильовий побачив, що боротьба переходить у стан війни і проти його пропозицій застосовуються адміністративні — воєнні — заходи, — він склав зброю. І поставив крапку. Був він натурою цільною, компромісів не визнавав, отже, й крапку ставив і в своїй боротьбі, і над своїм життям, бо власним переконанням він надавав ціни життю. І він з життя пішов. То не була демонстрація чи виклик, щоб спровокувати своїх епігонів, як пробували інкримінувати його пам'яті скорострільні начотчики, — ні! Він просто поставив крапку геть над усім — як і своїм ідеям віддавав себе геть усього.

З концепціями Хвильового комуніст, звичайно, не може погодитися — навіть тоді, коли в практиці здійснення національного питання сам буде й чогось незадоволений. Твори Хвильового можуть не подобатися, можна заперечувати його стиль — я заперечую його; але в свій час (двадцять років) його творчість відіграла визначну роль в усій українській повоєнній літературі. В історичному аспекті до неї варто придивитися і тепер.

«Прапором» — не Хвильового, а «хвильовізм» — зробили не ті, що за ним йшли в літературному житті, в творчих шуканнях; і навіть не ті, хто поділяв декотрі з його хибних поглядів або разом із ним перебував у незгоді з тогочасним суспільним процесом. Сталося гірше: прапо-

ром «хвильовізм» зробили вороги. Націоналісти в еміграції. Ясно — куди такий прапор міг повести.

Отак закінчилася Вапліте.

Це — не описка: я так і хочу сказати. Вапліте закінчилася не в січні 28 року, коли була примусом «самоліквідована», Вапліте закінчилася геть пізніше, аж за п'ять років — у травні 33-го року. В день смерті Хвильового.

Бо всі ті п'ять років боротьба в літературі йшла в річищі побороювання «ваплітянства», і центральною постаттю в усіх «ваплітянських» формаціях після ліквідації Вапліте залишався все одно Хвильовий — незалежно від того, належав він до цієї організації чи ні.

ВАЛЕР'ЯН ПОЛІЩУК

(1897—1942)

У вірші «Революційна романтика», який написав у новорічну ніч 1923 року популярний 26-літній поет, автор ритмізованого роману «Ярина Курнатовська», проголошено:

О, ми жили не марно.
Не марно, ні.
Перед. Нехай минають дні.

Валер'ян Поліщук був великим оптимістом, упевненим у своєму небуденному призначенні на землі, у своїй провісницькій ролі в літературі, він повсякчасно щось утверджував і щось заперечував. Та особливо наполегливо шукав нових, відповідних динамічному, технізованому ХХ століттю форм і засобів зображення.

З безоглядною авантюристською ув'язувався в літературні суперечки, витрачав багато часу і емоцій на обстріл своїх літературних опонентів епіграмами і пародіями, творив маніфести, намагався практично їх реалізувати — і знесилювався, пригасав... Час був такий — пошуковий, рвуний. Всі, хто брав у руки перо, вважали своїм обов'язком не стільки когось підтримати, розвинути, скільки заперечити і на цій уже, здавалось, назавжди захопленій ним і очищеній від попередника території вибудувати щось нове і обов'язково на віки.

Вчитуюсь у щоденник Валер'яна Поліщука — в ті надзвичайно бурхливі, напоєні революцій-

ною енергією роки не здавалося нескромним похвалити себе, виміряти собі безсмертя, зігнувати успіх свого колеги — всі були новаторами! Епоха зобов'язувала. Творилося нове — революційне — мистецтво. Отже, воно повинно бути революційним, новаторським, не схожим на старе, навіть якщо воно й класичне.

«Ми відбили в собі, мов у дзеркалі, той рух, що існував і існує навкруги, бо призначення поета — відбивати в собі всі переживання стихій народних, що зараз бувають в усій силі. Через те родився рух, родилась динаміка в нашій творчості»¹, — теоретично обгрунтовував Валер'ян Поліщук у маніфесті «Дальше «Гроно» творчі орієнтири своєї літературно-мистецької групи «Гроно».

Дивовижний час, радісний і тривожний.

Що не поет, то нова форма, нова концепція художнього розвитку. Там, у світі капіталу, — міркує В. Поліщук, — творять символісти, модерністи, футуристи... У нас, у країні перемоги першої в світі пролетарської революції, повинні з'явитися нові форми мистецтва, але хто їх створить, як не поети революції? Не відкидаємо прийомів ні імпресіонізму, ні футуризму, але для пролетарських мас треба створювати синтетичне мистецтво, яке б гармонійно поєднало всі існуючі течії. У серцях митців повинна знайти відгук краса руху, динамічної швидкості як антитеза інертності. Водночас у своєму пориванні до синтетичного мистецтва,

мистецтва революційного динамізму, Валер'ян Поліщук обстоює ідею мистецтва універсального, поза часом і простором («...мистецтво не залежить від місця або нації, яка його створила»²).

Так вважає лідер групи «Гроно» Валер'ян Поліщук, і в цьому напрямі він і творить. Яку ж обрати віршовану форму? Він вирішує — верлібр, бо ця форма, твердо переконаний він, «стоїть на чолі нашої епохи і визнана вченим світом».

Поет багато читає, роздумує над розвитком європейської і світової літератури, в своїх закордонних поїздках він спрагло осягає пошуки новочасних поетів Європи. Та й сам володіє великим досвідом. Після віршованого роману «Ярина Курнатовська», опублікованого в журналі «Шляхи мистецтва» (1921, № 2), в якому він прагнув психологічно відтворити складний процес переборення людиною старої, буржуазної ідеології і «вростання» у діяльну свідомість колективних мас, Валер'ян Поліщук пише цикл своєрідних легенд про людей революції. Він творчо переосмислює фольклорну поетику, використовує прийоми українських народних дум, його образні узагальнення ефективно передають романтичний дух епохи. Фольклорна мелодика, ритміка усного народного співу, переказу, казання «ожилі» в одній із найкращих його поем про революцію: «Дума про Бармашиху» (1922).

Ой пройдуть літа,
Гей пройдуть гола —
Стане воля по цілому світу,

¹ Лейтес А, Яшек М. Десять років української літератури. — Харків, 1930. — Т. 2. — С. 37.

² Там же. — С. 36.

Ой згадають про нас,
Гей розкажуть про нас,
Як жили та були в наш
бунтарський час
І старі, й малі діти.

Цього ж (1922) року Іван Кулик написав у статті «На шляхах до пролетарського мистецтва» («Шляхи мистецтва», 1922, № 2): «Є такі самобутні, красочні й свіжі таланти, як Еллан, Валер'ян Поліщук, Сосюра, Хвильовий і багато інших, ще безіменних, але потенційно могутніх».

Була вже на той час у літературі армія поетів революційного призову, але треба було, висловлюючись тогочасною термінологією, «перестроїти» цю армію так, щоб лівий фронт був попереду, щоб усі йшли в ногу, щоб заповнені були всі ділянки фронту, а прориви залатані.

Валер'ян Поліщук там, попереду, на лівому фронті. Пише багато, друкується часто — лише 1927 року у нього з'являються такі поетичні збірки, як «Остання війна», «Металевий тембр», «Геніальні кристали». Пише поеми «Ленін», «Франко в труні», «Асканія-Нова», «Пацанок», цілі серії статей, серед яких прикметна, наприклад, та, що видана 1926-го під назвою «Літературний авангард». Тут Валер'ян Поліщук особливо демонстративно обстоює свої «авангардистські» положення про роль і призначення мистецтва. То заперечує творчість П. Тичини, то наполягає на домінанті біологічних факторів у житті людини, то скептично ігнорує науку, філософію, то гаряче і продуктивно — і власною творчістю — утверджує «наукову» поезію...

Він хоче бути «життєдайним, правдивим і різноманітним», а головне — необхідним революції, соціалізму. І необхідним він був. Без творчості Валер'яна Поліщука ми не уявляємо історії української радянської літератури, тієї нової літератури, полум'яним творцем і поборником якої він був усе своє життя, на жаль, трагічно обірване на сорок п'ятому році.

...Гортаю рукописну книжку Валер'яна Поліщука, яку прислала на збереження до відділу рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР його донька Люцина Валер'янівна Поліщук. 5 липня 1927 року він записав у цій книжці «Сьогодні народилася моя дочка, яку думаю назвати Люциною-Електрою. ...Ах як приємно всюди почувати своє життя в скалках своєї енергії, плоті, мислі!..

Рости, рости нове покоління, клич за собою друге, ставайте одне одному на плечі й ідіть головою в віки, а я старою розсохою буду під вами, невідомий, розпилений, буду підпирати вас зо всім корінням моїх і ваших предків...

Як радісно!

...Надіявся жити довго, вірив, що нащадки сприймуть, зрозуміють і належно оцінять його творчі поривання в майбутнє. Бо революційна епоха стимулювала ці пошуки і поривання. Пам'ятаймо поета, палаючого, нестримного, самовпевненого, творчо рвйного зачинателя і розбудовника нової української літератури.

З ЩОДЕННИКА

Хочу жити в прийдешніх поколіннях, як мій Ньютон. Коли у Верхарна чи у Белого зустріну думку чи образ сильніші за мою, я готов себе розірвати, але від того їх ще дужче люблю, — вони показують мені дорогу, як їх обминуть, та дають змогу приміряти свою силу до них. Тарас Шевченко мене піднімає. А до сучасних я не маю заздрості ні на грош. Чому я буду заздрити? Хай вони мені заздять, багато так і робить. Леся Українка і Коц[юбинський] для мене зорять. Т[ичина] каже, що я од К[оцюбин]ського вийшов, і я готов згодитись. Мене за мій розмір і поглиблення в проблеми часто не розуміють — один Пилипенко та Хвильовий. (...) [Я] залишився незадоволений собою, — хоч би прожити, хоч би створити те, що в мені зарито природою. Ця думка, як зубний біль, не дає мені спокою, хоч перед товаришами я часто задаюсь тим, що зробив.

Спішу робить, може, наскочу на свій шлях, бо ще боюсь, щоб мій порок не вбив на дорозі (...), бо я ж один із тих, що вдихнув Революції, такої, якої ще мир не знав. Українці й росіяни її повинні показати всьому людству і в літературі, німці й французи за нас її не покажуть...

31. III. 1922

З ЛИСТІВ

Дорогі батьки мої, ти, сестро, і ви, плем'яші. Зібрався нарешті Вам відповісти на Вашого листа, що прийшов у перших числах грудня, та й треба вже запитати Вас, що у Вас новенького.

Дуже добре, що тато не втратили голосу і покрикують: це в господарстві потрібне все одно, як машина. А потім вже як без голосу жити, то все одно, як червакові. А так і «Ой там за Дунаєм» за чарочкою витягнеш.

Панкрат знов почав свої інженерські науки тягнути, Поля — та, видно, як мама, і здорова, і ділова. Вона у Києві теж науки тягне. А Панкрат довгий і худий, як хорт.

Моя родина нічого тримається. Трохи прихворюють та скрутно з грошами, а так все добре. І книжечки нові пишу та друкую. Скоро Вам вишлю одну почитати. Коли дойде, то будете знати, де я їздив. Дуже мені радісно, що Ви Женю до пуття призводите. Тільки не раю Вам у суди залазити — не варто нервів собі псувати, а діти якось виростуть, а ми якось і старости позбудемось. Чи варто наполягати за тим, без чого обходились досі? Ви, тату і мамо, ніколи не були зажерами на земні блага, тому й самі розумніші, і нас розумнішими у світ пустили. За це Вам дяка. Ваш онук Марко-Реон уже в другій класі школи, красивий і босяцюга. Ах, як хотілося б Вам онуків показати. Еля теж виросла. Оце відхворіла півзими на коклюш,

паршива хвороба. Еля така чорнява тіточка, що куди тобі, і балакуча вельми. Україночка там така... І все малює. Потеплішає, то поведу до фотографії, тоді вишлю. З одежею у мене в родині не так то й добре. Діти рвуть, як ми колись. Напишіть, як там зимуєте, та про здоров'я всіх Вас. Жені низенький привіт. Тримайся!

Бувайте здорові. Цілуємо.
Ваші харківські Поліщуки.

Валер'ян

8. 11. 1933

Любі мої тату і мамо, і ти, сестро з дітками! Давно Вам не писав.

Справи мої в основному добрі. Вся родина моя здорова, їсти є що, діти не дурні і навіть трішки гарненькі, а що грошей немає, то хрін з ними: у моїх батьків їх теж не було, а от повиходили з нас люди і всі до гарного віку дожили. Правда?

Марко зараз у четвертому класі і навіть головою класу. Вчиться добре, бігає добре, назоляє добре — словом, настоящий хлопець. Еля теж виросла, тоненька, чорненька, жвавенька, щебетушечка і пройда. Вже навчилася читати, але до школи ще не ходить. Недавно привіз її від бабуні з Ленінграда, де вона була чотири місяці, поки мені було скрутно.

Невістка Ваша, а моя жінка, у всьому мені допомагає, живемо в ладу і тим перемогли всяку біду.

Тепер про себе. Ціле літо я пропрацював, то пишучи книжки, то беручи участь на наших письменницьких з'їздах. Їздив делегатом до Києва, тоді присутній був на з'їзді у Москві, потім вже й у Ленінград по Елю звідти їздив. Всі ці роз'їзди мене дуже розважили і навчили. Тепер цими днями маю поїхати ще на Кавказ на спочинок, звісно, на державні кошти, і тоді сяду писати новий роман. Один, що зветься «Завзятий вік», я вже написав і здав друкувати. За кілька місяців він вийде у світ, тоді пришло Вам.

Панкрат у нас невезучий. Зараз він забрався дуже далеко на північ і, здається, там учителює, але вже зо два місяці не було листів. В останньому листі писав, що здоровий і відчуває себе непогано.

Пишіть мені, як Ваші справи. Часто тепер згадується мені наша хата, і, мабуть, Ви вже такі старенькі. Бо і я посивів. Як там садок? Так би хотілося посидіти з Вами в холодочку під грушею, та ба.

Ну, бувайте здорові, мої рідні. Цілую Вас гаряче, так, як тоді, коли вертався з гімназії на Різдво. Ваш син з онуками та невісткою.

2 жовтня 1934 року

В. Поліщук

Якраз лист затримався, а в той час прийшла вістка від Панкрата. Він у місті Чібію працює агрономом у казенному господарстві. Почуває себе добре, здоровий і прохає послати йому книжок. Може, вже йому повезе. Цілую ще раз — Валерко.

4. X. 1934

ДО ЗАВКУЛЬТПРОПА ЦК КП(б)У

Користуюся з Вашого прихильного дозволу звертатися до Вас, коли у мене виникне якась потреба. Саме така потреба і наспіла. Я опинився в неможливому психологічному і матеріальному стані з таких причин:

1) Книжку «До серця Азії» розміром на 20 друк. арк., яку після рецензії т. Галушка і консультації т. Ганса оце вже вдруге набрано і заверстано, видавництво «Радянська література» відмовилось друкувати і заявило, що книжка йде в розбор, як націоналістична, хоч цю книжку рецензували і дозволяли до друку ціла низка знаних тт., зокрема т. Кірієнко — ред. в-ва «На варті», т. Байдебура, т. Галушко й ін. Зі свого боку я ще раз по заверстаному міг би зробити потрібні випуски і виправки, аби цей твір, в який я вклав багато художньої снаги, пішов на користь радянському суспільству.

2) В тому ж в-ві мені заявили, що моя 15-літня робота як поета відпадає як шкідлива, і тому відмовились за договором перевидати бодай частину вибраної лірики, що дало б мені і моральну підтримку, і матеріальну. Так само інше в-во ЛІМ, склавши зі мною договора на перевидання кн. про Донбас, відмовилось її друкувати.

3) Нарешті не так давно я здав в-ву «Радянська література» свій новий чималий роман «Завзятий вік» на 23 друк. арк., де змалював, затаврувавши, новобуржуазного типа — Іраїду Грізо, протиставив йому позитивного героя — комуніста Захара Новика, і між ними вивів сповнену протилежностей і хитань еволюцію молодого спеціаліста Брока, що прийшов від буржуазного до радянського табору. Роман, звісно, ще має хиби, але т. Чередняк, зам. культпропа ЦК, яка теж прочитала рукопис мого роману, мені ствердила, коли я її вірно зрозумів, що роман «Завзятий вік» не трудно поправити і що окремі частини його, як, напр., події на шахті, зроблено зовсім добре. Взагалі т. Чередняк, а на словах і т. Агуф не заперечують високохудожності того мого твору. На жаль, у своїй писаній рецензії голова в-ва «Радянська література» т. Агуф відзначив лише негативні, на його думку, риси в романі і тим немов підкреслив, що з романом справа безнадійна, і немов на ствердження цього висновку після вищезгаданих

заяв про «До серця Азії» і мою лірику припинив мені всяку виплату грошей за роман, а це було єдиним засобом мого існування, а значить, і моєї творчої діяльності, і ось я вже 2 місяці живу з того, що продаю свою бібліотеку.

Зрозуміло, що в цій матеріальній скруті і моральній прибитості щось творчо робити чи виправляти роман не можу, як і взагалі легко втратити всяку надію. А в той же час я охоче зроблю в романі ті виправки і доповнення, що допоможуть ідеологічній спрямованості твору та не зруйнують художнього тіла роману. Крім того, у мене готовий весь матеріал і розпочатий другий роман про будівництво Харк. турбозаводу.

Гадаю, що певна одіозність до моєї літ. постаті, а головне, гіпертрофоване почуття відповідальності та, мабуть, і страхок декого за мою особу і спонукали в-во «Радянська література» думати розсипати вдруге набрану книжку та поставити мене в неможливі щодо переробки роману умови, як і взагалі над психологічною і матеріальною прірвою.

Отже, прохаю Вашої участі і допомоги.

З привітом — В. Поліщук

23. 11. 1934

Із збірки «КНИГА ПОСТАНЬ»

ЖОВТЕНЬ

Вагон постукує, як серце унизу,
Коли душа захлинається жахом,
І, немов розгніваний Везувій,
З махом
Летючи,
Сопе паротяг.
Ускочили в осінній ліс,
Як хлопці у горох,
І нарobili бешкету.
А хтось, напевне сторож,
Гнався й гукав,
Забігаючи кругом здалека,
Розносив рокіт,
Як горіхи в збанку просторів —
І все дзвеніло полив'яною луною.
Жовтогаряче листя,
Немов жартома дівчина,

Відпихало з солодким посміхом
сонячний блиск,
А з того — у вагоні ставало жовтого
сяєва,
Мов у кошику з помаранчами.
І думалось: то ж ми ускочили,
як паротяг,
У вогкість замріяно-жовту
Городів Європи,
Сколихнули,
Ступили у драгли насичених
гнилизнаю кварталів;
То ми гукнули,
Щоб сірома повстала
І Жовтень запалав
На світових полях,
Рубінами заграв...

Вагон. Під вечір.
Рельси біжать вперед на захід сонця,
Як два гострих промені
З червоно-металевим полиском
Із кожного мого ока.
Вони прошивають сивий туман —
долину опалову.

Встрягаю зором, мов стрілою,
У мозок хмар,
Що препаровані лежать
На скривавленій тарілці неба.
І увижається, що шпиль на Ейфелевій
башті
(Ще й зірка на чолі)
Плащем обкинувся червоного
прапора

На вітру
І гордо став у позу,
Як лицар, оглянувши поле:
«Усе поборю!»
А як кордон пересікли —
Сичало панство
Клубком голодних гадів,
Що обложили нас кільцем ненависті.
О, сила породила вже гіпноз —

У безвість!
Іскри холодні чи жаркі
 викрешуєш мною?
Загориться навколо життя
А чи ні?
Із напруги вогнем повні груди мені,
І не бачу йому кінця вглибині.

(21—23 жовтня 1928 р.,
пароплав «Kong-Ring», Осло)

ІЗ РУКОПИСНОЇ ЗБІРКИ «БАГАТОГРАННІСТЬ»

Скляний тихий хруст
Зашерх у калюжках,
Сухо поламавсь,—
Перші подихи зими
Висушили соки днів.

Стомлений сиджу,
Тихо клює вода
В рурі у стіні.
Так по жилах кров моя
В струмі вічності пливе.

ХОККУ

1

Голос надлетів,
Позривавши днів листки
З верховіття дум.

2

В запічку цвіркун...
Так свідрує вічно мисль
Броню небуття.

ТАНКА

1. НІЧ

В запічку цвіркун...
Так свідрує вічна мисль,
Що пройде час і...
Мохом камінь обросте —
Серце стане порохом.

2. СВІТАНОК

Світло поточив
Туману молочний дим.
Віки сон підвів,
[На] обрій мутно подививсь
Та й, зітхнувши, знов заснув.

3. РАНОК

Заставки підняв
Клопотливий день — млинар —
Світлий ранок став,—
І мучиста, ситна мла
В рань півсонну потекла.

(12 березня 1930 р., Харків)

ТРИ ТАНКА

М. Скрипникові

1

Переламні дні
Над епохою летять.
Мали свій танок:
Характерник з-над Дніпра
Стався скрипником для них.

2

Хмурий дуб гуде
Під ударами вітрів,
Міці не здає:
Та й не диво — з ґрунту він
Силу кості собі взяв.

3

Непохитний дуб
На верховині стоїть
І вартує день —
Коло нього гай густий
Круто гілля переплів.

(20 листопада 1931 р., Харків)

ІЗ РУКОПИСНОЇ ЗБІРКИ «ВАЛЕР'ЯН ПОЛІЩУК. ТВОРИ»

ФУТУРІОЗИ

Фу ти, ну ти,
Ну й панфути,
Як напишуть,
Не вступити.
Як загрузнуть,
Не зіпхнути —

Ну куди вам, шалапути,
До майбуття підстрибнути?
От панфути,
Ну й панфути —
Підійти й колінком пхнути.

(28 грудня 1923 р., Харків)

ЄВГЕН ПЛУЖНИК
(1898—1936)

Слово-прощання. І слово-спогад. І запізніле — на кілька десятиліть — слово-вдячність за її спогади про поета. Написала їх Галина Коваленко. Не тепер, давно. Здається, на початку шістдесятих. Коли почала в нас скресати мертвотно-чорна крига, породжена сталінським замороженням усього живого, здатного і волюючого на самостійне проростання без насильницького прищеплення до сухого стовбура резолюцій і директив. Тоді Галина мріяла про те, щоб ці спогади з'явилися на Україні. Тому не згадувала імен сестер, які залишилися на рідній землі. Боялася їм зашкодити. Заповідала, щоб спогади були

надруковані на Україні після її смерті. Так і сталося.

Це снилось? ...На тихім світанні
Багнети, і я біля стінки...
О перші й довіку останні
Мої півхвилинок!

— Він знав, що довго жити не буде. Я йому кажу: «Женічка, не говори такого. Ти будеш жити довго. І будеш писати. І будуть друкувати твої вірші»... — Галина Автономівна хилить голову на подушку, блиск в очах згасає, вона опускає повіки і замовкає.

Я дивлюся на це бліде, нерухоме лице і дивуюся: тільки що вона немов зривалася з ліжка, спогади

на своїх крилах піднімали її, і здавалося, що вона встигне, опустить ноги на діл, підійде до комода і почне брати в руки фотографії, розповідати...

Уже багато місяців Галина Коваленко — дружина Євгена Плужника — не піднімалася з постелі. Вдень за нею доглядала турботлива няня і медсестра Енні, яку виділило місто і оплачувало догляд за немічною одинокою жінкою. Вночі хвора залишалася одна. Про що вона думала?

Неначе згадавши мої думки, вона промовила: «Згадую Київ, Полтавщину, Україну згадую». І Галина Автономівна заплакала. Був цей плач тихий, короткий, мов спалах уяви на німому березі далекого минулого. Хтозна, можливо, згадала Плужникове

Нехай комусь судився довгий
Шлях до останньої межі,
Свій коротенький перейшовши,
Не нарікати му — я жив!

Її судився «шлях до останньої межі». Настільки довгий, що Галина Автономівна втрачала життєві сили для його продовження в часі. «Мені вже пора вмирати. Пора», — так вона сказала мені в січні 1989-го, коли я завітав до неї вперше з Оксаною Радіш-Міяковською на її квартиру в китайському кварталі Нью-Йорка. Ми добиралися сюди довго — через весь Манхеттен — у міському автобусі, з довгочасними зупинками — рух на вулицях несамопитий. Потім плутали вузькими, гамірними і брудними вуличками. Нарешті понурі, темні сходи на другий поверх... Оксана Володимирівна відкриває своїми, виділеними їй Галиною Автономівною, ключами двері. Ми заходимо в маленьку кухню, направо відкриті

двері у невеличку кімнату, де на ліжку лежить Галина Автономівна. Сиве, ні, біле волосся прибране під білу сіточку, гострі, рухливі брови злетіли високо, карі очі запитально покосилися на мене.

— Оксаночко, це ти прийшла?
— Я, я! Це ми з Миколою Григоровичем, як домовлялися, — заспокоїла Оксана Володимирівна і зразу ж почала господарювати на маленькому приставному столикові.

— Оксаночка — золота душа. Вона моя доня прийомна. Я її з Києва знаю. Маленькою була вона, коли її батька — директора Київського архіву Володимира Міяковського заарештували і заслали. Ви про нього там нічого, мабуть, не знаєте. Який був трудяга!

Галина Автономівна любовно дивилася, як Оксана Володимирівна швидко і впевнено порядкує біля неї, а коли та вийшла на кухню, уважно розглянула мене і запитала:

— То ви бачили моїх сестер? Я від сестер трохи ховаю. Не кажу, що з ліжка не встаю, що хворію. Не хочу хвилювати їх.

Я почав розповідати і про вечір у київському Будинку вчителя, який відбувся у грудні 1988-го з нагоди 90-річчя Євгена Плужника, і про те, що сидів на цьому вечорі поруч з Таїсією Автономівною і Тетяною Автономівною, і що була на цьому вечорі Тамара Михайлівна Стрілець-Косинка, і що глибоку, змістовну доповідь про життя і творчість одного із найбільших українських поетів ХХ ст. виголосив Леонід Череватенко, а Ірина Жиленко, залюблена в поезію Плужника, прочитала виболені Чорнобилем вірші...

¹ Тут і далі в цій статті цитуються вірші Є. Плужника.

— О, Льонічка... два роки їздив всюди, де бував Плужник, підготував книжку поезій. У мене не було її. Принесла мені її Надія Світлична — добра душа. Каже: перший примірник нової книжки завжди дарують дружинам. Така традиція. Не могу я так, щоб я мала, а ви не мали. От і подарувала.

Галина Автономівна бере в руки томик любовно виданих поезій Євгена Плужника і ніжно погладжує.

— Скільки там фотографій! Ви бачили, яка я там молода. І гарна! Може, це нескромно, але я замоду була гарною.

Прошу розповісти про перше знайомство з Євгеном Плужником, про ті короткі роки спільного життя...

— Він був дуже бідний, мав туберкульоз, а я була гарна. І от було якесь зібрання, хтось мені каже: «Чи ти не при своєму розумі! В нього ж відкрита форма туберкульозу». А я кажу: «Будемо разом помирати». Поклонники з іменами... а я нікого не хочу...

Галина Автономівна замовкла, прикривши повіками очі, а я подумав, яким світлим, глибоким і повнозрілим було почуття юної Галини, якій пророчили блискучу театральну кар'єру, якщо її не зупинила хвороба Євгена. Адже туберкульоз забрав із восьми дітей, які були в його батька, шестеро, а самого поета з 1926 року ця недуга переслідувала немилосердно, вибухаючи раз у раз кровотечею з легенів.

Євген від природи був скромний, тихий, намагався не звертати на себе увагу. Коли його, здібного слухача Київського музично-драматичного інституту ім. Лисенка, обнадіяли великим театральним

майбутнім, він перестав відвідувати лекції — боявся марнославства, випробувань визнанням. Жив у Києві з 1920 року із старшою сестрою, навчався в Київському ветеринарно-зоотехнічному інституті, підробляв на життя продажем газет.

І так я злидений увесь,
І убого мені, убого...
— І Тичина, і Рильський, й Олесь...
І нікого — нікого...

Ці рядки не випадкові в поемі «Галілей». Почувався самотнім у великому місті, бідність підкошувала прагнення незалежності, часто залишався на самоті з своїми думками, сумнівами, з поезією, яку любив. Імена Тичини, Рильського, Олесь манили і зобов'язували. Тому й перші поетичні «виходи в світ», які з'явилися в 1923 році в київській газеті «Більшовик» і журналі «Глобус», не наважився підписати власним прізвищем. Поставив псевдонім — Кантемирянин. Від назви слободи Кантемирівка Воронезької губернії, де 26 (14) грудня 1898 року і народився Євген Плужник.

— Так от, сиділи ми тоді на тому засіданні, говорили, говорили і що викинув Плужник? — Галина Автономівна наче прокинулася — вернулася з минулого. — Ні, слово «викинуть» сюди не підходить. Він оглядав-оглядав моїх поклонників, я кажу: «Я їх гнать не буду і любить їх не буду». І що ж він зробив? Встав, при всіх мене обняв і поцілував. Це зробило таке враження не тільки на мене, а і на всіх присутніх.

А потім, коли ми одружилися, жили в Києві на Прорізній на шостому поверсі. Правда, що там меморіальна дошка буде? Ну от, він

взяв мене, обняв, поцілував, всі витріщили очі...

Я була весела, розбитна. Мама все моя казала, що я то падала, то ноги ламала, плавала добре в Дніпрі...

На другий день він прийшов до мене і каже: «Ну ми з тобою й нахлобучили!»

Вийхав раптово з Києва, нічого не сказав, півроку не обзивався... Був десь на Полтавщині.

На хуторі, як у в'язниці, тихо:
Навколо ліс — береза та сосна...
Книжок немає зовсім — це вже лихо;
А друге й більше — дощова весна.

Не важко уявити загорнутого в меланхолію Плужника, Плужника-філософа і в дощову весну, і в слюту осінніх вечорів, коли за вікном тихо шумів дощ, а вітер волохатий бив у шибу. Молодий чоловік не раз, частіше з метою лікування, виривався з Києва, здебільшого до родичів у село на Полтавщину. Там багато читав, писав, а головне — думав. Туди з Воронезьчини в 1918 році Євген переїхав з батьком, який прибув до себе на батьківщину, бо родом був з села Велика Багачка на Полтавщині. Мати Євгена — росіянка з Воронезької губернії. У Воронезі Євген спочатку навчався в одній з приватних гімназій, потім продовжував учитися в Ростові...

Любив поет Полтавщину, любив село і знав його невиліковні рани. «Бачив життя до останнього дня. Сотнями ран!» Знав, які страшні трагедії пережило українське село, з якою жорстокістю точилася громадянська війна, захоплюючи своїми кривавими щупальцями винних і правих:

Сідало сонце. Коливалися трави.
Перерахував кулі — якраз для всіх!

А хто з них винний,
а хто з них правий! —
З-під однакових стріх.

В ім'я чого безслідно зникали з чиеїсь байдужої до людського життя, свавільної примхи династії хліборобів? Чи рівноцінною була ця плата за те сподіване і вимірюване суспільство рівності й справедливості. Євгена Плужника ці сумніви і болі краями повсякчасно. Він сприймав ідеали соціалістичної революції, утверджував цю віру в справедливе майбутнє свого народу, але не міг змиритися з насильницькими методами утвердження нового ладу. Він не міг повірити, що чесний, працьовитий господар Землі є класовим ворогом.

Люди пам'ятали, розповідали, що не загоїлися рани, ще поля кривавилися і кричали. Це був біль німий, біль відчаю і зневіри, надто дорогою ціною добувалася обіцяна селянам земля. Обіцяна, наділена немов в насмішку і вже з агресивною безжальністю одібрана:

Поле, поле!
Чом мовчиш?
Не радієш?

Це був глибокий внутрішній біль надій та розчарувань, який виривався з горла поета. Виривався, бо не міг митець мовчати, хоча змушував себе зціплювати зуби і викрешувати різкі, мов іскри з-під ковальського молота, фрази. Євген Плужник вистрілював ці гострі, безжальні рядки з такою силою правди і болу за свій вигублений пореволюційною кривавицею сільський люд, що здавалося, він перед тим подужав тисячі слів, щоб вибрати одне чи кілька для вираження мук недавніх днів:

На поле вийшов — зомлів:
Колос від колосу — чверть!
Висохло серце землі,
Кров'ю наповнене віщерт!

Поет намагався уявою пронизати роки і десятиліття, розгледіти те щасливе майбутнє, яке так болісно виборювало право на віру і довіру, сприйняти клекіт суспільних діянь і розгорнути перспективу прийдешніх днів для своєї країни — «з прадідів селянку, співучу землю смутку і криниць...» Той, хто вважає й досі Євгена Плужника за «скептика з недовірливими очима», за «непоправного нудьгара», який начебто безрадісно дивився на сучасне йому життя, повинен ще раз перечитати поему «Канів» і утвердитися в переконанні, що поет був великим реалістом, з очима мрійника і з фантазією життєлюб-філософа.

Він чесно визнає, що всім своїм єством закорінений в село, в його традиції, біди, сподівання, розумом сприймає об'єктивну неминучість миської цивілізації, яка наважно і жорстоко підминає і пожирає село, але органічно вжитися йому, розірваному на «тут» і «там», в світі «цегли, диму і дротів», мабуть, не судилося. Та він настроєний душею і уявою на цей живий лет часу, передчуває розквіт ширококрилого степового вітру в єдиній гармонії з голодним виєм темного бруку, окрилює себе надією на те,

Щоб давній світ у небувалій згоді
Свою прадавню єдність відновив!

— Що, ще досі на Україні Плужника вважають песимістом? — Галина Автономівна рвійно надломила брови і знову піднялася на ліктях. — Це неправда. Він був великим життєлюбом. Але хіба він не бачив, що роблять з се-

лом? Хіба ми не бачили, як в тридцять другому, тридцять третьому році лежали мертві на вулицях? Хіба ми не розуміли, що знищують українців, виморюють спочатку голодом, а потім і тюрмами, таборами... Я не можу про це згадувати. А що я бачила на Полтавщині. А що Женічка бачив. Мені тут казали: напишіть про репресії, напишіть про голод... Якби я писала про голод, я б зійшла з розуму. Я бачила вмираючих дітей, трупи на вулицях Києва... А хіба тільки в Києві? Ми збирали гроші, купляли чорну хлібину і посілали батькам в Хорол, а вони відіржуть собі по скибочці, а все інше роздадуть голодним дітям. Як це все описати? Знаєте, діти не простягали руки. Тільки стояли і дивилися.

Вона знесилена схилила голову на подушку і відвернулася до стінки. Там висів домотканий килимок, надісланий їй сестрами. На килимку фотографія Євгена Плужника в дерев'яній рамі, приколоте запрошення на вечір у Будинку вчителя з портретом поета.

— Ви читали поему «Канів». Там все написано. Він знав, що біди всі ще попереду. Пам'ятаю, там, на Прорізній, було, підійде до вікна — вже я про це написала в моїх спогадах, дивиться-дивиться і так сумно каже: «Боже, який чудовий Київ, який прекрасний Київ, як я його люблю! А я тут не житиму, нас знищать, нас усіх знищать і усіх письменників із розумом, тому що нас не можуть винести, вони бачать у нас потенційних ворогів». Тяжке все моє життя, тяжке було.

Галина Автономівна на хвильку примовкла, замислилася. Відчувалося, втомлювалася говорити,

мабуть, важко було виборсуватися з далеких і болючих спогадів, але робила над собою зусилля і тихим голосом продовжувала:

— Коли пішла до військового прокурора, хороший був чоловік, П'єрільов його прізвище, запам'ятала, і сказала: «Куди ви його висилаєте, він же не доїде, по дорозі вмере, він тяжко хворий, хай я поїду з ним», то він мені каже: «Минулися часи декабристів. Декабристи їхали на заслання і родину свою брали, тепер немає цього і, так я думаю, ніколи не буде». Це якби розказати, як страшно було.

Вони були щасливими. Та дуже коротко. Не натішилися, не налюбилися. Жили сподіваннями, що доля буде до них милосердною. Бували й короткі розлуки. Найчастіше весною і восени. Коли Євген виїздив на лікування в Крим і на Кавказ. Влітку їздили разом на Полтавщину. Арешт Євген Плужник зустрів спокійно. Був готовий. Після очевидь безпідставних ув'язнень його колег по літературних угрупованнях «Ланка» і «Марс», особистих друзів Григорія Косинки, Дмитра Фальківського, Олексі Влизька то для нього не було несподіванкою. Найбільше гнітило: коли це станеться? Важко в такому морально-психологічному стані бути оптимістом, тому чи маємо ми право дорікати за «пасивність його громадянської позиції, вияви абстрактного гуманізму, мотиви скепсису і зневіри...» Якраз ці Плужникові тривожні роздуми і трагічні передчуття й повинні дійти до сучасного радянського читача, який, на жаль, вихований в атмосфері напівправди, фальшивих лозунгів і бездумно-бравурних декларацій.

Євген Плужник не був «ущербним» поетом, як його намагались репрезентувати. Він жадав не абстрактного гуманізму, а гуманізму конкретного, зверненого до кожної людини, яка опинилася у вирі терору і репресій і була безсилою захистити свою честь, гідність, а врешті-решт — життя. Тому поет і відтворював сумніви, нещадно аналізував свій душевний стан і зазірав за презенти щоденної драматичної реальності — а раптом там криється виправдання трагічного роздвоєння ідеалів і жорстокої дійсності. Але уява не вельми втішала. Після короткого енергійного, ініціативного господарювання колишніх бідаків і недавніх багатців, після непу, який Євген Плужник сприйняв, як і переважна більшість інтелігенції, недовірливо, з острахом, починає утверджуватися радянський бюрократизм, який хоче все регламентувати, контролювати, вбивається в пір'я партійна еліта, каральним органом ввижаються класові вороги, ідеологічні супротивники, яких треба безжально знешкоджувати. Село заніміло передчуттям нових утисків.

Мільйони сіл, де поруч комезами
Й вечірній дзвін до церкви, — знаю вас!
Не швидко ви у той щасливий час

Доженете скрипучими возами!
Ще вам не раз звертати на той самий
Знайомий шлях — проклятий
вже не раз —
Знесилля, муки, темряви й образ,
Политий потом, кров'ю і сльозами!
Аж доки там, за дальніми часами,
Не раз змінившись в профіль

і не раз.
Давно розставшись з степом і лісами,
Почуєте доби нової глас...

— А ви знаєте, як я видала Плужника? Я зараз скажу коротко. Плужник писав, писав, а ми бідно жили, на шостому поверсі

одна кімнатка, одна, маленька, а він все писав і засував то в піч, то під матрац... Одного разу він вийшов. Викликали його. Як тільки треба було написати на смерть чиюсь вірша чи що, так Плужник мусить іти. Не думайте, що то було широ — він мусив іти, іншого виходу не було. Я собі подумала так: якщо я не можу оцінити його поезію, то викраду. Понесу я Юрієві Меженкові, хай він скаже — він же фахівець, чи це чогось варте. Меженко викликав мене до телефону і каже: «Знаєте, що ви принесли? Ви принесли вірші такого поета, якого ми в житті будем довго чекати і дай нам бог, щоб ми дочекалися». А найбільше допоміг Плужникові Максим Рильський. Свята душа!

Її спогади то затихали, обривалися на півслові, то знову оживали. Роки пригасили емоції, ослабили логіку викладу подій. Галина Автономівна пригадувала, як на одне із засідань Микола Зеров запросив, точніше, виманив Євгена Плужника і змусив його прочитати свої вірші, як до них на шостий поверх піднявся Максим Рильський, обійняв Плужника і сказав: «Ви справжній поет! Україна була б багата, якби мала десять таких поетів», як Микола Бажан підписав свою книжку приблизно так: «Плужнику, тому, чиє одне слово варте тисячі моїх слів», як після арешту поета Максим Рильський під час прогулянки з Галиною з боєм говорив: «Кого вони засилають! Та вони мозок України виймають, ногами топчуть... Я ходжу, бачу, як цвітуть троянди, а це не червоні троянди, то їхня кров».

— Хіба ми не бачили, що вони роблять? Це ж було масове знищення культури України. Усі боя-

лися. Під час другої світової війни мене звідти забрали люди, завезли аж сюди. Після арешту Плужника зі мною люди не розмовляли, відверталися при зустрічі. А я вірила людям. Я збирала гроші, допомагала сім'ям репресованих, на передачі в тюрму збирала. Вони ж там гинули. Знаєте, як їх там годували? А як знущалися, мучили... І той слідчий, який знущався з Косинки, Фальківського, Влизька, з Плужника, то ніякий не Іванов, а Хайет. Кажуть, його могила на Байковому, навпроти могили Григорія Епіка. Якби я не витягла отих Євгенових збірок, він би ніколи не дав їм ради, настільки був скромний. Одного разу Плужник сказав мені: «Як бути поетом, то бути великим поетом. Я можу написати щось надзвичайне... я хворий, у мене сухоти, але я напишу щось таке, що кожен скаже: «А це Плужник написав».

Він дуже зрадив своїй першій книжечці, але все одно сказав: «Галя, а може, це ще рано?»

Перша книжка поезій Євгена Плужника побачила світ в 1926 році під назвою «Дні». Друга — через рік («Рання осінь»). Щирий, самокритичний, поетичний щоденник — образно лаконічне, психологічно містке «анкетування» станів і переживань нещадних щодо вразливої поетової душі, радощів, гірхів і болей навіки. Хвилюючий «день за днем», як плин життя у сумнівах, у надіях і розчаруваннях. Його уява мандрує по світах, «гортає» сторінки людської цивілізації, «зазирає» в космос, але найпотаємніша глибина для поета — глибина його душевних станів і почувань. Навколишній світ нескінченний і незбагнений, пізнати сенс свого буття в проекції на це безмежжя простору і незчислен-

ність часу важко, особливо коли тривоє: власне життя може перерватися в будь-яку мить раптовим крововиливом із легенів. То чи міг він спокійно зважувати «міру лвиць і подій»? Прикро читати в добротній передмові Леоніда Новиченка «По той бік спокою» до першого після трьох десятиліть видання його поезій таке узагальнення про філософію образного мислення Євгена Плужника: «Філософія, справді, безрадісна і безсила. Те, що за нею — певна традиція в світовій поезії минулого, ніскільки не реабілітує її в очах революційної епохи, яка виробила нову, героїчну мораль, що має нові ключі і до проблеми смерті та безсмертя, страждань і радощів Людських»².

Та, до речі, сам Євген Плужник не без іронії і скепсису оцінив універсальні можливості подібних «нових ключів» для пізнання людини і світу.

Прекрасний світ вночі.
Безформний. Безвиразний. Смерті леже.
Мовчи й мовчи!
Хто й що сказати може?

Всю порожнечу потойбічних сфер,
Весь безмір світотвору невеличкий,
Хіба не вичерпано їх тепер,
Підручником для семирічки!

Воістину прекрасен світ вночі!

Безперечно, має рацію Леонід Новиченко, коли пише, що «Плужник — сам глибоко «переломна» натура, згусток суперечностей переходової епохи», але хіба можна погодитися з продовженням цієї характеристики? «...Виявив дивну неспроможність розгледіти паростки цього майбутнього в реальній дійсності

свого часу і, романтик по природі, бачив її аж ніяк не в романтичних тонах»³.

Якраз поет і розгледів паростки антигуманізму і терору, які вже цілеспрямовано культивувалися в суспільстві, тому хіба міг він зображувати тривожні передчуття майбутніх катастроф в романтичних тонах. Навпаки, виважуючи власну поезію на терезах оптимізму і песимізму, Євген Плужник нам заповідав:

Суди мене судом твоїм суворим,
Сучаснику... нащадки безсторонні
Простять мені і помилки, й вагання,
І пізній сум, і радість передчасну, —
Ім промовлятиме моя спокійна ширість.

— Я цю книжечку, яку упорядкував Леонід Новиченко, також читала. Все читала. І вступну статтю. Там багато правдивого сказано про Плужника. Я коли була молодшою, часто виступала з лекціями про поезію Плужника. Читала вірші. Я добре читала. Мала гарний голос. Добру школу скінчила. Згадувала останню зустріч з Григорієм Косинкою.

Галина Автономівна знову взяла в руки книжку поезій Євгена Плужника, видану до 90-річчя поета, і продовжила:

— Та ця краща. Правдивіша. В тій ні згадки про те, що був за суджений 25 березня 1935 року до розстрілу, який замінили на десять років каторги. А там що сказано? Помер 2 лютого 1936 року. Де помер? Чому помер? І ні згадки про мене. Наче не було мене. Наче мені не присвячував Женічка віршів. Боялися згадати. Я ж на чужині.

Коли ми вже скажемо слово правди про гірку долю дружин

² Плужник Є. Вибр. поезії. — К., 1966. — С. 33, 34.

³ Там же. — С. 43.

репресованих, про трагічне сирітство їхніх дітей, коли перестанемо судити жорстоким трибуналом нашої ідейної непогрішності і вселенської правоти їхні поневіряння на чужині? Чим вони завинили перед своєю батьківщиною? За що несуть тяжкий хрест розлуки з рідною землею, з братами, сестрами, дітьми? Хто їх виштовхав за межі свого краю і запламував зрадниками рідного народу?

Чим я міг втішити самотню 90-річну вдову Євгена Плужника, 90-річну вдову Сергія Пилипенка, 93-річну вдову Михайла Драй-Хмари, 96-річну вдову Костя Буревія? Я їх бачив у США, розмовляв з ними і не міг стримати сліз. До чого боляче, як гірко було слухати їхні голоси! Мов світило погаслих зірок, вони висвітлюють нам найпоетаемніші подробиці побуту родинного життя, характерів загиблих, відкривають нюанси творчої лабораторії наших культурних діячів, митців, літераторів. Як важливо ще встигнути захопити ті короткі миті спогадів і вражень і цим самим поглибити наші скупі уявлення про тих, кого ми вже встигли забути, з втратою духовного потенціалу яких ми ще донедавна легко мирилися. А як вони горіли, як передчасно згорали! Ні, вони не погасли, доля змилоствилася над рідними декого із них: обірвано передчасно життя поетів, а їхнім рідним життя дароване довге чи не для того, щоб донесли вони до нас жаринки їхнього непогасимого палахкотіння.

— А що мені, дитинко, лишалося робити? Дружина репресованого, вислана, без права жити на Україні... До кого притулитися, де пригрітися? І що мене чекало в майбутньому? Хіба я одна виїхала під час німецької окупації.

Я нічим не завинила перед рідним народом. Знаю, Женічка мене б осудив. У нього є вірш про чужину, де він пише, що нема чого шукати дива за тридев'ять морів, коли ще свого мало дива — «Землі своєї ще не зрозумів».

І сльози — тихі, безсилі.

— Так буває тяжко, що я вам не можу й передати. Не можу. От протелефонувала Оксана, що ви приїдете... Значить, треба сидіти і чекати. А Вас нема, я все телефон набираю. Чому нема? Може, щось сталося? Я дуже нервова. Колись я не була такою. Я була колись веселою, можна сказати з натяжкою, що і щасливою.

А знаєте, чого Плужник виїхав із Києва на півроку? Перевіряв почуття. Коли він повернувся, я кажу комусь із своїх: «Як приїхав, так хай іде куди завгодно. Він півроку мені і слова не написав». А Плужник розпитує: «Вона плакала?» Мама мені казала: «Господи, ну ти ж собі голову звернеш, не можна так жити, як ти, хоч би ти заміж вийшла». Я молоденька була, мамі кажу: «Мамочка, ти знаєш, за кого б я заміж вийшла? Як я закрию очі і на всьому світі буде тільки одна людина, то та, що мені суджена». Нас не вінчали, нічого бо то вже не можна було, хоч батько мій священик.

Приїхали ми, там вже, коло станції Сагайдак, я постукала, вийшла мама...

— О, моє Галенятко приїхало! А це хто?

Кажу: «Мамочко, ти вже мене поцілувала, а тепер його поцілуй.»

— А чого я його буду цілувати?

— Бо то, — кажу, — тепер мій чоловік.

— А це той, що на всьому світі один?

Що більше спогадів і менше сподівань...
І на чолі утрат сліди глибокі...

Як непомітно ближчає та грань,
Що жде за нею прикінцевий спокій.

Це із книги «Рання осінь». Мінорні настрої, філософське прозирання за межі земного буття, елегантний розмисел про день суцільний і день прожитий, прагнення притишити емоції і врівноважити за суворого дійсності свої поривання і бажання. Поет жадає творчого спокою, сприймає як закономірність, як неминучість творчого діяння і невдачі, і розчарування, і недокінчений рядок.

Тепер мене хвилює мало
Все те, що замкнено в слова;
Не зап'яніє, як бувало,
З дзвінкої фрази голова.

Євген не полишає поезії, хоча пише прозу. У 1928 році виходить роман «Недуга», у 1929-у на сторінках журналу «Життя й революція» з'являються дві п'єси «Професор Сухораб» і «У дворі на передмісті». У читачів складалося враження, що Плужник як поет себе вичерпав. Поезій не друкував, працював над «Антологією української поезії» разом із В. Атаманюком і Ф. Якубовським, перекладав М. Гоголя, М. Горького, А. Чехова, М. Шолохова. Не вичерпав, навпаки, поглибив, надав поетичному словові гостроти і сили. Зберегла сестра Галини Таїсія Автономівна вже підготовлену до друку нову книгу поезій «Рівновага».

Виражальні засоби поетичної мови Євгена Плужника урізноманітнюються, його лексика легка, рухлива, точна, рима свіжа, ловлена на слух, рядок елегантно зупиняється, наче завмирає у високості, щоб вибухнути вража-

ючим смисловим акцентом. Поет удосконалює поетику образного зіткнення смислових контрастів і антитез, довірливо, акварельно чисто передає психологічні стани, безжально обриває себе на злеті заманливого образного «вицвітання» ефектного узагальнення. Воліє парадоксів, шукає лаконічних засобів пригашення скептичним натяком «спраглої» на образний візерунок колізії вірша — думка щоб була чітко виражена, як філософська теза, органічно народжена в процесі образного мислення.

Цвітуть думки, а на слова скупіше...
Я знаю сам — росту. Міняю лист.
...Нехай, кому не лінки, пише,
Що от, мовляв, запеклий песиміст...

Я ж почуваю так: скажу — бо мушу! —
Хоч щось своє, неказане ніким;
Коли рядкам якимсь звірати душу, —
Тільки таким!

Це ще в «Ранній осені» поет висловив своє кредо, яке реалізував у книзі «Рівновага». Він усе глибше переймається турботою, щоб кожне — найменше! — слово було наповнене відповідальністю. А відповідальність передбачала і чесну участь в усіх подіях, і щире володіння мудрим словом, і готовність піднести це слово, мов стяг ясний, як «співець у стани», над людьми і окрилити їхній дух. Більше того, він жадає відчути це слово на дотик, взяти його, мов гвинтівку до рук, до бою.

Щоб боронити робітничий клас,
Соціалізму край широкий і багатий!

Не раз цитований вірш «Поетові», у якому афористично виражені поетичні «зобов'язання», засвідчує, що Євген Плужник щиро намагався реалізувати ідейно

вulgаризовані декларації, які в наказовому порядку спускалися згори, коли вважалося обов'язковим прирівнювати перо до штика, відгукуватися на кожний пуск домни, на кожний новий трактор, на кожний почин чи виконане достроково соціалістичне зобов'язання. Плужник спробував, відчуваючи погрозовий наказ «прислухатися» і «відгукнутися», образно освоїти і цю мажорну, маршово ритмізовану «динаміку буднів», але його успіхи тут були скромними. Інакше й не могло бути. Євген Плужник за своїм поетичним характером, за способом світосприйняття не набивався на роль агітатора-глашатая. Проте сучасна дійсність його цікавила, хвилювала, складність суспільно-політичних процесів не відштовхувала, а навпаки, зобов'язувала до художнього пізнання. І не лише в поетичних формах. Плужник наполегливо працює над п'єсою «Змова в Києві» (мала ще назви «Шкідники», «Брати»), в якій безжально розкрив складну морально-психологічну атмосферу інтелігентської сім'ї, зумовлену «наростанням класової боротьби».

— Плужник написав одну таку річ, яку ніхто ніколи в житті не напише, — «Змову». Я дістала тільки зошити, написані рукою Плужника. А батько Оксани переписав. Тепер Льонічка Череватенко готує її видати. Усе можна видати, аби воно вартісне було.

Бачите, ось у мене книжка Ліни Костенко «Неповторність». Я її дуже люблю. Це теж від Бога така письменниця. Вітайте її. Ніколи я вже не побачу України. І сестер

не побачу. Вони не прийдуть, вони старенькі...

5 серпня 1989-го я одвідав Таїсію Автономівну і Тетяну Автономівну. Прийшли на нашу зустріч Тамара Михайлівна Стрелець-Косинка, Леонід Череватенко. Слухали записану 17 травня того ж року, під час другого відвідання, знову ж з Оксаною Міяковською на магнітну плівку розповідь Галини Автономівни про свої переживання, сестри пригадували своє гірке минуле. Особливо Тетяна Автономівна, яка була вперше заарештована в 1930 році — «шикували» її справу до процесу над учасниками поспішно сфабрикованої контрреволюційної Спілки визволення України. Якимось обійшлося. Та не забули. Згадали в 1947 році — і десять років таборів. Тепер ці дві невеличкі жінки туляться одна до одної — залишилися вдвох. Згадували Євгена Плужника, якого любили щиро, піклувалися його творчою долею, сестру Галину, свою матір, день народження якої був 4 серпня. Згадували, прислухаючись до голосу Галини Автономівни, з якою не бачилися більш як півстоліття, і не знали, що її серед живих нема. 4 серпня 1989 року вона померла. На 91 році життя.

— Коли надходить вечір, я телевізор не включаю, тільки розсуваю занавіски на вікні. Дивлюся і бачу, як птаці летять над Нью-Йорком, так багато птаць — червоні, жовті, яркі... Дивлюся і думаю: що якби я була птицею, то я б весь світ облітала. Мені так хочеться на Україну! Я б уже ніколи-ніколи з України не виїхала.

Уночі його вели на розстріл.
Хтось тримав ліхтар, мов смолоскип.
На неголенім обличчі гострі
Волоски...

Віддалік, немов цілком байдуже,
Офіцер димок цигарки плів.
Тільки неба хмарний, темний кужіль
Чув нудне і коротеньке — плі!

Відбулось. Мета моя далека,
Я такої смерті не боюсь!
Зійде кров, немов всесвітня Мекка,
Для твоїх майбутніх синіх блуз!

Сідало сонце. Коливалися трави.
Перерахував кулі — якраз для всіх!
А хто з них винний, а хто з них правий! —
З-під однакових стріх.

Не схибить куля — не стогнатимуть довго.
Подивилися — поле! Ромен з трави...
Передній, мабуть, одив — так човгав:
Черевики скривив.

Сховалось сонце. Сутеніло помалу.
Час би й росі!
А хтось далеко десь генералу:
— Усі.

Впало — ставай до стінки! —
Сперся плечем на ганок...
Тільки й згадав — у жінки
Грошей нема на ранок.

І ні жалю, ні болю.
 Бачив — нагана наставив...
 Ніби виконував роллю
 В нецікавій виставі.

Тільки й думок — на ранок
 Хліба нема у жінки...
 Ганок.
 Труп біля стінки.

...І ось ляжу — родючий гній —
 На скривавлений переліг...
 Благословен еси, часе мій!
 Навчи мене заповітів своїх!

Розцвітайте, нові жита!
 ... А на кожному колосі — мука моя...
 О, воістину час ратай!
 Славословлю його ім'я.

Благословен еси, часе мій!
 О жорстокий! І весь в крові!
 Це нічого, що я мов гній
 Під посіви твої нові!

Бо ось вірю, зросту колись —
 І до когось вітрами, — жни!
 ... Серце, серце моє! навчись
 Тишини...

Цвітуть думки, а на слова скупіше...
 Я знаю сам — росту. Міняю лист.
 ...Нехай, кому не ліньки, пише,
 Що от, мовляв, запеклий песиміст...

Я ж почуваю так: скажу — бо мушу! —
 Хоч щось своє, не казане ніким;
 Коли рядкам якимсь звиряти душу, —
 Тільки таким!

А там нехай, кому не ліньки, пише,
 В словах нудьгу розводячи густу...
 Цвітуть думки і на слова скупіше...
 Росту.

Знесилений, німий, бездушний майже,
 Я впав тобі до ніг... Збагни — і тям!
 Ти переміг. Ти подолав. Так дай же
 Уславити поразку небуттям!

Рази мене, одчаю мій! Будь чесний!
 Ти ж не минешся, хоч і час мине...
 Ти переміг! Усі майбутні весни
 Не оживлять мене!

Гряди ж! Рази! Я ниць тебе стрічаю.
 Ти переміг! Ти переміг, одчаю!

Ваш такий наївний погляд
 І широкий сукні викот
 Так настроїли поета
 На високий лад ліричний,

Що я міг би дуже довго
 (І півголосом, звичайно)
 Говорити про велику
 Душ спорідненість прекрасну,

Про Любов і про Страждання
(Все з великих літер, прошу),
Тут до речі натякнувши
На цинізм часів останніх!

Ах, я міг би дуже щиро
Говорити про ці речі,
Коли б нудно не було нам
Вже затвержене твердити!

Тим-то, з виглядом чекання,
Тільки мовчки я дивився
У наївні Ваші очі,
На широкий сукні викот...

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

(1898 — 1965)

Поет революції — так назвав Володимира Сосюру авторитетний свого часу критик Яків Савченко: «Він — романтик усього земного, здорового й живого. Найменша дрібниця його хвилює. І революція, і робота в шахті, і маніфестація Першого травня, і чистий чобіт, і студентка ІНО — все нервами й кров'ю зв'язане з поетом і все живе сьогоднішньою радістю, сьогоднішньою боротьбою, завтрашньою перемогою». Його підвищену, більше того — емоційно вибухаючу ліричну чутливість на цей дивовижно різноманітний, повсякчасно дивуючий його світ критика ніяк не може «вкласти» в якусь

одну визначальну характеристику. Але прагнула, і не без успіхів. Ось, наприклад, як образно і характерологічно виразно сказав про В. Сосюру Володимир Коряк: «Мрійний юнак, імпульсивний, розхитаний. Ніжний лірик, що чарує своєю щирістю, задушевністю, парубоцькою одчайдушністю. Прийшов із Донбасу, приніс із собою дзвін кайла і пахопці шахтарського життя — нові своєрідні слова й звороти, що від них закрутила носом добродчинна українська критика, приніс свою манеру вислову й ритм і музику вірша».

Згодом ці та інші захоплені, щирі вітання нового самобутнього

таланту критикою 20-х років будуть переказуватися в дещо зміненій редакції, але без посилянь на автора, поступово увиразнюючи домінуючу звучання його поетичного голосу. Поет-романтик, у якого органічно поєдналися інтимне й громадянське, особисте й суспільне, поет-самородок, щедро обдарований природою, блискучий версифікатор, поет-пісняр... Епітетів, визначень, образних означень його неповторного поетичного таланту накопичилось багато. Та щонайменше говорилося про Володимира Сосюру як про поета драматичного, про митця емоційно зболеного реагування на складний світ, у який він прийшов поетом і в якому вистраждав себе як поета і громадянина до останньої межі переживань. Так, слава, читацька любов і захоплення до нього прийшли рано. Він мав право уже в 1926 році сказати про себе: «Я ж — відомий український поет», і йому здавалося, що для поета нема заборонених тем, що він мав право на своє, індивідуальне художнє «освоєння» людини і світу в їхній далеко не гармонійній взаємозалежності. Тому він, молодий пролетар, чисте, довірливе дитя шахтарського краю, все, що йому судилося пережити, — від участі в повстанні проти гетьманської влади на Україні, служби в петлорівській армії до Червоної Армії й «Червоної зими», — поет щиро, з каяттям і гордим переконанням у правоті свого кінцевого вибору виповів своїм сучасникам у віршах і поемах. Тому й мав підстави Микола Зеров сказати ще 1925 року: «Серед пролетарських поетів він, може, найчистіший своєю ідеологією, — коли під ідеологією

розуміти не наївно підкреслену тенденцію, а невидимо розлиту по творах ідейну атмосферу». Справді, революція винесла поета в життя на своєму хребті і тому, пише М. Зеров, «він може порушувати всі пуританські вимоги канону, славити «магнолії лимонний дух, солодкі мрії олеандри», огненні гранати зір і зорі думок (нова, пожадлива на життя соціальна порода розкривається на нові враження!..), і все-таки залишатися найбільш пролетарським з пролетарських поетів».

Тому Володимир Сосюра такий розкритий у виборі тем і проблем для художнього пізнання і осмислення. Точніше, він не обирає, а живе вільно, органічно у своїй творчості, як і в житті, далекою історією і історією близькою, особливо періоду громадянської війни, свого народу, творить натхненно, щедро, з молодечим запалом і емоційною нестримністю. Тут і славнозвісна «Червона зима», і «Тарас Трясило», і «1917 рік», і «Мазепа», і «ДПУ», і «Залізниця»... Називаю лише кілька поем, які друкувалися на сторінках журналів в уривках, читалися Володимиром Сосюрою охоче, з не меншим запалом і натхненням, ніж творилися. Так, великий уривок поеми «Мазепа», яку він присвячує своєму другові Івану Микитенкові «з любов'ю і дружбою», друкує в січневому номері 1929 року місячник «Життя й революція». Лише недавно сучасний читач дістав змогу ознайомитися з цим, написаним, як мовиться, на одному диханні, драматичним твором. Поема викликає і суперечку, і оскарження домінуючої в творі історичної концепції щодо діяльності Петра І і ролі самого Мазепи в історії

українського народу, але головне, що Володимир Сосюра психологічно глибоко досліджує драму останнього гетьмана, його душевні переживання і крах ілюзій, пов'язаних з історично помилковим союзом зі шведами.

У той час Володимир Сосюра розпочав писати прозою роман-трилогію про своє життя під назвою «Третя Рота». Ця назва з'явилася пізніше, бо спочатку він надрукував у журналі «Червоний шлях» (1926, № 10) уривок під назвою «З минулого». Поет розповідав про події громадянської війни на Україні, про драматичні і трагічні сторінки свого життя... Та на добрий десяток років праця над романом обривається. Володимир Сосюра повертається до спогадів у роки Великої Вітчизняної війни. Згодом, у роки п'ятдесяті, він знову повертається до спогадів, а завершує всі три книги весною 1960-го. Перші розділи «Трьох Рот» опублікувала в ті часи газета «Молодь України», але не більше... Прикро, що досить було одного телефонного дзвінка «згори» — і публікація обірвалася. Натомість створювалася атмосфера недовіри до автора і підозри, нагнітався штучний ажіотаж навколо твору, розчарування охоплювало читачів, а що вже говорити про гіркий присмак незаслуженої образи, яка не покидала Володимира Сосюру до кінця життя.

По його смерті «Третя Рота» в дещо зміненому, скороченому варіанті з'являється в десятому томі творів поета, яким завершило «Дніпро» в 1972 році видання вибраного Володимира Сосюри. Було надруковано 26 розділів, тоді як в останньому авторському варіанті «Трьох Рот» їх більше шістдесяті.

Журнал «Київ» розпочав 1988 рік публікацією роману «Третя Рота», яку підготував Сергій Гальченко разом із сином поета — Володимиром Володимировичем. У фондах відділу рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається остання редакція роману «Третя Рота» з авторськими правками, за цією редакцією і здійснено публікацію в журналі «Київ» і в цій книжці. До речі, у названому відділі зберігається майже весь воєнний архів Володимира Сосюри, зокрема кілька зошитів з автографами поезій, починаючи з 11 вересня 1941 року, віршами, написаними в Уфі 1942-го та в Москві в січні 1943 року, інші матеріали.

Сьогодні ми маємо змогу простежити складний шлях видатного поета і громадянина, який щиро, десь із властивою йому безпосередністю та наївністю виповів свою поетичну долю, свою печаль, гіркоту образ і недовіри, свою романтично крилату відкритість назустріч життю.

РІДНА МОВА

Вивчайте, любіть свою мову,
як світлу Вітчизну любіть,
як стягів красу малинову,
як рідного неба блакить.

Нехай в твоїм серці любові
не згасне священний вогонь,
як вперше промовлене слово
на мові народу свого.

Як сонця безсмертного коло,
що креслить у небі путі,
любіть свою мову й ніколи
її не забудьте в житті.

Ми з нею відомі усюди,
усе в ній, що треба нам, є,
а хто свою мову забуде,
той серце забуде своє.

Вона, як зоря пурпурова,
що сяє з небесних висот,
і там, де звучить рідна мова,
живе український народ.

Народ наш, трудар наш і воїн,
що тьму подолав у бою.
І той лиш пошани достойн,
хто мову шанує свою.

Ми з неї прокляті закови
зірвали в Жовтневім бою.
Любіть же, любіть свою мову,
вкраїнську мову свою!

НАЛЬОТЧИЦЯ

Поєма

I

Біля конторки хлопці п'яні,
вгорі вагончики біжать;
і труби в синім океані...
Туди летить моя душа.

Колись на станції з огнями
шумів залюднений перон,

і чорним приводом між нами
ходив в медалях «фараон»...

А ніччю плакали шахтьори,
лилась горілка і пісні...
Мовчала тьма, мовчали гори,
і — в небі золоті огні.

II

Родилось з синіми очима,
волосся чорне, — і кричить...
Востаннє ойкнула: — Юхима! —
І вмерла мати на плечі.

І годувала з жалю Ганна,
у неї теж синок малий.
Біжать вагончики в тумані,
і хтось цигарку запалив.

Юхима вдарило в забої —
лежав в труні без голови.
А десь цвіло зелене поле,
і плакав похоронний дзвін.

III

Хтось по-французьки влучно цвенькав,
коляски, бонни і ляльки, —
а на базар дівча маленьке
ходило красти житняки.

Воно смугляве, синьооке,
почує: — Ївго! — і біжить.
А світ далекий, світ широкий,
і хочеш, як і люди, жить.

І кожний вечір пил із поля
та де-не-де в вікні вогонь.
Ідуть корови чередою,
і тепло пахне молоком.

Надмірна праця, дим огидний,
а сині пальчики тремтять.
Отак її життя невидне
йшло од гудка і до гудка.

IV

Але нарешті вечорниці,
там голос Івги — той дзвінок.
А в небі хмари, ніби птиці,
і зорі дивляться в вікно.

Прийшов з Мартовського веселій,
і з ним осталась ночувать.
А вітер щось у стрісі меле,
й важніше тепло голова...

І баче над собою очі
такі солодкі та ясні...
А вітер меле і гергоче,
дзвенить і плаче у вікні.

Кімната пильна і порожня,
в кутку з помями відро.
А мислі темні і тривожні,
як на спідниці перша кров...

V

Од меленіту жовті руки,
з другим побачення в кіно.
А серце з перебоєм стука,
бо перший розлюбив давно.

У цього макова хустина,
він дома пан свого добра.
Водив на вистави й картини
і за насіння в клуні брав...

VI

На фронт попала випадково,—
проспала станцію свою.
Кресали, цокали підкови,
і от вона уже в бою.

Ідуть жіночі батальйони,
а німці із землі огнем...
І Івга серед них холоне,
залізний вітер їх жене...

І першу лінію одбили,
ідуть на другу. Але крик:
— Нас обійшли!...— і впала Івга,
блиснув в лице німецький штик.

— Ein Mädchen?! — і багнет додолу...
А очі теплі і ясні...
Огненне розімкнулось коло,
і потекли незнані дні.

Котилась армія, мов хвилі,
а хтось кричав: — Назад, назад!..
І знов поля і шахти милі,
заводи й мітингів гроза...

І з того дня, о сон-лелеко,
пройшли тривоги й кров без дна...
В безодню синю і далеку
четверта падала весна.

Струнка, смуглява, синьоока,
ще й зірка грає на чолі.
Вже одгуло під Перекопом,
і Івга знову на селі.

VII

А потім місто і панелі,
і непа в серце гострий ніж...
Це ж ти в обідраній шинелі
на розі, вся в сльозах, стоїш!..

Я бачив Івгу знов і знову,
там матюки і плеск вина...
Наган і гетри малинові,
тепер... нальотчиця вона.

VIII

Сашко не раз її «на дело»
у тьму на непманів водив.
А десь цвіли червоні села
й густішав од заводів дим...

Хотілось вдарить, щоб вітрини
дзвеніли знову, як шаблі,
аби упали на коліна
і жевжики, і куркулі!

І кожний вечір томні пані,
прислуги, бонни і ляльки,—
а руки клоняться, мов п'яні,
і в голові туман важкий...

І тільки темна ніч настане,
почує хтось: — Дайош пальто!
А в небі зорі, ніби рани,
і кличе, як колись, гудок...

О Івго, Івго, ночі краля,
мій малиновий ніжний цвіт,
десь у холодному підвалі
зложити голову тобі.

А Івга, ніби вітер маю,
то жінка, то стрункий козак...
І не застане, не лапає
її міліція ніяк.

IX

В лице тютюн і очі — ями:
такий розхристаний Сашко
її з похабними піснями
навчає танцювать «танго».

(1923 р.)

ТРЕТЯ РОТА

Уривок з роману

Я БУВ ПРИЙНЯТИЙ до Артемівки¹.

Тільки мені не сподобалось, що професор Яворський сказав про мене, що я «чудесний матеріал». Який я матеріал? Я людина!

В Артемівці викладав професор Рожицин, який в той же час працював і в ЦК.

Він прославився своєю чудною і дикою для мене лекцією: «Красота — это контрреволюция» і під час диспуту по ній розбив в пух і прах усіх своїх опонентів.

Хоч мені дивно було, як це він проповідував, що краса — контрреволюція, хоч сам любив квіти і мав дуже красиву дружину.

А коли він у ЦК перевіряв дівчину, що хотіла мати роботу секретарки, то сказав їй:

— У вас некрасивий почерк!

І от Валентин Сергійович Рожицин читав нам, студентам, лекції по історії культури, і коли дійшов до Пушкіна, то я запискою спитав його: «Почему Пушкин писал по-русски?»

Всі чи більшість студентів гримнули розкотистим сміхом, мовляв, яке ідіотське запитання.

Але Рожицин сказав:

— Товарищи! Здесь не до смеха. Вопрос очень серьезный. Информую. Пушкину гораздо легче было писать по-французски потому, что он думал по-французски. А по-русски он писал потому, что был под влиянием народного творчества: няня.

Професор розв'язав мої останні сумніви. Справа в тому, що за мій перехід як поета з російської мови на українську я не подобався багатьом студентам. Вони дорікали мені за це, майже як за національну зраду, вважали українським націоналістом.

І коли я говорив їм, що писав би російською мовою, якби народився в Росії, бо я знаю тільки літературну російську мову, а народної не знаю. Без знання ж народної мови письменником, яким я хочу стати, не станеш.

— А Гоголь? — казали вони мені.

— Так Гоголь тим же й великий, що своїм знанням народної української мови збагатив російську літературу, — казав я.

Але це їх не задовольняло.

Один мені сказав:

— Зачем ты сменил королевскую флейту на сопилку?

Я гаряче відповів:

— «Сопилка» мне дороже тысяч королевских флейт!

¹ Артемівка — Комуністичний університет ім. Артема в Харкові.

І от за допомогою т. Рожицина я розв'язав для себе свої вагання з боку рідної української мови. Звичайно, я задавав т. Рожицину запитання для студентів, які дуже любили, як і я, Рожицина.

Я прекрасно знав, що у Пушкіна в сім'ї панувала, як і у всього російського дворянства, французька мова, як побутова мова.

Мені хотілося вустами професора відповісти студентам на їх великодержавницькі нарікання.

Вчився я добре. Вчителька з російської мови навіть звільнила мене від слухання її лекцій.

А от економгеографія та фінансові всілякі справи мені ніяк не давалися, і я задрив дівчатам і студентам, що в цих питаннях почували себе, як риба в воді.

Мені дуже сподобалась одна студентка. Вона була дуже красива ніжною і мрійною українською красотою, з правильними рисами обличчя, тонкими крилатими бровами й довгими віями, за якими сяяли карі сонця її чудесних, глибоких, як щастя, очей.

Це була Наталя Забіла.

Я писав їй закохані записки, і раз запискою просив її прийти на цвинтар уночі, де часто молодь улаштовувала романтичні побачення.

Цвинтар був поруч Артемівки.

Але Наталя не прийшла. Замість неї мали прийти її чоловік, теж студент Артемівки, Сава Божко з Іваном Кириленком, та побоялись, як потім розповідав мені Кириленко, бо думали, що в мене є зброя.

А зброї в мене і не було.

Як мені хочеться сказати про тих, кого уже нема між нами. Кого видерла з наших лав кривава рука порушників радянської заповітності, про тих, хто лишився живим.

Я написав поему «Махна», за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане.

І в цій поемі я згадую про Примакова, переможця Махна.

І от він, живий герой моїх мрій, запросив нас на зустріч із ним у квартирі Раїси Азарх, яка говорила нам, що вона командувала бойовими ділянками фронтів. А мені щось не вірилось.

І товариш Примаков спитав її:

— А помнишь, как ты командовала санитарным участком фронта?

Ну, санитарна і бойова ділянки мають чималу дистанцію.

Видно, Азарх дуже хотілось, щоб я або хто інший оспівав її, як героїню громадянської війни. Але чому вона не щира. Хіба серед медробітників громадянської війни не було героїв.

Примакову я читав «Махна», і він мені сказав, що коли почнеться війна, то забере мене до себе.

Але ще до війни його забрала смерть, такого морально чистого, безмежно хороброго і прекрасного полководця буремних днів на Україні.

Так само і Пилипенка забрала та ж смерть, що зветься «порушенням радянської законності», і Епіка, Куліша і багатьох, що чесними і чистими очима дивляться на нас із вічності, повними сліз і любові до народу, за яку вони пішли в безсмертя, бо пам'ять про них пічно горітиме в наших серцях.

Я написав поему «ДПУ», і коли прочитав її одній своїй знайомій, вона сказала:

— Насколько мне помнится из истории русской литературы — в ней никто не воспевал жандармов.

Я перестав бути знайомим цієї дівчини.

На чекістів, справжніх чекістів, я дивився крізь святий образ Дзержинського.

Іменно віра в наші органи безпеки і любов до них керували мною в поемі «ДПУ».

Азарх була, здається, головним редактором ДВУ, і коли вона прочитала в поемі, що в отамана бандитів карі очі, а в чекіста, що його вартував, світлі, то вона сказала:

— Измени цвет глаз, и вообще за это противопоставление карих глаз светлым тебе может крепко влететь.

Але я кольору очей не міняв, і мені «крепко» не влетіло.

Взагалі тоді дуже чіплялися до лірики, і в серце моє встромляли тисячі ножів різні літературні шавки, внаслідок чого я написав збірку поезій «Серце».

Коли почалися арешти українських радянських письменників, то мені страшно стало, що розбивалася моя віра в людей.

Я, ми — знали дану людину як хорошу, чесну, радянську, і, раптом, вона — ворог народу.

І так удар за ударом, і все в душу, душу народу, бо письменники — виразники народної душі.

Перший арешт, як писав Хвильовий у своєму листі перед самогубством, «перший постріл по нашій генерації» (не по «Новій генерації» Поліщука, яка складалася з одного його, а по генерації письменників, які творчо йшли за Хвильовим), перший арешт був арешт Миші Ялого, якого ми всі дуже любили, прекрасного комуніста і людини, поета (Юліан Шпол) і прозаїка («Золоті лисенята» — роман).

Не марно ми всі називали його Мишою, ласкаво, як улюбленого брата.

Яка це була сонячна людина!

Коли він був секретарем редакції журналу «Червоний шлях» і я йому приніс уривок із «Третьої Роти» («З минулого»), він прочитав його (це про кривавий період мого перебування в Петлюри) і сказав мені:

— Не советую тебе печатать!

Я:

— Почему?

Він:

— Слишком пристальное внимание.

Я сказав:

— Друкуй.

Грішним ділом я, коли його заарештували (а ми ж вірили нашим органам безпеки), подумав, що «пристальное внимание» було скероване на нього, що в нього була совість не чиста і він, вважаючи мене за грішника, застерігав мене словами: «Слишком пристальное внимание».

А тепер виявилось, що совість його перед революцією чиста, як сльоза, як і багатьох, що після нього пішли в небуття з жахом у серці. Вони ж думали, що гинуть од руки своїх, а це був ідейний жах, найстрашніший. Бо коли умираєш од руки ворога, то ти знаєш: духовно ти не умреш, тебе ніколи не забудуть червоні брати, а коли умираєш од руки своїх, як ворог народу, це страшно, бо це не тільки фізична, але й духовна смерть.

За арештом Ялового пролунав постріл із браунінга, яким Микола Хвильовий розбив собі череп, і його геніальний мозок кривою забризкав стіну його кімнати, де він творив, клянусь серцем, тільки з любові до свого народу.

А Н хоче Хвильового вбити духовно. Ні! Хвильовий, як письменник, як геній, безсмертний. І не Н, який ходив під столом, а то, може, й на світі його не було, коли ми з Хвильовим одкривали перші сторінки жовтневої літератури, не Н, цьому літературному флюгерові, вбити пам'ять геніального сина Революції, що був бійцем багряного Трибуналу Комуни, а загинув од чорного трибуналу, тільки не Комуни, а тих, хто змійно вислизнув з-під контролю партії і хотів мечем диктатури пролетаріату знищити завоювання Жовтня. Але з кривавих рук ворогів народу, що діяли іменем народу, вибили меч руки партії і віддали його знову в чесні й святі руки синів Дзержинського.

Коли ми з Хвильовим прийшли в жовтневу українську літературу, то були в ній Еллан, Кулик, Коряк, Доленго і почали приходити до нас: Йогансен, потім приїхав з Галичини Валеріян Поліщук, з'явився Копиленко і Сенченко.

Я не кажу про Київ, де засіяла така зоря жовтневої поезії, як Василь

Чумак, пісню якого — «Більше надії, брати!» — ми співали на робфаці. Чумак і ще Заливчий, що першого покололи багнетом в підвалах денікінської контррозвідки, а другий героїчно загинув під час повстання проти гетьманців у Чернігові. Ну, і, звичайно, Тичина. Словом, ми почали творити українську літературу Жовтня, коли нас можна було порахувати на пальцях.

А літвечори в сельбуді! Яке це було щастя, коли наші молоді серця билися, як одне серце, в єднанні з такими ж, як і ми, молодими читачами, що так же, як і ми, любили рідне художнє слово.

Як чудово знав сучасну російську літературу і пропагував її серед нас, письменників, Копиленко, як він вітав все нове і прекрасне в ній, як любив він все нове в літературі України!

А Сенченко Іван!

Безумовно, в його перших віршах (та й Копиленко починав як поет) було дихання геніальності, у віршах про нове, радянське місто, які він вмонтував у свою прозу з скульптурними образами.

Жалко, що Іван чомусь покинув писати вірші і, зачарований прозою, остаточно закохався в неї, щоб бути вірним їй до кінця.

І тихий, і мудрий Доленго Миша, якого я дуже любив, як літературного труженника, трохи чудного і химерного поета, але іменно цим і привабливого, чудесного критика з тонким художнім смаком.

Його я люблю й зараз. І зараз він такий же, як і був, тихий і мудрий.

А Еллан! Перший після Кулика живий поет, якого я, ще початківець, побачив і полюбив всією душею за сталеві сині очі з гострим холодом у зіницях, коли він хвилювався, владно стиснені губи, коли говорив про завдання жовтневої поезії.

Солдати, солдати, солдати
під знаком червоних зірок!..

Або:

Ніжно іскрять апарати Кремля
на словах маніфеста-декрета...

Ну і, звичайно, «Ударом зрушив комунар...» і «Повстання».

Так. Він був і другом, і вчителем для таких, як я. Вічно для других і ніколи — для себе.

Такий Василь чудесний і всім еством відданий комунізму богатыр духу, який все особисте підкорив загальному, і таким і пішов від нас, коли його огняне серце перестало битися для революції, щоб битися вічно в рядках його поезій, що він залишив нам і нашим нащадкам.

Як я їх всіх любив! І Хвильового, і Коряка, і Пилипенка, і Йогансена (поета-чародія), і Копиленка, і всіх, хто запалив своє

серце огнем любові для народу і світив ним своєму народу на шляхах його героїчних шукань.

Про кожного трудно сказати, майже неможливо, бо нас ставало все більше. Але всі вони злилися для мене в один образ, який мені світить із днів нашої юності, і цей образ ніколи не погасне для моїх очей... А коли мої очі погаснуть, він буде світити для очей мого безсмертного українського народу...

І от, Хвильовий застрелився, застрелився Скрипник, якого я любив всім серцем і дивився, як на мого комуністичного батька, називаючи «червоним левом Револуції».

Нас викликали на бюро Держинського райкому — Куліша, Досвітнього, Касьяненка і мене, щоб ми сказали про своє ставлення до самогубства Хвильового і Скрипника. Секретарем райкому була висока енергійна жінка (забув її прізвище), що дала нам слово.

Ну, всі виступали, як бог на душу положе. Та от виступає військовий у шинелі з перев'язаною бинтами головою (я ще не виступав) і каже:

— Кто не знает такого поэта, как Сосюру. У нас есть сведения, что Сосюра имел со Скрыпником связь не только как с наркомом просвещения, а еще и по иным линиям, которые сейчас выясняются...
І коли мені було дано слово, я сказав:

— Товарищ с перевязанной головой сказал о каких-то «иных линиях» моей связи со Скрыпником. Пусть это остается на его совести. Недаром у него перевязана голова. Кроме писем к т. Скрыпнику, в которых я каюсь ему в своих уклонах, как поэт, т. е. я смотрел на него, как на партийного руководителя, «математика Револуции», как я называл его в письмах, да нескольких посещений его на дому, где я читал ему по его просьбе свои стихи, никаких «иных линий» связи у меня не было. Пусть товарищ с перевязанной головой скажет откровенно, какие еще «иные» связи были у меня со Скрыпником. Все здесь коммунисты, сказать про это надо, не пряча его во мраке и не пугать меня бессмысленными угрозами, так как, клянусь, товарищи, что он и другие, даже не с перевязанными головами, будут выяснять эти мифические «иные линии» связи со Скрыпником до второго пришествия, а так как его никогда не будет, то и никогда не выяснят этих глупо выдуманных с чужого голоса «иных линий» связи с так страшно ушедшим от нас человеком.

Я вірив тому, як офіційно трактувалися смерті Хвильового і Скрипника, і щиро сказав, що я любив цих людей і що мені дуже тяжко розчаровуватися в них. Що я засуджую їх самогубство, як жах відповідальності перед Трибуналом Комуни, як ганебне дезертирство. Секретар райкому сказала, що виступи Куліша, Досвітнього і Касьяненка незадовільні, а мій виступ вона визнала щирим, і що він задовольняє її. З цим погодились інші.

І ще я пам'ятаю. Сонячний день, хвіртку двору будинку «Слово», біля якої стояли Досвітній і Епик.

Я чимсь був дуже обурений, а вони лагідно мене заспокоювали, казали, що все добре, а над ними, молодими, стрункими і красивими, смерть із тьми вже замахнулася своєю гострою і безпощадною косою... А може, й знали, бо за нами вже ходили її двоногі тіні.

Ще я забув написати про саме прекрасне і про саме страшне в моєму житті, про любов і голод.

Голод тільки торкнувся нас із Марією своїм чорним крилом, але багатьох, багатьох він не тільки торкнувся, але і штовхнув у незліченні могили на мойй милій Україні.

Почалася колективізація.

Вона йшла нереальними темпами, масовим порядком, і з'явилася стаття Сталіна «О головокружении от успехов».

Потім, трохи пізніше, в 1932 році, в Кисловодську один хворий на астму старий більшовик мені сказав: «Все как-будто хорошо по статье Сталина о головокружении. Но меня, душу мою терзает черная кошка сомнений... Почему Сталин одной рукой пишет статью «О головокружении от успехов», а другой подписывает тайную инструкцию о прежних бешенных темпах коллективизации».

І от почався голод.

На вітринах продовольчих магазинів були тільки одинокі білі головки капусти та іноді картоплини.

Продавцям нічого було робити, і вони сумно й безпорадно стояли всі в білому, як у китайському траурі, за прилавками.

По вулицях ходили так же, як за безробіття в часи непу, тільки без пилки і сокира, селяни в свитках, голодні мої брати, вони од голоду вже не могли ходити, і їх звозили у призначені місця.

Іноді вони ходили по квартирах нашого будинку «Слово», але на високі поверхи вони вже не могли підніматись. Я жив на другому поверсі, і коли вони заходили до мене, то я міг ділитися з ними тільки хлібом, бо нічого іншого в нас не було. Ми й самі їли тільки один раз на день, і робили все можливе, щоб син їв тричі на день.

А вони, худі й жовті, як віск, ледве молили зсохлими й гарячими од внутрішнього пожару губами:

— Хоч би шматочок м'яса!..

А де я його міг узяти?..

І от напівпомерклі очі страдників мого народу з тяжким докором дивились у мою залиту сльозами душу, і їх муки страшно вгрузали в неї, щоб в 1934 році вибухнути гіпоманіакальним пожаром.

Ми, напівголодні, стоїмо біля вікна нашої письменницької їдальні, на першому поверсі нашого крила «Слова», а дружина одного відомого письменника, що чудом залишився живим після страшних поневірянь

«де Макар телят не ганяв», стоїть (дружина) над нами на сходах і з глузливою зверхністю каже нам:

— А ми цими обідами годуємо наших цуценят...

Я зненавидів її за цю фразу, і коли її репресували, то подумав: «Так цій куркульці і треба».

І от 1933 рік.

Мене послали на Нікопільщину, власне, в самий Нікополь на будівництво грубого заводу. Я поїхав з дружиною, а син лишився дома з її сестрою.

Крім того, що я був на будівництві, помічник начполітвідділу показав мені рибальські артілі і артілі колективістичні.

Коли ми йшли з околиці в одне село (вже починала зеленіти весна), ми побачили маленьку дівчинку, що опухлими руками зривала з зеленого куща якісь ягідки, ще зелені... Од цих бідних опухлих ручок серце моє мов зупинилось і весь світ захитався в мені і навколо... Але це було тільки мить, і я повернувся до життя.

Заходили в село, ідемо в колгоспний дитсадок, що містився в сараї, власне, їдальня дитсадка.

Діти сидять навпочіпки коло круглого низенького столу, їдять дерев'яними ложками всі з однієї миски.

Одна дівчинка набере ложку мутної рідини, піднесе до губок, проковтне і оближе ложку, а потім знову: проковтне і оближе ложку, а потім знову: проковтне і оближе.

Ми її питаємо:

— Для чого ти так робиш?

А вона:

— Щоб довше їсти...

Боже мій! Я бачив тільки краплю страждань мого народу, та й ті краплі падали, як вогняні, на моє серце і пропікали його наскрізь.

А писати про те, що мені розповідали інші, я не можу, бо в мене і так страшно горить лице і гостро болить потилиця.

Ще задовго до цього жахливого, що нам довелось пережити і не поламатися, а вистояти в морі трупів і на своїх плечах (я кажу про весь народ) понести й далі святий тягар труда во ім'я комунізму, бо навіть те, що робилося іменем робітничого класу, іменем партії, не одірвало селян од робітників, не викликало страшного повстання, як акта соціального самогубства, на яке штовхали народ наш чорні руки ворогів і лівих загибників, що колективізували народ під дулом нагана.

Святий наш народ. Він усе витримав і навіть такі страшні жертви не захитали його віри в партію. Настільки політично виріс наш народ, що він не тільки відчував, але й знав, що партія веде його лінію, але її перекручували всі, хто був зацікавлений в дискредитації Радянської

влади перед українським народом, який був і є Радянська влада, як і російський народ, як всі народи-брати.

А який дурень сам устроїть ножа в своє серце. Так і наш народ.

Хоч і є страшне прислів'я, вигадане виродками людства, яке наводить² в одному з своїх романів:

«Не надо человека вешать, а надо его довести до такого состояния, чтобы он сам повесился».

Я вважаю, що це прислів'я перевершує всі ієзуїтські «ідейні» концепції.

Але, повторюю, народ наш витримав, і в цьому його безсмертя, і я горджусь моїм народом, і молюся йому. Як колись молився Богу.

Тільки народ мій витримав, а я — ні...

Часто я ходив і ходжу повз Софіївський собор, золотий гомін якого ще колись лунав над Києвом разом із гомоном Лаври (дзвони...), що оспівав у чудесних віршах молодий Тичина, і згадую веселого з світлими й сміливими очима, як у сільських парубків, Григорія Косинку, що жив у флігелі соборського подвір'я разом із своєю високогрудою жіночкою.

Я до них часто ходив, коли в 1925 році відпочивав у Дарниці.

Я так любив Григорія, золоте і співуче життя якого обірвала куля ката, і не фашистського одвертого ката, а ката, що підступно, кривавою гадюкою заліз у наші лави, і як багато і смертельно покусав він жалами куль серця нашого цвіту!..

Фашистське вимели сміття
полки визвольною грозою...

Й багрянний прапор наді мною
благословля нове життя.

Тут над штиків колючим гаєм
був клич: «Вперед, товариші!»

І образ Леніна сіяє
в моїй закоханій душі.

І ще я згадував, як я листувався з Грицем, які прекрасні українські листи він мені писав. Якби він жив, він став би нашим Тургенєвим у прозі, бо, як і Тургенєв, він був поетом у прозі.

Ленін...

З іменем цим так багато зв'язано в нас. Це ім'я підтримувало

² Не названо, хто наводить.

наш дух у тяжкій години відступу і окрилювало в години гніву і відплати.

До Києва приїжджали російські письменники, і з ними приїхав Назим Хікмет.

І теж це було ще за Сталіна.

Хікмет попросив Малишка познайомити його зі мною і при товаришах сказав мені:

— Я читал ваше стихотворение «Люби Україну» и никакого национализма в нем не нашел.

Після Сталіна почалося відновлення літературної атмосфери.

Стало легше дихати і співати.

В клубі Ради Міністрів були збори активу радянської інтелігенції, які вели письменники.

Збори були присвячені підсумкам роботи XX з'їзду нашої партії.

Всі радісно вітали все те, що геніально накреслив історичний з'їзд переможців ночі.

Було урочисто й святково.

І от виступає Корнійчук і в своїй промові, між іншим, сказав:

— Марно критикували Сосюру за вірш «Любіть Україну». Нічого ворожого в цьому вірші немає. Це патріотичний вияв душі поета.

Я дивився на обличчя, і всі вони злилися в моїх очах в одну туманну пляму од сліз, що залили мої очі...

Потім виступав Малишко і теж у своїй промові — палкій і пристрасній, в якій його серце од гніву на ворогів народу навіть кинуло своє полум'я і на тих, хто ні сном, ні духом до них не причетний.

Малишко теж сказав про мене, що марно мене били, що нізащо мене калічив Каганович...

І я од радості все простив... усім дезорієнтованим братам, що били мене так, що аж серце гуло од ударів.

Ви ж знаєте, як у нас уміють бити!

Я всім прощаю і всіх люблю.

А ще дужче я люблю свою Донеччину і Третю Роту, що провідною зорею світила, світить і буде світити мені на поетичній путі, зливаючи своє сяйво з зорями Комунізму, що все більше і все ближче сяють на нашому трудовому небі.

(Зима 1959 року, Київ)

що він...
перекручував.

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

(1899 — 1934)

Збереглася фотографія — група кийвських письменників серед читачів м. Коростеня. У листопаді 1928 року на запрошення редакції газети «Нове село» сім кийвських письменників — Григорій Косинка, Микола Терещенко, Яків Савченко, Дмитро Фальківський, Борис Антоненко-Давидович, Микола Бажан і Яків Качура — групою «пересувного» типу вирушили на стару древлянську землю у Коростень — древній Іскоростень, який навіки «поселився» в історії легендою про князя Ігоря і княгиню Ольгу, і там виступали перед робітниками, службовцями, селянами.

У січневій книжці журналу «Життя й революція» за 1929 рік Борис Антоненко-Давидович опублікував нарис про цю поїздку, в якому, зокрема, висловив свої враження від читання Григорієм Косинкою оповідання «Політика».

«Мені здається, що я добру частину Косинчиної «Політики» знаю напам'ять — так багато разів я її читав і чув, але я слухаю її оце тепер, у Коростенському клубі залізничників, і дивна річ — я слухаю її так само уважно, як і вперше, мені цікаво слухати її ще в п'ятдесятій раз, дарма, що я прекрасно знаю весь розвиток дії, всю фабулу, всі харак-

терні образи до найменших дрібниць... А читає Косинка як свою «Політику»! Голос, голос Косинчин, це неоєрихонська сурмал Далєбі, коли б Косинка написав і якусь дурницю, але тільки щоб сам її читав, а не давав до друку, — все одно це була б прекрасна річ: її Косинка, як то казали в 1919 — 1920 роках, — «горлом узяв би»...

Слухали Григорія Косинку завжди уважно. Бо говорив правду. Як було у житті. А люди завжди чекали правди. Часто — більшої, значимішої з погляду щоденних проблем, аніж це жило в художньому творі.

Люди, особливо селяни, з нетерпінням чекали перемир'я на краще після драматичних катаклізмів громадянської війни, чекали землі, бо селяни тому й пішли за більшовиками, що їм була обіцяна земля. Була обіцяна, розділена і передана, але далеко не в тій повноті, на яку замірився завзятий до праці на своїй, власній, ниві український селянин. Уже 1919 року було прийнято рішення про залишення за державою 65 відсотків колишніх поміщицьких земель. Щоправда, згодом ці відсотки трошки причахли, але 1700 колишніх поміщицьких економік на Україні з більш ніж мільйоном десятин землі залишилися в державному користуванні, а точніше — передані радгоспам, кожен із яких мав у своєму володінні в середньому близько 600 десятин.

Здавалося б, усе робилося в інтересах селянства: організовувалися сільськогосподарські комуні й артілі, для них потрібна була земля, яку справедливо відбирали у поміщиків, але чомусь передавали не селянам, а якійсь,

ще не відомій, таємничій комуні. А як було їм зрозуміти лєнінський більшовицький Декрет про землю? І чи не тоді вже з'явилися ці перші паростки адміністративних методів керівництва, які так лиховісно розрослися в процесі колективізації? Андрій Нуйкін не випадково навів у статті «Ідеали чи інтереси?» («Новий мир», 1988, № 1—2) ці статистичні дані з книги, присвяченої аналізу причин громадянської війни на Україні, бо намагався зрозуміти, чому спочатку селянин пішов за більшовиками, а потім багатьох селян захопив вир численних повстань проти Радянської влади. «Не треба володіти буйною уявою, — пише А. Нуйкін, — щоб зрозуміти, що означали для українських селян цих 65 відсотків поміщицьких земель, які з найпрогресивніших, найсоціалістичніших міркувань наші революційні нетерпеливці, переконані, що мужик — дурень, а вони краще за нього розуміють його інтереси, спробували у селян відібрати. Так, відібрати».

По суті, відбирали те, що пообіцяли, але що не віддали. В короткому нарисі «Історії Української РСР» (К., 1981, с. 277) читаємо: «Внаслідок повного розподілу земель селяни України стали господарями близько 15 мільйонів десятин поміщицької, державної, удільної та церковної землі, 600 тисяч коней; 800 тисяч голів великої рогатої худоби... На Україні 600 тисяч безземельних селянських дворів одержало в своє користування по 5—6 десятин землі»:

Але ж перед революцією на Україні лише наймитів було мільйон, а селян-незаможників — 4 мільйони 901 тисяча 62 чоловіка. Більше того, «в українських се-

льнських трудових хліборобських господарствах був «лишок» в порівнянні до кількості землі — 7 778 866 робітників і 2 826 408 одиниць робочої худоби» (проф. С. Остапенко. Капіталізм на Україні. // Червоний шлях. — 1924. — № 1—2). Що ж це за «лишок»? Тогочасний агрономічний досвід підказував, що для раціонального трудового господарювання необхідно на 10 десятин оранки одного трудівника і одного коня. Оскільки, згідно з переписом 1916 року, хліборобством займалося лише чоловік 14 мільйонів 550 тисяч 771, а господарств різного типу — від звичайних, одноосібних до великих поміщицьких — було 4 мільйони 850 тисяч 783, то легко вирахувати, скільки було хліборобів без своєї землі, без свого господарства. Навіть якщо «лишок» хліборобської робочої сили і налічував 7 мільйонів 778 тисяч 866 чоловік, то ті 600 тисяч безземельних селянських дворів, які одержували у своє користування по 5—6 десятин землі, дуже скромна цифра, яка не стільки втішає, скільки насторожує.

Отже, робоча сила на Україні до революції була, але роботи для цих рук не вистачало. Точніше, вистачало — на поміщицьких землях, на землях багатих господарів-куркулів, але за безцінь. На землю чекали, її вимрювали, її здобували зі зброєю в руках під більшовицькими гаслами. Здавалося б, селянам залишалося лише радіти, що 15 мільйонів десятин поміщицької, державної, удільної та церковної землі переходить у їхнє володіння, але чи було це так насправді? В «Історії Української РСР» зазначається: у ході здійснення лєнінського Декрету про землю в деяких кон-

фіскованих поміщицьких маєтках було створено перші колективні господарства — сільськогосподарські товариства та артілі. На перших порах їх було мало — близько 50 до березня 1918 року. Але згодом їх кількість почала дуже швидко зростати. Не кожен бодак поспішав вступати до артілі — він мріяв про свою землю, а своєї землі так і не було. Бо поміщицької землі на всіх не вистачало. Судіть самі: «...вся хліборобська робота справлялася в 4 850 783 нарізних господарчих закладах, з яких типу трудових було — 4 808 076 (99,1 процента), типу капіталістичних панських — 42 707 (0,9 процента)» (проф. С. Остапенко. Капіталізм на Україні). Отже, обійтися тільки поміщицькими землеволодіннями для задоволення потреб щодо землі сільської бідноти було неможливо, бо орної землі, тобто такої, на якій можна було збирати врожаї хліба, в панських руках було згідно з переписом 1916 — 1917 рр. 7 мільйонів 140 тисяч десятин. Решта — 26 мільйонів 680 тисяч десятин — було в так званих трудових господарствах, тобто в руках куркулів і середняків. Зрозуміло, що коли 1700 поміщицьких економік на Україні з більш ніж мільйоном десятин землі залишалися в державному користуванні, то кому, як не куркулеві і середнякові треба було ділитися своєю землею з комезамами? Дивно було б чекати, щоб ці міцні господарі без спротиву розпрощалися зі своєю, у переважній більшості важко заробленою землею.

Запитаєте: а для чого оці статистичні викладки, який вони мають стосунок до творчості Григорія Косинки? І чи взагалі

доцільно підходити до оцінок художньої творчості з таким неестетичним критерієм, як статистика? Але ж як нам бути, коли цілісного уявлення про нашу історію ми не маємо, коли до сьогодні такі, скажімо, складні соціально-політичні процеси, як повстання під керівництвом Нестора Махна і Юрка Тютюнника, оцінювалися однозначно, без глибокого аналізу їх виникнення і розвитку. Звісно, жива, суперечлива, динамічна реальність перших пореволюційних літ не вичерпується творчістю Григорія Косинки, але ж є в українській літературі повісті та оповідання Петра Панча, «Вершники» і «Чотири шаблі» Юрія Яновського, оповідання Михайла Івченка і Валер'яна Підмогильного, нарешті, «Бур'ян» Андрія Головка.

І ця статистика, як не кажіть, поглиблює наше розуміння соціальних основ художніх конфліктів у цих та інших творах. Ну а до творчості Григорія Косинки ці цифрові викладки мають безпосередній стосунок. Бо без повного уявлення про соціально-класові і соціально-психологічні явища і процеси в українському пореволюційному селі сьогодні неможливо достовірно висвітлити творчість і особисту трагедію Григорія Косинки.

Повернімося до його оповідання «Політика». Чесний Мусій Швачка, якого на селі дражнили Політикою, збирається на колядування до своїх багатих — по жінці — родичів. Упертий, гарячий, він уже три роки з багачами «на ножах» — їхні землі комнезамам роздавав. Так йому не хочеться їхати на це колядування, бо знає: будуть багачі згадувати, як у тестя шість десятин землі

одрізав, як у дядька Андріяна вивів биків з двору... «Ет, їду оце на страменіє: ну, скажи,— звертається до жінки Швачка,— яка там мені гульня буде, коли кругом сичатимуть, мов гади: «Комуна» рождається, старці очі вгору підводять...».

Тож і сталося. Закипіла сварка. Вхопилися на ножі, Швачка за браунінг, погасло світло каганця — і не стало захисника комнезамівців Мусія Швачки, який здійснював правильну політику на селі.

Григорій Косинка в цьому, написаному 1924 року, оповіданні відкрив безжально правду незмирливого розмежування українського села, на одному полюсі якого такі фанатично віддані ідеї революції, як Мусій Швачка і комнезамівці, на другому — куркулі і середняки. Не випадково дружина дорікає Мусієві: «Ворогів нажив півсела, оце така заслуга...»

Мабузь, не півсела було куркулів — прихопили й середняків: «Така політика дядьку Андріяне, — казав Мусій, коли виводив був бика з Андріянового двору: розкуркулювали впень».

— Сам ти — політика, чуми чорної гірша, — була відповідь Андріянова...».

Мусій Швачка ще прямолинійно зорієнтований на повальну експропріацію, а вже входить у життя нова економічна політика, якої він ще не розуміє і ставиться до неї з недовірою:

«— А правда, Мусію Степановичу, що комуна вже торгівлю дозволяє?»

— Дозволяє, — незадоволено відповів той.

— Уже закон, — казав далі голосно Кушнір, — є такий, що не

імеєш права собственности трогать — о!».

Новим законом Мусій Швачка справді незадоволений. Йому боляче слухати це з уст найбільшого серед гостей багатія Кушніра.

Згодом, підгодовуючи свого коня, він йому поскаржиться: «Політика, брат, наша їм не наравиться! Зрадили як: торгівлю дозволено, а Кушнір уже й лапи простяг — землі хочеться... На груди б тобі землі насипать, зараза!».

Оцю вимріану, сподівану землею такі бідаки, як Мусій Швачка, віддавати не будуть. Але й Кушнір та йому подібні не змиряться з тим, щоб їхня земля вислизнула з їхніх рук навіки. Григорій Косинка в художньому аналізі внутрішнього переживання проблеми землі своїми героями не допускає жодних компромісів. Не жаліє ні бідняка, який одержав землю і засліплено торжествує — втішається, бо він щасливий, а як далі буде розвиватися революція, його не цікавить. Безжально розвінчує і несамовиту лють куркуля, який зненавидів голодного сусіду за його надію на власну земельку.

Ось оповідання «Змовини». Проблемно ніби продовжує «Політику». Багатіють господарі, сівалки та січкарні купують, бо ж новий закон, як казав Кушнір із «Політики», вийшов, «що не імеєш права собственности трогать — о!». Та почув багатий господар Петро Рудик на ярмарку, що вийшов інший новий закон — організувати комуни і артілі. А для них треба і землю, і коней та волів, і реманент... Де візьмуть? Звісно, у багатих. У відчаї і великій люті на комунію Петро Ру-

дик глузує з себе та інших, які багатіли і своїм салом колеса комуни підмазували: «Сидять на хуторах, мов ті кроти сліпі. А воно все, виходить, справдилось; грабували панське — ми раділи нішком... Не стало панського, — голова ненажерна нас за горло взяла: «Давай, мовляв, зайву землю, давай реманент, худобу...».

Те, що Петро Рудик не хоче віддавати своє добро комуні, зрозуміло, але й бідна Мелашка, за сина якої Рудик готовий видати свою Наталку, також не хоче його коней і возів. Більше того, вона ще не звсім переконана, що й комуна їй потрібна: «Вам колектив не потрібний, а мені — не знаю ще: як люди, так і я».

Мелашка необхідність колективного господарства ще не усвідомила, вона, ця комуна чи артіль, ще її не переконала — не було повчального досвіду. Та й вимірювали ж власну землю, а тут — комуни. Нагадаю, до березня 1918 року таких сільськогосподарських товариств та артілей на Україні було близько 50, а на території Радянської Росії наприкінці 1918-го було 1579 комун та артілей. Зростати ці колективні господарства, в яких мала втілитися ідея колективного землеробського господарства як основи соціальної справедливості, свободи і рівності, почали швидко, та багатьом діячам революції, передовсім керівникам Наркомзему, здавалося, що повільно. Тому й було вирішено, щоб протягом 3—4 років основна маса селянських господарств була колективізована, а якщо хтось ще сумнівається, то не гріх і змусити шляхом здобування більшої частини сільських сходах. Так, на I Всеросійському з'їзді земе-

льних відділів, комітетів бідноти і комун у грудні 1918 року головним завданням визначалося «неухильне проведення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і спільної обробки землі» (Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист. — 1987. — № 16).

До речі, наприкінці цього ж 1918 року В. І. Ленін застерігав, що «намагатися запроваджувати декретами, узаконеннями громадський обробіток землі було б величезним безглуздя» (Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 135), а в промові на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 року наголосив, що «перехід від дрібних одиничних селянських господарств до громадського обробітку землі — вимагає довгого часу, що він ні в якому разі не може бути здійснений відразу» (Там же, с. 341), а «відносно куркуля ми не говоримо так, як відносно поміщика-капіталіста, що його треба позбавити всієї власності» (Там же, с. 345). Щодо середняка, то Володимир Ілліч сказав, що «ми розраховуємо на тривале, поступове переконання, на ряд перехідних заходів...» (Там же).

Та вже взимку 1918—1919 років поспішно почали організовуватися «з метою, — як було зазначено на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, — якнайшвидшої перебудови всього народного господарства на комуністичних засадах», колгоспи. І переважно — адміністративними заходами, примусово.

Григорій Косинка, як і інші українські письменники, щі складні, незрідка драматичні про-

цеси на селі прагнув відтворити правдиво, з максимально можливим морально-психологічним «забезпеченням» характерів. А ці явища і процеси були складні, неоднозначні, симпатії письменника, звісно, були на боці бідних, безземельних. Адже і сам Григорій Косинка народився 1899 року в селі Щербанівка Обухівського району на Київщині. Сім'я в пошуках заробітку якийсь час блукала десь за Уралом, біля Байкалу, та й там добра не знайшла. Повернулася додому — землі нема, на чому господарювати? Батько — на цукроварню, а малий Григорій — на панську економію. Грамоти вчив дід Роман, до школи вдавалося ходити лише взимку. П'ятнадцятилітнім юнаком Григорій вирушає до Києва на кращій заробітки, та й мрія вчитися, бодай у вечірніх класах, вела його до великого міста. Працював багато й важко, допомагав матері, яка залишилася в 1920-му вдовою з п'ятьма малими дітьми на руках. Тяжко довелось здобувати освіту Григорієві Михайловичу Стрільцю, який для своєї творчості обрав псевдонім Косинка. Колись, іще в дитинстві, за примітив серед ніжних скромних польових квітів червоні косинці (наукова назва — плакун верболистий) і вирішив свою творчість, яку оцінював скромно, пригріти символом цієї маловідомої, але ніжної і прекрасної польової квітки.

Влітку 1919 року в київській газеті «Боротьба» з'являється його перше оповідання «На буряки», в 1920-му в київському альманасі «Гроно» — «Під брамою собору», «Мент», «За земельку», а 1922-го — й книжка новел та оповідань «На золотих богів».

Молодий письменник, веселий, енергійний, білявий, середнього зросту юнак, навчається у Вищому інституті народної освіти — таку назву мав тоді Київський університет. Слава його росте, ним зачитуються, а найбільше воліють слухати, як він майстерно читає свої новели. Читає напам'ять, длінінко, чітко карбуючи слова і емоційно збагачуючи своєю чудовою дикцією діалоги. З високою відповідальністю він працює над словом, особливо дбаючи про мовну індивідуалізацію характерів героїв, уважно вивіряє міру авторської «присутності» в конфліктному розвитку подій. Григорій Косинка не поспішав осуджувати — волів відкрити соціальну першопричину того чи того вчинку; знаючи, що таке селянська стихія, суспільні настрої і переживання, розумів і майстерно зобразив, як у цьому збуреному, схильному до динамічної поляризації конфліктних сил, різкої переорієнтації селянина залежно від реальної ситуації із землею, світі нелегко навіть очевидцям виносити остаточні присуди. Чи не тому йому стали закидати тематичну обмеженість і політичну незрілість. Більше того, авторську позицію намагалися ототожнити з позицією його героїв, і чомусь не з числа незможників, до яких симпатії письменника були очевидні, а з числа сільської буржуазії.

У 1930 році Державне видавництво України видає альбом «Наш літературний Парнас. Сучасні українські письменники в шаржах Гр. Дубинського». Зпоміж багатьох мою увагу привернув шарж на Григорія Косинку: стоїть він, широко розставив зарослі босі ноги, штани підкасані,

голий до пояса, тільки краватка і капелюх, в окулярах, а за поясом — обріз. У вступній статті до цього альбому «Література в кризовому дзеркалі» відомий критик Фелікс Якубовський пише: «Хіба не зрозуміє читач, чому Косинка босий і з одрізом за поясом, чому Максимові Рильському задано рис типового представника найспокійнішої з людських професій — рибалки?»

Якщо зважати на те, які часи наближались, передусім яке було ставлення до куркуля і якими методами боролися з ним, то інакше, як політичним доносом, цей шарж назвати не можна. Але парадокс полягає в тому, що художник цього не передбачав. Він просто ідентифікував автора з його героєм і таким чином мимовільно підтвердив вульгарно-соціологічну орієнтацію деяких тогочасних критиків на оцінку Григорія Косинки як оспівувача куркульства. Не випадково Євген Кирилук згадає, як Григорій Косинка в одній розмові сказав: «...Критики — це не тільки небезпечні, а страшні люди! ...Ось з мене хотять зробити «куркульського» письменника. А чи знають мої критики, що я походжу з неможливної родини, що в дитинстві я наймитовав у поміщицькій економії, а згодом — на цукроварні, що ніякої гімназії чи університету я не кінчав, був солдатом на війні» (Про Григорія Косинку. Спогади. — 1969).

Ніякої ідеалізації, романтизації куркульства у творчості Григорія Косинки немає. Є глибоке, правдиве розуміння і високоталановите відтворення українського пореволюційного села з його драмами і трагедіями, з його сподіваннями й розчаруваннями. Є

велика школа правди, яку Г. Косинка пройшов на творчості В. Стефаніка і М. Коцюбинського, М. Гоголя і С. Васильченка, А. Чехова і М. Горького.

У ставленні до правди життя, до правди характеру селянина Григорій Косинка був безкомпромисним. Тому й присвятив свою творчість зображенню героя і стражданню українського селянина, його радощів і скорбот, прагнень і переживань. Ним написані десятки колоритних типів і характерів, які витворювали у своїй складній діалектичній єдності уявлення про народ, про його соціальні прозріння і засліплення.

Не випадково з'явилася з-під пера Г. Косинки новела «Заквітчаний сон». Як згадує дружина письменника Тамара Мороз-Стрілець, «у грудні 1922 року відзначали 40-ліття сценічної діяльності Марії Заньковецької. З нагоди цього Григорій Косинка написав твір «Заквітчаний сон» і присвятив його М. К. Заньковецькій. Він розповідав: «Починається оповідання словами весільної пісні, яку я почув того вечора від Марії Костянтинівни: «Ой будеш ти, моя мати, тихо спати». І назвав героїв свого твору Андрієм та Оленкою на спогад про одну з найулюбленіших п'єс Марії Заньковецької».

Григорій Косинка не належить до зовсім призабутих. За життя активно друкувався в періодиці, виходили окремими виданнями його книжки — від першої «На золотих богів» (1922) до остан-

ньої — за життя — книжки оповідань «Серце» (1933). Вісімнадцять прижиттєвих видань, серед них у перекладі Зінаїди Тудуб російською мовою («В хлебах», 1930) і німецькою мовою («Мати-політика», 1931). Творчість Григорія Косинки зажила великої популярності. Але це не вберегло митця — 13—15 грудня 1934 року виїзна сесія Верховної Колегії Верховного суду Союзу РСР у Києві під головуванням сумнозвісного В. В. Ульріха в складі ще двох членів колегії засудила Косинку-Стрільця Григорія Михайловича і ще 27 так званих «терористів-білогвардійців» до розстрілу. Їх звинуватили в організації підготовки терористичних актів проти працівників Радянської влади. Серед тих, кого одразу ж, після оголошення вироку, було розстріляно, — письменники Дмитро Фальківський, Кость Буревій, Олекса Влизько, молоді сини Антона Крушельницького Іван і Тарас...

Пригадується розмова засланця з Москви Всеволода Сергійовича з Олександром Панкратовим — головним героєм роману А. Рибакіна «Діти Арбату», з якої дізнаємося, що «...справи про терор розглядаються протягом десяти днів без участі сторін, тобто без захисту, ніяких обжалувань, ніяких помилувань, розстрілювати негайно після винесення вироку».

1 грудня 1934 року в Ленінграді було вбито С. М. Кірова. Насувалася чорна ніч сталінських репресій.

ТРОЄКУТНИЙ БІЙ

Ніч. Електричні ліхтарі, як парубки, моргають на молоді тополі, милуються, грають світлом на біло-зеленому листі...

І сміються, переливаючись метеорами, зорі з безодні небесної...

— З-з-уй... — бба-х-х!

Над мільйонним сонним городом свище гарматне ядро: жажливий, пронизуючий свист. На улицах тихо-тихо; десь недалеко горить, як свічка, маленька крамниця, вітер помалу підлизує своїми червоно-жовтими язиками іскри, крутить незадоволено полум'я по тонких балках, і, як звір, важко дише, і — перескакує до нової жертви — зеленого штахету...

По радіо з першого на четвертий поверх пролунало:

— Б'ють по вокзалу?!

— Летять через нас! Через нас, чуєте?!

— Краще кажіть, бо не чу... Де горить?..

Настала невеличка тиша.

І сміючись, як молодість, покотились серед молочного туману ранку нервові звуки піаніно: рішучі, буйні, повстанчі...

— До бою, сильні!

— Назустріч смерті! — співає кожний акорд.

...Востаннє гукнула гармата, а ядро прорізало туман ранку і розсіпалося кульками-намистом на мокрих тротуарах.

Коло сірого забору затанцювали довгою стрічкою тіні, прищулились, коли...

— За-ля-ж!

— Та-та-та... — зацокотів глухо «Махі», кулі засвістили по довгих мовчазних вулицях, цокнулись у кам'яні стіни домів і —

Похмурий, жовтогарячий ранок... зустрів чубатих січовиків.

Ранком прокинувся заляканий, трусливий, двоногий звірок і — до центру города: біжить, штовхає, лізе в бите скло, а на обличчі в нього грає радість...

О, він так любить політичні перевороти! Головне — тепле місце в господі нового пана: він — вічний міщанин.

Поспішають ці двоногі хижачки до Хрещатого Яру, бо там... цілують-ся брати росіяни з українцями...

Слава, ура!..

Спасались перед чорною, загорілою кіннотою білі троянди:

— Нашим оборонцям! — ніжний, тендітний голос.

— Ай-ла!

Злякано шарахнувся на тротуар двоногий звір і — очі до неба:

— Цок-цок-цок-цок-пах-пах!

Низько літає аероплан і лякає зотлілу душу міщанина порожніми...

— Ура-а-а, русській флаг!

Біжать, животи трясуться, підборідок корчиться в блаженно-радісну посмішку... Квітками, гіллячками засипають.

— Ах, кака прелесть: офіцер, такой нежний, молоденькій...

Дві кирпаті дами пруться на шию і кричать: «Русский флаг, добровольческая армія!»

Кругом гудуть церковні дзвони, змішані з гамом цього свята панського, а...

— «Аполло» опять будет,— помніш, Манька, Анісімова,— грозний, серйозний...

— «Ще не вмерла...» Слава, слава!

— Офіцер, Шурка, еслі мучіт, так і монету гоніт...

— Оні, знаеш, хорошенькіх...

Радісно-схвильовано шепчеться товар: покупці прибігли!

— Одчинено: славний, пане-отамане, куточок, душа споч... ліворуч.

Січовик вартує. Суворий, завзятий, з «крівавого фронту» — обличчя задумливе, посміхається, а брови... легко... з презирством до панської слинявої юрби — розходяться... Грає таємна посмішка.

— Півтора місяця немає переміни білизни.

— Розумієте, «панянки» починають турбувати!..

І посміхнулась Зелена Буковина в подертій, пошматованій австрійській шинелі, сірених штанцях, картузику і чорній-чорній потлілій сорочці з «панянками»...

Квітки сиплються, цим потлілим сорочкам трошки боязко:

— Вони чужі, то й!..

Ритмічним кроком іде офіцерська рота; блищать на сонці золоті погони, дзенькають шпори, а в такт шпорам дзенькає, грає панська душа, радіє...

Золоті погони сліплять очі, радують виснажену душу і хвилюють-хвилюють дрібненькі почуття...

— Лясь, лясь!

Праворуч товста жандармська морда б'є якогось грішно-нешасного чиновника:

— Лезеш, арестант!

— Да здравствует Київ — мать городов русских!

— Долой жидов!

Повіяв легенький вітер, і покотилося Хрещатим Яром зле, звірюче: «жиди»...

Йшла російська патріотична маніфестація.

Попереду бігли з прапорцями якісь гімназисти, гостро розглядали юрбу і гукали: «Долой, долой!..» Загав, захвилювався Хрещатий Яр і сірими стінами покотив страсть юрби до Дніпрових хвиль.

Легко, безжурно ляскав хвилями Дніпро, прорізував старий нові напрямки, розмовляв з соромливою шиягою і — кожною хвилиною — вперед, вперед...

А сонце математично лило електрику на зубаті кам'яні городи, чорно сиві степи... Ой, хороше цілувало кучері Дніпра, — хвилі...

Одна людська маса безупинно боролась і ревла.

На улиці шматок людського м'яса і дві невеличкі калюжі крові.

— Кро-ком — руш!

Хтось хапливо посковзнувся, а шматок м'яса, як стара подошва, притрушений сірим пилом улиці, одскочив в колію...

— Долой український флаг! Немецкая видумка!

— Русская, добровольческая...

— Царського прапора не треба!

— Рви його! Чорна сотня...

Лайка. В повітрі почали робити гімнастику волосаті руки. Буде бій.

— Гей-ло! Прапор зняти! Ми бились за Україну... знять!..

Клацнули затвори рушниць і — майнула патріотична юрба з майдану; тільки Зелена Буковина в сірій австрійській шинелі, як Христос на муках, заціпила рішуче рушницю до бою...

— «Не пора, не пора», — хрипло затяг якийсь патріотичний голос, далі урвався...

— Гр-грр...

На майдані за шматок людського тіла, притрушеного пилом і облитого червоною кров'ю, зчепились в боротьбі два чорно-біласті собаки: лютих, голодних...

Січовик прицілився: постріл — і все змішалось, затанцювало, завило...

Десь прожогом пролетіла кавалерія.

— По ескадрону-ну!

Жахливий крик. Тікають, давлять... коні стають дибки, а за обгорілим зеленим штахетом нервово цокотить кулемет — строчить, строчить...

— Зз-уй! — з вокзалу свище на залиті вечірнім сонцем бані Софії гарматне ядро...

— Гу-ой-уй!

Обмережалось над Печерськом небо червоно-сизим полум'ям, а шестидюймовий — назад і — клюкнув носом в зелено-червоні огники семафора.

Поважно, рішуче, як кобець, гукнула з-за Дніпра троєкутним боєм більшовицька артилерія: засміялась червоними поділками залізна птиця над жахом мільйонного города вічних міщан...

— А-а! З-з-за — Дніпра?

І застигла од жаху блаженно-радісна посмішка на обличчі панському, закам'яніла, — тільки підборідок кривий і досі трясеться й корчиться од несподіванки, як у божевільних...

ЗАКВІТЧАНИЙ СОН

М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКИЙ

СНИЛОСЯ...

Виткнулась на хвилю серед золотих каштанів моя дитяча любов, пронизана сонцем, і — така хороша, така мила згадка, заспівала весільної пісні:

Ой будеш ти, моя мати,
тихо спати...

А краєчком, обніжками поля, замайоріли слова:

— Дитино, де твої сни золотії, де коні огнені і — слова залізні — карбовані?..

І далі сірим степом лише зарошений, завітчаний сон...

... Попереду ішла полова корова із зіркою на лобі, у неї на правому розі два стручки гороху і трошечки землі коло лоба, як вихор у отряхуватого хлопця, за нею — сім корів з телятами і полова між ними як отаман...

А за ними стернею — п'ять маленьких дівчаток і два хлопці; дівчата несуть у руках широкі квітки з усатої пшениці, і — по краях квіток сині дзвоники сплять; тільки хлопці несуть по торбині гороху, баском покрикують на скот і — горнуть кийками пил на дорозі...

Дівчата співають, тихо, далі голосніше, а коли доганятимуть скот до села — дзвінок заспівують і затихнуть.

Тільки кучерява Оленка висмикнула із своєї квітки червону мачину і розтрусила її пелюстки по дорозі, примовляючи:

— Хай буде на жнив-а,

Хай буде на жнива-а-а...

Жнива-а-а! — Моргнула оком торбина з горохом, засміялась, оступилась на стернину — ай-ай-я... і — пилом. припали мої пастухи...

... Снилось:

— Кучерява Оленка — моя любов дитяча.

Увечері, коли зорі цілуються, я хотів дитиною піймать на синій налігач місяць і напоїти з криниці моєї любові, а криниця моя тоді у яблуневому цвіту цвіла...

— І не піймав!..

...Степом корогики замість корів, замайоріли чорні коні на зеленому житі, копоти спалили, борозни орали і — поорали мій завітчаний сон...

І знову краєчком, обніжками поля, замайоріли слова:

— Дитино, тоді розвіялись громами в житах зелених твої сни золотії, полетіли коні огнені і — залізні слова любові у Байкал-озеро, мов сльози, покапали...

Кучерява Оленка з дикого поля до города приїхала: моя Оленка ходить невміло буйним містом — отак іде вулицею, зупиниться, на щочках зацвіте соромливий мак, вона засміється і — серйозно прочитає на стовпі:

— «Хиромантка. Узнаю судьбу по картам, линиям рук: настоящее, прошедшее, будущее».

Прикладе палець до губів, а оком кине аж за Дніпро, на сині бори:

— Ет, долю вгадує!

Оленка знала чари кращі, ніж хиромантка майбутнє: її бідна, на студентську ногу кімната, а особливо вікно, в куц троянди закохане, — знали такі таємниці, яких...

Місяця вже ніхто не ловив на синій налігач увечері, ні, просто він сам любовно заплутався у телеграфний дріт і косим оком поглядав на білу кімнату Оленки:

— Хороший, та світи йому дорогу...

І зацвів тоді сум Оленки:

— ...«Уже немає Андрія, Оленко... У нас як заспівали з вечора кров'ю кулемети, та до самого ранку не вгавали: крилами били над кручами криваву пісню, а вона сатала душу села і — чіпляла тоненькі навутички на заплакану дзвіницю до хреста...

Вороне залізо лизало пісню кулеметів і плювало нею у сліпе село, а чорна жужелиця нашими Зеленьками — на аршин...

— Курява дика, Оленко, була селами...»

Але місяць (він у городі, як селяк на балу) рішив посіяти коло вікна Оленки сміх, бо він був у той вечір веселий...

І зразу, читачу, над кленом синьо-зеленими рейками зацвіла блискавка, рвонула хмару сизу, а вітер — вихром на гриві вітру — дощ...

А Дніпром (Оленка яскраво це пам'ятає) пароход плив: такий собі сіренький, притертий «Чехов» — коли сонячно — свистить у машині, а негода — дна в Дніпрі шукає:

— Мабуть, раки виїли?

Це перед сумом Оленки підвівся на палубі Пилип Бойко, моргнув до матроса — «мабуть, раки виїли?» — і почав трусити в воду свою чорну, як рілля, онучу; вітер виправив її, погладив обсмикані кінці і майнув до хмари...

— Все равно як знамя... — не втерпів Бойко; матрос гукнув за вітром «сім», засміявся на Бойкове знамя, і «Чехов», заплаканий, під дощ заляпав тихенько колесами: «сім, сім, пол...»

За Бойком заворушилась одна свита, два піджачки і засмальцьований фрак; останній дригнув ногою з клумака свиту і, позіхаючи, промирив:

— А воно харрашо... дощик і — хліба підуть...

Свита косо глянула на дощик, скривилась і тільки що хотіла одказать фракові нащот «хліба підуть», як...

Жовті щелепи Бойка дико випнулися на обличчі, мов чепіги; сірі блискучі очі впилися до столика і люто заплигали на губах, горлянці спекулянта.

— Прошу, Марк Мойсеїч, бульоновське, заводське, розкішне сало...

Кумедний Бойко дико заверещав:

— Ми голодуємо, пухнемо... Брешеш, проклята душа! Це моє сало... Чуєш? О-о, дивись: попечена шкура — моє, моє!.. Я торік, коли ще не було голодухи...

І заплакав: просто підняв у здивованого спекулянта під ногами шкуру з-під сала, засміявся, а далі почав плакати...

Світа глухо бовкнула в воду своє слово — «от що, брат, голод робить», оглянулася і — замовкла.

Здивований спекулянт загорнув помалу, не поспішаючи, сало, сірий хліб, витрусив лущиння яєць у воду і — сумно, з їдкою іронією — проказав до Марка Мойсеїча:

— Чудак народ... Пропал апетит...

Марко Мойсеїч прижмурих з презирством на дядюшок око, соковито плюнув і — закурих сигару.

Закурих...

А на сірих, жовтих обличчях селян димом закурихась зелено-сіра лють:

— Попихкують... Бачиш?!.

Смішок затанцював на мішках, на воді і — на сірих чепігах Бойка:

— Хі-хі-хі! Попихкують...

І ще буйніше від споминів зацвів сум Оленки; місяць похмарнів, минув телеграфний стовп над вікном і любовно обмережив стрімчасті зубці костьолу.

А ніч на хрестах зорі розвішала, і коли-не-коли промайне там вечірня краса і грязь города, промайне і — потухне...

І сонна снувала у пам'яті свій сум:

— «Уже немає, Оленко, Андрія...»

— Ех, тільки останній вечір дома, на селі сниться — кумедний заквітчаний сон...

— Останній раз із ним в саду гуляла...

А тепер:

— Дід молиться прадідівською молитвою в саду, до зір, не повертає голови до попелища церкви, де співали кулемети, ні, перед ним — стара яблуня — одноліток діда — зогнулася, розп'яла на землі гілля, і кожна гілляка хитає ніжно в унісон дідової молитви; ах, як це нехороше — довго-довго після дідової молитви гонить на призьбі рябий пес блохи, а на клені шелестить гусінь... Фе, гидота!..

— Оленя Андріяш дома? — Це крізь сон.

— Дома... — І, щаслива, сміялася спросоння: «иш, який... за яблуню ховається...»

— Піднімайтесь, милая... Какой яблунька?..

...І поплила сорок п'ята ніч у тюрмі: спалені очі Оленки цілували грати, а сум її налився, як пашня, заповолів.

І коли синьоока красуня візьме в обійми вечір травня, і на стіні якраз над «парашою» розділить горіхом грати, і погойдне цей страшний, сірий сум — піснею — спалені очі орошують брудну лутку сльозами...

Сорок п'ята ніч кинула дротом телефону «маленьку неприємність» життя тюрми:

— Ви слухаєте? В камері номер вісім повісилась Оленя Андріяш... Чуєте, Андріяш?

— Хм... Червона машина... Жаль, жаль, але...

— Сорочку перервала і — на гратах... Слухаю. Неприємність, чорт!..

Оленка...

Степом короховки замість корів замайорили, чорні коні на зеленому житі копита сталили, борозни орали і — поорали мій заквітчаний сон... і залізни слова любові у Байкал-озеро, мов сльози, покапали...

Обсипався яблуневий цвіт: і — стежки засипав, і — доріжки.

І сумом великим сотається над Зеленьками весільна пісня матері Оленки:

— Ой будеш ти, моя мати,
тихо спати...

Київ, 30/VII — 22 р.

М. К. Заньковецька — славетна українська артистка. В грудні 1922 року святковано 40-літній ювілей її артистично-мистецької праці. Раднарком України вшанував її почесним ім'ям народної артистки УРСР.

ІВАН СЕНЧЕНКО

(1901—1975)

Йому пощастило. Не був репресований, дожив до сімдесяти чотирьох років, хоча й переживав глуху безвихідь послідовного замовчування своєї творчості і нещадну політично звинувачувальну критику. Пощастило, що мав змогу творити, що не розділив трагічної долі своїх друзів і колег у роки сталінських репресій. А за жорстокою логікою (чи абсурдною алогічністю?!) тих жахливих тридцятих йому судилося коротке життя. Бо коли конфіскували останній — шостий за 1927 рік — номер журналу «Вапліте» за публікацію другої частини роману Миколи Хвильового «Вальдшнепи», то при цьому згадували і

про статтю Івана Сенченка «Де хвилі...», теж там опубліковану. Стаття, на перший погляд, не подавала приводу для підсилення підозр до літераторів щодо політичної лояльності їх, але її вже можна було «притягти» — як доказ — до тези М. Хвильового про «орієнтацію на психологічну Європу» за те, що Іван Сенченко вимріює нові морські шляхи України на закордон, говорить про можливості морської торгівлі і збагачення республіки...

14 січня 1928 року Вапліте було ліквідовано. Член цієї активно критикованої організації Іван Сенченко брав участь в її останніх загальних зборах, виступав і

голосував за резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «Задумана як суто літературна організація, Вапліте дала високий стандарт художньої роботи і значну відіграла роль в розвитку радянської пролетарської літератури на Україні. Однак в процесі літературної роботи й літературної полеміки Вапліте допустилася помилка, що по мимо волі і усвідомлення організації набрали політично негативного значення.

Проте ж до останнього часу викриваються наші помилки, яких ми зреклися, для цькування нас як письменників в різних органах окремих літературних угруповань. Таким чином саме для нашої літературно-творчої роботи створилася надто важка атмосфера, що заважає кожному з нас продуктивно працювати в складі організації на користь української пролетарської літератури».

Ухвалили одноголосно самоліквідуватися, «розпустити свою організацію, щоб дати можливість письменникам, членам Вапліте, спокійно працювати на користь радянської культури, якою керує наша Комуністична партія». Та й це не рятувало багатьох членів ліквідованої Вільної академії пролетарської літератури від безжальних, «вибудованих» на політичних звинуваченнях і особистих образах, критичних ударів. Особливо після того, як більшість членів Вапліте об'єдналася в нову літературну організацію — Пролітфронт з однойменним журналом. Іван Сенченко ввійшов до складу редколегії цього журналу і друкував на його сторінках свої статті. Почалася послідовна, невдячна, знервована полеміка з «Новою генерацією», яка кілька разів плодила, буквально з номера

в номер, статті, памфлети, фейлетони проти М. Хвильового, М. Куліша, Остапа Вишні, проти ваплітян і всіх тих, хто друкувався в «Літературному ярмарку» і в «Пролітфронті».

Коли «самоліквідовувалася» Вапліте, основним об'єктом критики і безпосереднім приводом для «переведення» М. Хвильового та його друзів з ідеологічної позиції ухилу на позицію «політичної прірви» (стаття Андрія Хвилі, яка ставила остаточні крапки над «і», називалася «Від ухилу у прірву») були роман М. Хвильового «Вальдшнепи» і стаття Павла Христюка «Розпеченим пером», які з'явилися в п'ятому номері «Вапліте» за 1927 рік.

Лише згодом, коли виникне вимушена необхідність ліквідувати Пролітфронт і усім, майже без винятків, доведеться своєрідним строем вступити до ВУСППу, Іванові Сенченкові почнуть пригадувати «націоналістичні» морські марення, а особливо «Із записок». Саме цими, їдко-сатиричними інвективами супроти пристосовництва, підлабузництва, догідництва і плазування перед новою радянською і партійною бюрократією і відкрився січневий номер «Вапліте» за 1927 рік.

З гордістю, бундючним самолюбванням, втішно, впевнено сповідується «величний і незрівняний Холуй», який викладає свою систему холуйства, морально-філософські принципи і засади свідомого знеособлення людини, відмови від свого «я», переведення особистості в ранг «коліщатка і гвинтика» того суспільного механізму, того порядку, який встановив «Незрівнянний Пій». Авторство цих «Записок» Іван

Сенченко «передав» щасливому тридцятилітньому Холуєві «з дебелим тілом, червоними щоками, гнучким хребтом і гумовими ногами». Основне для Холуя — утвердити заповіді холуйства, а саме: викохати в своїх дітях слухняність, покору, мовчання, поширити систему холуйства на всіх членів суспільства і на все людство, витравити з людини дух Прометея, потребу мислити, мати свою думку, свою позицію... Головне — єдинодумствіє.

«Дивіться у рот Пієві: його слова — ваші слова. Звідциль єдинодумствіє. А де єдинодумствіє — там спокій. У очі пильно вглядайтесь — бо його погляд — ваш погляд. І ви не будете скося дивитися».

Цілком можливо, що образ Холуя мав свій прототип — ним був начебто критик і літературознавець Б. Якубський, але, на мою думку, ці записки Холуя прозирали далеко глибше і несли в собі певне символічне узагальнення. Гадаю, ніхто не наважиться розгорнути цю систему холуйства на ті явища і процеси, які поступово наростали і побільшувалися внаслідок прибрання Сталіним влади до своїх рук. Можна заперечити: не міг 25-літній Іван Сенченко так глибоко і далеко прозирати. «Із записок», які були створені в 1926 році, симптоми сталінізму ще не проглядалися, але нова бюрократія на той час уже твердо і владно почувала себе в радянському і партійному апараті. Та й сама влада ще не спиралася тоді на чітку правову основу — її не було вироблено. А отже, не існувало морального і політичного суверенітету особи в державі. Тоді адміністративний апарат керувався тільки ідеологією,

а це давало величезний, майже необмежений простір для ідеологічних звинувачень, бо жодними правовими гарантіями не можна було захиститися від дії ідеологічного і соціально-політичного механізму. Захищалися інтереси класу, соціальних груп, партії, та бракувало законодавчих гарантій інтересів і свободи особи. Безперечно, таку ситуацію зумовила жорстока класова боротьба, особливо в період громадянської війни — тоді було не до формування правових основ нової політичної системи. Сталін використав це становище, поступово витворюючи командно-бюрократичну модель державного правління, що й дозволило йому створити тоталітарну систему з могутнім репресивним апаратом. Не випадково Володимир Ілліч Ленін неодноразово застерігав від засилля бюрократії, вважаючи бюрократизм серйозним ворогом соціалізму. Наполягав на виробленні правових основ соціалістичної державності.

Навальне розростання гідри бюрократизму бачили передусім митці. Микола Хвильовий у своїй «Повісті про санаторійну зону», яка вперше була надрукована під назвою «Санаторійна зона» в журналі «Червоний шлях» (1924, № 3), уривком із щоденника хворої оповідачки за свідчує: «Санаторійна зона не театр маріонеток — це є розклад певної групи суспільства, за який [розклад] і за яку [групу] я не беру відповідальності...»

І коли задуматися над символічним образом влади, який уособлений в записках Холуя в образі Пія, не можна не згадати про бюст «чорного папи комуни» з «Повісті про санаторійну зону»,

який стоїть на тлі червоної заграєни і засвідчує якусь «таємну символіку».

Не варто ігнорувати й свідчення Володимира Винниченка, який записав у щоденнику 20 липня 1920 року: «Револуція мертвіє, кам'яніє, бюрократизується. Дух життя, боротьби, шукання, ламання і виникання зник. Зник ентузіазм, буйність, розмах. Скрізь запанував безмовний урядовець, безкритичний, сухий, боязкий, формалістичний бюрократ. Через це хабарництво, наприклад, досягло колосальних, феноменальних розмірів».

Досить проаналізувати п'єси Миколи Куліша під кутом зору засилля бюрократичного елемента в системі соціалістичного урядування в різних галузях господарювання і культури, щоб переконатися: революція як процес непомилкового утвердження ленінських принципів соціалізму почала захихатися в кабінетах-бастионах радянського командно-адміністративного чиновництва. Бюрократ почав творити сліпого, слухняного виконавця — холуя.

Іван Сенченко не був першопрхідцем у своєму саркастичному розвінчанні холуйства. 18 квітня 1926 року в газеті «Культура і побут» Михайло Яловий друкує статтю «Санкт-Петербурзьке холуйство». Приводом для її написання послужила передова стаття в лєнінградському журналі «Жизнь искусства» (№ 14, 1926 р.) під назвою «Самоопределение или шовинизм?» У цій статті оскаржувалася доцільність створення оперних спектаклів українською мовою, а намір відкрити сезон Одеського оперного театру після його реставрації творами, які б звучали по-українському,

витлумачувалося як «шовіністичний присмак в художній політиці України».

Михайло Яловий різко полемізує з такими узагальненнями, вважаючи, що це — рецидив великодержавного шовінізму царського уряду, а теза про те, що населення Одеси і Харкова суціль чудово знає російську мову і тому нема потреби в україномовних виставах, — свідчення нерозуміння, а то й перекручення лєнінської національної політики.

Проблеми провінціалізму, сліпої орієнтації на уже кимось витворене і бездумне копіювання чужих, хай і досконалих зразків, підлабузництва, холуйства, безпринципності, тривожили передових художників слова. Юрій Яновський у листі до Миколи Хвильового, написаного в Одесі у серпні 1929 року, вимірює організацію спеціального літературного інституту для тих, хто намагається працювати в кіно, але не має необхідних знань про літературу, культуру, мистецтво, історію. «Користі було б багато. Принаймні хоч трохи використали б оту нужденну провінціаліщину, що була (і є) нашим одвічним прокляттям. Аж захвилювався я знаками оклику. Боляче ж те, що ми малокультурні в масі — цього можна позбутися і цього ми позбудемось. Боляче, що багато у нас так званих «напівінтелігентів» — оцієї хижкої, пролазливої, безпринципної, кнучко-хребетної, паразитичної публіки, котра нехтує знання й культуру, шкодить робітничій класі наплюйницьким ставленням до культури і проходить життя, ні про що ні разу не замислившись».

«Із записок» Іван Сенченко творив після важкої внутріш-

ньої кризи, внаслідок якої молодий письменник втратив і віру в себе, і зненавидів усе те, що було ним написано і надруковано. Правда, не так і багато, але ж і немало встиг написати цей юнак із бідної селянської родини з села Наталіне (місцева назва Шахівка), що притулилося до Краснограда на Харківщині, який у двадцять років дебютував творами, хоча сам він розпочинав відлік своєї літературної біографії з оповідання «Чорноземні сили». Віршував і раніше, коли навчався в учительській гімназії, а також коли вчителював у своєму селі, коли працював інструктором позашкільної освіти в місті Краснограді, коли перебивався різними заробітками в Харкові. Там Іван Сенченко вступає до літературної організації «Плуг», пише оповідання на теми громадянської війни, вміщує свої вірші в колективному збірнику «Штурма» (1923), а через два роки — у 1925 — з'являється друком окрема книжечка його поезій «В огнях вишневих завірюх». Вірші його темпераментні, з різними ритмами, динамічні, напоєні суспільною експресією оновлення життя, його кардинального перетворення. Є тут експресивний натиск безкомпромісної пролеткультівської негачі традицій, є тут молодеча, безоглядна бадьорість у сприйнятті дійсності. Така ж динамічна інтонованість оповіді, імпресіоністичність і рвильність романтичної фантазійності наповнює його оповідання. І хоча 1925 року з'являються книжки «Петля», «Оповідання», «Інженери», вони, незважаючи на прихильну критику, не радують молодого письменника.

«Вся проблема впиралася в

життя: як його бачити, що в ньому бачити, як упіймати хоч маленьку ниточку від того, що називалося новим життям? І я не бачив тієї ниточки, дивився на життя, яке клекотіло навколо мене, і нічого не розумів. Нове — це, звісно, революція, революційні події, фронти, партизанська боротьба, але ж я на фронті не був, у партизанах не був, хоч роки 1917—1921 прожив у селі, був свідком зміни всіх властей, але теж до путя ні одного з тих рухів не знав у глибині, хоча вважав, що знаю і, звісно, знав, але рівно стільки, скільки пощастило вчитати з газет і брошур. Крім того, про все це я написав кілька оповіданьчок, отож вважав, що тему вичерпав (насправді й не підходячи до неї)», — так згадував на схилі літ Іван Сенченко про себе, 23—24-літнього, самокритично вважаючи себе, тодішнього, «малоосвіченим, малодосвідченим молодиком».

Очевидно, і тоді він міг суворо запитати себе, зрозуміти, що мало знає і життя, і основи літературної майстерності, і не усвідомлює, який ракурс естетичного узагальнення відповідає його психоемоційному складові характеру, його світосприйняттю. Тому Іван Сенченко їде до Червонограда, в Шахівку, вивчає людські типи, народні характери, прислухається до голосу народу, пізнає соціальні сили, які народжуються попри всі планування і сподівання з надр стихійної селянської енергії господарювання, що віками накопичувалася і в умовах нової економічної політики свавільно розцвіла.

Письменника цікавить і робітнича тема (повість «Паровий млин»), і світ дитинства (повісті

«Скарб», «Малий Мацапура», «Безпритульні»), але найбільше його вабить психологія морально-го переродження людини-господаря в процесі збагачення і соціального утвердження. 1930 року з'являються книги «Червоноградські портрети» і «Фесько Андигер», за які письменникові немало перепало від критиків-вульгаризаторів. Ще не вичухли різкі заперечення книг «Дубові Гряди» і «Подорож до Червонограда», як з'явилася нагода «вчитати» письменникові за ідеалізацію «міцного господаря», за відсутність авторської позиції в творах за нічим, мовляв, не виправдану «об'єктивізацію» зображеної дійсності. Прикро і боляче було помічала успішного застосування прийому розповіді від першої особи в Червоноградському циклі («У золотому закуті», «Історія однієї кар'єри», «Фесько Кандиба»), незримой присутності оповідача в цих творах, різких «перепадів» іронічно-гротескної оповіді і суворо реалістичного, соціального точного опису подій. Іван Сенченко сміливо змінює стильові течії письма, динамічно збудує оповідь, «змушує» своїх героїв саморозкриватися через похвалу, каяття, сварку, сповідь, різко повертає ракурс зображення то на характер героя, то на соціальний аналіз явищ і процесів дійсності...

Іван Сенченко удосконалював свій індивідуальний інструментарій естетичного зображення протягом усього свого життя і зумів створити високомистецькі прозові твори Червоноградського, Солом'янського, Донецького циклів, автобіографічну повість «Савка», опублікований після його

смерті твір «Любов і Хрещатик», книги для дітей. Це визначний майстер прози «з покоління сонцелюбів», як назвав Павло Загребельний хвилюючу статтю-спогад до видання творів Івана Сенченка в двох томах (1981 р.).

«Я — сонцелюб. Я живу повним життям тільки влітку, тільки тоді, коли шаленіє сонце. Осінь і зима для мене тільки чекання; от вони пройнуть, і я знову заклопочуся у виборі життя».

Письменник зберігав оптимізм і віру в життя до останньої хвилини.

Був він зовні суворим, мовчазним, густі кошлаті брови попервах відлякували, але коли обличчя оживлювала лагідна посмішка, здавалося, що й високі плечі не так погрозиливо нависають над цим кремезним чоловіком, а його літературний досвід і слава, яку офіційно не визнано, ще ближче прихиляють співрозмовника до тихого голосу, настояного на доброзичливості і прагненні до взаєморозуміння. Письменник був напрочуд скромною, уважною людиною, ніколи не нав'язував своєї думки, хоча мав великий вплив на молодших колег по перу. Особливо на Василя Земляка, який вважав, що ім'я Івана Сенченка одне з «найоригінальніших, складних, але майже неповторних імен у радянській українській прозі». Василь Земляк творчо засвоював уроки характеротворення Сенченка. Той, хто пам'ятає з роману Василя Земляка «Зелені Млини» новелу про царя Мину — спадкоємця трону могутнього царства мурашок, який мандрував за вітром на павутинці, той згадає сцену з повісті Івана Сенченка «Діамантовий берег», де зображено купання

пса Білана і переляк бліх, які поселилися в його шерсті і ледь не потонули... Борис Комар згадує, як весело сміявся Василь Земляк, читаючи про благородне обурення бліх з нелюдського вчинку Білана, що порушив віками установлену норму: «Білан створений для того, щоб носити у жилах кров, а ми — щоб ту кров пити!» Не випадково у творах Івана Сенченка, як і у Василя Земляка, зустрічаються такі назви: Кам'яний Брід, Глинськ, не випадково обох письменників так цікавила психологія людини на землі, хлібороба, проблеми влади; вони обидва любили фантазувати, витворювати притчі, комічні і гротескні ситуації...

Притча «Святий Хасан» і казка «Караїм Явдоким» не були опубліковані за життя письменника. Як і вже згаданий роман (чи повість?) «Любов і Хрещатик», який відхиляли журнали, остерігаючись порушеної в творі проблеми культу особи, яка боліла Іванові Сенченку. Лише після його смерті рідні письменника, друзі, колеги Борис Комар, Вячеслав Брюховецький, молода дослідниця його творчості Мирослава Гнатюк дали низку публікацій, які відкрили перед нами нового, со-

ціально зіркового, стилістично своєрідного художника слова. Митець до останніх днів свого життя замислювався над функціонуванням механізму тоталітарної влади, проблемами соціальної та ідеологічної мімікрії людини, особливо молоді, над ослабленням народних моральних засторог. До останніх днів він удосконалював свою літературну майстерність, доопрацьовував, вивіряючи життям, свої твори і досяг вершин мистецького шедевра в Солом'янському циклі, повісті «Савка».

Життєва доля Івана Сенченка була химерною, драматичною, але він прагнув пізнавати в людині, в житті хороше — на це мав світле і жадібне серце. Боровся в міру своїх сил проти впровадження системи холуйства, системи сліпої покірності бюрократично-деспотичній владі над людиною, але насамперед вимагав чесності і гордості за людяність у суспільстві — від себе, від своєї творчості.

«...Все темне, все гидке я видувував з себе, з своєї душі. Хмари падали на мене, я струшував їх, щоб знову понести в життя моє любляче серце». Так писав Майстер.

СВЯТИЙ ХАСАН

Давня притча

Жив колись у Бархарді мудрий емір Святий Хасан. І жив таки в тому ж місті поет Ібрагім Розбишакуватий. Святий Хасан мав дві пристрасті. Одну — до жінок, другу — до сокири: нічим-бо красивіше не відрубавеш голови вірнопідданому, як сокирою.

Сокир цих назбирав емір цілу колекцію. Розвішані вони були на стінах конференц-зали, де під час банкетів збирались аристократи

й багачі всього міста, а коли то й з усієї держави. Сокири були розвішані під номерами.

Найбільше емір любив сокири під номером першим і під номером тринадцятим.

Під номером першим висіла сокира делікатна, витончена, вигострена так, що лезо її могло сперечатися з лезом шаблі з найкращої дамаської сталі. Цією сокирою Святий Хасан зрубав голови тим дівчаткам з гарему, які увісні марили про волю, про свою вітчизну, про батька і матір, а також про того хлопчину, з яким не настоялася під зорями, не наговорилося, не намиливалася. Голови їм ця сокира відтинала навіть без болю. Цюк! І вже одділювався тулуб від голови. Тулуб лежить на землі в смітті, в куряві, а голова на срібній тарелі мило усміхається, ніби каже державцеві: «Ах, як ти поспішив недоречно! Ми могли б іще пораювати з тобою. Я вже й зілля з цикути наварила для тебе».

Так само легко одділялися від тулубів голови наслідних принців крові, тобто тих бідолашних хлоп'ят, яких у менш цивілізованих країнах царськими байстрюками звать. Самі розумієте, яким небезпечним для державця може бути хвіст з таких безбатченків, родоначальників нігілізму, космополітизму і взагалі всякого відщепенства.

Сокира під номером тринадцятим була повною протилежністю сокирі номер один. Скував її коваль з пофосфорованого заліза, від чого вона раз у раз щербилася, з леза висипалися більші й менші зернятка сторонніх вкрапленень, так що вона швидше нагадувала стару, викинуту з ужитку пилку. Держак до неї зроблено було з сухої верби, а обух з тонької жерсті. Держак і обух, отже, нічого не важили, бо найважчою частиною цієї сокири було її лезо.

Святий Хасан дуже полюбляв саме цю сокиру. Нею він відчавлював голови різним крамольникам: протестантам, повстанцям, а найбільше різним ученим, зокрема філологам, філософам і поетам. Особливо останнім. Це був дуже небезпечний елемент у державі, що вже помітив античний Платон, якому й належить пріоритет у виробленні методів боротьби з поетами. Він радив владі пререкати їх просто виставляти з держави в інші поліси, оскільки відлюдних районів для заслання ще не існувало тоді.

Хасан Святий, як бачимо, вніс щось нове в цей арсенал знарядь, зокрема він рубав поетам голови сокирою, відомою в його зібранні під номером тринадцятим. Рубоне по в'язах супостата-крамольника і не відрубає відразу, тільки м'язи почавить, а може, ще і якийсь хребець. Чого не зробив з першого удару, те дороблятиме згодом другим, третім, четвертим ударом. Мочалить і мочалить. А мочалений від стогону надривається, благає: «Убивайте, не мучте!» Святий Хасан найбільше був у захопленні саме в ці хвилини. Почує зойки засудженого і не поспішає, навпаки, розтягує хвилини насолоди.

Отож одного разу до рук Святого Хасана потрапив страшний злочинець — поет Ібрагім Розбишакуватий. Чим він завинив перед державцем? Справа складна. Живе чоловік на світі, пише вірші, в яких навчає, як відрізнити солов'я, закоханого в царівну, від солов'я, закоханого в дочку коваля, як з манівців зійти на шлях істини, що таке істина і що таке фальш, або ще подає міркування — як відрізнити правителів справедливих від деспотів і тиранів, славить вино і втіху від споглядання величі творця вічних цінностей.

Спочатку Святий Хасан вживав заходів, щоб підкупити Ібрагіма, зробити його ручним придворним поетом. Але той був затятий, гордий, від ласки державця ухилився ну й домігся того, що його схопили слуги Святого Хасана, поставили перед ним, і Святий Хасан сказав йому, мило посміхаючись, сяючи своїми прозорими темно-карими очима:

— Звісно, я міг би рубнути тобі голову сокирою номер один, міг би скористатися й сокирою номер тринадцятий. Але ж це було б, кажу, дуже жорстоко. Тобі ж тільки тридцять шість років — жити тобі та жити! То й живи собі на здоров'я. Отож я й прошу суддів справедливості (так він катів своїх називав): сокири віднесіть на місце, а славетного поета посадить у камеру номер сім, бо коли сім, як кажуть піфагорійці, то буде всім... Це просторе приміщення з досить помірними вікнами, з яких одно виходить у розарій еміра Бархардського, а друге — в бік протилежний. Там є добряче ліжко, стіл для писання, атрамент, папір, пера, повні зібрання творів Платона, Арістотеля, Фірдоусі, Гафіза, Навої і багатьох інших класиків. Там не жарко, не холодно, обслуга вчасно приносить їжу й питво, і повітря там досить. Щодо блощиць, то і їх там порівняно небагато. Мій вчений математик Захір нарахував їх на одному квадратному лікті лише дванадцять десятків і п'ять одиниць. Площа чотирьох стін, підлоги й стелі того приміщення дорівнює величині в дві тисячі чотиреста п'ятдесят квадратних ліктів. Отже, любих маленьких блощиць там може розплодитися не більше, як... Гей, Захіре, скільки їх там усіх може мешкати?

— Поспішаю відповісти, о мій ясний пане! Всіх їх там може мешкати щось близько трьохсот тисяч особин, а коли точніше сказати — триста шість тисяч двісті п'ятдесят одиниць.

— О, чуєш, мій любий поете! — сяючи якнайприємнішою посмішкою, вигукнув Святий Хасан. — Лише щось там із триста тисяч. Так що з богом, чоловіче добрий, з богом! Як не полінуєшся, перекажи через своїх служок, як тобі там поведеться. Отак було.

Через місяць поет Ібрагім Розбишакуватий помер у своїй камері від виснаження. Святий Хасан не дуже його пережив. Скинув його з престолу його власний син від тридцять сьомої жінки, теж Хасан, тільки не Святий, а Божественний, і вкинув, між іншим, в ту саму, сьому, камеру, дифірамби якій так співати умів Святий Хасан. І він там теж загинув від виснаження.

КАРАІМ ЯВДОКИМ

В давні часи в економії прикажчик керував отаманами, отамани — приставами, а ці вже безпосередньо мали справу з робітниками. Тут, як у всякому ділі, був свій відбір. Люди щирі, лагідні, совісні непридатні були для цих посад, сюди, навпаки, вимагалися керівники діяльної влачі, в руках яких нагай, дрюк і батіг не являлись окрасою.

Пристав Караїм Явдоким теж був швидкий на гарячі заходи, умів мрудувати кием, краблицями, нагаєм-карбачем.

У жнива в рік мого народження він особливо лютував, незважаючи, що часи дещо змінилися, переїздив людей отим своїм карбачем, аж нимаття з-під його наконечника летіло.

І робітники вирішили провчити Караїма. Вночі підстерігли пристава, накрили товстою рядниною, лупцювали палицями і приказували:

— А будеш карбачем бити? Будеш кием ребра ламати? Будеш на людських плечах трошити граблиця?..

Караїм спочатку виривався, кричав, погрожував:

— Я вас у тюрюгу! В кутузку! В Сибір!..

Але незабаром його запал поменшав, і тепер він уже благав після кожної палиці:

— Ой, пустіть, хлопці! Ой пустіть!..

— А будеш собакою?

— Йй-богу, не буду!

— А будеш між людьми людиною?

— Буду, добрі люди, йй-богу, буду!

— Ну, дивись, простягнеш хоч раз до карбача руку, вважай, пропав уже навки!

І вибили робітники з рук Караїмових його символ влади — карбач. А який же він пристав без карбача? Засумував Явдоким. Хоч і скупий був, а все ж пішов на втрати, купив восьмушку горілки, з горя випив. Та й помер. Бо не міг жити без влади.

(13 квітня 1972 року)

АЕРОПЛАН

Плавко птицею знявся,
поплів і поплів
поміж хмарами
(крила врізались в білий туман)...

О, хто знає,
які магістралі
в сині далі
свердлить пропелер!!

Розлетілись дитячі легенди
про кийки Ілії пророка —
над землею, опалений сонцем,
чорним демоном лине пілот.
Що пустелі і сині безодні,
коли розум гігантським свердлом
од Ікара до башти Ейфеля
свердлить низу і збоку простори!!

Ось над нами він вище і вище
(є у льоті незнана краса),
насолода у хмари продерлась,
у влучні рухи керма!

Хто спинить, в кого вистачить сили?
Хіба є параболі кінці?

Хіба зморшки безсило зотліють
на людським всемогутнім чолі!!
Понад хмарами,
поміж хмарами
стальним свердлом небесну даль
дзвінко свердлить
в нестримнім льоті
аероплан.

Брехні тут мало — голий факт:
Майдан і церква — прямо — тракт.

Горить усмішкою ясною
З-під неба синьо-голубого

Стара дупляста верба.
У небі дзвони. На дзвіницю,
Немов напитися водиці,
За хмари голуби летять.

А тут уряд хатки стоять,
Ген через улицю канати.
І не канати, а драти,

Та телеграфнії стовпи,
Та синій дим пахучий нафти,
Та ще в радгоспі чорний трактор.
А далі степ лежить, затих.
Чи мріє степ, чи так затих
Перед навалою страшною —
чекає бою.

І буде бій. Мовчить село,
Збирають сили дзвін і трактор.
Хто переможе? День біжить,
Веселий день за телеграфом.

ЕЛЕКТРИЧНИЙ ПЛУГ

Це не антихрист,
Що
Закував світ
В крицевий ланцюг.

Повільно вийшов
І врізавсь у землю —
Електричний плуг.

Це не казка крилата,
Що з нічого утворює чудо.

— Розлізлись межі,
Як старе шитво,
Перед силою електричного плугу.

Це не чудо
(Спіть кріпко в землі, прашури).

Не десятину,
Не дві,
Не три —

Поки сонце протягне день цугом,
Вріжеться комунар на сотні миль
Електричним плугом.

Він іде із звичайними днями
Вже звичайних в наш час комун.
Слава тобі, перший комунаре —
Електричний плуже!

ІЗ ЗАПИСОК

«Не родись щасливий, а родись у сорочці» — так говорить народна приповідка. Я, очевидно, родився в сорочці і, мабуть, через те живу тепер більш ніж щасливо. Правда, на це щастя можна по-різному дивитись, але я наперед кажу, що не належу ні до філософів, ні до людей з ідеалами (і порожніми кишнями), що все критикують і врешті дохнуть під тинами і парканами.

Я простий собі смертний з здоровим глуздом, гнучкою спиною і тепними руками.

Ви усміхаєтесь: «з гнучкою спиною, хе-хе-хе».

Я чую ваш смішок, але мені зовсім байдуже, бо вірю я тільки в цю спину — гнучку, коли треба, і чудово струнку в інших випадках. Спина моя — мій біг, мій чудесний килим-самольот, мій патрон і прожектор. Вона гнучка, як вуж, і разом з тим слизька, як в'юн. Очі мої дивляться на всі чотири сторони разом і відповідно до того, що вони бачать, мій хребет виробляє найдивовижніші фігури — від поземної до величної пози удава-переможця! вуха мої найчутливіша мембрана, і я люблю їх за ту чутливість, що не дають моїй спині застигнути в одному положенні: я весь слух, і уші — мембрани мої.

Смійся, скептику і філософе, — я маю панцир своєї філософії, і мені байдуже. Я маю писати свої записки, що протиставляю їх всьому, що було до цього часу написане, і певен, що буду мати поспіх.

Бо що таке поспіх, як не зелень ясноблакитного травня, злото тремтючої осені і жінчини з пухнастими ручками зими? Ви не відмовитесь від цих благ — і ось ключі від них.

ЗАПОВІТІ

Перше з них: слухняність, бо тільки той, хто слухає, має перспективи в майбутнє. За нею слідом іде покоряється мовчки й не дратує слуху понад вами сущого зайвими і непотрібними словами, а найпаче виглядом, що таїть в собі невдоволення і начатки бунту. Тікайте від такого, як від мору й чуми; затикайте уші; заплющуйте очі, плюйте услід йому; вигинайте спину ужем і біжіть...

От для чого вам потрібні не тільки гнучка спина, а й розум, а й совість, а й вся істота. Ще раз говорю вам: будьте гнучкими, як вуж, і слизькими, як в'юн.

Третя заповідь моя також розумна, як і необхідна: мовчання. Мовчіть. Зашийте уста ваші і не писніть. А коли назбирається слів і не можна вже більше терпіти, біжіть за місто, копайте яму і тричі нишком, щоб ніхто не почув, гукайте.

Це велика заповідь і повна глибокого змісту, і хто не зрозуміє її, той ніколи не зрозуміє ні мовчазної мови очей начальника, ні блиску шовків на плечах його вірної подруги, ні таємного змісту цифр на останнім, що він підписав, папері. Мовчіть. Будьте, як риба. І ви переуспінете і далеко і високо підніметься по шаблях вашого щастя. І четверта заповідь ваша: пресмикайтесь. Лижіть черевики у папи, у мами, навіть у діток маленьких.

Вигинайте хребет, не жалійте спину: ви її раз потягнете, а вона винесе тисячу раз із небезпеки. Не кажіть собі: «не можу» — плазуйте. Обніміть коліна, здуйте порошок з лякерок вашого пана. Затаяте дух. І вам скажуть: це прекрасний холуй і черкнуть носком по вашому носі. І ви на вершку блаженства.

Бійтесь — сильнішого.

Клюйте по силі; топчіть мертвого лева; ловіть за хвоста тигра в клітці. І вам скажуть: який він сміливий! Хапайте по змозі. Спочатку ніжки й ріжки. Нічого — в майбутньому чекає вас лев'я ділянка.

Не бий ніколи перший, ще не відомо, що пан скаже. Спокійно — руки в кишені, чекай.

Не жалій ніколи останнього вдару. Останній удар завжди найбільш вірний.

Брехня, що лежачого не б'ють. Бийте, душіть.

— Це ретельний холуй, — скажуть вам. І ви на вершку блаженства.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБГРУНТУВАННЯ

Читачу мій — я ретельний, я прекрасний Холуй. Я не соромлюсь. Навпаки — я з гордощами ношу це ім'я. Бо що таке Холуй? Тисячу віків людство билось над розв'язанням цієї проблеми. Ви знайшли мікроскопи, телескопи, математичні формули і чудові хімічні аналізи. І ви таки не змогли знайти вібріона холуйства. Бо він не постійний; він мінливий і міня образ свій і вигляд свій щочасу, щохвилини.

Скільки разів той чи інший безумець поривався сказати: еврика! Але слово застигло йому на устах. Він не міг з певністю сказати: се холуй. Аж ось прийшов врешті я і говорю: ось він Холуй — дивіться на нього. Я говорю одверто, сміливо.

Холуй — не лайка, це честь. Холуїзм — це система, така ж прекрасна, як всі інші системи, але незмірно глибша за них.

Я ще зовсім не стара людина. Навпаки — мені тільки біля тридцяти років. Для нового пророка я ще надто молодий, але серце моє палає благодіяти людство. Передо мною були тисячі тисяч пророків, що бажали вивести людство на новий шлях. Але за ними йшло неминуче банкрутство, як прокляття по стопах прокаженого. Всі витрачали

силу прекрасних слів, молодість, здоров'я, а за ними й надію на те, що колись на землі буде по слову їх.

Божевілля, нісенітниця. Все йшло своїм порядком, бо ніхто не почув, чим дише і чого бажає незрівняний Пій. Пій — все муще над нами. Ніхто не поглянув на душу людини і не вивчив її такою, як вона є, — душа Холуя. Всі дерлись по зорі один з-перед одного і тільки збільшували суму людських страждань. Бо всі хотіли бути Прометейами і, йдучи цим шляхом, ішли проти своєї справжньої природи — природи незрівняно прекрасного Холуя. Хто вам сказав, що ви Прометей? Це непорозуміння: Прометей — мрія, ви — реальність. Чого ж ви хочете тікати від своєї справжньої суті?

Обминайте криваву тінь Прометей. Юнаки — дивіться на мене: мені тридцять років, але я проживу ще три рази по тридцять і буду щасливий — з дебелим тілом, червоними щоками, гнучким хребтом і гумовими ногами.

Мене цінить начальство; жінчини без ума від мене; коли я іду, всі з пошаною уступають мені дорогу і шепчуть своїм маленьким дітям:

— Дивіться — це іде великий Холуй.

— Великий Холуй, — чую я навколо себе і привітно похитую головою.

У СЕБЕ ВДОМА

Я зараз сильна і солідна людина. Я ще не лисий, але вже маю двоє дітей і чудову жінку. У мене гарні привітні кімнати і навіть кілька покоївків. Піаніно, кресла, гардини, кілька прекрасних пальм і дубових полиць для книг — що мені ще треба?

Я встаю вранці і лягаю увечері. Весь останній день я працюю поза домом.

Коли вранці до мене приходять мій маленький синок і говорять: «Доброго ранку, таточку», я відповідаю йому: «Доброго ранку» — так велить звичай. Взагалі люблю різні звичаї, і коли не вистачає їх, я утворюю нові.

Я знаю: світ ще не весь охолоуївся і багато там є непотрібного. Через це я стежу за дітьми, щоб не збилися з призначеного їм землею холуйства. Я привчаю їх змалечку, як в старовину привчали молитися за «таточка, мамочку, бабусю, дідуся і всіх православних християн».

У мене своя система.

Я гукаю Ведмедя (так звать мого сина) і ласкаво запитую його:

— Скажи мені, моя крихітко, перед чим ти повинен нагинатись?

— Перед Пієм, таточку.

— А що є Пій?

Він дивиться на мене і, не збиваючись, карбує: Пій — все, що над нами суще.

— Наприклад?

— Іван Степанович Дуля — голова вашого правління; Параскева Юхимовна — його жона, Ляля і Льоля — його дітки.

— Хороше! — б'ю я в долоні і проваджу іспит далі:

— А чи вмієш же ти добре нагинатися?

— Мама кажуть, що я добре це роблю. Мене навіть погладив колись сам Пій.

У мого синка завжди світле личко і ясні блискучі очі... Кров моя і плоть моя! І тоді в екстазі батьківського чуття я стаю на четвірки і кричу весело і радісно: плазує, дивись, як це робить твій тато. Вигни спину. Припади до землі. Зроби щасливі очі.

І ми вдвох плазуємо по підлозі.

— Хто краще? — врешті питаюся я. І мій синок відповідає мені:

— Я, таточку, я молодший, і в мене хребет, як із гуми.

Я люблю свій витвір і хочу, щоб таким було все людство.

Слухайте, дивіться далі.

Ось він увивається вужем: блискавка, стріла, гума! Потім стає на задні лапки і покійно схиляє голівку.

Очі йому — безмежна покора.

Руки йому — безмежний терпець.

Ноги йому — стовб віри і утвердження.

Скажи: «Стій», і він буде стояти сто, тисячу, мільйон літ.

Це найбільший майбутній Холуй.

Я життєрадісний, і бадьорий, я навіть веселий у себе в кімнаті. Я стою на одну ногу і роблю довгу стойку. В зеркалі я бачу велику, солідну фігуру в чорнім костюмі, ледве зігнуту — знак плазування. Біля ве волосся артистично зачісане назад, голени щоки; сліпучо-білий комірець, манишка і манжети говорять без слів — він в пошані у Пія. Я стою на одній нозі, верчусь на п'ятці і разом дивлюся на себе.

Очі мені великі і безневинно ясні: сірий м'який колір надає їм особливого світла, що може раптом спалахнути і, знищивши, ще ласкавіше розлитись.

Я в себе в кімнаті. Я міцно прикрив двері і запер їх: я милуюся з себе без свідків.

Тікайте від свідків. Як вогню бійтеся їх.

Я не можу виносити чужих очей. Вони зазирають в душу, в кишені, у руки — вивертають їх; вони не дають спокійно закінчити розпочату справу; вони бруднять наші комірці, манишку і манжети: «Що коштує? — Відро сліз? Шклянку крові? Дівочої честі? Честі чи його доброго імені?»

Уникайте свідків. Робіть свої справи на самоті. Танцюйте в своїй кімнаті без свідків.

НА РОБОТІ

(Класичний зразок холуйства; із моєї записної книжки за 1918 рік)

Їх привезли дванадцять голодних, обірваних бунтарів і серед них батька, що породив на світ такий пишний зразок натхненнішого холуйства. Вони були брудні; замість одежі — гнотья, замість рук — чорні узлуваті канати.

Я був в той час на вершку слави, і ім'я моє наводило жах на нащадків Прометея. Але чим більш ненавиділи мене вони, тим я був у більшій ласці Пія.

Він пізнав мене і, глупа людина, набравши апостольського вигляду, вигукнув, простягаючи руки вгору:

— Боже, коли ти єси на небі, коли твій могутній й всесильний дух витає над землею і бачить все, що твориться тут, коли тільки від твого погляду летять громи, і двигтять земля, і трепече все живе і мертве створіння: люди, каміння і гори — зглянься надо мною; накрий мене темною нічю смерті; вирви очі мої, печінку, розкрай серце моє, висуши до краплі кров мою і змотай жили, щоб я міг викупити прокляття своє в образі цього мерзотника, що на горі землі народивсь моїм сином.

Він стогне; запалі очі йому блискають злістю, стражданням, і руки, закуті в цепи, пориваються перервати мені горло.

Я, звичайно, сміявся. Що міг я робити з таким нерозумним холопом? І я дав йому шклянку води.

Він жбурнув мені її у вічі з дикими прокльонами і лайкою.

І я сказав: «Дуже жаль, що так трапилось» — і наказав підійти до себе.

— Бий, — закричав він, — мерзотнику, — і, наблизившись, плюнув мені в лице.

— Ще! — наказав я.

І він плює ще, ще і ще.

Плював злорадісно, жорстоко і, наївний, гадав у слині презирства втопити честь великого із найбільших Холуїв. Але невже Холуй існує на те, щоб ображатися від плювка божевільного? Він не знає душі Холуя, не знає того, що найбільша шана для мене одержати плювок ще, ще і ще раз. Бо плювок те ж саме, що відзнака на груді, що ласка великого Пія, що діамант погляду його радісних очей.

Не бійтесь плювоків. Сміло підставляйте очі під них. Слина — тільки вода, і невже хтось із вас став би захищати свої ниви від дощу? Де є такий божевільний, щоб тікав від своїх прибутків.

— Я задоволений, — сказав Холуй, сказав я. — Але ти скінчив своє діло і дай мені змогу зробити своє. Він витяг шийку і підставив лице для ударів.

Я ударив його в щелепи сильно і дужо — так, як уміє бити Холуй, коли за спиною у нього стоїть всемогутній Пій.

Потім бив ще його в зуби, в ніс, в очі, уші, при цьому говорив щоразу:

— Це за Пієву кривду.

— Це за кривду його діток.

— Його подруги.

— Його маєтку.

— Його волів.

— Його корів.

— Його осла.

— А хто той Осел? — утерши кров, запитав той, хто народив Холуя. На його думку — це мав бути сатанинський жарт, але я, сховавши зуби, ласкаво відповів:

— Осли не родяться в наших краях; це із десятої заповіді.

— Я був би дуже радий, але на своїх зубах пересвідчився, що це не так.

Наївний, глупий бунтар. Він хотів вразити мене в серце і не знав, що той удар упаде на нього самого.

— Осел — то я, — сказав великий Холуй. Він одсахнувся. Очі йому вилізли із орбіт, і лице набрало земляно-чорного кольору.

— Боже мій, — простогнав він, — я батько не тільки Холуя, а й Осла? І він закрив лице руками.

Він стогнав, рвав тіло, бився головою об стіну, і з грудей йому вилітали поквалливі прокльони.

Я сміявся: як, ти до цього часу не знав, що Холуй може бути ще й Ослом? І ще раз тихо й спокійно проказав йому майже на ухо: «Так, той, хто має бути твоїм сином, — не тільки Холуй, а й Осел».

І ставши на четвірки біля ніг Пія, я заревів високим і зичним голосом: «Ії-га!» Так ревує Осли.

Я не хочу розказувати далі, бо всі зусилля мої повернути його на вірний шлях ні до чого не привели. Він залишився голодним бунтарем і за півгодини одійшов у вічну оселю дурнів.

Лікар констатував розрив серця.

Мої записки не закінчені. Я показав тільки фрагменти холуйства, найвищі зразки якого перейдуть перед вами далі. Це тільки початок. Холуйство, як і всякий процес, починається з дрібниць і поступово набирає діапазону і розмаху. Воно виростає майже непомітно, хоч я не можу сказати, що був колись час, коли я не був Холуєм.

Як це прекрасно! Я милуюся з себе самого, як з дорогоцінної речі, що являється людству раз у віки. І через це показую себе людству на весь зріст.

Дивуйтесь — я весь перед вами.

Але я заговорився, хоч це властиво людині, що проводить свої думки і трішки гарячиться.

Свята і блаженна гарячка! — Ти властива всім людям, але для всіх ти печаль і зло, бо несеш з собою хвилювання і неспокій.

От через що я говорю — не хвилюйтесь, не мисліть. Кожна зайва думка — етап до життєвих незгод.

Уникайте думок, як свідків. Дивіться у вічі Пієві — там океан нахнення для вас.

Прислухайтесь, як дише Пій,— і досить.

«Мисль-бо ізречена єсть ложь», і хто поручиться, що ви не скажете не те що треба? От через що, дбаючи за вас, я говорю: затуліть рота або, краще, попросіть, щоб його вам заткнули. Так безпечніше. Іноді, щоб продемонструвати свою волю, можете сказати собі мовчазно: «А все-таки нічого». Ніби мовчите і говорите разом...

Дивіться у рот Пієві: його слова — ваші слова. Звідціль єдино-мисліє. А де єдино-мисліє — там спокій. У очі пильно вглядайтесь, бо його погляд — ваш погляд. І ви не будете скося дивитися.

Ви вагаєтесь? Ви не хочете бути Холуєм? Дух Прометей ще живе у вас? Залиште. Ваш шлях величного і незрівнянного Холуя.

(1926 р., Харків.)

БІЛЯ ВИСОКОЇ ПЕЧІ

Діялося це щось із сто років тому в Юзівці. Серед неоглядного степу саме тоді була побудована висока виплавна піч, домна, перша на всю Україну. І робочий люд, якого тисячами блукало по всіх усюдах, потягся до високої печі, гаразд, що роботи там не бракувало. Все, що робилося на цій величезній споруді і біля неї, робилося голими руками, підборними лопатами, одноколісними тачками; навіть шихту і вугілля завантажували за допомогою тієї самої живої людської сили; брав робітник на плечі кошіль з рудою чи вугіллям і підіймався по сходах, накручених навколо печі, вгору. А там вище тільки небо і хмари. Кратер печі палахкотить, з нього вибиваються вгору довгі вогняні снопи, і вже тут їх степові вітри то вниз притиснуть, то підкинуть догори, то через борти на поміст перекилять; на помості ж чорна черга пічної обслуги; хто падає ниць, хто набік відкидається; ті присідають, ті перечікують, коли вітер попустить і вогняний сніп занесе в інший бік. А тоді вже й кидаються до кратера вогняної криці, щоб скинути вантаж і тікати геть униз. Таку мали люди роботу.

Навколо печі у видолінку сірили робітничі хатки, землянки, якісь ліплянки, курені та халупи. І казарми, звісно, були, для тих, хто свого куреня ще не мав. Осторонь казарми стояла будівля, більша за всі інші. Це був хазяйський магазин з пшоном, салом, олією і всім потріб-

ним для робітничого люду. Таксі не було, наглядача за вагами теж не було; хтось щось важив, хтось щось міряв, хочеш — бери, не хочеш — як собі знаєш; платили квитками з контори, бо грошей не видавали на руки. Збоку магазину стояла пивничка з міцними напоями. Ото там і втішалося, одводило душу бурлацтво. Пили.

Та ще співали. Багата на співи свята наша земля! Нагнало сюди, до Юза, люду та люду з усіх закутків Курщини, Харківщини, Полтавщини, Луганщини. А вже цих небораків учити співати не доводилося! Як кожен закуток, так і кожна епоха в житті народному має свої улюблені пісні.

Біля печі у Юза улюбленою тоді піснею була і тепер старшим поколінням знана «Ой у лузі та ще й при березі червона калина». Гарна пісня, створена на таких глибинах людських почуттів, яким, може, й ніколи не замулитися. Ішлося в ній про долю людську. Народила мати хорошого сина, дала йому і силу, і вроду, стан високий, очі карі, чорні брови — усе дала, усе дала, та не дала долі. Ось як оцим усім, що знайшли притулок біля моторошної палахкотючої печі.

Серед отих бідолах був і наш, шахівський, чоловік Кирило Височин. Це у нас поширене прізвище; люди з цього фамільного куща — знані, прикметні своїми здібностями, хистом, а надто умінням співати. Старше покоління шахівських жителів ще пам'ятає Семена Васильовича Височина, що був співак над співаками, на всю Шахівку, на всю Червоноградщину, може, й на всю Полтавщину, от як тепер ото із старших Іван Козловський, з молодших — Дмитро Гнатюк.

Був той Кирило Височин змалечку сиротою, безбаченком. А коли йому стало дванадцять років, померла мати. А була вона щедра на ласку, щедра на любов — пилиночку з свого сина ладна здмухнути була. Звісно, за злиднями цього робити не могла, але що могла — робила, щоб боронити своє дитя від суворих житейських злигоднів. Хлопчик прив'язався до матері, яка ясною зіркою для нього залишилася на все життя. І завжди у нього було так: заспіває про молоду дівчину, що спорядила при березі хорошого сина, то одразу й згадає матір свою безталанну, а як згадає — заплаче, в серці, без сліз. Журний такий стане, невеселий, поставить перед очима материн образ, як запам'ятався він, і зітхне.

Скільки зітхань виривається з грудей у таких, як він, безталанних людей! Але ж сум сумом, а життя життям. Закінчать, було, роботу, зберуться у гурт увечері, починають співати. А як починають, гукають:

— Гей, Кириле, сюди! Заспівуй!

— Якої?

— Та хоча б «У лузі при березі»!

— При березі, то й при березі...

Заспівають, і на пісню збереться з усіе Юзівки бурлацтво; хто вміє співати, і собі до гурту, хто не вміє — стоять, слухають, гомонять тихо

збоку. І не тільки бурлацтво, а й інші, хто там біля печі працював, аби хоч трохи живої душі мав, то вже неминуче пісня зачепить.

Були там й інші. Піч — залізний промисел, це не таке просте діло, а хто щось тямить, то й грошовите. А на гроші тягнеться багато охочих — і невчених, і вчених. Прибився сюди і якийсь Вільгельм, прозваний Василем тут, майстер з німецької землі. Дома працював не скільки на високих виплавних печах, як борцем по цирках містечкових і сільських майданах. І був дуже лютий, пихатий. Приїхав до Юза, укріпився на місці, роздивився і одразу поділив людей надвоє: ходив ходорком перед тими, хто старший, і дер носа, та ще й високо, перед бурлацтвом, інакше не називав їх як «свиня», «російська свиня». І бився не задля діла, а задля втіхи. Вип'є зі своїм товариством, а тоді виходить до казарм і халуп розважатися. Каже приятеліві:

— Бачиш он того здоровенного гевала? Хочеш, одним ударом змушу його просо збирати? — І гукає, киваючи пальцем, до того: — А ходи, так тебе й перетак, я тобі в морду затоплю! Та держись міцно!

А що тому нетязі, гевалом названому, робити, коли велить лице підставляти сам майстер? Не підставиш — вижене, а куди підеш в осінню сльоту, в зимову хуртовину? І підставляє, і хоч який був би здоровий чоловік, а мало який встоїть, щоб не повалитись на землю.

Одного разу зібралось бурлацтво біля казарми розважитися, поспівати. Кирилові того вечора було особливо тяжко чомусь. Щоб душу одвести, почав співати, а як розспівався, то й сам на хвилях пісенних у вирій залетів і людей заніс із собою. Коли ж Кирилові добре співався, то розійшлися й інші. Співали різних пісень, потім хтось крикнув:

— Нашу давайте — «Ой у лузі...»!

Заспівали «Ой у лузі...», про бідолашну матір, стан високий і чорні брови, про тяжку долю сина її.

Підійшов до гурту і майстер, слухав, потім сердито ревнув:

— Спиши пісню! Бач, знайшли про що співати! Шарпачня! Злидоцтво! То пруссака-неборака породила молода дівчина. А руського дурака породила молода свиня! Чуєш, ти, собаче поріддя, Кириле?!

Тридцять років прожив на світі Кирило Височин, з них вісімнадцять на чужій роботі, і не було в світі такої образи, яка не опекла б вогнем його серця. Та хоч як ображали його люди, та ще ніхто не наважився кинути болотом в образ його матері, відбирати від Кирила свята святих його серця. А цей — наважився!

Зла гадюка обкрутилася навколо серця Кирила, і він відповів:

— То на твою мерзенну думку так. А на мою, то такого, як ти, пруссака-неборака наслідила собака.

Майстер отетерів від такої відповіді, а як оговтався, підскочив до Кирила і, як умів, ударив його у вухо. Кирило похитнувся, але не впав. Коли в голові перестало гудіти, відповів:

— Бере, бере вовк, та й вовка ж візьмуть...

Отак він відповів. Та що ж він інше міг сказати? Биті завжди нахваляються, але що з того?

Тільки в Кирила вийшло не так...

День і ніч готіла снопами вогню й розпеченого газу висока піч, літо й зиму робітники засипають рудою і вугіллям її ненажерливу пащу, а їй все мало, все мало. Лише пекучим вогнем лизала хмари, крила снігових завірюх, краї свого горла, а коли то й людей — лизне бідолаху, та й по ньому...

І тієї ночі була завірюха, ревла, шаленіла, стогнала; невпинно сипався сніг, вітер морозом різав обличчя. Та що бурлакам до того? Їх діло зносити нагору споживу для печі, тлити її. Сходи засипало снігом, накидало його й нагорі біля горла. Люди насили через сніг перелазили, вітер збивав їх з ніг.

В цю зміну випало тут і Кирилові працювати. Було йому і жарко від важкої поклажі руди, було й холодно, бо як сходив уже нагору, то вітер тут наскрізь його продимав. Та він до цього вже звик. Тіло його, жилаве, видублене безнастанною роботою, вітрами і сонцем, від цього, здається, ще дужчало, ще більше сили набирало. Ця сила веселила його, людська ж неправда, яка вгризлася в нього з усіх боків, пекла вогнем, і таким болючим, страшним, що туманів мозок. Майстер теж працював у цю зміну. Хуртовина, як йому здавалося, порушувала плин робіт нагорі, і він подався туди, розпалений, лютий. Хурделиця, вітер, сніг заважав людям ритмічно, як завжди, працювати: хто спіткався і падав, хто точився і хапався за поручні. Вільгельм здирився нагору і, поки підіймався, не переставав орудувати кулаками, приправляючи удари своїми звиклими, осатанілими лайками.

Біля горла, придавлений величезним кошелем із рудою, тупцював Кирило, приміряючись, як підступити до того горла й висипати туди нашу так, щоб не зачепило його гарячим віялом вогню і розпеченого газу. В цей час, коли він ото очікував біля горла на слухну нагоду, сюди й вискочив майстер.

— Чого остовпів? — ревнув він і замахнувся на Кирила.

Кирило ж давно вже помітив його. Серце в грудях зашуміло, а в голові виразно й чітко прозвучали слова: «Оце, Кириле, твоя слухна година!» І він напружився, але не безтямною сліпою напругою. Голова його була ясна. І він діяв не наосліп, а прутко, розраховано, спритно. Скинувши порухом із пліч кошіль, Кирило розмахнувся, ударив у щелепу майстра, і коли той схивнувся з забитим віддиком, схопив його на оберемок, розгойдав і жбурнув у глибину печі.

Майстер зойкнув, але зойк його загубився у реві вогню й хуртовині...

БОГДАН-ІГОР АНТОНІЧ
(1909—1937)

Шостого липня 1937 року Богдана-Ігоря Антонича не стало. Помер поет-філософ на 28 році життя у львівській лікарні від запалення легенів. Мав на той час добру славу і високий літературний авторитет. Був автором трьох поетичних книг — «Привітання життя» (1931), «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936). Підготовлені до друку ще дві збірки «Зелена євангелія» і «Ротації» побачили світ посмертно, в 1938 році. Заявив про себе як поет із оригінальною системою образного мислення, яке запліднювалося і надзвичайно емоційною вразливістю на найтонший порух живої природи, і глибокою мис-

лительською працею освіченого розуму над вибудовою цілісної концепції людини та світу, і «оживленням» у поетичній уяві атаківистичних, підсвідомих стихій людського буття і міфологічно-фольклорних «знаків» повноти зв'язків людини з природою.

Я, сонцеві життя продавши
За сто червінців божевілля,
Захоплений поганин завжди,
Поет весняного похмілля,—

такий автопортрет створив Богдан-Ігор Антонич. У його поезіях ми щораз натрапляємо на такі автохарактеристики-перевтілення:

«Я все — п'яний дівчак із
сонцем у кишені»;
«Я є рушниця, радістю набита,
якою вистрілю на честь життя»,

«Я — закоханий в житті
поганин»;
«Сестра Антонича — лисиця»;
«Антонич теж звіря сумне
і кучеряве»;
«Антонич був хрущем і жив
колись на вишнях».

Антонич сповідував ідею неподільної, гармонійної єдності людини і природи, людини і космосу, прагнув пізнати і відтворити рух незнищенної матерії у безконечній змінності її форм і виявів, жадібно всотував усі барви, тони і звуки довколишнього світу. Але не тільки взаємини людини і природи приваблювали цього творця фольклорних метаморфоз та поетичних міфів. Антонич чутливо реагував на соціальну дійсність, на фантастичні, з елементами сюрреалізму образи-символи капіталістичного міста-спрута. Особливо вражають урбаністичні картини з майстерним відтворенням морально-психологічної атмосфери міської ночі і затхлих закапелків дрібних душ постають у збірці «Ротації».

Понад двадцять років минуло відтоді, як Дмитро Павличко упорядкував найповніше на Радянській Україні зібрання літературної спадщини Б. І. Антонича і написав ґрунтовну вступну статтю до неї — «Пісня про незнищенність матерії» (Радянський письменник, 1967). За рік до цього видання Мікулаш Неврлі у Братиславі підготував до друку велику книжку його поезій під назвою «Перстені молодості». 1967-го «Зібрані твори» Антонича з'явилися за кордоном, у Канаді, завдяки зусиллям українських літераторів в еміграції Святослава Гординського і Богдана Рубчака.

Не з усіма висновками автора статті про життя і творчість Б.-І. Антонича, друга поета Святослава Гординського, можна погодитися, як і з включенням до вибраного всіх віршів збірки релігійної лірики «Велика Гармонія». Сам Антонич цю збірку, яка складається переважно з важких за формою релігійно-моралізаторських сентенцій, не передав до друку, хоча готував одночасно із книжкою «Привітання життя».

Дмитро Павличко не оминає складних фактів творчої біографії Антонича, зокрема намагається зрозуміти, чому з-під його пера з'явилось сумнозвісне «Слово про Альказар». І хоча майже в той же час поет написав «Слово про чорний полк», в якому різко осуджує італофашистську інтервенцію в Абіссинію, не можна вилучати із творчої біографії Антонича і проголошення — буквально одним рядком — симпатії до реакційних сил в Іспанії. Цей вірш дає українським буржуазним націоналістам поживу для ідеологічних спекуляцій. Та попри всі намагання підтягти творчість Антонича до своїх політичних орієнтацій, цього досягти нашим супротивникам не вдається. Бо Антонич, як вони самі стверджують, не став «правдивим націоналістичним поетом».

Розглядаючи творчу біографію Б.-І. Антонича, ми повинні всебічно охоплювати політичну і літературно-мистецьку атмосферу 30-х років ХХ століття у Львові. Поет багато спілкувався з художниками, скульпторами, музикантами, шукав разом із членами АНУМ — Асоціації Незалежних Українських

Митців — нових засобів художнього вираження, був уважний до новаторських експериментів у галузі форми кубістів і сюрреалістів. Тому, одержуючи за свою другу книжку поезій «Три перстені» літературну нагороду львівського Товариства письменників і журналістів, він у своєму привітанні 31 січня 1935 року відмежовується від політично-спекулятивних зазіхань на його свободу самовираження з боку націоналістично-агресивних кіл. Поет належить правді, якій служили чесно, з прометеївським подвижництвом Т. Шевченко та І. Франко. З перших кроків до пізнання таємниць української літературної мови син священника із роду лемків, який п'ять років студював після закінчення польської гімназії слов'янську філологію у Львівському університеті, цікавиться літературою Радянської України. Антоніч переписує у свої блокноти поезії М. Рильського і П. Тичини, приглядається до експериментів у формі Є. Плужника і М. Бажана, М. Драй-Хмари і М. Семенка, інших неокласиків і футуристів, скорботно переживає трагічну загибель на Радянській землі своїх близьких знайомих, прогресивних літераторів В. Бобинського і братів Крушельницьких. Він вивчає польську і світову поезію, багато перекладає, роздумує над необхідністю гідно, на рівні новочасного мистецького самовираження, прилучитися і органічно злитися з класичною літературою українського народу. Для нього І. Франко — «учитель і поет, виховник, будівничий», який умів «шляхи майбутнього в мету спрямовувати сміло», а Т. Шевченко — «не пиш-

ний монумент із мармуру», а слово, яке тривкіше за бронзу й мідь:

Твоє наймення, мов молитву,
кладемо на стяг,
бо знаємо, що, мов тавро,
понесемо в життя
печатку Твоїх палючих слів, що
пропекла до дна нам душі.
(«Шевченко»)

Перші поетичні спроби Богдана Антоніча не відзначаються досконалістю версифікації. Але молодий поет, наполегливо шукає індивідуальні ходи до пізнання таїни семантичного «кodu» слова та образності. А з якою музичною енергією він творить експресію строф, яка виразна образна структура «Поєми про вітрини»!

Богдан-Ігор Антоніч — яскрава, оригінальна мистецька постать в українській літературі, поет-новатор, чия творча доля переконливо засвідчує: великий талант, за словами Дмитра Павличка, «обов'язково пробивається крізь тернові хащі ідейних манівців і хитань на шлях передових думок свого часу, шлях, поєднуючий серце художника і серце його народу».

Він себе називав малим хрущем на дереві нашої національної поезії, яке вросло глибоко в шевченківську традицію.

Антоніч був хрущем і жив
колись на вишнях,
на вишнях тих, що їх оспівував
Шевченко.
Моя країно зоряна, біблійна
й пишна,
квітчаста батьківщино вишні
й соловейка!
Де вечори з євангелії, де
світанки,
де небо сонцем привалило білі
села,
цвітуть натхненні вишні
кучеряво й п'яно,
як за Шевченка, знову поять
пісню хмелем.
(«Вишні»)

З ПЕРЕКЛАДІВ

Р. М. РІЛЬКЕ

В'ЯЗЕНЬ

I

Ще моя рука ма сили,
Та жестом відганяти зна;
На камінні брили
Капле зі скель рідина.

Я чую лиш стук цей один,
І б'є серце в ритм
Разом із ходом краплин,
Разом гние з ним.

Капали б, може, скоріш,
Коли б звір вийшов дверми.
Може, там де є чесніш —
Але що знаєм ми?

II

Подумай, небом, вітром, що тут є,
Повітрям уст твоїх і світлом зору,
Те скам'яніло б по малу цю гору,
Твої де руки й серце де твоє.

І що ти звеш тут: завтра, ранком же,
І ще пізніш, за рік чи за дві хвили,
Що ятриться й більш
не свінуло б вже.

Це, що було, збожеволіло б, та
Крутилось би тобі кругом, уста,
Що сміх чужий їм, в реготі
прожогом.

І сторожем це, що бувало богом,
І пхав би в кожну дірку чи прорив
Огидний, злісний зір. Та ти б
ще жив.

СТАНОВИЩЕ ПОЕТА

Слово при роздачі літературних нагород
дня 31 січня 1935

Шановні пані й панове!

Те, що скажу, не буде ні нове, ні незвичайне. В короткому принагідному слові розкрити ширше обрії нашої сучасної літератури чи, зокрема, хоч би тільки поезії — неможливо.

Живемо в часах, коли дійшло до того, що поети мусять виправдовувати своє право на існування й, коли дуже часто не вміють на це спромогтися, то й самі починають зневірюватися, чи вони потрібні. А втім, торкається це не тільки поетів, але взагалі всіх письменників і митців.

Тут не місце, щоб вивиснювати причини цього складного явища. Одне тільки певне: їх щонайменше кілька, вони зв'язані з самою літературою і з зовнішніми обставинами та переплутуються в дуже складний спосіб. Тут хочу звернути увагу тільки на одну з них, а саме на перемену суспільного становища письменника чи митця, на зміни у відношенні суспільства до нього. Розуміння суспільної ролі мистецтва, побажання і вимоги, що їх ставить творцеві громадянство, очевидно, не є чимось сталим, вони завжди розвиваються й змінюються, але зміна, що довершилась під впливом останньої війни, одна з найяскравіших і найгостріших.

У добу розвитку символізму — найважливішої довоєнної течії в літературі — в році 1896 такі три заповіді давав Брюсов «Юному поету»:

Юноша бледный со взором
горящим,
Ныне даю я тебе три завета:
Первый прими: не живи
настоящим,
Только грядущее — область
поета.
Помни второй: никому
не сочувствуй,
Сам же себя полюби
безраздельно.
Третий храни: поклоняйся
искусству,
Только ему, безраздумно,
бесцельно.

В цих трьох заповідях вміщується вся програма тодішніх митців: творити для майбутнього, для вічного, крайній індивідуалізм і служба мистецтву для нього самого. Сьогодні поети стоять у всіх трьох точках на протилежному становищі: творити для сучасності, під-

порядковувати індивідуальність творця якійсь ідеї, доктрині, програмі, якійсь групі, якійсь практичній цілі, підпорядковувати мистецтво тим самим чинникам. На цьому не кінець: вони йдуть ще далі, домагаються не тільки, щоб ставити проблеми, але й їх розв'язувати, не тільки відтворювати сучасність, але й вивиснювати її, ще й ставити їй єдині й непомильні дороговкази. Очевидно, що там, де блукають і губляться діячі, політики, публіцисти, філософи тощо, тим більше письменники стають безпорадні або спрощують себе до ролі групових гітаристів якоїсь фірми з крикливою вивіскою.

Не хочу боронити «заповідей» Брюсова, але вважаю, що тільки синтеза з їхніми суперечностями зможе витворити справжнього сучасного письменника. Погодити службу сучасному з тривкішими, вищими митецькими цінностями, зберегти в цій службі свою індивідуальність і незалежність, влити в жили мистецтва бурхливу кров наших днів, але так, щоб не перестало воно бути справжнім мистецтвом. Дозволю собі навести слова Пруста: «Баррес говорив, що митець повинен служити передусім хвалі своєї Батьківщині. Одначе може він служити їй тільки будучи митцем, себто під умовою, що в хвилині, коли досліджує закони мистецтва, коли довершує свої дослідження і відкриття в науці, що в цих хвилинах він не думає про ніщо інше, навіть про Батьківщину, а тільки про правду, що перед нею стоїть».

Я сам у своїх поезіях підкреслюю свою національну та навіть расову приналежність не тільки в змісті, але що важніше — й трудніше — ще й у формі. Роблю це менше за надуману програмою, більше з внутрішньої потреби вірності світові, що з нього я вийшов. Проти деяких голосів ідейно я себе знайшов від першого рядка, що його написав. Основ цього світогляду ніколи не змінював, що не значить, щоб завжди не оформлював його точніше й не викінчував його у подробицях. Людина — це незавершена статуя, жива людина твориться в кожному дні, в кожній хвилині. Не шукаю фікційного Окциденту з львівської кав'ярні, але несміливий підходжу до традиції моєї землі. Це не значить, щоб я національний стиль розумів, як щось скам'яніле й невідсвіжувальне. Тут Тобі хвала, сивобородий міністре республіки поетів, Уоте Вітмене, що навчив Ти мене молитись стеблинам трави. В корчмі «Під романтичним місяцем» п'ючи палочу й похмільну горілку мистецтва, разом з Тобою звеличую найтайніше й найдивніше явище: факт життя, факт існування. Вдаряючи по плечі молодого челядника теслярства — розкриваєш мені кризь століття таємниці «препричини».

Хочу й маю відвагу йти самітно й бути собою. Я не мандолініст ніякого гурта. Не вистукую верблів на барабані дерев'яного патосу. Знаю добре, що криця й бунтарство, котурни й сурми наших поетів це здебільша векслі без покриття.

Сіра братіє й світочі моєї парохії, челядники й майстри з мого цеху, теслі строф, гончарі поем, різьбярі сонетів, ткачі повістей, будівничі драм,— усі ви, що нам дано жити в цей «час бурхливих воєн і варварських звичаїв» (з Ольжича), повторімо з Драй-Хмарою:

Крізь бурю й сніг гримить
наш переможний спів,
Що розбиває лід одчаю
і зневіри.
Дерзайте, лебеді: з неволі,
з небуття
Веде нас у світи ясне
сузір'я Ліри,
Де пінить океан кипучого
життя.

Із збірки «ВЕЛИКА ГАРМОНІЯ»

ТРИКУТНИК

(Віра, надія, любов.— Ч. 1)

Бажаєш, щоб не знане,
щоб невідоме,
з тугою серця дрижить.

Блакитний цвіт зів'яне,
углиб потоне,
більше не хочеш вже жить.

Забий стрілою смуток
та біль глибокий,
вір і надійся знов.

Бо щастя — це трикутник,
а в нім три боки:
віра, надія, любов.

(29 березня 1932 р.)

РУБАЧ

(Ч. 2)

О чорний пугачу, не кряч,
що всюди лиш журба є,
бо є ще радісний рубач,
що дрова з піснею рубає.

Ще є веселий дроворуб,
веде з життям невпинно
рукопашний бій,
завжди веселий, наче дуб.
Поете чорних рук, потіхи зерно сій!

Бо прийде, прийде нагороди день
терплячим, милосердним і хоробрим.
Не знатимеш уже сумних пісень.
Найбільше щастя — бути добрим.

Понести радість і любов
до бідних, до похилених,
нуждарських хат
І стільки нарубати дров,
щоб більше не було
нетоплених кімнат.

(29 березня 1932 р.)

ЧЕТВЕРТИЙ КУТ

(Віра, надія, любов.— Ч. 2)

О, вічно тужать людські душі,
час принесе поразку.
Хай нам шепоче янгол в уші
нову шовкову казку.

Прилине срібний янгол уночі,
примара невидима,
аж батьківщину осяйну сплячи
побачиш над очима.

Пізнати знов єдине й важне,
почути знов забуте,
та осягнути недосяжне,
здобути нездобує.

Де від землі до вічності є скрут,
скажи мені, мій доме!
В трикутнику знайти четвертий кут —
Велике Невідоме.

(29 березня 1932 р.)

ПОЗА ЗБІРКАМИ

САДИ

Задзвеніли сади,
задзвеніли піснями.
Я такий молодий,
повний юними днями.

Одяглися сади
в черешневес плаття.
Рвучий струмінь води,
наче юне завзяття.

Засміялись уста,
засміялись очі.
Грає радість пуста
в весняні, теплі ночі.

Вже зелені сади,
вже весни кантілена.
Ще мій сміх молодий,
і душа ще зелена.

Зашуміли сади,
плине легіт привітний.
Я такий молодий,
а одначе самітний.

Вже розквітлі сади,
вже весни повно й світла
в кожному плесі води,
і душа вже розквітла.

Заквітчалися сади,
прийде знову ніч літня.
Де, дівчино, де ти —
ясна мадонно квітня?

(19 червня 1932 р.)

ПОЕМА ПРО ВІТРИНИ

Скляні очі кам'яниць,
над ними чола балконів,
рійний, стрійний танець
світла красок, тонів.

О місто, місто, місто —
гігантний заліза та бетону тин.
О місто, місто, місто —
задимлене в неба блакить
алмазними зіницями вітрин.

Очі скляні кам'яниць,
над ними шильди, фасади,
мінливий реклам танець
пестить трійлом принади.

О, місто, місто, місто —
гігантний заліза та бетону тин.
О, місто, місто, місто,
розбавлене рельєфами вітрин.

Отак глядіти в ваші прозорі шиби.
О прямовисні озера закляті:
чи се плюскотять срібні риби,
з місячного сяйва натяті?..

.

Так добре глядіти в ваші безплямні
шиби.
О скорбе, перерізана площиною
вітрини,
в дощі рефлексів розцвіли казок
гриби,
шоколадові дрібні мелюзини...

По тисячкрать пристрасні очі
водять по вас трус,
та ви хіхочетесь рожевими
лампами.

По тисячкрать вдаряєте цілунками
спокус
мерехтливі, в блиску злив
спокусливі плями.

В жоржети, шовки, брокати,
крепдешини

убрані цвітів кльомби,
вічно всміхнені дерев'яні
манекени,
квадрати, прямокути, ромбоїди,
ромби.

Очі скляні кам'яниць,
рельєфи, шильди, фасади,
блідий місяць-каганець,
ярих ліхтарів громади.

О місто, місто, місто —
гігантний заліза та бетону тин.
О місто, місто, місто,
Кричи квадратами вітрин.

Кам'яниць скляні очі,
сном зашуміли будуари,
вилялись темні тіні ночі
на сквери, парки, тротуари.

О місто, не треба лякатись
її конклюдій.

О місто, тебе прощають на добраніч
вітрини брязком жалюзій.

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

(1935—1963)

Чесний і чистий, він нагадає велику рибу, яка радісно вискочила з води, вхопила свіжого повітря, сп'яніла від кисню свободи, затріпотіла на березі довіри і затихла...

«Здається, я став писати гірше, ніж рік тому. Зледачили мозок і серце», — це його останні рядки в щоденнику, записані 20 вересня 1963 року. А 14 грудня 1963 року Василя Симоненка не стало. Важка невиліковна хвороба вперто і послідовно вимучувала його тіло. А що ж знесиловало його дух, його непокірну думку, яка з такою надією «вхопилася» за проголошені на XXII з'їзді партії принципи демократизації суспільства? Василь Симоненко повірив

у торжество правди, свободи і демократії, вільно вдихнув так необхідного митцеві озону, та доля була немилосердною... Хотів і далі, як його перехожий, «натхненно і мудро творить ходу», не боявся спіткнутися і почути докори: «Треба дивитись ото під ноги, Так можна голову потерять...», волів дивитися прямо, але вже дихала смертельним холодом недуга, навколо стискалося чорне кільце недовіри та ідеологічних звинувачень.

«Минулої неділі ми були в Одесі, де місцеві твердолобі натішили нас своїм ідіотським жахом: аби чого не сталося. Фактично нам заборонили виступити на Шевчен-

ківському вечорі. Виходить, Тараса дехто боїться досі. Обивателі від революції», — писав він 6 липня 1963 року.

На Україні починався сумно-звісний період «загвинчування гайок» у літературі, в культурі за допомогою безвідмовного інструменту під назвою «націоналізм». Як було захистити слово правди, болю, страждання і надії на свій народ від цього безжального присуду? Не було і нема до сьогодні законодавства, яке б гарантувало юридично реальні права свободи творчості, свободи думки. Інакше б слово правди не витлумачувалося б то як наклеп, то як злісна вигадка, то як паплюження соціалістичної системи, наших ідеалів.

На жаль, Василь Симоненко болісно відчув і швидко усвідомив, що за відлигою не завжди приходить весна оновлення суспільного життя і творчості. У суспільній атмосфері вже чулися сухі потрисування нових морозів. І це в той час, коли багатьох запонила дерзновенна ейфорія революційної перебудови суспільного і духовного буття. Це ж ті благословенні часи, коли відбудеться XXII з'їзд партії, легендарно злетить у космос Юрій Гагарін, коли з'являться друком романи «Людина і зброя» О. Гончара, «Правда і кривда» М. Стельмаха, коли «Літературна Україна» друкуватиме на цілі сторінки незвичайні поезії «шестидесятників», коли з першими збірками придуть до читача Василь Симоненко («Тиша і грім»), Микола Вінграновський («Атомні прелюди»), Іван Драч («Соняшник»), коли С. Параджанов і Ю. Ілленко розпочнуть знімати фільм «Тіні забутих предків», коли М. Лукаш і Г. Кочур жадібно і поспішно, іно-

ді з авантюрною безоглядністю, відкриватимуть для українського читача сторінки світової поезії, а Іван Дзюба своєю експресивною друкованою і усною критикою збиратиме навколо себе окрилені неофітів. Та вже 3 вересня 1963 року сумно, з гіркою іронією В. Симоненко занотує: «Друзі мої принишки, про них не чути й слова. Друковані органи стали ще бездарнішими і зухваліми. «Літературна Україна» каструє мою статтю, «Україна» знущається над віршами. Кожен лакей робить, що йому заманеться. Як тут не світитися вдячністю, як не молитися щовечора й щоранку за тих, що подарували нам таку вольготність. До цього можна ще додати, що в квітні були зняті мої вірші у «Зміні», зарізані у «Жовтні», потім надійшли гарбузи з «Дніпра» і «Вітчизни».

Ай, ай, ай весело! Всі ми під пресом.
Так воно треба задля прогресу.

Ця облога політичною недовірою та ідеологічною пересторогою особливо зміцніла за кілька місяців до смерті Василя Симоненка. Та він творить — з'являється «Казка про Дурила», написана, як він сам визнає в щоденнику, «одним подихом, хоч дещо було заготовлено раніше. Сьогодні казка ще подобається мені, жаль, що нікому її почитати». «Нікому почитати». Гірко, болісно за поета. Було кому почитати — народ знав уже і любив чесного поета, та не було кому її опублікувати. Лише через 24 роки, 12 грудня 1987-го, газета «Молода гвардія» здійснить публікацію «Казки про Дурила». Чи не до отих безбаченків — безтурботних, цинічних і наївних, щирих у своїй

сліпоті і гнучкошій у пристосуванстві деяких земляків своїх — звертався поет із пересторогою: легко загубити дорогу до рідного краю, але як важко буде згодом відшукати свою вітчизну, утвердитися у правоті своїй, у свободі вираження — думок, надій, переживань. Заслухався Дурило речитативом старшин Раю, розвісив вуха, роззявив рота — і повірив у їхню мудрість, всеможність, абсолютну правоту:

Ми пронесем, ми підведем
і підем,
ми дійдемо, ми сягнемо
висот!

Та не давала спокою наївному Дурилі думка, чому в них ноги в крові, чому та річка, через яку пролягла дорога до щастя, із крові і людських сліз, і чия ж кров у тій неглибокій річці?

— Чия? А відомо чия —
тих людей,
Що підло не визнали
наших ідей...
Ми їх, значить, трішечки,
зовсім помалу
Кого задавили, кого зарубали.

Старшини Раю у «Казці про Дурила» натхненно співають про мудрість витвореного ними Раю з подачі ідола — засновника Раю. «А це що за ідол?» — питається у старшин допитливий і спостережливий Дурило.

— Це той, хто закон
наймудріший знайшов:
навчив нас хапати,
навчив убивати,
навчив людям в вічі оману
пукати,
навчив нас, як жити
годиться на світі, —
читай заповіта його на гранті.

Не треба докладати якихось особливих зусиль для розшифрування образу ідола — цього зло-

вісного символу, майже архетипа. 19 вересня 1962 року Василь Симоненко записує:

«Діти часом несвідомо говорять видатні речі. Пригадую: рік тому ми з Олесем гуляли біля Казбетського ринку. Уздрівши пам'ятник деспота, він запитав мене:

— Тату, хто це?
— Сталін.

Одну мить він дивився на нього і ніби між іншим запитую:

— А чого він туди виліз?

Справді, Сталін не зійшов на п'єдестал, не люди поставили його, а він сам виліз — через віроломство, підлість, виліз криваво і зухвало... Тепер, — читаємо далі, — він згинув би од люті, коли б дізнався, якою знахідкою для збирачів металолому стали нездарні, лубкові пам'ятники йому».

«Це страшно, коли прижиттєва слава і обожествляння стають посмертною ганьбою. Це взагалі не слава, а тільки іграшка, якою тішаться дорослі діти. Не розуміють цього тільки убогі душею і мозком».

Минуло чверть століття — і ми повертаємо собі, суспільству ці чесні судження про державну злочинність Сталіна. Але тоді, зразу ж по смерті Василя Симоненка, ці та інші відверті думки поета розцінювалися як політична крамола. Звісно, його «Окрайці думок» не опублікували, зате ідеологічні противники цим скористалися і почали сурмити на весь світ про те, що Василь Симоненко був ледь не ворогом Радянської влади і лєнінських ідей. Та й зараз ми подумуємо, чи ж маємо моральне право друкувати щоденникові записи поета, епіграфом до яких він поставив невідомий афоризм простака Вільсона: «Читати без

дозволу чужі щоденники — Еверест підлості». Там, за кордоном, не питали дозволу, морально-етичні «кордони» легко долалися задля накопичення ідеологічного «капіталу». Тому я певен, з нашого боку буде цілком моральним вчинком зібрати і опублікувати окремим виданням всю відому на сьогодні, не друковану досі літературну спадщину видатного українського радянського поета Василя Симоненка, частину якої ми зараз пропонуємо читачеві. Крім «Окрайців думок», занотованих В. Симоненком з вересня 1962 року по вересень 1963 року, слід опублікувати його листи, які зберігаються не лише в архівах, а й у приватних осіб, різні редакції його відомих поезій. Та й тими віршами, які подаємо сьогодні, не вичерпується, мабуть, його поетична спадщина.

Василь Симоненко був скромною людиною, чесним трудівником літератури, оцінював свій талант невисоко, усвідомлюючи, що час наклав і на його думки, на його характер образного самовираження печать перестрашування. Ця недовіра до слова, яке готове було вибухнути гнівом, розпачем, болісною правдою, саркастичною інвективою, в'їдливою іронією, мимоволі всотувалася в думки і настрої митців, витворюючи і в них самих «домашніх», внутрішніх цензорів, які іноді так пильно стерегли власне слово, що воно не наважувалося переступити поріг редакцій і видавництва. А люди того чесного слова чекали. Бо знали, що від Василя Симоненка його можна і треба чекати.

Я пам'ятаю, після виходу другої, вже посмертної, збірки поета — «Земне тяжіння» (в 1964-му), яку передавали, мов жарини в

повоєнні безсірникові роки, з щирих рук у довірливі руки, ночами студентки переписували його вірші, вивчали напам'ять і декламували в тісному колі. Згадаймо його до сліз вражаючу «Думу про щастя», в якій поет оповідає про важку долю колгоспної доярки і звертається до своїх колег-літераторів:

Де фотографі?
Де поети?
Нуте, хлопці, сюди скоріш!
Можна знімок утнуть
І до газети — жажливо веселий вірш.
Застрибають веселі цифри
У ґрунтовно важких статтях,
Та не встане
З словесних вихрів
Многотрудне її життя.

А доля його вірша «Злодій»? Земляк Василя Симоненка київський інженер Григорій Міняйло звернувся до редакції «Літературної України» з проханням опублікувати цей крик болю поета за упосліджену долю і обкрадені надії людини на землі, творця хліба. «...Після публікації поеми О. Твардовського в журналі «Новый мир», Є. Євтушенка в журналі «Знамя» і інших, не друкованих у період застою творів відомих поетів, було б несправедливо не надрукувати вірш В. Симоненка «Злодій».

Несправедливо замовчувати не лише творчість цього поета, який був і є народною совістю в українській літературі, але також і його трагічну долю. Не судилося В. Симоненку розкритися вповні, та й літературне оточення в Черкасах не сприяло творчому окриленню, навпаки, частіше гнітило поета недовірою, скепсисом, вимотувало дріб'язковими чварами, важкою газетярською «поденщиною». «Будьте прокляті ви, нікчемні гроші! Ви зробили мене

рабом газети...» — писав він у щоденнику. «Я розумію, що поет з мене такой собі. Але бувають і гірші. Такі, як я, теж необхідні для літератури. Ми своїми кволими думками угноємо ґрунт, на якому виросте гігант. Прийдешній Тарас або Франко. Жду його, як віруючий прирештя Христового. Вірю, що мені пощастить почути радісну осанну на честь його приходу. Хай тільки не зневажає він нас, маленьких чорноробів поезії. Він виросте з нас».

У тому ж вересні 1962 року Василь Симоненко пошкодує, що не може прислужитися літературі більше й тому, що не бачить усіх відтінків, не чує всіх звуків. Його почуття загострюються, слух стає ще чутливішим до звуків життя, не вистачає образів, щоб відтворити і передати драматичну гаму багатобарвного світу. Відчувається, що поет визріває і готується виходити на нову — вищу орбіту образного осягнення людини і дійсності. Йому вже тісно в скучних формах традиційної поезики, він розриває класичний розмір і інколи вже виривається на простір парадоксального зміщення стилів, міфологічних образів і сучасних реалій («Хуліганська Іліада, або Посоромлення Гомера»). Василь Симоненко багато роздумує над беззаперечними донедавна істинами — постулатами, усвідомлює, що догматична закутість у лати ідейної непогрішимості до добра не приведе. У 1962 році він записує: «Ніяке вчення не сміє монополізувати духовне життя людства. До нестями ненавиджу казенну, патентовану, відгодовану мудрість. Якими б цитатами бездари не підпирали свою розумову стелю, вона однак занижка

для нормальної людини. Як простір немислимий без руху, так поезія немислима без думки. Що то за простір, коли в ньому не можна рухатися? Яка то поезія, коли вона не мислить? Поезія — це прекрасна мудрість».

Василь Симоненко з великою, гідною народного поета надією і довірою, реально і усвідомлено сприймав неминучу і так необхідну перебудову суспільного мислення і буття. Та ця перебудова загрузла в болоті парадного застою.

Він був образом свого часу. А час потребував не виховної, дидактичної літератури, а перетворюючої, діяльної, такої, яка б переробляла свідомість, творила нові, ціннісні орієнтації. Тому він з таким гнівом і сарказмом звертається до тих своїх земляків, які люблять свій народ тоді без міри, «коли у міру вигідно любить», які закохані в ідею за добру платню.

Треба було перетворювати людину — вона не могла далі залишатися безмовною, пригніченою, бесправною — такою, яку знеособлювала страхом репресій сталінська епоха. Саме на злеті усвідомлення нової історично важливої громадянської місії поезії і обірвалося життя Василя Симоненка.

Ні, Василь Симоненко не з когорти призабутих. Він із тих, хто оцінений і знаний нами не в усій повноті драматичного усвідомлення своєї складної епохи і своєї трагічної долі. Тому світло його чесного життя і правдивого поетичного слова повинно увиразнювати сучасні історичні злами, конфліктні ситуації і прискорювати своєю емоційною енергією часу перебудовний крок.

Ти байдужа, як мертве місто,
 І далека, як зір вогні,
 До безумства ясна і чиста
 Пригадалася знов мені.

Де знайти фантастичну поляну,
 Щоб у колі сестер твоїх
 Впасти в руки твої, Світлано,
 І померти від лоскоти їх?

(24 квітня 1956 р.)

МОЖНА

Можна вірить другові чи милій,
 Марить наяву чи уві сні,
 Білизну червневих ніжних лілій
 Заплітатъ букетами в пісні.

Можна жить, а можна існувати,
 Можна думать — можна повторять.
 Та не можуть душу зігрівати
 Ті, що не палають, не горять!

Люди всі по-своєму уперті:
 Народившись, помирає кожна,
 А живуть століття після смерті
 Ті, що роблять те, чого «не можна».

(29 вересня 1956 р., Бійці)

МЕЖА

Давить душу це осіннє олово,
 Тож не дивно, що самі собі
 Ми пускаєм кулі часом в голови,
 Закусивши зойки на губі.

Шлях у всіх кінчається труною,
 Кожному призначена межа,
 Де порветься тихою струною
 Муками натягнута душа.

(18 січня 1957 р.)

УКРАЇНСЬКА МЕЛОДІЯ

Довго тужить сумна бандура
 Про діла у старій сивині,
 І якусь невідому зажуру
 Навіває та пісня мені.

Не мелодія — збурена рана,
 Не слова, а безжальні голки,
 Тільки бачу не сині лимани
 І не горді козацькі полки.

А ввижається — там, біля шляху,
 На потоптаній кіньми траві
 Жирний ворон, мов чорна папаха,
 На козацькій сидить голові.

А нав-круг по-ру-ба-ні
 До-си-на-ють сні,
 І да-ле-ко бу-бо-ни
 Кли-чуть до вій-ни.

(18 січня 1957 р.)

ЛЮСИ

Нехай слова ці скучні і бездарні,
Та як мені не написати їх?
Я в них прийду до тихої друкарні
І буду знову втоптувати сніг.

І буду знов у вікна заглядати,
Брехати, що не холодно мені,
Твої нечутні кроки впізнавати
В морозній монотонній тишині.

І цілуватися в провулку до безтями...
Чого б тепер я тільки не віддав,
Щоб тільки знову все було так само,
Як я у вірші цьому пригадав.

Щоб знов були ті суперечки марні,
Щоб від кохання знову я дурів...
Нехай слова ці скучні і бездарні,
Та я їх кров'ю власною зігрів.

(6 лютого 1957 р.)

ТИША

Не розірвати цю холодну тишу,
Вона міцна й похмура, мов граніт,
Хоч в ній пробив мікроскопічну нішу
Наш галасливий і бездарний світ.

І бурі й шторми — то дитячий лепіт,
То відчайдушний виклик німоті,
То безнадійний крик у безконечнім
склепі

І непокірність вічної самоті.

Зловісна тиша. Холодно і млосно.
О, чим її, прокляту, розірвать,
Щоб зашуміло щастя стоголосне
І не дало нам більше спать?!

(1 вересня 1957 р.)

МУЗА І РЕДИСКА

Знов на лірику тягне. І знову,
Тільки виповзе вірш з-під пера,
Заведе моя жінка розмову,
Що за розум узятись пора.

І почне гомоніти й повчати,
Дорікати і ляять щодня:
В голові в тебе тільки дівчата,
Ну, хіба ж ти людина? Свиня.

Де ти взявся мені на досаду?
Глевтяки в тебе, видно, в душі!
І немає ні грому, ні граду
На твої недотепні вірші.

Без пощади, вагання і жалю
Кожне слово б'є в ціль мов снаряд.
Посадить мене треба на палю
Зо страшними злочинцями вряд.

О домашній страшний Торквемадо!
Не спіши ти мене розпинать.
Я і сам був би сонячно радий,
Коли б віршів не вмів римувать.

Чом, як клали мене у колыску,
Не втовкмачили «жисті» суть:
Вигідніш продавати редиску,
Ніж поетом на світі быть.

(30 серпня 1960 р.)

В букварях ти наряджена і заспідничена,
Поворозками зв'язана, ледве жива,
На обличчі тремтить в тебе радість
позичена,
На губах скам'яніли казенні слова.

Україно! Тебе я терпіти не можу,
Я тебе ненавиджу чуттями всіма,
Коли ти примітивна й на лубок похожа,
Коли думки на лобі у тебе нема.

Я люблю тебе іншу — коли ти бунтуєш,
Коли гнівом під кручі клекоче Дніпро,
Коли думаєш ти, коли бачиш, і чуєш,
І несеш од криниці вагоме відро.

Україно, мовчи! Україно, затихни!
Не така ти багата, щоб тратить слова.
Хай брехня твоє слово дугою не вигне,
Хай не вірить твій розум в убогі дива.

Україно! Яка в тебе мрія шалена!
Ти не кліпай очима на мрію чужу.
Притулися горбами й устами до мене,
Перетни в моїм серці криваву межу!

Ти здави моє серце своїми руками
І угледиш, що в ньому немає води.
Не сиди в пелюшках над чужими віками,
Але гордо крізь смерть
до безсмертя іди!

(21 липня 1961 р.)

НУДНИЙ КАРНАВАЛ

Ходжу. Сиджу. Лежу. І скнію.
Мовчу. І часом шаленію
Від власних гадок і гидот.
Не задавлю у серці змія —
Він ссе і ссе собі помиї
З моїх бездонних нечистот.

О, чому я такий порожній,
Такий дурний і «невозможний»,
Що сам себе убити рад?!
Чи не тому, що мускул кожний
Із тиші рветься в світ тривожний
Під вітровій і зорепад?

Де ж ті одні-єдині руки,
Що в час досади і розпуки
Мене сховають в свій овал?
Немає їх! Лиш вітер грюка,
Та Смуток мій, Нудьга і Мука
Ведуть свій звичний карнавал.

(12 січня 1962 р.)

Древній, обікрадений народе!
Над тобою прошумів розбій,
Та кати не вкрили твою вроду,
Не всушили дужий мозок твій.

Нові покоління, як обнова,
В лоні сповиваються твоїм,
І дідівська гордовита мова
Служить вірно і слухняно їм.

Пристрасним, орлино-мудрим зором
Дивишся у всесвіт з-під повік...
Виродки — підтвердження суворе,
Що живеш і житимеш повік!

(8 лютого 1962 р.)

ЧЕКАННЯ

Мерехтять у тумані огні,
Впали роси на заспані трави...
Ти прийди, усміхнися мені,
Ластів'ятко моє кучеряве.

Тихо вечір тумани пряде,
І не чути й не видно нікого,
Лиш чекання моє молоде
Одиноко стоїть край дороги.

У весняному сумі ночей
Я чекаю тебе, моя мила,
Щоби полум'ям синіх очей
Ти тривогу мою погасила.

(Жовтень 1962 р.)

Заспані сні оточили мене,
Щуляться з холоду, бідні.
І в кожного личко таке чудне,
І очі — холодні, мідні.

В солодкій синіють втомі
Їх постаті сірі й дурні...
Невже ви мої знайомі?
Невже ви снились мені?

(30 січня 1963 р.)

НЕКРОЛОГ
КУКУРУДЗЯНОМУ КАЧАНОВІ,
ЩО ЗГНИВ
НА ЗАГОТПУНКТІ

Не чути голосінь, іржавіють оркестри,
Оратори втомилась від кричань:
В труні лежить не вождь і не маестро,
А просто — кукурудзяний качан.

Труна із тупості, бездарністю оббита;
Бредуть за нею стомлені думки:
Кого оплакувать, кого мені судити,
Кому від серця відбивать замки?

Кого трясти за петельки і душу?
Кого клясти за цю безглузду смерть?
Помер качан, і я кричати мушу,
Налитий смутком і злобою вщерть.

Качане мій, за що тебе згноїли?
Качане мій, кому ти завинив?
Качане мій, лягли в твою могилу
І людська праця, і щедроти нив.

Безсонні ночі, неспокійні днини,
Мозолі, піт, думок гарячий щем
Лягли з тобою поруч в домовину
І догнивають під густим дощем.

Прокляття вам, лукаві лицедії,
В яких би ви не шлялися чинах,
Ви убиваєте людську надію
Так само, як убили качана.

ЗЛОДІЙ

Дядька затримали чи ввіймали —
Дядька в сільраду ескортували.
Дядька повчали і докоряли:
«Як вам, дядьку, не ай-ай-ай
Красти на полі свій урожай!
У кого ви крали?
Ви крали в себе.
Це ж просто сором красти свій труд».
Дядько понуро тім'я теребив
І смакував махру.
Дядько кліпав товстими віями,
Важко дивитись в очі ганьби,
Важко йому із домашніми мріями
Враз осягнуть парадокси доби.
«Так воно, так, — у кулак кахикав, —
Красти погано, куди вже гірш».
Рвися з горлянки свавільним криком,
Мій неслухняний вірш.
— Чому він злодій?
З якої речі?
Чому він красти пішов своє?
Давить той клунок мені на плечі,
Сором у серце мені плює.
Дядька я вбити зневагою мушу,
Тільки у грудях клекоче гроза:

Хто обікрав, обскуб його душу,
 Хто його совісті руки зв'язав?
 Де вони, ті відгодовані й сірі,
 Недорікуваті демагоги і брехуни,
 Що в'язи скрутили дядьковій вірі,
 Пробираючись у крісла й чини.
 Їх би за ґрати! Їх би до суду!
 Їх би до карцеру за розбій!
 Доказів мало??? Доказом будуть
 Лантухи вкрадених вір і надій.

Нашої заслуги в тім не бачу,
 Нашої не знаю в тім вини,
 Що козацьку бунтівливу вдачу
 Нам лишили предки з давнини.

Нам і те не добавляє слави,
 Що вони од чужоземних сил
 Заступили землю кучеряву
 Горами високими могил.

Бо коли, закохані в минуле,
 Прокуняєм свій великий час,
 Наша лінь нікого не розчулить,
 Слава ж та відмовиться від нас.

Спогади докучливі, як нежить,
 Що тій славі принесуть нове?
 Тільки тим історія належить,
 Хто сьогодні бореться й живе.

ВОРОН

Очі розпечену магму ллють,
 Губи тремтять потворно —
 Сліпа та безсила лють
 Прийшла і взяла за горло.

І став я малим та чорним
 Голодним вороном.
 І сиджу на березі та каркаю,
 Докоряю, караю й кричу,
 І людей проклинаю та картаю,
 Що не можу наїстися досхочу,
 І чорнію, марнію та худну,
 І благаю щодня про одне:
 — Пожалійте, змилуйтесь, люди,
 Нагодуйте мене!..

(19 вересня 1963 р.)

Маленьке — не смішне,
 Адже мале і зерно,
 Що силу велетням і геніям несе.
 Мале тоді смішне,
 Коли воно мізерне,
 Коли себе поставить над усе.

Але, скажіть, хіба такого мало,
 Хіба такі випадки не були,
 Коли мале, як прапор, піднімали
 І йшли за ним народи, мов осли?
 І чи тоді мізерне та смішне
 Не оберталось раптом у страшне?

(19 вересня 1963 р.)

ЕПІГРАМИ

В. Діденкові —
автору збірки «Зацвітай, калино»

Калина зацвіла — стоїть
казково біла,
І соловей пісні свої плете...
Про що ж тоді писатимеш,
Василю,
Коли калина одцвіте?

(18 липня 1958 р.)

Я вийшов з комбайном на лан,
Посіяв буряк і гичку —
Стояв там Франко і Галан,
А я поміж них... Павличко.

ЛУЧУК

Я слави для себе хочу по чину,
(Читав я брошуру про
«Гек і Чук») —
В Росії, кажуть, була лучина,
А на Україні —
Лучук.

СИНГАЙ

У Бульби був син,
У сина — Андрій
(пішов до полячки на шмиги!).
Гоголь не знав,
що таке перегній,
в руках не тримав мотиги.

Птиця не перетгне Дніпро, —
дряпав Гоголь в екстазі.
Мені говорив мій брат Петро,
що мав
той Гоголь —
мене на увазі.

Іржавіє в сонці ніж,
Протуберанець росте, мов
дичка,
Сонце — кавун: ти його ріж,
А з нього тече водичка.

Я їхав. Я йшов. Потім рачки ліз.
Мене це пекло і мучило.
А потім до дядька скочив
на віз:
— Вези! Бо прославлю! Гуцало.

ВАСИЛЬ СТУС

(1938—1985)

Передчуття, ні, впевненість в тому, що йому «віддасться в славі», утвердилось у двадцятилітньому юнакові тоді, коли він закінчував українське відділення історико-філологічного факультету Донецького державного педагогічного інституту. Відкривалися неозорі дороги, далекі та світлі шляхи. Він вимріює, хоча й не признається самому собі в тому — щоб не наврочити, не сполохати долю, — для себе літературне покликання. Можливо, літературного критика, історика літератури, перекладача... Потаємна, глибинна мрія про себе як про поета ховалася далеко. «Спрацьовувала» селянська звич-

ка не поспішати ділити те, чого ще не виростив.

А народився Василь Семенович Стус (бо ж ідеться про нього) у селі Рахнівка Гайсинського району Вінницької області 8 січня 1938 року в родині селянина. По закінченні інституту вчителював якийсь час на Кіровоградщині, поблизу Гайворона, потім — служба в Радянській Армії. «Там витеплів душею, звільнився від студентського схимництва. Армія — прискорила. Почувся чоловіком».

Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах — погони», — згадував Василь Стус у «Двох словах читачеві».

Післяармійський час він вважав часом поезії, творчої реалізації засвоєних ще в студентстві та в армії поетичних уроків М. Рильського, Е. Верхарна, М. Бажана, В. Свідзинського, захоплення поезією Б. Пастернака (не безвинного на той час), великої систематичної праці над собою, над творчим переосмисленням дійсності з метою перекладу поезії Гете і Рільке, Унгаретті і Квазімодо... В 1961—1963 роках учителює в Горлівці, з березня 1963-го працює літературним редактором газети «Соціалістичний Донбас». У цьому ж, 1963 році вступає до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР по спеціальності «Теорія літератури». Тема його дисертації — «Джерела емоційності художнього твору (на матеріалі сучасної прози)».

Приваблює молодого дослідника «густа», психологічно «в'язка», з глибинними філософськими течіями, з морально-альтернативними позиціями її творців проза — Л. Толстого і В. Стефаніка, Е. Хемінгуей і М. Пруста, А. Камю і В. Фолкнера. Уважно приглядається до поезії — передусім до молоді української поезії, яка на початку 60-х років з особливою розкутістю образного самовираження заговорила про пережите нашим народом і висловила сподівання на розширення горизонтів суспільної правди, справедливості, демократії. Високо цінує поезію В. Голобородька, М. Вінграновського, Л. Кисельова, Л. Костенко, зацікавлюється дебютами М. Воробйова, В Кордуна. Сам В. Стус пише багато, особливо вірші, але друкується рідко, бо побоюється і критики, а головне — прагне домогтися

органічного злиття ліричного, епічного і драматичного начал. Та вже навіть тоді, коли склалася збірка власних поезій, коли вже «Дніпро», «Вітчизна» і «Літературна Україна» подали перші добірки його оригінальних поезій, а також досить вправних перекладів і літературно-критичних статей, навіть тоді Стус себе поетом не наважився назвати. «Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене — путящі... Якби було краще жити, я б віршів не писав, а — робив би коло землі», — писав він у 1969 році.

Його творчість стимулює потреба самоусвідомлення і морального самовизначення. Зовнішня фактура його віршів того часу нічим особливим не примітна — переважають образи внутрішніх рухів і станів, хоч у надрукованому в журналі «Дніпро» (1965, №7) вірші «Молодий Гете» Стус прагне визначити концептуальну позицію поета, основним ідейним джерелом якої повинно бути усвідомлення і органічне володіння почуттям внутрішньої свободи, стану безперервної емоційної «відкритості» життю і готовності до самопереборення і боротьби:

Іди — мужній і сам себе помножуй
у ранній радості і радісній біді.
Іди — щоб серце висвітлить з ночей
у майовому полі на безмежжі.
І не барись — ти завше вічний дєрвіш
з сомнамбулічним спалахом очей.
Тож проривайся — в поле, до води,
до гір, до зір, до молодого сміху.
Тож проривайся — крізь людську

зловтиху,

пересуди, і осуди, й суди.

Це переважно орієнтація на гармонію настроїв і дій, на яскраве вираження своєї поетичної долі. Правда, конфліктність внутрішнього плану вже проступає,

емоції і настрої вибухають, киплять, трансформуються в діалогічні ряди поетичних образів, конфліктують у собі, але ще не поширюються на соціальний простір. Стус вирощує поезію філософського наповнення, дещо відсторонену від практичної тверезості, від зазіхань побуту. Він побоюється прирощення своєї поезії до так званої вузької спеціалізації на тематичному зрізі — хай то поезія пейзажна, філософська чи публіцистична. Ця поетична «спеціалізація» не задовольняє поета, профільність поезії його насторожує, хоча перший період — до виключення з аспірантури, так умовно його визначимо, — характеризується ліричністю поетичного вираження, яка спрямована на дослідження внутрішнього, духовного ладу особистості. Згодом конфліктність наростатиме, іноді досягатиме гіперболізованого драматизму — відчуватиметься навіть деяка зумисність поляризації настроїв і реального стану речей. Поета гнітить непевність і невизначеність своєї долі, в полемічному запалі зриваються на папір такі образні узагальнення, на яких згодом створюватимуться кримінальні обвинувачення. Забігаючи наперед, звернімося до матеріалів слідства, де зазначалося, що Стус «систематично виготовляв, зберігав та розповсюджував антирадянські та наклепницькі документи, що плямують радянський державний та суспільний лад, а також займався антирадянською агітацією в усній формі і чинив це на ґрунті антирадянських переконань та невдоволення існуючим в СРСР державним та суспільним ладом, з метою підризу й ослаблення Радянської влади». Звинувачення серйозне.

І не брати його до уваги не можна, не маємо на це права. Але ж повертаючись до минулого й оцінюючи позицію, вчинки Стуса неупереджено, з огляду на сучасність, коли дедалі більше утверджується гласність, відкритість суспільства, об'єктивний, а відтак критичний погляд на нашу історію й сьогодення, не можемо не зважити, що активна, безкомпромісна позиція на той час не була нормою. Отож поглянемо на життя й творчість поета під цим кутом зору і подумаємо: чи справді те, що писав Стус в період з 1963 року і до дня арешту — 13 січня 1972 року (не будемо порушувати питання про деякі поезії, вже написані під час відбування покарання, вони нам, на жаль, не відомі в повному обсязі) підпадає під визначення «антирадянські та наклепницькі документи»? І чи ж не пора взяти під сумнів матеріали судових слідств, на основі яких Судова колегія в кримінальних справах Київського обласного суду прийняла свого часу рішення, яке так трагічно обірвало невдовзі життя талановитого поета.

Що тебе клясти, моя недоле?
Не клену. Не кляв. Не проклену.
Хай життя — одне стернисте поле,
але перейти — не помину.
Дотягну до краю. Хай руками,
хай на ліктях, поповзом — дарма,
душу хай обшмугаю об камінь
все одно милішої нема
за оцю утрачену й ледачу,
за байдужу, осоружну, за
землю цю, якою тільки й значу
і якою барвиться слюза.

(«Присмеркові сугінки опали...»)

Цей вірш датований жовтнем 1968 року, коли дедалі більше виразилася невідповідність між історичним, реальним плином подій і громадсько-політичною їх оцінкою, коли вжилося й у поето-

ву свідомість думка про необхідність утвердження в суспільстві духу полеміки про соціалізм і його реальне обличчя, про правове, конституційне залагодження конфліктних ситуацій з метою легалізації складних — трагічних і драматичних — фактів, подій і процесів недавнього історичного минулого. До цього спонукали і рішення XX та XXII з'їздів партії. Однак суспільна атмосфера оздоровлювалася повільно, зрештою, почала пригнічуватися, настрої й переживання мас гасилися і спрямовувалися в русло бравурного рапортування про нові успіхи і досягнення. Вразлива, чутлива на чужий біль художницька душа поета не залишається байдужою до людей із нещасливими життєвими долями. І дійсність, і оточення породжують песимістичні настрої, зневіру. Все це бурхливо виплескується на папір:

У тридцять років ти тільки народився,
аби збагнути: мертвий ти еси
у мертв'їм світі. І нема нікого
окож. Ти тільки сам. І — мрець еси.

У подальшому цей трагічний монолог наростає, напруженість внутрішніх руйнівних сил сягає грані розриву, ніщо не вичерпує конфлікту, спровокованого несприятливими обставинами щоденного буття. Через крик, біль, гіркоту, спротив і зневіру проривається душа, болісно розривається оболонка останніх сподівань, і душа виривається на оманливий простір самовигнання:

Що буде завтра?
Дасть бог день і хліба.
А що, коли не буде того дня?
Тоді вже гибій. Отоді вже — гибій,
простуючи до смерті навмання.

«Поет повинен бути людиною. Такою, що, повна любові, долає

природне почуття зненависті, звільняється од неї, як од скверни. Поет — це людина. Насамперед», — так він занотував у 1969 році. Писав тоді, коли втратив надію побачити друком свою першу книжку поезій «Зимові дерева». Вже кілька років цей рукопис лежав у редакційних шухлядах «Радянського письменника». Хто зна, були б опубліковані поезії Стуса — і не було б двох судових процесів, які до кінця життя, з перервою на рік, ізолювали поета від родини, від творчості, від України, не завершилося б так трагічно його життя. Якби то знаття...

Та, на жаль, зволікання з друком збірки — лише одна, і то не суттєва, з причин того, що до сьгодні творчість поета залишається майже невідомою на Радянській Україні. Та чому тоді, в 1969 році, він писав про необхідність звільнитися від почуття зненависті, як від скверни? Здається, нічим не примітним в його житті був той рік. Хіба що подолано було 30 років, а книжки так і не з'явилися друком. Трагедія це чи просто велика прикрість, а стало це для В. Стуса важким морально-психологічним потрясінням. Як писав він 14 жовтня 1972 року, аналізуючи шлях до лави підсудних, «така збірка мені була психологічно потрібна, оскільки без такої я не міг іти далі: стара творчість, залежана по шухлядах робочого столу, була мені за перепону».

Можна (і слід було!) зрозуміти митця, який бажав донести до людей своє внутрішнє, емоційно переплавлене у горнілі гострого, допитливого і конфліктного розуму, духовне осмислення себе і світу. Без діалогу з читачем поезія герметизується, втрачає емоційну

силу розвитку і здатність розширювати морально-філософські параметри естетичного осягнення реальності. «Поетові, що має позаду себе 30 років життя, дуже тяжко відчувати себе голим королем із андерсенівської казки», — такий внутрішній стан йому був нестерпним. Тому В. Стус після довгих роздумів й наважується на самовидання своєї лірики. Самовидання? Не вкладаймо в це слово сталінсько-брежнєвського звучання. Що це за такий зловісний «самвидав»? Поет передрукував на машинці вірші, уклав у збірочку, а кілька її примірників подавав своїм знайомим. Не вина Стуса, що один із примірників потрапив за кордон і там в 1970 році був надрукований у вигляді книжки. А перед тим...

Розпач затис поета у своїх немилосердних лещатах у 1968 році, коли дружина потрапила в тубдиспансер, а у малого сина грип дав ускладнення на легені. Василь відвіз хвору дитину в Донецьк до батьків. А там також негаразди: 80-річний батько після крупозного запалення легенів захворів на грип. Але діватись нікуди — залишив хлопчика біля батька, а сам, з високою температурою, вирушає назад до Києва, бо там страждає дружина... І «ні копійки грошей, борги, хвора сім'я і жодної перспективи попереду...»

В такій ситуації і зринає думка-замір зберегти якось те, що витворено високим натхненням, ще жевріє надія, що творчі зусилля не були марними і вірші найдуть відгук у людських серцях. Чи не тому й вирішив укласти сам збірку і передати друзям — якийсь же слід хотілося в хвилини душевно-го сум'яття залишити по собі!

Можна зрозуміти поета: за таких умов — увесь світ чорніє, і видається, що несправедливість тотальна...

Не дивно, що, знервований і знесилений безперспективністю свого життя, Василь Стус починає писати різні заяви, вимагаючи справедливості бодай для інших, які також зазнали ударів лихої долі і чекають підтримки, захисту. Він особливо гостро сприймає чужі біди і болі, намагається зразу ж, можливо, й не пізнавши вповні суті й смислу чужої справи, стати на захист словом-зверненням, бо сам відчував-переживав, що таке беззахисність і безпорадність у скрутні хвилини.

Після того, як Судова колегія в кримінальних справах Київського обласного суду 7 вересня 1972 року оголосила вирок — «позбавити волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму строком на 5 років із засланням на 3 роки», Стус багато роздумує над своїм становищем, усвідомлюючи весь трагізм ситуації. Боліло і тривожило сумління те, що за кордоном продовжували його хвалити і друкувати, а тут, на рідній землі, він засуджений як державний злочинець, він — ізгой. І за що? За те, що боровся проти несправедливості, висловлював свою незгоду з новою хвилею арештів і судових процесів, які розпочалися вже за часів Хрущова? Хай іноді не стримувався, надто емоційно реагував, бунтував, але хіба це політичні злочини?

З себе якоїсь долі вини за емоційно бурхливу реакцію на несправедливість сам Стус не скидає. Однак поділяє її з тими, хто несправедливо до нього поставився у тяжкі хвилини життя. Чи мав він

на це серйозні підстави і моральне право?

На наказі № 180 від 15 вересня 1965 року по Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, де зазначалося: «За систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу аспіранта другого року навчання Стуса Василя Семеновича з 20-го вересня ц. р. відчислити з аспірантури інституту», Василь Стус написав: «Читав. Хай це все лишається на вашій (директора інституту М. З. Шамоти.— М. Ж.) громадянській і партійній совісті».

Безпосереднім приводом для звільнення став виступ аспіранта В. С. Стуса в кінотеатрі «Україна» під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків». Згодом Стус напише: «Я дуже карав себе за цей виступ, хоч що я там казав, я не пам'ятаю, бо кричав просто не своїм голосом, і ніколи пізніше я вже такого виступу собі не дозволяв (звичайно, хибні виступи були й пізніше, але не такі, як той, у кінотеатрі)».

Важко сьогодні уявити ту психологічну атмосферу, яка посту-пово — від виступу до виступу — визірвала того дня в кінотеатрі «Україна». З пояснювальної записки В. Стуса дирекції Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР від 7 вересня 1965 року ясно, що емоційно збурений виступ Стуса Василя був спричинений заявою одного із виступаючих про арешти серед інтелігенції та приховування цих фактів від громадськості:

«Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати. Після фільму я хотів сказати, що ми, радянські люди, не повинні забувати, що і Сталін, проводячи ряд антисоціалістич-

них заходів, прикривався ім'ям Леніна. Хрущов це робив так само, проводячи ряд своїх експериментів, теорій і т. д. Я хотів сказати, що використання священного ім'я Леніна для прикриття своїх, не завжди ленінських заходів — це використання змушує нас боротись за справжнього Леніна. Не такого, яким його часом бачив Сталін чи Хрущов, а такого, який він є: як ідеал всього найпрогресивнішого, що виробило людство, комуністичний суспільний прогрес протягом століття. Я мав сказати, що сталінські розстріли безневинних багатьох людей робилися всупереч ленінізмові, хрущовські деякі заходи — так само робилися всупереч ленінізмові. І вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст (незалежно, чи належить він до партії безпосередньо чи ні) мусить робити все, щоб чисте ім'я нашого вождя Революції не використовували в своїх інтересах (може, просто в силу свого специфічно індивідуального розуміння) деякі люди. Я виступив, бо відчув, що виявлена в кінотеатрі атмосфера свідчить про такі самі факти, що в країні виявилися сили, які можуть і далі займатися нечесною, по суті антиленінською роботою.

Я вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст повинен захищати революційні завоювання, наш соціалістичний лад, нашу радянську демократію. Кожна чесна людина мусить боротися за Леніна.

До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді соціалістичний, справді найбільш демократичний суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували своє життя для

високого вогню Революції, для щасливого майбуття нащадків».

Що можна сьогодні сказати про це пояснення? В наші дні, коли гласність і демократія утверджуються в складній боротьбі, ці схвильовані ширі рядки пояснення своєї поведінки радують нас. І дивують, що вони стали першо-причиною й приводом для звільнення з аспірантури. Але тоді шляхи суспільного оновлення, які прокладалися рішенням XX з'їзду КПРС, поступово перекивалися, процеси демократизації суспільства згорталися і під впливом невдалих реформ середини 50-х — початку 60-х років, і внаслідок становлення нового культу «верховного вождя» — «нашого Микити Сергійовича», а потім — Леоніда Ілліча; суспільство почало розплачуватися за те, що не було створено такого механізму, який би попередив появу нових культів.

Уже був позаду жовтень 1964 року, коли М. С. Хрущова зняли з посади, вже під приводом осудження хрущовського волюнтаризму і непродуманих реформ відбувається поспішна реанімація адміністративної спадщини, вже розпочалася непомітна, але послідовна робота по затисканню гласності і демократії під виглядом боротьби з проявами націоналізму. Нарешті, ніхто не відміняв статті 62 Кодексу УРСР, під яку підпали дії і вчинки Василя Стуса, хоча й ніхто не відміняв рішень XX і XXII з'їздів партії, які окриляли народ, а багатьох — і обнадіяли так, що вони повірили в безповоротність повної демократизації суспільства.

Поет болісно реагував на перекручення принципів національної політики на Україні. Й знову ж —

мав рацію, сварився, обурювався, протестував...

А чи були для цього підстави? Звісно, були. Хіба його вірші «У Мар'їнці стоять кукурудзи», «Йдуть три циганки роззяцьковані», «Безпапшортний, закріпачений в селі...» з'явилися не тому, що їх автор бачив, як почали відкраювати під поріг присадибні ділянки, відбирати домашню худобу і навіть свійську птицю, як «от Москвы до самых до окраин» зазеленіли гігантські кукурудзяні поля, як на XXII з'їзді поофіційно за 20 років побудувати комунізм в країні.

З одного боку — сміливе викорчовування наслідків зловісного культу особи, з другого — нові адміністративні акції проти тих, хто начебто перебирає міру в критиці, займається «очорнительством»; з одного боку — спроба відновити соціалістичну законність, перебудувати роботу економіки і сільського господарства, скоротити управлінський апарат, позбавити деяких благ керівників різних сфер управління, з другого — авантюрне втручання в місцецькі процеси, прагнення командувати творчою інтелігенцією і т. д.

У суспільстві діяли авторитарні принципи аналізу і оцінок людських вчинків і дій — багаторічне «одержавлення» суспільства давалося взнаки. І не було в ньому місця вболіванню за долю окремої людини, тим більше такої, яку не влаштував встановлений бездуховний уклад життя, як В. Стус, якого поглинула тим часом суцільна лавина невдач. Влаштувався кочегаром — звільнили, працював в історичному архіві — м'яко кажучи, попросили, пішов на роботу в метро — і там побоялися тримати.

«У душу заходив розпач. Почалося ускладнення хвороби, втрачати змоги друкуватися була для мене нестерпною; офіційні особи, що відмовлялися розмовляти зі мною, коли я шов до них на прийом, тільки посилили це відчуття розпачу, зневіри і нестерпно болючої гіркоти», — згадував пізніше поет.

Не раз він звертався і до Спілки письменників у надії на допомогу, передусім просив сприяти в друкуванні віршів і перекладів — потрібен був і якийсь гріш, та й готовий був безкоштовно віддати на читацький суд свої переклади. Відверталися. Як відвернулося від нього і ЦК ЛКСМУ, інші офіційні органи. Біль, образа, зневіра, розпач накопичувалися, «вимагали» ліків, виривалися з душі — то переходили в німий крик, то в бунт на людях, а найчастіше виплескувалися в самотності на папір. Оцим, як він писав, «сліпим зондуванням душі» він палив цей крик і знесилював біль — викрикувався на папері, важко виборсуючись із нестерпного усвідомлення, що творче життя не склалося і перспектив на його продовження мало:

Отак живу: як мавпа серед мавп.
Чолом прогрішим із тавром зажури
все б'юся об тверді камінні мури,
як їхній раб, як раб, як нищий раб.

Ці рядки вилилися на папір у тому ж драматичному 1968 році, в період глибокої внутрішньої самоізоляції, коли духовним опертям для творчості, пронизаної спротивом, гірким сарказмом і безжалюбною іронією, стали філософський і літературний доробок Ж. П. Сартра, А. Камю, Ф. Кафки, які почали з'являтися в перекладах російською мовою. Їх буквально

виривали із рук один в одного, незважаючи на необхідність дотримуватись «основоположних» настанов універсального спеціаліста в галузі літератури, музики, театру, філософії А. О. Жданова, що у виступах про журнали «Звезда» і «Ленинград» на зборах партійного активу і зборах письменників у Ленінграді 1946 року закликав радянських літераторів «сміливо картати і нападати на буржуазну культуру, яка перебуває в стані маразму і розтління»; а у виступі на дискусії щодо перекладу книги Г. Ф. Александрова «Історія західноєвропейської філософії» 24 червня 1947 року дозволив собі, як він сам себе назвав, «філософському юнзі, що вперше вступає на хистку палубу філософського корабля під час жорстокого шторму», узагальнити: «Неправильне і неточне також твердження автора, що історія філософії є також історією виникнення і розвитку багатьох сучасних ідей, бо поняття «сучасний» ототожнюється в даному разі з поняттям «науковий», що є, звичайно, «помилкою», тому, мовляв, — слід різко засудити «факти плазування, низькопоклонства перед буржуазною філософією».

Звісно, коли сучасні ідеї авторитетно стають ненауковими, особливо коли вони народилися на ґрунті ідеалістичної філософії, яка «постає у своїй новій огидно брудній натурі, що відбиває всю глибинну нищість і мерзенисть падіння буржуазії», то яким же може бути вплив на молодого поета творчості Сартра, Камю, Кафки, Бердяєва, Ортега-і-Гасета? Вважалось однозначно: тільки негативним. Саме впливом ідей екзистенціалізму Стус і намагався пояснити песимістичні настрої та

саркастично-викривальні мотиви в новій збірці своїх поезій, які він дав назву «Веселий цвинтар». Цим поет хотів якось захистити себе і свої вірші, зокрема такі, як «Марко Безсмертний», «Колеса глухо стукотять», від політичних звинувачень, хоча й не заперечував, що вірші ті за змістом і формою ще далекі від досконалості. «В екзистенціальному освітленні збірки йшлося тільки про те, що і такі міщани від членів партії, як Марко Безсмертний, святкують пам'ять великого вождя (Леніна.— М. Ж.), що і такі люди, як Єжов чи Берія, були суб'єктами революційного правопорядку і правозаконня у старі часи, коли М. К. Зеров їхав на свою Голгофу, щоб більше не повернутися...» — пояснює автор тематичну, точніше фактологічну основу своїх ідейно-естетичних узагальнень. Його пошуки історичної правди, пережитої народом, підсилювалися тотальним трагізмом екзистенціалістського споглядання, а це призводило до певних символічних узагальнень, що суперечило морально-психологічній атмосфері періоду застою.

Мені здається, що живу не я, а інший хтось живе за мене в світі в моїй подобі. Ні очей, ні вух, ні рук, ні ніг, ні рота. Очужилий в своєму тілі. І кавалок болю, і, самозамкнений, у тьму щій тьмі завис.

¹ «...Тут, у слідчому ізоляторі, я зробив майже половину того, що зробив за минулі 7 років, на сьогодні я переклав більше 6 друкованих аркушів поезій Гете і майже 10 друкованих аркушів своїх власних. Так, здається, я раніше не працював» — це свідчення 1972 року. А те, що зроблено ним за ці минулі 7 років, поет оцінює скромно: «7 років життя — а як мало я зробив доброго! Я написав кількадесят віршів, кільканадцять статей, переклав ряд творів Гете, Рільке, Брехта, Мопассана, Лорки, німецьких поетів 20 століття й середніх віків, деякі вірші білорусів, росіян, французів, поляків, чехів, латишів, кілька невикінчених оповідань, повістей, сценарну розробку — от і все!» Не все Стус тут називає — скажимо, його переклади під псевдонімом В. Петрик того ж Гете, Райніса опубліковані у книжках цих поетів і оцінювалися високо (до 8 друкованих аркушів), його літературознавча праця «Феномен доби, або Сходження на Голгофу слави», не була надрукована і без аргументованих підстав кваліфікувалася як наклепницька, антирадянська.

Поет прагнув передавати складні, майже невлімовими психологічними перепадами настроїв, які максимально посилюють почуття, доводять емоційну напругу до граничного стану. Далі — вибух, іноді неочікуваний, непередбачуваний, нерідко — й небажаний. Та поезія поривається до узагальнень. Навіть цілком реалістичний план може «вибухнути» символом. Особливо в тих випадках, коли він зростає на передчуттях і настроях, зумовлених тверезим аналізом певної ситуації:

Вже цілий місяць обживаю хату,
що, мабуть, і навикнути пора.
Стілець і ліжко, вільних три квадрати,
в віконці ґрати, а в кутку — пара...

Вірш написаний, коли поет перебував під слідством. 1972 рік. Описується реальна ситуація — страшна, небажана, майже абсурдна приреченість. Не випадково почав тоді так активно творчо працювати, до стресів¹. Поета тривожить не стільки фізична ізоляція, хоча й вона сама по собі нестерпна, а настрої і переживання рідних: як батьки? як здоров'я дружини? сина? що думають про нього друзі? А надто ж завдавала мук небезпека впокорення духу, думки, мрії, втрати відчуття внутрішньої свободи, а отже — неправимого зламу його як особистості, згуби власної індивідуальності, яка визначила суверенність

мислення і образного його вираження.

Тому тема фізичної ізоляції поступово розвивається у В. Стуса в тему ізоляції духовної:

Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого —
всі сни твої, всі мрії, всі думки,
завівши до реєстру потайного
і зачинивши на міцні замки.

(«Вже цілий місяць обживаю хату...»)

Поет переживає цей стан відокремленості хворобливо, безжально анатомує його, немов хоче відсторонитись на мить від самого себе і пізнати себе, іншого, в цій кошмарній ситуації:

Як моторошний сон — ці дні і ночі
пригнічують мене і додають
безмежних сил. Хоч силоміць ув очі
засилой сон!

(«Як моторошний сон...»)

Враження від тогочасних його віршів таке, начебто поет свідомо наколюється на гострі кути суворого випробування і зразу ж занурюється в болісні спогади, його гнітить нерухомість, застиглість часу, важка психологічна напруга. Зринають образи фатального змісту, відбувається ніби відчуження внутрішнього розпаду від реального стану речей; і чим песимістичніша тональність його поезій, тим чіткіше аналізується ситуація, яка набуває символу застиглість, тотальності.

Весь обшир мій — чотири на чотири.
Куди не глянь — то мур, куток і ріг.
Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,
це плетиво заламаних доріг.

(«Весь обшир мій — чотири на чотири»)

Хіба так пишуть «з метою підриву і ослаблення Радянської влади»? Або це зізнання:

Мені постав ти в доброті і гніві,
мій недобутий віче. В сто очей
за мною стежиш, стежиш з-за плечей.
Не доберу, де праві, а де ліві.
Той недобутий час мене пече,
вогнем обмерзлу душу спопеляє.

(«Мені постав ти в доброті і гніві»)

Багаторічними фальшиво щирими, а нерідко — й щирими, від усього серця, поетичними «молебнями» на честь і во славу Сталіна, його «мудрої ленінської політики» ми досягли серйозної девальвації поезії, художнього слова і слова взагалі, тому до сих пір з підозрілістю прислухаємося до мінорних тональностей в поетичних рядках, з недовірою ставимося до незвичайного поетичного образу, символ нас лякає, — а що цим хотів сказати автор? — сумніви, переживання, розпач в поезії нас насторожують, а редакторів змушують дозувати радість і печаль, досягаючи начебто гармонійної рівноваги. Але ж поезія не систематизує почуття, не визначає раціонально якісь стабільні стани, а вивільняє почуття, очищає душу, допомагає добути бо-дай на якусь мить радість морального самоочищення.

Чи може в когось виникнути сумнів у ширості, в правдивості цього безжального анатомування своїх помилок і невдач? Ні, бо це є, врешті-решт, поезія, яка повинна заговорити до сьогоденного читача, а вона, не сумніваючись, відтворює правдиву рентенограму його настроїв і переживань:

Весь ранок сонце світить справа.
На північ ідемо глуху.
Яка тяжка ти, чорна славо,
Що перестрілась на шляху.
Взяла за руку, осорожуна,
І в бездоріжжя повела.

(«Весь ранок сонце світить справа»)

Якби Василь Стус творив і скаржився, апелював і бунтував «з метою підризу і ослаблення Радянської влади», то хіба він називав би свою, добуту начебто на ґрунті антирадянської діяльності, славу чорною, хіба він називав би її тяжкою, осоружною, такою, яка повела його на бездоріжжя? Звісно, ні. Хіба коли людина усвідомлено творить якусь політичну акцію, а у судовій справі Василя Стуса відзначено, що він виготовляв, зберігав і поширював антирадянські документи, хіба в такому випадку може людина заявити: «Не доберу, де праві, а де ліві?» Мова йде передусім про тлумачення вчинків і дій Василя Стуса як громадянина і поета, який жив болями, трагедіями і надіями рідного народу і саме в ім'я його майбутнього підняв свій голос, прирік себе на смерть.

Поет відчуває, що ним опановує якась нова нестримна сила, вона стимулює його до концентрації волі («Усе вбери у себе, все замкни, обперезавши обручем залізним свій безберегий розпач»), до відродження надії на повернення на шлях від смерті до життя. Смерть трактується як моральне очищення і духовне відродження.

Не все з творчої спадщини Василя Стуса збереглося, але з того, що залишилося в рідних і близьких, можна судити про зміну поглядів на своє майбутнє і на розвиток своїх ідейно-світоглядних принципів. Поступово у нього визріває потреба осмислити, визначити і образно виразити своє, як на митця, як на художника, призначення і роль у цій драматичній ситуації. Підсвідомо закрадається думка про жертвність своєї, як художника, долі, про якусь

свою фатальну приреченість, якій він повинен підкоритися і вже далі нести хрест, уготований долею і місією мученика. Спочатку ці ідеї ледве «прозирають» поміж рядками, але поступово міцніють, бо знаходять історичні аналоги, передусім із добою улюбленого ним Шевченка, з долею М. Чернишевського, виходять на рівень символічних узагальнень:

Над цей тюремний мур, над цю журу і над Софіївську дзвіницю зносить мене мій дух. Нехай-но і помру — та він за мене відтонкоголосить три тисячі пропавших вечорів, три тисячі світанків, що зблудили, як оленями йшли між чагарів і, мертвого, мене не розбудили.

(«Усе моє життя в інвентарі...»)

Поет намагається перебороти хвилини розпачу, підсилені усвідомленням відірваності від рідної землі, самотністю, а отже — посиленням переконання, що його осуджують навіть і деякі друзі цим холодним полишанням у безвісті й самотині:

І край чужинецький тебе опочив, довокола лиш сонки й розпадки, а від товариства, з ким дружбу водив, ні чутки, ні звістки, ні гадки.

(«І край чужинецький тебе опочив...»)

В поезіях митця зринає то образ ящірки, яка напризволяще свій лишає хвіст між розпеченим камінням, аби винести обривок тіла і вигоїти дух, «що вже смертельно захворів на пам'ять», то образ Ікара, якого він закликає злетіти у надвись, де сонце, і там розпалити нагірний свій біль і здобути останню пошту. Стус шукає в цій печалі й безмежній самоті шляхи повернення до себе самого, стомленого від жорстокої несправедливості, ослабленого розлукою і непевністю своєї долі.

Невже я сам-один на цілий світ, вогненний скалок вікового гніву, пізнав себе і долю цю зрадливу, щоб проклинати чужинецький світ.

(«Докучило! Нема мені вітчизни...»)

Амплітуда його настроїв величезна, сягає катастрофічної перенапруги. Йому здається, що весь світ повстає супроти нього — і «дрімучий Київ здивився буйтуром, лукавим косить оком і незлим», і ці мури, які «швидше вб'ють», ніж пустять. Швидше вб'ють», і місяць, цей «самовбивця і відьмак», і колочий посмерк, який «наповзає в вузьке і тоскне, як сосна, вікно», і небо, яке стало меншати, — лишаються лиш гони мрії:

толока поетів і прихисток невдах, котрим вірада спогадувань — єдина з нагород, що безоглядно їм дала поразка.

(«Не зближуйся. На відстані спішишь...»)

Та нерідко спогади огортають ідилічними, з посиленою дозою мінорності, описами окремих ситуацій із дитинства, перебування в армії, на відпочинку з сім'єю і друзями... Він шукає наснаги, віри, способів долання меж, навикання і наповнення свого внутрішнього світу якоюсь новою метою.

Особливо важко переживав Василь Стус розлуку з дружиною і маленьким сином. Їхні образи виринають у снах, з'являються у темні безсоння, проступають на холодних мурах, запитують і кличуть, сповідають і знесилоють почуття болю серця до німих, безслізних скорбот.

Ти є в мені. І так пробудеш вічно, свічко моя пекельна. У біді, вже напівмертвий, я в тобі єдиний собі вертаю певність, що живий,

і жив, і житиму, щоб пам'ятати нещастя щастя і злигоднів розкоші, як молодість утрачену свою, жоно моя загублена!

(«Ти десь живеш на призабутім березі...»)

Усе частіше в його поезіях з'являються релігійні образи, звучать молитовні інтонації, вірші-сповіді переростають в клятви-запевнення вистояти, здолати зневіру, упевнитися в силі духу, вибороти для себе надію на свою правоту, утвердитися в стоїчності цього протистояння, свого щораз посилюваного спротиву владі як силі, що обмежує його свободу, ущемлює можливість вибору.

Весь білий світ — постав супроти, аж смертний пробиває піт. І дух твій, збитий в околіт, в єдиній постає досаді, в єдиній люті — нею й стій. І жодній не корися владі — бодай в зятятості своїй.

(«Довкола мене — смертна туга...»)

Василь Стус з особливою гостротою індивідуального сприйняття реагує на свої настрої, переживання і відтворює їх окремими імпресіоністичними мазками. Але кожний його бунтівливий спротив будь-якому наказові, що, зрозуміло, в тих умовах асоціювався з владою, системою, розцінювався пряминолінійно, як політичний, як ідеологічний, хоч на перших порах був насамперед виявом непокірного характеру і певної позиції.

Тоді ж усякий незалежний погляд сприймався як ідеологема майже автоматично на терені нашої культури, літератури і мистецтва, чим апріорно заперечувалося право на художнє життя ідей, м'яко кажучи, нетолерантних щодо домінуючих у суспільстві

думок, а якщо точніше, таких, що допускали в радянській літературі соціалістичний плюралізм. На поетичну, підкреслюю — поетичну! — творчість Василя Стуса в цілому такого роду ідеологему, яка б заперечила її естетичну цінність, накласти неможливо, немає для цього підстав. Внаслідок інтенсивного «перегорання» емоцій на вогні спротиву з-під його пера з'явилися поезії, які витлумачуються ще й до сьогодні неоднозначно — як антирадянські. Важко уявити душевний стан поета в період слідства, загрози першого ув'язнення, а згодом і другого. Не задля виправдання, а заради справедливості зважимо на друге покарання — десять років позбавлення волі і п'ять років — заслання. Цей вирок оголошений 2 жовтня 1980 року Судовою колегією в кримінальних справах Київського міського суду. Це була свідомо жорстока акція: ізольовати бунтівливого поета, задушити його дух, замкнути велику енергію спротиву в тюрмі, врешті-решт, задушити поета і борця. На жаль, цього досягти вдалося.

Мабуть, уже тоді з'явилися «Трени М. Г. Чернишевського», які розпочинаються таким ідким, безжально категоричним приреченням:

Народе мій, коли тобі проститься
крик передсмертний і тяжка сльоза
розстріляних, замучених, забитих
по соловках, сибірах, магаданах.
Державо напівсонця, напівтьми,
ти крутишся у гадину, відколи
тобою неспокутий трусить гріх
і докори сумління дух потворять.

В цілому творчість митця слід розглядати на історичному тлі відображеної ним реальності, в системі його поезики і в худож-

ньому контексті творчості Василя Симоненка і Ліни Костенко, Миколи Вінгранівського та Івана Драча. Та, врешті-решт, чому не зверити його ідейні акценти з тими ідейно-смысловими наголосами, які звучать у творчості Миколи Хвильового і Євгена Замятіна, Миколи Куліша і Михайла Булгакова, Валер'яна Підмогильного і Андрія Платонова, а якщо ближче в часі — в «Соборі» Олеса Гончара і «Печальному детективу» Віктора Астаф'єва, «Катастрофі» Володимира Дрозда і «Пласі» Чингіза Айтматова, в «Івані» Івана Чендея... Скажете: таж Василь Стус був осуджений — і раз, і вдруге — за антирадянську діяльність, як це можна не враховувати? Ще раз подумаймо: чи була це антирадянська діяльність?

І як тлумачити цю сталінську кримінальну тезу? Не можна відштовхуватися від тієї сумнозвісної ідеологемі, яка «вимагає» розглядати мистецтво лише як придаток до ідеології. На жаль, ця модель радянського мистецтва, яка бере початок ще з 20-х років, вкрай повільно відходить у минуле, і тому важко довести її апологетам, що мистецтво — це особливий, специфічний спосіб пізнання реальності.

Переживається, скажімо, реальна ситуація, пов'язана з ущемленням гідності поета або з свавільним рішенням табірної начальства, а коли вона трансформується в поетичний образ, то реальна подія опиняється в символічному ореолі і мимоволі дістає знак узагальнення, а отже — здатність перенесення уявою читача на інший, як правило, вищий рівень — вже аніскільки не поодиноким факту.

Інтенсивне внутрішнє життя і сувора реальність унормованого, пов'язаного приписами, обов'язковостями, заборонами буття боляче перетиналися, викрешуючи іскри гніву, протесту, відчаю, зневіри. Але чи могло бути інакше? За власним визначенням, Стус був «примусово приріднений» до якогось мовчазного сфінкса, який не здатен збагнути рій думок поета, що ними він бомбардує щодня, щогодини його кам'яну твердь.
Пам'ятаймо:

Біда так тяжко пише мною,
так тяжко мною пише біль.

Саме біль пише поетом, а не закута в систему світоглядних засад ненависть чи злоба. Митець боїться без міри ожорсточитися, адже усвідомлює й намагається умиротворити свої почуття, опанувати цільність світосприйняття, відчутти поетичну гармонію буття, наповненого високим смыслом, він дедалі частіше задумується над необхідністю узагальнення життєвого свого шляху і наближенням його фізичного завершення. Відчуває, що як поет, як духовна субстанція він незнищений, тому заглиблюється у мотиви своєї поведінки, потерпає про збереження честі, внутрішньої порядності, особливо про те, щоб його вірші як документи художничачого життя були щирими, відзначалися підвищеною образною лаконічністю:

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті невідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражданням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої очі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.

Вірші народжуються на тих рівнях душевних злетів і зламів, які відповідали його внутрішнім станам. У творчості поета переважають вірші-настрої, вірші-переживання, глибока внутрішня робота думки зумовила підвищену образну місткість і прозорість синтетичного узагальнення. Більшість його віршів відзначається різноманітністю ритму, інтонаційною і мелодичною гнучкістю, вони вичерпно передають порухи душі та відкривають нові грані поетичної думки. Водночас митець тяжіє до нагромадження образів у творах, прагне до смислової «надбудови» звичних слів і образів, особливо — до концентрації смислу шляхом нарощення слова («додосвітки і надсмеркання», «наверх, наниз, пажиття і паскін», «смертеіснування і життесмерть», «світ притужний», «пустеля молодощастя», «усевитончуваний крик», «обнавісніла всенищівність роду», «всевидюща доля», «сторчоголовий світ», «рвань всеперелетів» та ін.) або розриває слова і переносить смисл на новий рядок з метою посилення змістової енергії й чіткішої акцентуації думки. Та передусім вражає у поезії Василя Стуса повна розкутість почуттів, безжальне вивільнення болю — без озирань, як на межі життя і смерті, без бажання повернутися назад, у життя. І хоча він просить Бога сподобити високого завершення земного буття, проте сумніви щодо його жертвовності зринають в його душі:

Довкола вистигла земна товща.
Я маґма маґми, голос болю болю.
Що ж ти надбав? Увесь у ґрунт угруз.
З семи небес упав сторч головою.
А справді, є десь небо над тобою —
за кучугурами камінних друз?

(«Ще грохи краще край Господніх
брам...»).

Мотиви Шевченкових поезій, що дедалі частіше влітаються в настрої його поезій, повторюючи нерідко й образний ряд, і ритмо-мелодіку вірша, звучать все елегантніше, немов поет свідчить про когось іншого, долю якого він «вичитує» з душі зболілої і пригаслої:

Втечу од світу й дамся самоті,
заслуханий, мов кинута бандура
останнім бандуристом у степу.
Хай мною вишумовують вітри,
могили тужать і Дніпро далекий
в низькі баси всіяє хлопів свій.

В поетовій свідомості поступово утверджується думка про вищу доцільність страждань, бо гіркі переживання і різкі перепади настроїв, мрій, спогадів викрешували іскри поезії.

Благословляю твою сваволу,
дорого долі, дорого болю.
На всерозхресті люті і жаху,
на всепрозрінні смертного скрику
дай, Україно, гордого шляху,
дай, Україно, гордого лику.

(«Уже Софія відструменіла...»)

Образ «дороги долі», «дороги болю» виводить стихію подій реального буття на рівень логічної закономірності, навіть якогось месіанського призначення власної життєвої долі, хоч, безперечно, Стус не прирікав себе заздалегідь на жертвність. Обставини життя мимоволі визначили саме такий драматичний розвиток подій, і поет вхопився, мов за рятівну «зелену паличку», за це страдницьке своє покликання:

Сховатися од долі — не судилось.
Ударив грім — і зразу шкереберть
пішло життя. І ось ти — все,
що снилось
як смертеіснування й життєсмерть.
Тож іспитуй, як золото, на пробу
коханих, рідних, друзів і дітей:
а чи підуть крізь сто твоїх смертей

тобі услід? А чи твою подобу
збагнуть — бодай в кінці життя?
Чи серцем не жажнутьсь од ознобу
на цих всебідах? О, коли б знаття...

(«Сховатися од долі —
не судилось...»)

Він визнає свою фізичну здоланість і приймає її стоїчно, як фатум. Разом з тим це відчуття смертеприреченості захоплює його, втішає й допомагає усвідомити вищу доцільність того, що сталося. Жертвність розпросторюється на все, чим жив поет, навіть більше того — «вимагає» повсякчасної поживи, аби цей вогонь розгорявся і підтримував багаття поетичного палахкотіння. І «мука жертвна, і жертвна молитва, жертвна клятьба, жертвна любов і прокльони» — вивіщують його над реальним станом речей, виправдовують і певною мірою ослаблюють фізичні страждання, гоять хворобливі стани, руйнують межу між філософським примиренням зі смертю і природним інстинктом збереження життя. Стус категорично запевняє:

Довіку не буде із мене раба,
душа поневажить полони...

І плекає думку, що ним створена поетична, наповнена його світлом вічність, в якій він примирив добро і зло. Тому душі «радісно вмерти, бо світ цей сліпить, бо суще не любить живого».

Для поета зробити вибір — означає здобути свободу. Свободу внутрішню, навіть якщо вона, ця свобода, загрожує муками нового вибору. Митець не вважає, що місія страдника природна і бажана. Інакше він би не написав:

Ми розминулися з життям.
Не тим, напевне, бравдись шляхом
і марне марним вороттям
на первопуть свою.

(«Довкола мене цвинтар душ...»)

В кінцевому підсумку Стус обриває усі сподівання на повернення, ожорсточує присуд самому собі до тотальної відчуженості від усього того, що якоюсь мірою обнадіювало та сповнювало вірою у повернення на Україну: «попереду прірва. І ока не мруж»...

Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай.

З такими думками і настроями завершувалося творче життя гордого, чесного, незалежного сина України. А починалося ж інакше. Іншою тональністю молодого поетичного голосу, іншою ціннісною орієнтацією на реалізацію себе як творчої індивідуальності:

Вперед, керманичу!
Хай юність догорить —
ми віддані життю,
і нам віддасться в славі!

Так патетично, з юнацькою розкриленістю вигукнув він у 1959 році, і цей світлий романтичний пафос проймає переважну більшість віршів із сподіваної збірки «Зимові дерева». Зібрав Василь Стус для неї вірші за п'ятнадцять років здебільшого спонтанної, вповні не усвідомленої як поетична творчість, праці. То вірші юнацькі, ліричні, наповні якимось пантеїстичним захопленням світом природи, величних передчуттів і слави, і кохання, і роботи до самозабуття.

Жорстоке коло безнадії і відчаю невимолимо замикалося, щоб розірватися смертю на примусових роботах у таборі на Уралі в ніч з 3 на 4 вересня 1985 року.

8 січня 1988 року В. Стусу виповнилося п'ятдесят. Виповнилося без нього. І без нашої, бодай скромної, згадки про поета.

Як переконаємося, щоб «прочитати» поезію В. Стуса без упередження і без нарочитої ідеологізації кожного образу чи символу, необхідно вийти на відповідний масштаб чуттєвості і уяви. Більше того — слід враховувати, що домінуючим ліричним самопочуттям поета були віра і трагізм.

Так сталося, що в житті й творчості В. Стуса грань між реальним соціальним його статусом і поезією, по суті, стерлася, і саме тому силоне поле його емоційних напруг є таким притяжливим. Художницька думка поета набула особливої напруги під тиском сучасних йому обставин.

«Самособоюнаповнювання» — це слово-образ вичерпно перепадає стан внутрішнього пережиття В. Стусом своєї долі. Енергія йде в душу і там викликає вогонь, який спонтанно виривається на простір вірша. Хвили настроїв то заливають цей вогонь, пригнічують енергію творення поезії, то відступають, затихають — і вогонь душі якусь мить палахкотить спокійно, переплавляючи емоції в розважливий аналіз реальної ситуації. Оце повсякчасне повернення в себе, внутрішній конфлікт з самим собою, безкомпромісним і гордим в боротьбі за збереження себе як митця, бо ж певний компроміс, як не кажіть, а міг би полегшити його долю, оце постійне озирання назад із надією виправдати, що сталося, і змиритися з ним, щоб вижити і творити, нагадує поетичну Голгофу, на яку сходив Стус і на якій він замірився прикувати себе на хресті скорботи і жертвності. Скорботи, вищезної на осмисленні трагічної долі українського народу, і жертвності в ім'я щасливішого історичного майбуття рідної України.

Сто дзеркал спрямовано на мене,
в самоту мою і німоту.
Справді — тут?
Ти — справді тут? Напевне,
ти таки не тут. Таки — не тут.
Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?
Досі зросту свого не досяг?
Ось він, довгожданний дощ (як з решета!) —
заливає душу, всю в сльозах.
Сто твоїх кохань... Твоїх народжень...
Страх як тяжко висохлим очам!
Хто еси? Живий чи мрець? Чи, може,
і живий, і мрець — і сам-не-сам?

Мені постав ти в добрі і гніві,
мій недобутий віче. В сто очей
за мною стежиш, стежиш з-за плечей.
Не доберу, де праві, а де ліві.
Той недобутий час мені пече,
вогнем обмерзлу душу спопеляє.
Не нарікай, що він тебе прощає,
небіжчика. І помолися ще —
вчорашньому, коли немає завтра.
Геть за минулим спалено мости.
Попереду ясна лопоче ватра.
Крізь неї, мов крізь себе, треба йти.

Уже моє життя в інвентарі
розбите і розписане по графах.
Це кондаки твої і тропарі,
це кара, це з отрутою карафа.

Над цей тюремний мур, над цю журу
і над Софіївську дзвіницю зносить
мене мій дух. Нехай-но я помру —
та він за мене відтонкоголосить
три тисячі пропавших вечорів,
три тисячі світанків, що зблудили,
як оленями йшли між чагарів
і мертвого мене не розбудили.

Вже цілий місяць обживаю хату,
що, мабуть, і навикнути пора.
Стілець і ліжко, вільних три квадрати,
в віконці ґрати, а в кутку — пара...
І щохвилини в вічко зазирає
іскрадлива, як кицька, сатана,
мов дірочку під серцем назначає...
Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого —
всі сни твої, всі мрії, всі думки,
завівши до реєстру потайного
і зачинивши на міцні замки.

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа запрагла неба,
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню, що осіяний
одним твоїм бажанням. Аж туди,
де не ступали ще людські сліди,
з щовба на щовб, аж поза смертні хлані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди
і врочить подив: не спиняйся, йди.
То — шлях правдивий. Ти — його предтеча.

Весь обшир мій — чотири на чотири.
 Куди не глянь — то мур, куток і ріг.
 Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,
 це плетиво заламаних доріг.
 І далі смерті — рідна Україна.
 Колодязь, тин і два вікна сумні,
 що тліють у вечірньому вогні.
 І в кожній шибі — ніби дві жарини —
 журливі очі вставлено. Це ти,
 о пресвята моя зигзице-мати!
 До тебе вже шляхів не напитати
 і в ніч твою безсонну не зайти.
 Та жди мене. Чекай мене. Чекай,
 нехай і марне, але жди, блаженна.
 І Господові помолись за мене.
 А вмру — то й з того світу виглядай.

Тюремних вечорів смертельні алкоголі,
 тюремних досвітків сліпа, як близна, ртуть.
 А сто мерців, обсівши серце, ждуть
 моєї смерті, а своєї волі.
 І день при дні глевтяники жують,
 аби чим-небудь душу закропити.
 Валує дим — то дні несамовиті
 вершать а чи розпочинають путь —
 по спогадах, що в пам'яті гніздяться,
 по втратах, що тебе з усіх спромог
 угору поривають, коли Бог
 постав, як лютий бич і можновладця.

— Досить крові, — продекламував кат,
 коли ніж, загнаний мені поміж ребер,
 стримів у спині.
 А я подумав, скулившись весь од болю:
 що, як він захоче ще й лікувати мене?

Колимські закували зозулі,
 шумує потік, молода шипшина
 жовтавий стромить лист. Легкі хмарки
 на порцеляновому виснуть небі.
 А я на цій модриновій колоді
 читаю про засланця-пустуна.
 Пусте, пустуне! Жити — пустувати,
 награвши цимбальний свій стожаль,
 губити, віднаходити, втрачати
 й знову губити — наш веселий хрест.
 Ми двічі не вмираємо. Ми суцці
 раз — і навіки, і на все життя.
 Не жебраємо ласки ні від кого.
 Радій: кують колимські зозулі.

Уже Софія відструменіла,
 відмерхтіла бузковим гроном.
 Ти йшла до мене, але не встигла
 за першим зойком, за першим громом.
 Немов почвара в пекельнім колі,
 довкола ж тіні, довкола болю.
 Благословляю твою сваволю,
 дорого долі, дорого болю.
 Сніги і стужа. Вітри й морози.
 Гудки і крики. Чорні прокльони.
 Собачий гавкіт. Крик паровоза.
 І закладини і закладини.
 Шпали і фари, пси і солдати,
 рейки, і пруття, і загорода.
 Впали і хода. Встали і хода.
 В плечі штовхають нас автомати.
 Квадратне серце — в квадратнім колі,
 в смертнім каре ми падемо долі.
 Благословляю твою сваволю,
 дорого долі, дорого болю.
 На всерозхресті люті і жаху,
 на всепрозрінні смертного скрику
 дай, Україно, гордого шляху,
 дай, Україно, гордого лику!

На колимськiм морозi калина
 зацвiтає рудими слiзьми.
 Неосяжна осонцена днина,
 i собором дзвiнким Україна
 написалась на мурах тюрми.
 Безгомiння, безлюддя довкола,
 тiльки сонце, i простiр, i снiг.
 I котилося куль-покотьолом
 моє серце в ведмежий барлiг.
 I зголiлi модрини кричали,
 тонко олень писався в iмлi,
 i зiйшлися кiнцi i начала
 на оцiй чужинецькiй землi.

На Колимi запахло чебрецем,
 i руто-м'ятою, i кропивою.
 Кохана сестро, дякую! З любов'ю
 паду в про тебе спогади лицем.
 А й спогади: слiпна коротка мить,
 i ти в сльозах — обранена об мужа.
 Квадратний отвiр вахти i байдужа
 сторожа. I дрiбненький син кричить:
 «Татусю, до побачення!» А ми
 вдивляємося в те, що на екранi
 яви чи снови. О мої коханi
 розлучнi лада, як вас свiт гнiтить,
 об вас обпертий. Від рамена — крик,
 високий зойк — у двi гiнки долонi,
 неначе рури, мов многоколоннi
 голосники атлантових музик.

АВТОПОРТРЕТ ІЗ СВІЧКОЮ

Тримай над головою свiчку,
 допоки стомиться рука —
 цiле життя. Замало — нiчку.

Довкола темiнь полохка.
 Лiтають кажани, як кулi.
 Луною студиться шока.
 Де ви, крилатi? Гулi-гулi!
 Як вам нестерпно — без небес?
 Аж очi пiдвели, поснулi.
 О нi, ти не один воскрес!
 Як в бодню — пугачевi скрики.
 Десь бродить землячок Дантес.
 О, шанталавий, недорiкий,
 а чи поцiлиш ти мене?
 Свiча в задумi — не мигне.

ТРЕНИ М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

I

Народе мiй, коли тобі проститься
 крик передсмертний i тяжка сльоza
 розстрiляних, замучених, забитих
 по соловках, сибiрах, магаданах?
 Державо напiвсонця, напiвтьми,
 ти крутишся у гадину, вiдколи
 тобою неспокутий трусить грiх
 i докори сумлiння дух потворять.
 Казися над проваллям, балансуй,
 усi стежки до себе захарашуй,
 а добре знаєш — грiшник усесвiтнiй
 свiт за очi од себе не втече.
 Це божевiлля пориву, ця рвань
 всеперелетiв — з пекла i до раю,
 це надвисання в смерть, оця жага
 розтлiнного
 весь бiлий свiт розтлити
 i все товкти, товкти зболiлу жертву,
 щоб вирвати прощення за свої
 жажливи окрутенства — то занадто
 позначено по душах i хребтах.
 Тота сльоza тебе iспопелить,
 i лютий зойк завруниться стожало
 ланами й луками. I ти збагнеш

обнавіснілу всенищівність роду,
Володарю своєї смерті, доля —
всепам'ятка, всечула, всевидюща —
нічого не забуде, не простить.

2

Виснажуються надра: по світах,
по диких нетрях, криївках і кублах
розсовано твій рідний суходіл.
Німі, нерозпізнанні вже уста,
серця студені, тьмою взяті очі
і шкарубкі долоні, де вже доль
не розпізнаєш лінії. То рештки
душі твоєї, що напівжива.
О болю, болю, болю, болю мій!
Куди мені податися, щоб тільки
не трудити роз'ятреної рани,
не дерти горла криком навісним?
Стою, мов щовб, на вічній мерзлоті,
де в сотню мишачих слідів угнались
розпадки тьмаві — і скупу сльозу,
що на морозі мерзне, ледь тамую:
це ж ти, мій краю, в цятках крові — ти!
Займанщино пекельна! Де не скинь
страпатим оком — то охлялі надра,
то рідний край пантрує звідусюди.
«Це ж я (на голос Йорика) — це ж я».

3

Чотири вітри полощуть душу,
у синій вазі стеблина яра,
у вирві шалу, в світ завірюсі
чорніє безум хитай-води.
Біля колчану хвостаті мітли,
під борлаками, як запах бозу,
убрався обрій вороноконий
у смерк, у репет, у крик, у кров.
Новгородці, новгородці!
Загородила пуга дорогу,
у синій вазі стеблина яра.
Як білий бісер — холодний піт.

О білий світе сторчоголовий —
опріч опрічник — куди подітись?
Кошлатий обрій вороноконий
йде берегами ридай-ріки.

4

Боже, не літості — лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести.
Дай нам серця неприкаяні,
дай стрепіхатий стогнів,
дум смолоскипи розмаяні
між чужинецьких вогнів.
Пориве, пориве, пориве,
ревом порвемося в лет.
Бач — розсвітається зарево,
хай і на смерть, а вперед.
Благословенна хай буде та
куля туга, що разить
плоть, щоб її не марудити
в перечеканні століть.
Боже, розплати шаленої!
Боже, шаленої мсти,
лютості всенаученної
нам на всечас відпусти!

5

Зрадлива, зраджена Вітчизна в серці дзвонить
і там росте, наш пригнітивши дух.
Ви, нею марячи, зазнайте скрух і скрух —
і най Вас Бог, і най Вас Бог боронить.
Розкошлані на всіх вітрах вагань,
як смолоскипи молодого болю,
в неволі здобули для себе волю,
ногою заступивши смертну грань.
Щедрує вам безсмертя щедрий вечір
в новій Вітчизні — по громадді спроб.
Отож не ремствуйте, що вам на лоб
поклав Господь свій перст нищівний.

...І ЦЕ ЛИШЕ ПОЧАТОК

Ми лише наблизилися до призабутої літературної спадщини українського народу. Наблизилися і, вражені, подивовані, захоплені та пригнічені, готові зупинитися в нерішучості перед неосяжним обширом наших трагічних втрат і наших великих духовних надбань, уповні не виявлених через передчасну загибель їх творців. Мимоволі згадуються тичининські рядки (1915):

Читаю душі ваші, наче книги, я
і сам цвіту—ридаю, як роса...
Ах, на землі одна, одна релігія —
страждань краса.

Та зупинятися не маємо ні морального, ні громадянського права. Навпаки, повинні прискорити крок, подвоїти, ні! — удесятерити наші зусилля для того, щоб підняти з темних, замулених криниць насильного забуття національні скарби. Можливо, згодом, внаслідок вдумливого, аналітичного аналізу, без надмірного емоційного переживання, буде складено більш об'єктивний літературознавчий реєстр, а якась частина спадщини не витримає випробування часом, але щоб відтворити цілісну картину розвитку літературного процесу, маємо прочитати й оцінити те, що протягом століть і десятиліть приховувалось від народу за сімома замками внаслідок політичних пересторог і вульгарно-соціологічних звинувачень, і не лише в колі спеціалістів, а й читачьким загалом, і не тільки на Україні, а й за її межами. Вже в результаті першого освоєння нашої минувшини поступово і послідовно розгортаються її трагічні сторінки. Формується нова концепція розвитку української національної культури. Чи не щомісячно з'являються в журналах і газетах, у республіканських видавництвах невідомі до цього часу твори Миколи Хвильового і Володимира Винниченка, Євгена Плужника і Юліана Опільського, Катрі Гриневичевої і Марка Вороного, Валер'яна Підмогильного і Миколи Куліша, Дмитра Фальківського і Григорія Косинки, Пантелеймона Куліша і Лесі Українки, Остапа Вишні і Олександра Олеся, Григорія Чупринки і Романа Купчинського, Олега Ольжича і Олени Теліги, Ярослава Гординського і Михайла Драй-Хмари, Євгена Маланюка і Сергія Єфремова...

Цей перелік далеко не повний, а список імен тих письменників, до творчої спадщини яких ще не доходять наші руки, буде вражаюче великим. Якщо навіть обмежитися лише ХХ століттям, то і тут роботи — непочатий край. І завдання полягає не лише в громадянському вшануванні незаплямованого імені (бо яка ж реабілітація, коли художник не завинив перед своїм народом?) того чи іншого письменника, а передусім у відновленні, точніше, відтворенні (на прикладах їх життя й смерті) історичної правди, долі всього українського народу, втягнутого у лиховісні політичні смерчі суспільного поступу, без чого не зрозуміти ні сучасності, ні поточного художницького процесу.

Хоча розвиток літератури і мистецтва відбувається за своїми специфічними законами, все ж таки революційні події 1917—1919 років на Україні кардинально вплинули на нього. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. він позначений крутим піднесенням, коли духовною напругою Івана Франка і Лесі Українки, Михайла Коцюбинського і Василя Стефаника, Михайла Грушевського і Сергія Єфремова, Миколи Лисенка і Миколи Садовського, Бориса Грінченка і Ольги Кобилянської, Миколи Вороного і Олександра Олеся та інших творилася могутня основа, на якій вибудовувався, всупереч валуєвським та емським заборонам та обмеженням, храм українського національного письменства. А той огром роботи, яку здійснили українські культурні і наукові діячі на переломі ХХ ст.? Не брати її до уваги не можемо, бо не буде повним культурний процес, якщо роль одних звеличувати, а інших — применшувати, а то й взагалі ігнорувати. Для прикладу — діяльність М. С. Грушевського в Галичині в 1894—1913 роках — періоду заснування і діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, його викладання у Львівському університеті, в українських освітніх і громадських закладах. Заснування Наукового товариства ім. Шевченка, Українсько-руської видавничої спілки в 1889 році, започаткування видання «Літературно-наукового вістника» в тому ж 1889 році — хіба це не було першим впевненим кроком до створення національної академії наук? І справді, підготовлена Михайлом Грушевським історична школа, ядро якої становили випускники Львівського університету — учні видатного вченого, розвинула активну наукову діяльність в Українському науковому товаристві в Києві, а згодом — у заснованій в 1918 році Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН). Слід взяти до уваги і діяльність Грушевського на посту голови Центральної Ради, а незабаром першого Президента Української Народної Республіки. Звичайно, не можемо вважати її суціль позитивною, але треба розглядати її в контексті тогочасних умов, революційної ситуації на Україні і в Росії взагалі, а також міжнародної обстановки. Згадуємо й ім'я академіка Сергія Єфремова, бо лише в наші дні реабілітовано цього видатного організатора української радянської науки, авторитетного літературознавця. Його і 44 члени Спілки Визволення Укра-

іни (СВУ) було осуджено на підставі сфабрикованих звинувачень. У вир цих репресій 1930 року було зтягнуто кілька сотень інтелігентів України. Так зазнала непоправних втрат українська інтелігенція.

Геніальність трагічного провісництва Тичини очевидна, у березні 1918 року поет писав:

На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.

Тичина вірив у революцію і був не самотній, був з тими, хто творив в ім'я революції. І не лише в ім'я революції соціальної, яка гігантським плугом переорювала ненависні соціальні нерівності, але й революції духовної, національної, яка воскресила душу народу (за словами Тичини, «невгасимий Огонь Прекрасний» національного оновлення), надто довго закуту у міцні кайдани. Але, звільнившись, вона невдовзі знов буде насильницькими методами впокорюватися. Робити це було нелегко, бо жили і творили ті, хто цей вогонь розпалював, ті, хто згуртувався в 1909 році навколо київського журналу «Українська хата», — від Олександра Олеся і Грицька Чупринки до символістів Дмитра Загула, Якова Савченка, Олекси Слісаренка, Володимира Ярошенка, Миколи Терещенка — до найвеличнішого поетичного вияву в особі автора «Золотого гомону», «Сонячних кларнетів», «Скорбної матері». Слід відзначити, що перші втрати української інтелігенції сталися ще до сталінських репресій: трагічно загинули у революції і громадянській війні Василь Чумак, Гнат Михайличенко, Павло Савченко, Андрій Заливчий, Клава Ковальова, Іван Стешенко, Микола Леонтович, Олександра Єфименко, передчасно помер талановитий теоретик українського модерного мистецтва Микола Ёвшан, а інший теоретик українського модернізму Микита Шаповал (Сріблянський) полишив Україну. Він був не єдиним, хто покинув рідний край, не сприймаючи нового ладу, нових політичних орієнтирів. Згадуємо імена поетів, прозаїків, які потрапили в чужі краї, — Олександра Олеся, Володимира Самійленка, Спиридона Черкасенка, Миколи Вороного, Галини Журби, Галини Орлівни, Кліма Поліщука, Володимира Винниченка, рідше наважимося на прихильне слово про вчених-літературознавців, істориків, літературних критиків, які продовжували свій творчий життєвий шлях на еміграції, — Павла Зайцева, Павла Богацького, Дмитра Дорошенка, Володимира Дорошенка, Леоніда Білецького, Андрія Ніковського, Юрія Тищенко, Дмитра Чижевського, Павла Христюка, Іллю Боршака, Володимира Міяковського...

Знову доводиться ставити сакраментальні «три крапки», і не тому, що перо зупиняється перед якимось трагічним ім'ям, а тому, що всіх ми не знаємо. Точніше, не знаємо, хто продовжував друкуватися в діаспо-

рі, а хто розпочав там свою творчу діяльність, не маємо джерел, тобто еміграційних видань, нема зарубіжної бібліографії україністики, не уявляємо вповні, хто був справжнім митцем, а хто виливав у римовані рядки свої розчарування, злість, тугу за рідним краєм. Відомо лише, що було за межами України багато періодичних видань («Нова доба», «Нова Україна», «Веселка», «Шляхи», «Літературно-науковий вістник», «Вісник» та багато інших), на сторінках яких друкувалися твори таких талановитих поетів, як Євген Маланюк, Олекса Стефанович, Юрій Липа, Юрій Дараган, Олег Ольжич... Цих поетів, як і Олену Телігу, Оксану Лятуринську, Леоніда Мосендза, Наталю Левицьку-Холодну, Миколу Чирського, зараховували до Празької літературної школи. Там, у Чехо-Словаччині, передусім у Празі, зосередилися значні сили української культурно-політичної еміграції, гуртуючись навколо Українського вільного університету, Українського музею, видавництва «Пробоем».

Коли по Радянській Україні могутніми хвилями котилося культурне відродження, передусім у 20-ті роки, значна частина тих, хто емігрував під час революції і в перші пореволюційні роки, намагалися не відриватися від життя рідного народу, від кореневої системи національної культури.

Особливо активними були ті письменники, які з незалежних від них обставин жили і творили на Галичині, Буковині та Закарпатті. Це насамперед Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Василь Бобинський, Юрій Шкрявляк, Антін Крушельницький, Іван Крушельницький, Михайло Рудницький, Ярослав Галан, Степан Тудор... Переїхали на Радянську Україну і згоріли в вогні сталінсько-беріївської сваволі Василь Бобинський, Клим Поліщук, Антін Крушельницький з синами Іваном і Тарасом та донькою Володимирою...

Дбаючи нині про досягнення цілісного уявлення про український літературно-культурний процес, слід пам'ятати, що після 1920 року утворилися два потоки. Один — могутній, творчо повнокровний, перспективний у плані активного розвитку літературно-мистецьких напрямів і шкіл — ширився і міцнів на Радянській Україні, але був насильно перекритий, дуже ослаблений і деформований; другий потік — це українська література на українських землях — Галичині, Буковині і Закарпатті, а також в інших країнах, зокрема в Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині, Канаді. Цей літературний процес нами не вивчався, більше того — свідомо відсікалася така, здавалося б, цілком органічна гілка всеукраїнського літературного дерева, якою була західноукраїнська література. До згаданих уже імен необхідно додати ще імена Остапа Луцького, Петра Карманського, Богдана-Ігоря Антонича, Василя Пачовського, Ярослава Гординського, Романа Купчинського, Богдана Лепкого, Василя Гренджу-Донського, Вадима Лесича, Богдана Кравціва та ін.

Після Великої Вітчизняної війни з'являється нова хвиля української літературно-культурної еміграції, настрої і переживання якої досить виразно висловлені в поезії Богдана Кравців:

Як птахи вдалечінь, під бурю і під громи,
від рідних зір і гнізд одбилися давно ми.
Йшли повенню вогні. І задуми й доми
Згоряли нам дотла — і далі ми з дітьми
Тікали далі в світ, як птахи, без упину...

Хоч промінь спогаду, хоч мрій одну жарину
Хотіли зберегти, голубити в серцях —
Про край, про рідний той! І завжди темний шлях
Одводив далі нас у далеч невідому...

Знайшли чужину ми, згубили путь додому —
і нині молимося, щоб знявся буревій,
Щоб хоч дітей привів до рідних зір і мрій.

Одні поети вступили на шлях збройної боротьби з німецькими окупантами, перебуваючи в антифашистському націоналістичному підпіллі, і загинули від рук фашистів (Олег Ольжич, Олена Теліга, Євген Фомін, Іван Ірлявський, Михайло Пронченко), інші потрапили в полон чи просто емігрували під час окупації України за кордон і роз'їхалися по світу, головним чином осідаючи в Західній Німеччині, Канаді, США. Були серед них і ті, хто занурився в політичну діяльність супроти системи Сталіна, і вже це одне визначало наше негативне ставлення до їхньої творчості. Дивного нічого нема у тому, що переважна більшість українських літературів-емігрантів тою чи іншою мірою була включена в політичну, насамперед антисталінську діяльність, і це позначалося на літературній творчості. Згодом необхідна — за рівнем талановитості і мистецької самобутності їхньої наукової і творчої спадщини — диференціація буде здійснена, і ми зможемо віддати належне таким, безперечно, оригінальним митцям, як Іван Багряний, Улас Самчук, Михайло Орест, Олекса Веретенченко, Остап Грицай, Михайло Ситник, Андрій Гарасевич, Ганна Черинь. Зрештою, вже прийшов час розпочинати цю роботу: відкривати поетичні, прозові і наукові сторінки українських письменників і учених. Мають естетичне право на визнання твори Тодося Осьмачки, Освальда Бургардта (Юрія Клена), Василя Барки, Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Олени Теліги, Оксани Лятуринської, Івана Багряного, Олекси Веретенченка, Святослава Гординського, Олега Зуєвського, Остапа Тарнавського, Леоніда Мосендза, Володимира Шаяна, Наталі Левицької-Холодної, Юрія Липи, Аркадія Любченка, Яра Славутича, Докії Гуменної, Леоніда Лимана, Михайла Ореста, Ігоря Костецького, Бориса Олександрівна, Леоніда Полтави, Андрія Гарасевича, Юрія Ко-

сача, Михайла Ситника, Віри Вовк, Юрія Коломійця... Маємо дослідити й опублікувати праці таких істориків літератури, як Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов (Шерех), Володимир Державин, Леонід Білецький, Григорій Костюк, Іван Кошелівець, Володимир Радзикович, Ігор Качуровський, Юрій Луцький, Юрій Лавриненко. Це застереже від повторних відкриттів «літературних америк». Бо витворена нова українська літературно-естетична реальність за кордоном мистецькою діяльністю поетів так званої «Ньюйоркської групи» — Богданом Рубчаком, Богданом Бойчуком, Еммою Андіївською, Юрієм Тарнавським, Патрицією Калиною та ін. Вона, ця естетична реальність, узагальнюється, осмислюється тим же Юрієм Шерехом, Іваном Фізером, Григорієм Грабовичем... Інша справа, як ми тут, на Україні, сприйmemo творчість зарубіжних українських письменників, пам'ятаючи, що молоді українські поети і прозаїки своєрідно заявляють про себе в Польщі, Югославії, Латинській Америці.

...Коли ця книга вже готувалася до друку, авторові потрапила в руки випадково, під час наукового відрядження до США, антологія Юрія Лавриненка «Розстріляне Відродження», котра містила поетичні, прозові, драматичні та есеїстичні тексти 42 українських письменників і учених, написані в період із 1917 по 1933 рік. Видана ця книга в 1959-му польським видавництвом «Культура». Отож лише через 30 років і не так повно, як у згаданій антології, відтворимо і ми сторінки нашої спадщини. Звісно, не з усіма оцінками творчого доробку митців «розстріляного відродження» (цей термін належить Юрієві Лавриненку) можна погодитися, але принцип упорядкування такого типу антології мимоволі довелося наслідувати. Ще раніше, в 1955 році, упорядкував «Антологію поезій поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920—1945» під назвою «Обірвані струни» Богдан Кравців. Готуючи до друку повне видання творів Миколи Хвильового, не можна було обійти його п'ятитомник, випуск якого завершено в 1986 році завдяки зусиллям літературознавця Григорія Костюка, котрому належить упорядкування і ґрунтовна вступна стаття. Крім того, кожен том відкривається передмовою. (Автори цих статей Юрій Шевельов, Святослав Гординський, Мирослав Шкандрій).

А вивчення і видання творчої спадщини Володимира Винниченка, які ведуться під науковим керівництвом того ж невтомного Григорія Костюка! Не гоже нам забувати про те, що до реабілітацій В. Винниченка за кордоном, серед зарубіжного українства, доклали багато зусиль історики та літературознавці Юрій Тищенко-Сірий, Святослав Гординський, Лариса Онишкевич, Марта Тарнавська, Олесь Мотиль, Леонід Рудницький, Семен Погорілий. Одне слово, давно назріла необхідність консолідації зусиль українських літературознавців

усього світу для творення цілісної концепції розвитку української культури.

Ця книга — здебільшого перше наближення до нашої призабутої спадщини, до нашої національної трагедії. Відбувалося таке наближення завдяки сприянню колег автора по роботі в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, співробітників Відділу рукописів Інституту літератури, працівників Державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР, редакції газети «Літературна Україна». Висловлюю їм щиро вдячність за допомогу. Затертими слідами загубленого, забутого, вилученого, призабутого з української писемності йдуть нові дослідники, які глибніше розкриватимуть ідейний зміст і естетичну значущість нашої спадщини, правдиво відтворять тернистий шлях розстріляних і засланих, ошельмованих і забутих українських письменників, тих мучеників національної культури, трагічна доля яких спонукала Юрія Клена до творення поетичної молитви в поемі «Прокляті роки»:

Помолимося за тих, що у розлуці
Помруть відірвані від рідних хат;
Помолимося за тих, що у розпуці
вночі гризуть залізні штаби ґрат,
що душать жаль у невимовній муці,
за тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді
простри свої долоні милосердні.

ЗМІСТ

Духовні оазиси і замулені криниці	3
> ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819—1897)	43
БОГДАН ЛЕПКИЙ (1872—1941)	81
> ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ (1878—1944)	92
> ГРИГОРІЙ ЧУПРИНКА (1879—1921)	108
> ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО (1880—1951)	128
ПАВЛО САВЧЕНКО (1887—1920)	174
> МИХАЙЛО ДРАЙ-ХМАРА ✓ (1889—1939)	184
ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ (1891—1937)	220
ПАВЛО ТИЧИНА ✓ (1891—1967)	237
ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО (1892—1919)	252
МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ ✓ (1893—1933)	264
ВАЛЕР'ЯН ПОЛІЩУК (1897—1942)	304
ЄВГЕН ПЛУЖНИК (1898—1936)	316
ВОЛОДИМИР СОСЮРА (1898—1965)	331
ГРИГОРІЙ КОСИНКА (1899—1934)	349
ІВАН СЕНЧЕНКО (1901—1975)	364
БОГДАН ІГОР АНТОНІЧ (1909—1937)	386
ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО (1935—1963)	397
ВАСИЛЬ СТУС (1938—1985)	416
...І ЦЕ ЛИШЕ ПОЧАТОК	440

Литературно-художественное издание

ЖУЛИНСКИЙ

Николай Григорьевич

ИЗ ЗАБВЕНИЯ — В БЕССМЕРТИЕ

(Страницы полузабытого наследия)

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художник *В. М. Березовий*
Художній редактор *О. М. Коспа*
Технічний редактор *Н. К. Достатня*
Коректори *В. М. Баргаш,*
Н. І. Харчук

ИБ № 4836

Здано до складання 28.11.89. Підписано до друку 14.08.90.
Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний № 2.
Гарнітура Кудряшовська енциклопедична.
Умови. друк. арк. 26,04. Умовн. фарбовідб. 26,04.
Обл.-вид. арк. 29,639. Тираж 42 000 пр.
Зам. 9—346. Ціна 2 крб.20к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З текстових діапозитивів
Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці «Жовтень».
252011

НБ ПНУС

553478

Жулинський М. Г.

Ж87 Из забуття — в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини).— К., Дніпро, 1990.— 447 с.

ISBN 5-308-00558-3

Книжку відомого літературознавця складають своєрідні літературні портрети і добірки з творчої спадщини українських письменників, яких через ідеологічне свавілля було викреслено з національного культурного життя або й розстріляно, репресовано: П. Куліша, Б. Лепкого, О. Олеся, Г. Чупринки, В. Винниченка, П. Савченка, М. Драй-Хмари, П. Філіповича, Г. Михайличенка, М. Хвильового, В. Поліщука, Є. Плужника, І. Сенченка, Б.-І. Антонича, В. Симоненка, В. Стуса та ін.

Видання адресується шанувальникам українського художнього слова.

Ж 4702640200—020 20.90
M205(04)—90

ББК 83.3Ук + 84Ук.я43